

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

780. SĒJUMS

Zinātņu vēsture
un muzejniecība

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 780

History of Sciences
and Museology

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 780

History of Sciences and Museology

UNIVERSITY OF LATVIA

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

780. SĒJUMS

Zinātņu vēsture un muzejniecība

LATVIJAS UNIVERSITĀTE

UDK 001(091)(474.3)(082)
Zi 668

Atbildīgais redaktors

Dr. paed. **Ilgonis Vilks**

Redakcijas kolēģija

Dr. habil. med. prof. **Māris Baltiņš** (Rīgas Juridiskā augstskola)

Dr. paed. prof. **Aīda Krūze** (LU)

Prof. **Jānis Langins** (Torontas Universitāte, Kanāda)

Prof. **Jānis Lielmežs** (Britu Kolumbijas Universitāte, Vankūvera, Kanāda)

Dr. chem. prof. **Imants Meirovics** (RTU)

Dr. habil. ing. prof. **Jānis Ozols** (LLU)

Dr. habil. hist. prof. **Jānis Štrauhmanis** (RTU)

Dr. habil. theol. prof. **Leons Gabriels Taivans** (LU)

Dr. ing. prof. **Kaspars Vārtukapteinis** (LLU)

Dr. med. prof. **Arnis Vīksna** (LU)

Dr. paed. **Ilgonis Vilks** (LU)

Dr. habil. phys. prof. **Juris Zaķis** (Sociālo tehnoloģiju augstskola)

Dr. habil. phys. prof. **Juris Žagars** (Ventspils Augstskola)

Sastādītājs **Arnis Vīksna**

Latviešu tekstu literārā redaktore **Gīta Bērziņa**

Angļu tekstu literārais redaktors **Imants Mežaraups**

Maketu veidojusi **Ieva Tiltiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

© Latvijas Universitāte, 2012

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-596-9

Saturs/Contents

Aija Abens

Preparation of History Teachers at the University of Latvia under Authoritarianism, (1934–1954)

Vēstures skolotāju sagatavošana Latvijas Universitātē autoritāro režīmu apstākļos (1934–1954) 9

Astra Aivare-Strade

Antons Aivars – ģeologs un gleznotājs (1906–1990)

Antons Aivars – Geologist and Painter (1906–1990) 20

Jānis Alksnis, Jānis Bērziņš, Valdis Gavars,

Imants Taure, Elmārs Tomsons

Salaspils kodolreaktoram 50 gadu jubileja (1961–2011)

50 Years of the Nuclear Research Reactor in Salaspils (1961–2011) 25

Uldis Alksnis, Ilgars Grosvalds, Imants Groskaufmanis

Ādolfs Groskaufmanis – fizikālķīmiķis un kooperācijas organizētājs Latvijā

Adolfs Groskaufmanis – Physicochemist and the

Organizer of Cooperation in Latvia 36

Jānis Bērziņš, Valdis Gavars, Arnolds Millers

Uldis Ulmanis – radiācijas fiziķis un vēsturnieks

Uldis Ulmanis – Nuclear Physicist and Historian 53

Kārlis Dambītis

Latvijas armijas ķīmijas speciālistu sagatavošana

Latvijas Universitātē 20. gs. 20.–30. gados

Training of Latvian Army Chemistry Specialists

in the University of Latvia: 1920–1940 57

Kārlis Dambītis

Studenti Latvijas Atbrīvošanas karā: Studentu bataljona piemērs

Students in Latvian War of Independence: Example of Student Battalion 66

Inguna Ebela, Danute Ražuka-Ebela

Latviešu pediatrijas skolas tapšana laikmeta kolīzijās

The Evolvement of the Latvian School of Paediatrics in the

Colisions of History 75

Valentīna Gordjušina, Tatjana Kiričenko, Līna Dreiberģa, Arnis Vīksna

Patologs ārkārtas profesors Jānis Alfrēds Kaktiņš: dzīves un darba gaita

Pathologist Extraordinary Professor Janis Alfreds Kaktins: Life and Work 94

Ivans Griņevičs, Ilgars Grosvalds Polijas prezidenti un Latvija <i>Polish Presidents and Latvia</i>	100
Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis, Imants Meirovics Medicīnas preparātu ražošana Latvijā (1944–1990) <i>The Production of Medical Substances in Latvia (1944–1990)</i>	112
Ilgars Grosvalds, Imants Meirovics, Uldis Alksnis Latvijas ķīmijas vēstures muzejs (2006–2010) <i>The Museum of the History of Chemistry (2006–2010)</i>	125
Baiba Kaļķe, Aīda Krūze, Elīta Stikute Luda Bērziņa piemiņas saglabāšana Latvijas Universitātes Pedagoģijas muzejā <i>Preserving the Memory of Ludis Bērziņš in the Museum of Pedagogy, University of Latvia</i>	138
Jānis Klētnieks, Jānis Štrauhmanis RTU mērniecības instrumentu kolekcija – tās veidošana un izmantošana <i>The Collection of Surveying Instruments of the Riga Technical University – Its Development and Use</i>	152
Sarma Kļaviņa Jāņa Endzelīna izveidotā Latvijas Universitātes Baltu filoloģijas nodaļa (1921–1940) <i>The Department of Baltic Philology at the University of Latvia Established by Jānis Endzelīns (1921–1940)</i>	156
Vladimirs Kuzņecovs, Arnis Vīksna Eigēnika Latvijas Universitātē <i>Eugenic in the University of Latvia</i>	166
Iveta Ķestere, Gunta Marihina Latvijas Universitātes privātdocentes Alīses Karlsones (1881–1959) profesionālā un sabiedriskā darbība <i>The Professional and Public Activities of Alise Karlsonē (1881–1959), Privatdocent of the University of Latvia</i>	175
Ieva Lībiete Verners Kraulis (1904–1944) – spilgta personība Latvijas psihiatrijas vēsturē <i>Verners Kraulis (1904–1944) – an Outstanding Figure in the History of Psychiatry in Latvia</i>	182
Jānis Liepiņš Haralds Lūkins – panākumi un zaudējumi <i>Haralds Lūkins – Achievements and Losses</i>	196

Arturs Mauriņš

Profesora Voldemāra Langenfelda ieguldījums augstāko augu sistemātikā
*The Contribution of Professor Voldemar Langenfelds
into the Systematics of the Higher Plants* 202

Iveta Ozola

Latvijas Universitātē izmantotā mācību literatūra pedagoģijā
(1919. gads – 20./21. gs. mija)
*Pedagogical Literature at the University of Latvia
(1919 to the turn of the 21st c.)* 207

Jēkabs Raipulis

Eigēnika pagātnē un mūsdienās
Eugenics in the Past and Today 220

Māris Rudzītis, Mudīte Rudzīte

Saldūdens pērļu ieguves vēsture Latvijā
History of Freshwater Pearl Fishing in Latvia 228

Arturs Stalažs

Gustavs Flors (1829–1883) un Latvijas lapblusu faunas pētījumu vēsture
Gustav Flor (1829–1883) and History of Psyllid Research in Latvia 235

Elīta Stikute

Jānis Rudzītis: daži zinātniskās un pedagoģiskās darbības aspekti
Jānis Rudzītis: A Few Aspects of Scientific and Pedagogic Activity 240

Jānis Stradiņš

Latviešu nacionālās augstskolas agrīnās ieceres
The Early Intentions of Creating High-School Learning in Latvian 247

Arnīsa Vīksna

Pirmās latviešu medicīnas zinātnieces
The First Latvian Female Medical Scientists 262

Ilgonis Vilks

Latvijas Universitātes Zinātņu un tehnikas vēstures muzeja priekšvēsture,
dibināšana un darbības pirmie 20 gadi
*Museum of History of Science and Technics at the University of Latvia.
Prehistory, Foundation and First 20 Years of Activity* 270

Angelīna Zabele

Latvijas ģeoloģiskās kartēšanas aizsākumi
Origins of Geological Mapping of Latvia 278

Viesturs Zanders

LU mācībspēks Edgars Ķiploks (1907–1999) un latviešu grāmatniecība
*The Lecturer of Latvian University Edgars Ķiploks (1907–1999)
and Book Culture in Latvia* 308

Alīda Zigmunde, Iveta Ķestere

Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļa zem divām okupācijām (1940–1953)
*The Department of Pedagogy of the University of Latvia
under Two Occupations (1940–1953)* 313

Indulis Zvirgzdiņš

Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes mežkopības nodaļas
pirmais absolvents Nikolajs Zemītis
*Nikolajs Zemītis – the First Graduate of the Latvian University
Forestry department* 326

Indulis Zvirgzdiņš

Vēstures studijas Latvijas Universitātē (1930–1941)
The History Studies at the University of Latvia (1930–1941) 331

Preparation of History Teachers at the University of Latvia under Authoritarianism (1934–1954)

Vēstures skolotāju sagatavošana Latvijas Universitātē autoritāro režīmu apstākļos (1934–1954)

Aija Abens

LU Faculty of Pedagogy, Psychology and Art
Liepāja University, Faculty of Humanities and Arts Sciences
Lielā iela 14, Liepāja, LV-3401
aijaabens@gmail.com

This article examines the preparation of history teachers at the University of Latvia during three periods of authoritarianism: the nationalist dictatorship of Kārlis Ulmanis from 1934-1940, Nazi German occupation from 1941-1944, and Soviet occupation which began in 1940-1941 and then again during the post-war Stalinist period from 1944-1954. Research materials for this paper are based primarily on archival documents and pedagogical press. This research reveals that history teaching is crucial to the development of identity, but equal attention is not paid to the preparation of teachers, who are responsible for the inculcation of youth and dissemination of the ruling order's worldview.

Keywords: history, teacher preparation, authoritarian regimes, University of Latvia

Introduction

Schooling plays a significant role in developing an individual's sense of identity and belonging in a society. However, political regimes regulate and influence education content and methodology, which, in turn, influences the circumstances in which teacher education takes place. Latvia experienced several types of political rule during the 20th century including democracy, nationalist authoritarian dictatorship, and totalitarian dictatorships. The worldviews of the 20th century's totalitarian dictators, Hitler and Stalin, have been well documented, and their perception of the ideal citizen has been widely researched and published in scientific literature. The influence of these dictatorships upon the members of education system, specifically teachers and students, is less researched. In addition, sociological studies on the effects upon students and teachers who have been educated under these systems are also rare.

History, particularly the teaching of Latvian history, has played a significant role in the development of the identity of Latvia as a nation, and on Latvians themselves. This short overview is part of research completed for my dissertation on the effects of authoritarianism on the teaching of Latvian history.

Primary sources for this paper consist of archival material, mostly minutes from meetings and reports, from the Latvian State Archives (LVA) and the Latvian

State History Archives (LVVA), as well as articles from pedagogical press. These materials were analyzed using the principles of content analysis.

The Origins of History teaching in Latvia

The Teacher Seminars, developed to create a cadre of teachers during the 1840s, were significant not only for the general education of Latvians, but also created the basis for the future development of history curriculum and Latvian historiography. In the 19th c., history teaching in the Baltic provinces was typical of history teaching practices found in Germany – an elitist perspective focused on *Hochgeschichte*, e.g. a united history for a united identity. The leading political idea in the 19th c. was nationalism¹, which affected the internal politics of many nations, as well as society in general. Herder's thoughts on humanism and language in education greatly influenced the Latvian activists of the era. This trend also changed the view of history and how history was taught in schools moving away from general interpretations based on the acts of a few men from Antiquity or the Church towards validation of a more diverse interpretation based on the accomplishments of ethnic groups. Although Latvian activists could not directly influence the czarist history curriculum used in local schools or its practical application, they wrote extensively on the topic in the press. True to the humanist principles of the time, they stressed the need to develop a national identity based on the national language, both in the teaching of history and in education in general.

Latvian independence, 1918-1934

“Latvian history – these words ring like bells from a submerged castle, which, after many years in the depths of a lake, has broken the spell and has risen to see the light of day. A miracle has occurred: we can teach our own history in our schools in our own language!”² Birkerts introduces his history book for primary school pupils with these words and continues by stating that the duty of the teacher is to show “...the historical truth to our young generation, emphasize the values of ideals and ethics...”³. Although history books were available, they were written by Russian and German authors and presented facts through Russian and German perspectives.

This fragment reveals the essence of Latvia's national education system between 1918 and 1940, and more specifically the foundation of history education. The goal of the education system during the parliamentary period was not only to raise the overall education level of the nation, but also to develop a sense of national and civic responsibility. This sense was also reflected in the history curriculum, which was clearly nationalistically oriented in order to inculcate national and civic pride. History teachers and society in general was encouraged to participate in the documentation and research of Latvian history. This call was heeded – teachers were active researchers and the teacher/experimenter movement flourished as witnessed by many and varied articles found in the pedagogical press of the era.

Although history was acknowledged as a cornerstone of national identity, the annually published course lists for the University of Latvia do not indicate a separate Faculty of History or History Department until 1932 (see notes to Table 1). History

teachers were educated through the Faculty of Pedagogy and Philosophy. Even when the History Department was finally created, history methodology was offered, but not every year (see Table 1).

Table 1

**History methodology lessons taught at the University of Latvia,
Faculty of Philology and Philosophy**

Year	Nr. of 45 min. lessons/week	Semester
1921 ¹	-	-
1922 ²	2	Spring
1923 ³	2	Spring
1924 ⁴	-	-
1925 ⁵	-	-
1926 ⁶	4	Autumn
1927 ⁷	4	Spring
1928 ⁸	-	-
1929 ⁹	-	-
1930 ¹⁰	4; seminars – 2	Spring
1931 ¹¹	2	Autumn & Spring
1932 ¹²	-	-
1932/33 ¹³	4; seminars – 2	Autumn & Spring
1933/34 ¹⁴	-	-
1934/35 ¹⁵	2	Autumn & Spring
1935/36 ¹⁶	4; seminars – 2	Autumn & Spring
1936/37 ¹⁷	-	-
1937/38 ¹⁸	-	-
1938/39 ¹⁹	2	Spring
1939/40 ²⁰	-	-

¹ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1921. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1921; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1921. gada rudens semestrī.* Rīga, 1921. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy.

² *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1922. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1922; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1922. gada rudens semestrī.* Rīga, 1921. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy, lecturer – Augusts Tentelis.

³ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1923. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1923, lecturer – Augusts Tentelis; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1923. gada rudens semestrī.* Rīga, 1923. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy.

⁴ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1924. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1924; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1924. gada rudens semestrī.* Rīga, 1924. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy.

⁵ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1925. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1925; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1925. gada rudens semestrī.* Rīga, 1925. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy.

⁶ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1926. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1926; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1926. gada rudens semestrī.* Rīga, 1926. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy, lecturer – Augusts Tentelis.

- ⁷ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1927. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1927; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1927. gada rudens semestrī.* Rīga, 1927. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy, lecturer – Augusts Tentelis.
- ⁸ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1928. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1928; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1928. gada rudens semestrī.* Rīga, 1928. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy.
- ⁹ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1929. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1929; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1929. gada rudens semestrī.* Rīga, 1929. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy.
- ¹⁰ Here methodology and seminars are not denoted specifically for history, but judging by previous and subsequent course lists, history methodology is implied. *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1930. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1930; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1930. gada rudens semestrī.* Rīga, 1930. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy, lecturer – Augusts Tentelis.
- ¹¹ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1931. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1931; *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1931. gada rudens semestrī.* Rīga, 1931. No separate History Department noted in the Faculty of Philology and Philosophy, lecturer – Jānis Bērziņš.
- ¹² *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts 1932. gada pavasara semestrī.* Rīga, 1932, Filoloģijas un Filozofijas fakultāte.
- ¹³ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga 1932, Filoloģijas un Filozofijas fakultāte, lecturer – Augusts Tentelis.
- ¹⁴ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga 1933, Filoloģijas un Filozofijas fakultāte.
- ¹⁵ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga 1934, Filoloģijas un Filozofijas fakultāte, lecturer – Jānis Bērziņš.
- ¹⁶ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga 1935, Filoloģijas un Filozofijas fakultāte, lecturer – Augusts Tentelis.
- ¹⁷ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga 1936, Filoloģijas un Filozofijas fakultāte.
- ¹⁸ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga, 1937, Filoloģijas un Filozofijas fakultāte.
- ¹⁹ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga, 1938. Filoloģijas un Filozofijas fakultāte, lecturer – Jānis Bērziņš.
- ²⁰ *Latvijas Universitātes Lekciju un praktisko darbu saraksts.* Rīga, 1939.

However, articles in pedagogical press attest to the activities of teachers who published articles describing methods used to make history lessons interesting to students. They also published articles on issues of Latvian history in the *Ministry of Education Monthly* and *Teachers' Newspaper*, and wrote and published Latvian history books. This seemingly unbalanced situation may be explained by the heady era of newly gained independence in which the young country experienced tumultuous parliamentary activity, including struggles for political and economic influence and development, allowing for a great amount of freedom in the education field. The benign negligence on the part of the government with regard to creation

of specific history departments and organizations began to change in the early 1930s and would change even more under Ulmanis' authoritarian regime.

Ulmanis' authoritarian regime, 1934-1940

With Ulmanis' *coup d'état*, teacher activity was inhibited in all areas, and as is characteristic of authoritarian regimes, the teacher/experimenter movement and active role of teachers in the historical process ceased reducing teachers to the passive role of presenters of information. Two history books by P. Dreimanis and F. Zālītis were deemed acceptable for use in schools⁴. Content of history books and history methodology began to focus on the role of great personalities in Latvian history, unlike previously when the historical viewpoint was much more varied.

Ulmanis took on the role of patron of history and under his tutelage, the Cabinet of Ministers created the History Institute in 1936 specifically for the development of research into Latvian history. However, this interest in Latvian historiography did not extend to increased attention paid to history teacher education at the University of Latvia as noted in Table 1.

History teachers had created an association in 1932. The publication *Pagātne un tagadne* [The Past and the Present]⁵ describes the activities of the History Teacher Association – members met the first Sunday of each month to discuss questions about historical interpretations, teaching methods, and methodology. The authors note that the Ministry of Education had not invited a member of the Association to participate in the creation of history curriculum. This omission may lead one to believe that history teachers were not as valued as historians, who, although they graduated from the same faculty, had decided to become teachers, not historians. Despite the admitted importance of history teaching in the creation and development of a Latvian identity, the focus was clearly placed on developing a Latvian historiography, rather than developing the skills and education of those charged with developing Latvian identity – actual history teachers.

Nazi German occupation, 1941-1944

I describe the German occupation of Latvia and its effects on history teacher education first because this occupation was uninterrupted, unlike the Soviet occupation.

Latvian historiography and Latvian history writing suffered immediately upon German occupation when *Großdeutschland* representative Dr. N. von Holst ordered the closing of the Latvian History Institute in August 1941 and requisitioned the Institute's books, maps, card catalogue, and valuable furniture and books shelves⁶. Nevertheless, Latvian history and history methodology was scheduled to be taught in the University's Faculty of Philology and Philosophy during the 1941/1942 academic year. Scheduled courses included Latvian history, history methodology, history seminar, Roman and Greek history, and the history of pedagogy and didactics⁷ and the lecture schedule included Latvian history, history methodology, modern history, ancient Baltic history, as well as seminars in archeology, Roman history, and pedagogical history⁸. However,

none of these scheduled classes took place in the autumn of 1941 because the faculty was busy reviewing and inventorying the library⁹. On 29 January 1942, the Generalkommissar of Riga notified the rector of the University of Latvia that the academic institution was furthermore to be known as *Univeristät zu Riga* (University of Riga). In addition, the Faculty of Philology and Philosophy notified the rector that the History Department's course schedule for the 1942/1943 academic year had not been modified, as required, to suit wartime directives because the Generalkommissariat had not sent the necessary directives¹⁰. Yet, pedagogy and the history of pedagogy in Latvia was taught, albeit with the appropriate stress in pedagogy on the teleological historic significance of the creation of *Großdeutschland*, and, in history, the focus was on race theories and the significance of the Latvian nation's historic ties with northern races.

The report on the situation in the Faculty of Philology and Philosophy at the start of the 1943/1944 academic year contains several points discussing the activities and future of the History Department during German occupation¹¹.

Point Three notes that the special wartime education plans include history specialization, but this was complicated by changes in the faculty. Prof. A. Tentelis had died and prof. A. Švābe and docent M. Stepermanis – who taught Latvian and modern history, respectively – were prohibited from reading lectures or leading seminars, leaving only docents Ed. Šturms and G. Lukstiņš to read lectures on ancient and Greek and Roman history. Medieval and modern history was entrusted to lecturers chosen by the German civil administration. Lectures or seminars on Latvian history had not taken place in two years and were not scheduled again the following year.

In Point Five, the History Department was notified that results of regular course exams, as well doctoral exams could be evaluated by existing faculty, but final exams required a special examiner as selected by the German Generalkommissariat.

Point Six discusses the notification that as of 1 January 1944, the Faculty's right to confer diplomas or academic degrees was suspended, and all lectures and seminars that did not serve the specific purposes of the wartime educational plan were also cancelled. A comment to this regulation notes that this action reveals the academic degradation of the university that would result in its transformation into a high-standing preparatory institute for head-teachers (*oberlēreri institūtu*).

Point Seven notes that the suspension of the right to confer degrees, at least for the duration of the war, denied the faculty the opportunity to educate and prepare new teaching cadres, which ultimately meant the gradual liquidation of the faculty.

These documents reveal that, despite the politicization of both history and history teacher preparation, the German civil authorities paid relatively little attention to the actual process of teaching history and preparation of history teachers at the *Univeristät zu Riga*. Course and lecture titles are not overtly politicized, and the documents reveal a lack of discussion of the process by which the local population would be reeducated in the German worldview of history. This deficiency could be attributed to a pre-occupation with wartime military operations, as well the reticence by German occupying authorities to reveal the true historical interpretation of Latvia's role in post-war German-occupied Europe.

Soviet occupation, 1940-1941; 1944-1954

During the first year of Soviet occupation, authorities concentrated on the rewriting of history resulting in complications in the teacher education system – teacher candidates had not managed to learn the appropriately correct interpretations of history. However, the leading role of history in Soviet education is clearly seen in the changes that took place in the University of Latvia, which was renamed Latvia State University (LSU). The Faculty of Philology and Philosophy was reorganized into the Faculty of History and Philology, and evening and distance education departments were created to facilitate the education of the young. The Faculty was renamed the Faculty of History in 1944¹², and unlike the University in general, which continued to employ a majority of pre-war teaching staff, the majority of the faculty was made up of politically acceptable non-Latvians as well as Latvians who had come to Latvia from Soviet Russia, many of whom spoke little or no Latvian¹³.

Statutes adopted in 1940 called for the creation of a History Department that would teach history and history associated courses – art history, dialectical and historical materialism, pedagogy and psychology, USSR history, and Latvian history. The separate Faculty of History created in 1944 had five departments: USSR History, Latvian SSR History, Ancient History, Medieval History, and Modern History. In 1947, the USSR Ministry of Education decreed that the Ancient, Medieval, and Modern history departments be combined to form a general History chair that was in turn divided, in 1949, again into two – Ancient and Medieval History. Latvian SSR and USSR History were combined in 1949 creating the USSR History department. In 1954, the History faculty of the Latvian Pedagogical Institute was incorporated into the LSU Faculty of History, which in turn, was united with the Faculty of Philology creating the Faculty of History and Philology¹⁴.

Students applying to the Faculty for the 1944/1945 academic year had to sit exams in general history, geography, and their mother tongue, and graduate students had to complete a colloquium on the USSR constitution. Exam question topics required fairly extensive knowledge and understanding of Marxist-Leninist historical interpretations – The role of the Latvian nation during the Great Patriotic War, The Latvian nation's struggle against German oppressors, new construction work in Soviet Latvia, and other similar topics. Documents note that there was only a short period of time between the announcement and actual writing of these exams, and the majority of students arrived with only the knowledge they had acquired during the previous period of Soviet rule. Accordingly, the results were quite varied, and student work revealed few precise facts, the prevailing ideology was not clearly, or only superficially explained, knowledge of historical facts was stronger than understanding of their significance, and language forms and structure were generally stronger than content. However, the examiners took the war situation into consideration and did not set high, but rather moderate passing requirements¹⁵.

Students had two opportunities to sit entrance exams for the 1949/1950 academic year, and the exam questions were identical for both sessions: Soviet Latvia's 10 years, Lenin as leader and human in the works of Gorky and Mayakovsky, Leninist-Stalinist Communist Youth in the struggle for communism, Soviet patriotism in modern literature. Of the four typical mistakes mentioned, only one was regarding

content, the rest were about grammar¹⁶. The entrance exam question topics indicate not only the importance of knowledge of historic facts, but also the important role of literature in the correct interpretation of history and the formulation of a sense of history. Similar topics appear in entrance exams for other faculties, and comments about the results reveal the candidates inability to explain the societal and historical significance of literary works as well as "...gross political mistakes and... political illiteracy"¹⁷. Articles in pedagogical press also chastise history teachers and pupils' on their poor knowledge of politics and scientific theories¹⁸.

The pedagogical course calendar for the Faculty of History's second year students for 1952/1953 included the following topics¹⁹:

1. Teaching practice organizational forms;
2. The lesson as the basis for organizing teaching practice;
3. Teaching methods;
4. Evaluation, Work with failing pupils;
5. Exemplary Soviet pedagogues: M. I. Kalinin and N. K. Krupskaya;
6. Exemplary Soviet pedagogue A. S. Makarenko;
7. Communist moral basis and up-bringing methods;
8. Building Soviet patriotism, Militant atheistic up-bringing;
9. Development of character and will, Physical education, Conscientious discipline development, Esthetic up-bringing;
10. Communistic appreciation of work up-bringing; socialistic humanism in up-bringing;
11. Communist Youth, Pioneers, and pupil organization;
12. Collectivist up-bringing and development of collectives, extra-curricular activity organization, both outside the class and school;
13. The Soviet school teacher, School and family;
14. School leadership.

Although many minutes and reports, as well as articles in pedagogical press²⁰, mention the overburdening of both teachers and pupils with extra-curricular activities, this list indicates the integral nature of these extra-curricular activities in the education and creation of the Soviet citizen. This list also clearly shows the importance of the history teacher and history, as a subject, in the development of the Soviet citizen.

History students were required to complete a teaching practicum in their last year of studies and minutes from Pedagogy Department meetings during the first semester of the 1948/1949 academic year indicate that the Faculty of History is the only faculty in which courses on pedagogy and methodology take place more than one semester. However, these documents reveal a lackadaisical attitude towards practicums: "Until now, the various faculties, as well as the LSU curriculum department, have paid no attention to pedagogical practicums leaving them strictly in the hands of methodology and pedagogy departments."²¹

Several minutes of meetings also indicate that students regularly miss lectures during their practicums, because the departments had not coordinated scheduling.

The minutes of the 19 October 1950 meeting of the Pedagogy Department include several points that needed to be addressed²², which indicate a general lack of organization of student teaching practicums:

1. Host schools should be arranged at the beginning of the academic year;
2. The ideological-political level of lessons should be improved – a lecture giving an overview of material to be taught during the practicum should be held;
3. The History Department should give greater assistance to students during their practicums – provide maps, albums, photos and other teaching aids;
4. Widen the students' opportunities to participate in extra-curricular event planning, including work in host school History Clubs and University faculty social organizations, as well as encouraging graduating pupils to enter the History Faculty;
5. Pay more attention to Communist Youth activities;
6. Require supervising faculty to assess student practicums more thoroughly and review student-written material overviews in a timely fashion;
7. Establish ties between the Faculty of History social organizations and secondary schools;
8. The Pedagogy Department should create guidelines for the Faculty of History and the Pedagogy Department indicating how each can assist students during their practicums.

The dominating role of political education for the purpose of up-bringing is revealed in the report on 1949/1950 academic year pedagogical practicums²³, which makes the following observations:

1. The greatest attention should be paid to the ideological-political quality of students' lessons;
2. Supervising faculty should observe students' lessons more frequently and, through their direction, help the students avoid repeating observed deficiencies;
3. Political education in schools should be completed as stipulated in the plan;
4. The situation should be achieved whereby students can present political information in schools unimpeded;
5. Supervising faculty should consult with host history teachers about the amount of information to be taught, acquire the required texts, etc.;
7. Supervising faculty should be freed from other responsibilities, so that they may better able to observe student practicums.

Repeated indications about the lack of organization in pedagogical practicums would lead one to believe that the work of faculty was not closely observed, but minutes of meetings express severe criticism of ineffectual practice by members of faculty. These criticisms indicate the struggle for power and constant search for enemies, characteristic of the Stalinist era. "One must admit, that the Pedagogy and Psychology Department also feared calling things by their real names and avoided using Bolshevistic fervor to reveal deficiencies in faculty practice..."²⁴. Criticism appears in the pedagogical press as well, and several articles sharply criticize teacher unpreparedness and some even call offending directors and teachers by name²⁵. A distinct bias towards the Russian language and the importance of the Russian nation

in the role of Latvia's history and in relations with Latvians throughout history is also clearly prevalent²⁶.

Structural changes in the faculty occurred again in 1954 when the Faculty of History of the Latvian Pedagogical Institute was incorporated into the Faculty of History, which in turn was joined with the Faculty of Philology. Until this time, the Faculty operated two streams – Russian-language and Latvian-language – in the teaching of history. At this time, the Russian language stream in this newly-created faculty was discontinued.

History education in Soviet occupied Latvia had adopted a foreign and seemingly artificial interpretation of history based on class struggle and with an overtly and omnipresent focus on Russia's exaggerated role in Latvian history. Keruss describes the teaching of history and faculty activity during the Stalinist totalitarian regime as distinctly politicized and dominated by power struggles within the University in the search for enemies²⁷. Civil human relationships had become warped during the Stalinist era and this was reflected in the heavy price paid by academics in their research that suffered due to ideologization and systematization²⁸. This ideologization and systematization transferred to teacher preparation and also succeeded in making history, particularly modern and Latvian history, a boring and even dangerous subject to teach.

ENDNOTES

- ¹ Leerssen, J. (2006) *National Thought in Europe – A Cultural History*. Amsterdam University Press, Amsterdam. 312 pp.
- ² Birkerts, A. (1920) *Latvijas vēsture. I daļa. Pamatskolu kurss* [Latvia's History. Part I for Elementary School]. Kultūras Balss, Rīga, p.iii.
- ³ Ibid.
- ⁴ Bez virsraksta. (1936) *Izglītības Ministrijas mēnešraksts* [Education Ministry Monthly], V/VI, p. 667.
- ⁵ Vīksniņš, N., Adamovičs, L., (1938) *Vēstures skolotāju biedrības darbības pirmie pieci gadi (1932-1937)*. In: *Pagātne un tagadne* [The Past and the Present], Latvijas Vēstures skolotāju biedrības izdevums, Rīga, pp. 5–48.
- ⁶ LVA, P-791. f., 1. apr., 45. l.
- ⁷ LVVA, 7427. f., 7. apr., 26. l, pp. 4-6.
- ⁸ LVVA, 7427. f., 7. apr., 26. l, pp. 62-66.
- ⁹ LVVA, 7427. f., 7. apr., 8A. l
- ¹⁰ LVVA, 7427. f., 7 apr., 27. l., pp. 342-343.
- ¹¹ LVVA, 7427. f., 7. apr., 28. l., pp. 307-308.
- ¹² LVA, 1340. f., pp. 3-4.
- ¹³ Keruss, J. (2010) *Sovjetizācija (1944-1956)*. In: *Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēsture padomju laikā: personības, struktūras, idejas (1944-1991)* [University of Latvia Faculty of History and Philosophy during the Soviet era: personalities, structures, ideas (1944-1991)]. Latvijas Universitāte Akadēmiskais apgāds, Rīga, pp. 89-90; *Pēteris Stučka Latvijas valsts universitāte 40 gadus (1919-1959)* [Pēteris Stučka Latvian State University Over 40 Years (1919-1959)]. Latvijas valsts izdevniecība, Rīga, 1959, pp. 71-77.
- ¹⁴ LVA, 1340. f., pp. 34-35.

- ¹⁵ LVA, 1340. f., 11. apr., 1. l.
- ¹⁶ LVA, 1340. f., 11. apr., 13. l., p. 6.
- ¹⁷ LVA, 1340. f., 11. apr., 13. l., p. 67.
- ¹⁸ Par stāvokli un pasākumiem vēstures mācīšanās uzlabošanā mūsu skolās – Latvijas PSR Izglītības ministrija, *Padomju Latvijas skola* [Soviet Latvian School], 1949, 12. janv., p. 2; Piseckis, I. (1950) Kritiskas piezīmes par vēstures mācīšanu dažās Rīgas skolās. *Padomju Latvijas skola* [Soviet Latvian School], 5. maijs, p.3.
- ¹⁹ LVA, 1340. f., 23. apr., 6. l., p. 9.
- ²⁰ Nepārslogot skolēnus ar sabiedrisku un citu ārpuskolas darbu!, *Padomju Latvijas skola* [Soviet Latvian School], 1949, 4.janv., p. 3.
- ²¹ LVA, 1340. f., 23. apr., 2. l., p.7.
- ²² LVA, 1340. f., 23. apr., 3. l., pp.16-17.
- ²³ LVA, 1340. f., 23. apr., 18. l.
- ²⁴ LVA, 1340. f., 23. apr., 1. l., 20.lp.
- ²⁵ Boļševistisku modrību skolas darbā, *Padomju Latvijas skola* [Soviet Latvian School], 1949, 4. janv., p. 3.
- ²⁶ Grīnbergs, I. (1948) Idejiski politiskā audzināšana vēstures stundās, *Skolotāju avīze* [Teachers' Newspaper], 7.apr., p.3; Krūmiņa, I. (1953) Atkārtošā stundas vēsturē VII klasē, *Padomju Latvijas skola* [Soviet Latvian School], 24.apr., p. 5.
- ²⁷ Keruss, J. (2010) Sovjetizācija (1944-1956). In: *Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes vēsture padomju laikā: personības, struktūras, idejas (1944-1991)* [University of Latvia Faculty of History and Philosophy during the Soviet era: personalities, structures, ideas (1944-1991)]. Latvijas Universitāte Akadēmiskais apgāds, Rīga, p. 111.
- ²⁸ Ibid., p.117.

Kopsavilkums

Rakstā „Vēstures skolotāju sagatavošana Latvijas Universitātē autoritāru režīmu apstākļos, 1934–1954” ir aplūkota vēstures skolotāju sagatavošana trīs autoritāru režīmu laikā: Ulmaņa varas periodā 1934.–1940. g., padomju okupācijas periodā 1940./41. g. un Staļina totalitārā režīma laikā pēc Otrā pasaules kara līdz 1954. g., kā arī nacistiskās Vācijas okupācijas periodā. Pētījums atklāj, ka personīgi Ulmanis vēsturi uzskatīja par būtisku līdzekli latviešu tautas pašapziņas celšanā un veidošanā, un viņa autoritārā režīma laikā tika uzsvērtā vēstures rakstīšana, bet mazāk uzmanības veltīts vēsturiskās apziņas veidotājiem – vēstures skolotājiem un viņu sagatavošanai. Vācu okupācijas laikā Latvijas vēstures mācīšana un vēstures skolotāju sagatavošana Rīgas Universitātē bija paredzēta, bet tomēr nenotika atbilstoši plāniem. Padomju okupācijas periodā vēsturei bija liela nozīme padomju pilsoņa veidošanā. Visiem vēstures studentiem bija obligāti jāapgūst pedagoģijas metodoloģija un jāpiedalās pedagoģiskajās praksēs skolās. Taču šīs prakses nebija visai iemīļotas vai labi izplānotas, un tas kalpoja par iemeslu konfliktiem starp Vēstures fakultātes un Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātes docētājiem. Staļina totalitārā režīma laikā veiktā vēstures ideoloģizācija un shematizācija tika ieviesta arī skolotāju sagatavošanā, līdz ar to – daudzu skolotāju darbā. Vēsture, it sevišķi 20. gs. vēsture un Latvijas vēsture, kļuva par neinteresantu un pat bīstamu mācību priekšmetu. Šis pētījums atklāj, ka vēsture kā mācību priekšmets ir būtisks līdzeklis identitātes veidošanā, bet autoritārās varas tomēr nepievērš pienācīgu vērību identitātes nesējiem – resp. skolotājiem, kas ir atbildīgi par jaunatnes izglītību un valdošās varas politiskās ideoloģijas izplatīšanu.

Atslēgvārdi: vēsture, skolotāju sagatavošana, autoritāri režīmi, Latvijas Universitāte.

Antons Aivars – ģeologs un gleznotājs (1906–1990) *Antons Aivars – Geologist and Painter (1906–1990)*

Astra Aivare-Strade

Aveņu iela 7, Jūrmala, LV-2008

E-pasts: atis.astra@gmail.com

Antons Aivars dzimis 1906. gadā Latvijā, Mežvidu pagastā. 1939. gadā viņš iestājās LVU un 1947. gadā absolvēja Ģeoloģijas un augsnes fakultāti. Studiju laikā A. Aivars strādāja kā laborants fakultātē un doc. E. Grīnberga vadībā pievērsās Latvijas kvartārģeoloģijai, kam veltīts arī viņa diplomdarbs. Pēc LVU beigšanas viņš tika uzaicināts strādāt Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ģeoloģijas un ģeogrāfijas institūtā par jaunāko zinātnisko līdzstrādnieku. No 1947. līdz 1950. gadam viņš veica kvartārģeoloģisko kartēšanu Latgalē, Vidzemē un Zemgalē, bet 1950. gadā to pārtrauca, jo viņu no Zinātņu akadēmijas izraidīja; iemesls – vecākais brālis ar ģimeni izsūtīts uz Sibīriju... Ar lielām grūtībām A. Aivars sāka inženierģeologa darbu Latvijas PSR republikāniskajā institūtā „Latgiprogorstroj”.

Atslēgvārdi: Antons Aivars, Latvijas kvartārģeoloģija.

Antons Aivars dzimis pašā ziedu laikā – 1906. gada 30. maijā Skūpovas sādžā, Mežvidu pagastā, zemnieka ģimenē. Viņam bija pieci brāļi un divas māsas. Pirmo izglītību Antons, tāpat kā viņa brāļi, ieguva pamatskolā, kas atradās Mežvidos, mācības tolaik notika krievu valodā. Ģimenē māte rūpējās par mājas soli, bet tēvs par nelielo saimniecību. Vēlāk tēvs pārcēlās uz Rīgu un Putilova rūpnīcā strādāja par atslēdznieku. Saimniecību Skūpovā turpināja apsaimniekot māte ar bērniem.

1914. gadā, kad Putilova rūpnīcu demontēja un pārveda uz Sanktpēterburgu, arī visa ģimene pārcēlās uz dzīvi tur. A. Aivars izglītību turpināja pamatskolā.

1917. gadā ģimene atgriezās Latvijā. A. Aivars mācījās Raiņa vakara ģimnāzijā (no 1931. g.), bet dienā strādāja Ērenpreisa velosipēdu rūpnīcā par atslēdznieku. Jau ģimnāzijas laikā viņš interesējās par Latvijas dabas un zemes bagātībām un sapņoja par ģeologa profesiju. Tā kā ģimene bija trūcīga, tā nevarēja atbalstīt Antona centienus iegūt izglītību. Tikai 1939. gadā A. Aivars sāka studijas LU Ģeoloģijas un augsnes fakultātē.

Pirmos zinātniskos pētījumus A. Aivars veica doc. A. Dreimaņa vadībā, vēlāk starp viņiem izveidojās ilgstoša draudzība. 1947. gadā A. Aivars beidza fakultāti ar izcilību kā trešā izlaiduma absolvents. Studiju laikā viņš strādāja arī kā laborants fakultātē pie doc. Eduarda Grīnberga (1906–1975). Tā sākās A. Aivara interese par Latvijas kvartārģeoloģiju, kam veltīts viņa diplomdarbs un arī vēlākie pētījumi.

Pēc LVU beigšanas A. Aivaru uzaicināja strādāt Ģeoloģijas un ģeogrāfijas institūtā par jaunāko zinātnisko līdzstrādnieku. Ģeologa Eduarda Grīnberga (1906–1975) vadībā A. Aivars 1947. gadā sāka kvartārģeoloģisko kartēšanu Latgalē, Vidzemē un Zemgalē. Viņš arī vadīja darba grupas, kuras sastāvēja no 4–5 cilvēkiem, un šo

darbu turpināja līdz 1951. gadam. Viņa darba galvenie konsultanti bija zinātniskie līdzstrādnieki Aleksis Dreimanis (1914–2012), Pēteris Liepiņš (1907–1964) un Eduards Grīnbergs (1906–1975). Dienasgrāmatā Antons Aivars aprakstīja grūtības, kas radās, braukājot pa Latviju galvenokārt ar sabiedrisko transportu, divriteni, retāk zirgu, jo vienmēr līdzī bija jāņem neparocīgi, smagie urbšanas piederumi, kā arī iegūto iežu paraugi, darba kartes un pierakstu burtnīcas.

Paralēli zinātniskajam darbam, popularizējot ZA veiktos pētījumus, A. Aivars Ludzas, Bērzpils un Mežvidu skolās iekārtoja iegūto minerālu paraugu kolekcijas un skolēniem lasīja interesantas lekcijas.

Ar aizrautību un entuziasmu sāktais A. Aivara darbs 1950. gadā tika pārtraukts, jo viņu kā zinātnei nederīgu izslēdza no Zinātņu akadēmijas. Iemesls vienkāršs – viņa brālis ir bijušais leģionārs. Šī iemesla dēļ brāļa ģimenei izsūtīja uz Sibīriju, bet viņu pašu nošāva. Izsūtīšanas briesmas draudēja arī A. Aivara ģimenei.

Ar lielām grūtībām tikai 1952. gadā A. Aivars dabūja inženierģeologa darbu Latvijas PSR republikāniskajā projektu institūtā „Latgiprogorstroj”. Viņš rūpīgi izpētīja grunts iežu sastāvu konkrētajā objektā, veica inženierzinātniskus pētījumus, sastādīja detalizētu būvlaukuma aprakstu un deva izsmelošu slēdzienu, lai varētu sākt būvēt ēkas attiecīgajos objektos. Bija daudz darba piedāvājumu un arī daudz komandējumu uz Igauniju, Lietuvu, Pleskavu, Ļeņingradu, Ļvovu, Kaļiņingradu. Viņš tika atzīts par ļoti spējīgu ģeologu, un ar A. Aivara rūpīgajiem pētījumiem, secinājumiem un atskaitēm rēķinājās.

Ģeologa A. Aivara otra aizraušanās bija fiksēt visu redzēto un Latvijas skaistumu attēlot akvareļos un pasteļos. Ūdenskrāsas un zīmēšanas bloku viņš vienmēr ņēma līdzī visos braucienos, ekspedīcijās un komandējumos. Pašmācības ceļā radās pirmie nedrošie akvareļi. Lai attīstītu un pilnveidotu savu talantu, 1952. gadā viņš uzsāka mācības marīnista Aleksandra Zviedra studijā, tādējādi pilnīgāk apgūstot gleznošanas māku, kas vēlāk neatstāja vienaldzīgus viņa daudzo gleznu izstāžu apmeklētājus un cienītājus. Būdam jau pensijā, nenogurdināmais ģeologs A. Aivars daudz ceļoja pa toreizējo Padomju Savienību. Gūtos iespaidus par Vidusāzijas senatni, iespaidīgajām Kaukāza kalnu grēdām, Krimas pasakaino dabu, Kamčatkas vulkānu zemes varenību, Melnās un Baltijas jūras plašumu A. Aivars vienmēr fiksēja savās gleznās.

Smaga slimība A. Aivaru pieveica 1990. gada 29. maijā, kad viņš aizgāja aizsaulē, tā arī nepiepildījis savus sapņus Latvijas kvartārģeoloģijas izpētē. Tomēr viņš savā dzīvē ir izdarījis ļoti daudz – kopējā kartētā platība ir ap 15 500 km². Tas paveikts, nobraucot 2970 km dažādos Latvijas rajonos. Latgales–Lubānas līdzenumi kartēti laikā no 1947. līdz 1950. gadam. No Daugavas līdz Lubāna ezera krastiem

1. attēls. Antons Aivars (1942)

kvartāra segas reljefs pēc sastāva un biezuma ir visai daudzveidīgs. Ledāju atkāpšanās rezultātā Varakļānu un Viļānu apkārtņē sastopamas šauras un garas kalnu muguras – osi, kuru sastāvā ietilpst izteikti rupja grants, oļi, māls un pat kaļķakmeņi.

Kvartāra nogulumu biezums parādīts vairāk nekā 2355 urbemos. Vidēji šis biezums svārstās no 2 līdz 9 m, bet Daugavpils subkvartārajā bedrē tas sasniedz pat 195 m (1. tab. 7. p.). Mārcienas, Ļaudonas un Krustpils gala morēnas pamata sastāvā pamatā ietilpst oļi, grants, slāņaina smiltis, kā arī kārtaini māli. Konstatēts interesants fakts, ka kvartāro nogulumu biezums pieaug virzienā no ziemeļiem uz dienvidiem, tas redzams arī A. Aivara sastādītajā tabulā (2. tab.).

1. tabula

Kvartāra segas biezums dažādās Latvijas vietās (pārskats par kvartārģeoloģiskiem kartēšanas darbiem Zemgales līdzenumā, 1948)

Nr.	Vieta	Kvartāra segas biezums, m
1.	Balvu apkārtnē	līdz 9,0
2.	Barkavas apkārtnē	6–9,0
3.	Līvāni	13,0
4.	Malnava	16,3
5.	Rēzeknes apkārtnē	30,5
6.	Rēzeknes pils apkārtnē	42,7
7.	Daugavpils subkvartārā bedrē	195,08
8.	Neretas apkārtnē	70
9.	Seces apkārtnē	1,5–3,0
10.	Bēnes apkārtnē	17,0
11.	Sunākste	12,0

2. tabula

Kvartāra segas biezums dažādās Latvijas vietās (pārskats par kvartārģeoloģiskiem kartēšanas darbiem Lubāna līdzenumā, 1949–1950)

Nr.	Vieta	Kvartāra segas biezums, m
1.	Borovkas apkārtnē	30,0
2.	Sventes apkārtnē	82,0
3.	Jelgava	15–18
4.	Dricēni	7,0
5.	Viļāni	7–9,0
17.	Balvi	9,3
6.	Ludza	37,0
7.	Vecgulbene	17,0
8.	Dzelzava	34,0
9.	Rankas stacija	91,0
10.	Veseta	75,0
11.	Liepkalne	97,0

A. Aivars pētījis arī zemes virsējo slāņu piltuvveida iegruvumus – karsta kriteņu, kas veidojušās ledus laikmeta beigu cēlienā, kad, ledāja kušanas ūdeņiem

iesūcoties zemē un izskalojoties ģipšiem, radās tukšumi. No tiem atfīstījās ieplakas, kurās, ūdenim plūstot, veidojās ezeri, bet tiem aizaugot – sūnu purvi. Daudz tādu veidojumu ir Latgalē, Baldones apkārtnē, Lubāna līdzenumā (3), Iecavas un Mēmeles krastos ar lielāku vai mazāku sērūdeņū saturu. A. Aivara pētījumu rezultāti ir fiksēti darba atskaitēs, kas glabājas Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas centrā. Tās papildina neskaitāmas fotogrāfijas, tabulas, skices, konkrēto vietu apraksti un kartes.

Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas centrā atrodami 65 inženierģeoloģiskās izpētes un atskaites materiāli par objektiem Latvijā.

Savās gleznās A. Aivars parādīja Latvijas skaistumu, kā arī daudzajos braucienos redzēto. Ar gleznām varēja iepazīties arī plašāka publika. Pirmo reizi gleznas bija apskatāmas 1965. gadā viņa pirmajā gleznu izstādē Dabas muzejā, kur bija redzami 25 akvareļi. Otro izstādi varēja aplūkot 1970. gadā Rīgas Politehniskajā institūtā, kur bija izstādīti 35 darbi. Parādījās arī pirmie darbi pasteļtehniskā. Izstādē 1975. gadā VEF Kultūras pilī bija redzami 45 darbi, 1980. gadā Jāņa Raiņa Dailes teātrī – 50 darbi, bet 1985. gadā Rīgas Politehniskajā institūtā – 55 darbi. Nākamā izstāde 1991. gadā Rīgas pils Velju zālē notika jau pēc A. Aivara aiziešanas aizsaulē un bija veltīta viņa 85. dzimšanas dienas atcerei.

2006. gada 2. aprīlī, pateicoties ģeologam Aleksandram Dreimanim un Saulaines pārziņei Stivriņas kundzei, Kanādā tika noorganizēta Antona Aivara 100 gadu atceres izstāde, kurā Kanādā dzīvojošie latvieši un citi interesenti varēja iepazīties ar 25 Antona Aivara gleznām. Latvijā Antona Aivara 100 gadu atceres izstādi atklāja 2006. gada 20. jūnijā Latvijas Universitātes Akadēmiskajā Misiņa bibliotēkā, pateicoties bibliotēkas direktores Ventas Koceres atbalstam. Šajā izstādē bija redzamas vairāk nekā 100 gleznas.

2. attēls. Kārtējā atskaite par 1949.–1950. gadu. Otrais no kreisās – A. Aivars, Zinātņu akadēmijas jaunākais zinātniskais līdzstrādnieks, ar darba kolēģiem (1947)

ZINĀTNISKIE DARBI

1. Aivars A. Zemgales līdzenuma vidus daļas kvartārģeoloģija. Diplomdarbs. 1948.
2. Aivars A. Zemgales līdzenuma vidus daļas kvartārģeoloģija (1949). Rīga: ZA, 1950.
3. Aivars A. Pārskats par kvartārģeoloģiskiem kartēšanas darbiem Lubānas līdzenumā. Rīga: ZA, 1948.

VĒRES

1. Aivars A. Inženierģeoloģiskās izpētes materiāli Rēzeknes ģenplāna sastādīšanai. 1960.
2. Aivars A. Inženierģeoloģiskās izpētes 2323. objektā Siguldas rajonā, Inčukalnā. 1958.
3. Visi palikušie darbi pieejami Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas centrā.

Summary

Antons Aivars was born in the region of Mežvidi in 1906, in the eastern part of Latvia. He studied at the University of Latvia in the Faculty of Geology and Soil from 1939. While studying he worked part time as a laboratory assistant. A. Aivars decided to join the group of associate professor E. Grinbergs – a recognized specialist in quaternary geology. He received his diploma in 1947 for the study of quaternary geology in Latvia. After his graduation he was invited to work at the Latvian Academy of Science at the Institute of Geology and Geography as research associate. From 1947 till 1950 he continued the mapping of quaternary sediments in Latgale, Vidzeme and Zemgale. In 1950 he was expelled from the Academy of Science, because his oldest brother with his family less than one year earlier had been deported to Siberia. With great difficulties he managed to find a job as engineer geologist and started to work at the LSSR institute „Latgiprogorstroj”. Due to his family ties to his oldest brother he was hard put to keep a permanent workplace due to his brother's deportation so he had to be satisfied on what work he could get in his beloved field.

Keywords: *Quaternary geology in Latvia.*

Salaspils kodolreaktoram 50 gadu jubileja (1961–2011) *50 Years of the Nuclear Research Reactor in Salaspils (1961–2011)*

Jānis Alksnis

VSIA „Latvijas Vides, ģeoloģijas un meteoroloģijas centrs”
Miera iela 16, Salaspils, LV-2169
E-pasts: *Janis.alksnis@lvgmc.lv*

Jānis Bērziņš

LU CFI
Miera iela 16/8–19, Salaspils, LV-2169
E-pasts: *jberzins@latnet.lv*

Valdis Gavars

AS „Latvenergo”
Strēlnieku pr. 68a, Jūrmala, LV-2008
E-pasts: *valdis.gavars@latvenergo.lv*

Imants Taure

Raunas iela 45, Rīga, LV-1084
E-pasts: *imantst@e-apollo.lv*

Elmārs Tomsons

Fizikāli enerģētiskais institūts
Zalkšu iela 12, Rīga, LV-1006
E-pasts: *etomsons@edi.lv*

Salaspils zinātniskais kodolreaktors (SZR) tika uzbūvēts un iedarbināts kodolenerģētikas ēras sākumā. Līdz 20. gs. 60. gadiem elektroenerģijas ražošanai pasaulē bija uzbūvētas tikai pirmās desmit AES. SZR, kuru iedarbināja 1961. gadā, bija pirmais Baltijā. Tā iedarbināšana bija impulss, lai Latvijā attīstītos ar kodolenerģiju saistīta zinātne un tehnika. Jaunie zinātnieki pievērsās kodolfizikai, radiācijas fizikai un ķīmijai, arī radiobioloģijai. Aizsākās nozīmīgas izstrādes kodolenerģētikā, tika sasniegti ievērojami zinātniski panākumi, kas veiksmīgi turpinās, Latvijas zinātniekiem piedaloties IV paaudzes atomelektrostaciju projektos. Salaspils reaktorā vienlaikus strādāja 200–250 cilvēku. Kopējais darbinieku skaits visā ekspluatācijas periodā ir bijis vairāk par 2100. Pateicoties darba kultūrai un radiācijas kontroles dienesta uzraudzībai, visā darbības laikā neviens reaktorā strādājošais nav ticis apstarots ar nepieļaujami augstu starojuma dozu. Salaspils zinātnisko kodolreaktoru ir apmeklējuši apmēram 50 000 ekskursantu, galvenokārt jaunatne no visiem Latvijas rajoniem. To būvēja, modernizēja un izmantoja galvenokārt Latvijas nacionālie kadri [1].

Atslēgvārdi: kodolreaktors, kodolfizika, neitronu aktivācijas analīze, radiācijas drošība.

Kodolfizikas sākuma periods

Latvijā pētījumi kodolfizikā aizsākās pagājušā gadsimta vidū. Par kodolfizikas pionieri var uzskatīt LU docentu Alfonu Apini (1911–1994), kurš pirms kara publicēja savus pirmos darbus [2]. Pirmie darbi elementārdaļiņu teorijā publicēti 1951. gadā „LPSR ZA Vēstis”. Līdz 1951. gadam LPSR ZA Fizikas institūts (FI) kodolfizikas pētījumus vēl neplānoja, bet ar 1952. gadu dažādu iemeslu dēļ tiem pievērsās (kodolfizika bija ļoti prestiža nozare). FI jaunais aspirants Pēteris Prokofjevs 1950. gadā bija beidzis LVU Fizikas un matemātikas fakultāti un pēc tam iestājies klātienē aspirantūrā Ļeņingradā D. Mendeļejeva v. n. Metroloģijas Vissavienības zinātniski pētnieciskajā institūtā. Pabeidzis aspirantūru, 1957. gadā P. Prokofjevs atgriezās Rīgā un sāka konstruēt magnētisko beta spektrogrāfu ar pastāvīgu magnētisko lauku konversijas elektronu spektra mērījumiem, izmantojot radioaktīvos izotopus [3]. Ludvigs Pelēķis kodolfizikas pētījumos iesaistījās 1952. gadā. Viņš sekmīgi izstrādāja tēmu par auksti velmētas tērauda lentes „iezīmēšanu” un Ļeņingradas Molotova vārdā nosauktajā rūpnīcā izstrādāja tehnoloģiju ^{32}P izotopa elektrodzirksteles veidā uznesei uz lentes. Par šo darbu L. Pelēķis kopā ar V. Januškovski 1954. gadā saņēma PSRS Zinātņu akadēmijas Prezidija prēmiju. Uldis Ulmanis 1953. gadā beidza studijas Latvijas Valsts universitātes Fizikas un matemātikas fakultātē, iegūstot fiziķa optiķa specialitāti, un tūlīt sāka darbu ZA Fizikas institūtā kā jaunākais zinātniskais līdzstrādnieks. Šajā gadā institūta plānā pirmo reizi iekļauti arī darbi kodolfizikā. Tie bija slepeni un netika atspoguļoti atklātos plānos.

Pakāpeniski kodolfiziķu skaits auga, un 50. gadu otrajā pusē sasniedza vairākus desmitus. Radās vajadzība pēc nopietnām eksperimentālām iekārtām.

Zinātniskā kodolreaktora būves iniciatori

Par zinātniskā kodolreaktora izvēli Pēteris Prokofjevs atceras: „1957. gadā Fizikas institūta direktors Igors Kirko bija uzaicinājis uz pārrunām mani un Izotopu laboratorijas vadītāju Jāzepu Čudaru, lai sagatavotu priekšlikumus īpaši lielu zinātnisko objektu celtniecībai Latvijā, kas būtu iekļauti nākamās septiņgades (1959–1965) plānā. J. Čudars ierosināja celt lādēto daļiņu paātrinātāju, es turpretim ieteicu būvēt kodolreaktoru, ko varētu izmantot vairākas Baltijas republiku zinātniskās iestādes. Mani bija ļoti iespaidojis tikko Maskavā iedarbinātais modernais pētniecības reaktors IRT, kuru apskatīju, būdams kādā konferencē.” P. Prokofjeva argumenti pārliecināja ne tikai Fizikas institūta direktoru Igoru Kirko, bet arī ZA prezidentu Jāni Peivi. Ir zināms, ka 20. gs. 50. gados PSRS valdība pēc Igora Kučatova priekšlikuma nolēma Padomju Savienības republikās un sociālistiskajās valstīs būvēt 20 pētniecības reaktorus.

Latvijas PSR Ministru Padomes priekšsēdētāja V. Lāča vēstule 1958. gada 7. martā tika nosūtīta PSRS Vidējās mašīnbūves ministram J. Slavskim, un jau 1958. gada 26. aprīlī parādījās PSRS Ministru Padomes rīkojums – pieņemt priekšlikumu un 1959.–1960. gadā Latvijā uzcelt pētniecības reaktoru IRT-1000 kopā ar radioķīmisko jeb „karsto” laboratoriju.

Maskavas I. Kurčatova atomenerģētikas institūta izstrādātais kodolreaktors IRT bija baseina tipa ar 1000 kW siltumjaudu. Kā neitronu palēninātājs, siltumnesējs

un bioloģiskās aizsardzības materiāls tika izmantots parastais ūdens, bet kā neitronu atstarotāji – ūdens un grafiti.

Kodolreaktora būve (1958–1961)

LPSR Zinātņu akadēmijai vajadzēja steidzīgi atrast atomreaktora celtniecības vietu. Ir dažādi nostāsti par izvēli Salaspilī. Lēmumos bija norādīts, ka atomreaktors jāceļ Rīgas tuvumā. Vietai bija jābūt ar labu satiksmi, un būvlaukumam vajadzēja atbilst bīstamu objektu celtniecības noteikumiem. Vēlams, lai atomreaktora sanitārajā zonā nebūtu daudz lauksaimniecībā izmantojamas zemes un lai mazāk būtu jāpārvieta iedzīvotāji. Šiem noteikumiem vislabāk atbilda Salaspils.

1960. gadā tika pabeigta reaktora ēka, katlu māja, artēziskā aka ar ūdenstorni, transformatoru apakšstacija un garāža. 26. maijā valdības pārstāvji (A. Pelše, M. Plūdons u. c.) reaktora baseina pamatos ievietoja kapsulu ar svinīgu vēstījumu nākamajām paaudzēm.

Ap reaktoru viena kilometra rādiusā izveidoja sanitāro zonu (300 ha). Vienlaikus Baldones tuvumā uzbūvēja arī zemas aktivitātes radioaktīvo atkritumu glabātavu.

Salīdzinājumā ar citiem PSRS pētniecības atomreaktora centriem atomreaktora celtniecība Latvijā un vēlāk arī tā izmantošana bija visai atklāta. Jau 1959. gadā avīzē „Sovetskaja Latvija” tika publicēts plašs I. Kirko un V. Veldres raksts par atomreaktora uzbūvi, darbību un izmantošanas iespējām. „Padomju Jaunatne” publicēja I. Taures rakstu „SALASPILS – pirmais atomkodolu pētniecības centrs Baltijā”. 1960. gadā avīzē „Cīņa” I. Gulbis publicēja informāciju par reaktora celtniecību. Tika būvēts neliels ciemats ar četrām astoņdzīvokļu mājām, bērnu dārzu un viesnīcu. Septembrī nāca klajā V. Gavara, L. Pelēķa un U. Ulmaņa populārzinātniskā brošūra „Pirmais atomreaktors Latvijā”.

Kadru sagatavošana

Reaktora apkalpošanai un izmantošanai tika sagatavoti vietējie speciālisti. To apmācība notika Latvijas Universitātē, bet stažēšanās – PSRS kodolcentros. Fizikas institūta direktora vietnieks Viktors Veldre kopā ar LVU Teorētiskās fizikas katedras vadītāju docentu Pjotru Kuņinu no vecāko kursu studentiem fiziķiem organizēja kodolfizikas grupu, kuru jau rudenī mācīja pēc speciālas programmas. Mācības vadīja arī FI speciālisti P. Prokofjevs, L. Pelēķis, J. Čudars, I. Taksārs, U. Ulmanis, O. Veveris, V. Breslava, V. Belogurovs u. c. [4].

Kodolreaktora iedarbināšana 1961. gadā

1961. gada III kvartālā visi montāžas, regulēšanas un pārbaudes darbi bija nobeigti un nepieciešamā kodoldegviela atvesta. Reaktora iedarbināšanu vadīja I. Kurčatova līdzgaitnieks J. Babuļevičs, kurš 1946. gadā bija piedalījies Eiropā pirmā kodolreaktora F-1 iedarbināšanā Maskavā. Iedarbināšanas brigādē bija iesaistīti visi jaunie kodolreaktora fiziķi un speciālisti. Kodolreaktora kritiskā masa tika sasniegta 1961. gada 26. septembrī [5]. Valdībai ziņoja, ka atomreaktors ir iedarbināts pirms termiņa – par godu PSKP 22. kongresam. Tam sekoja svinīgs mītiņš 9. oktobrī.

Ar LPSR Augstākās Padomes Goda rakstu tika apbalvoti FI darbinieki: V. Gavars, D. Kalniņš, I. Kirko, I. Kupčs, J. Mamajevs, P. Prokofjevs, O. Saniks, V. Veldre un J. Vinogradovs.

Kodolreaktora izmantošana un tā laboratorijas

Jau 1960. gada 7. aprīlī LZA Prezidijs apstiprināja atomreaktora eksperimentālajos (horizontālajos) kanālos veicamo pētījumu tematiku un atbildīgos darbiniekus: īsa mūža izotopu konversijas elektronu pētīšana – P. Prokofjevs; polarizēto neitronu radiācijas satveršanas pētījumi – P. Prokofjevs; siltuma neitronu satveršanas gamma staru mērījumi ar scintilācijas spektrometriem – L. Pelēķis; radioaktīvo izotopu (ar pussabrukšanas periodu sekunžu un minūšu intervālā) pētījumi – V. Breslava; fero-magnētisko un antiferomagnētisko kristālu magnētiskās struktūras neitronogrāfiskie pētījumi – V. Vītola; pusvadītāju un dielektriķu kristāliskā režģa bojājumu pētījumi (kopā ar Igaunijas un Lietuvas ZA) – I. Pļaviņa; reaktora neitronu plūsmu pētījumi – U. Ulmanis; jonizējošā starojuma ietekme uz koksnes polimēro komponentu īpašībām – V. Sergējeva; radioaktīvā apstarojuma ietekme uz sēklu dīgtspēju un augu ģenētisko pazīmju izmaiņu – A. Kundziņš; lauksaimniecības augu pazīmju un īpašību maiņu pētījumi, lai palielinātu to ražību un paātrinātu nogatavošanos – K. Roze. Prezidijs norādīja, ka FI jārada zemo temperatūru iekārta (I. Feltiņš), elektromagnētiskais pasts (D. Dobrjakovs) un šķidro metālu kontūrs (J. Birzvalks). FI jākomplektē grupa neitronu plūsmas pētīšanai.

Bez tam P. Prokofjeva vadībā tika izveidota Reaktora laboratorija ar mērķi organizēt reaktora celtniecību un sagatavoties pētījumiem. 1959. gadā no Reaktora laboratorijas tika atdalīta reaktora celtniecības tehniskā grupa (V. Gavars, I. Kupčs, J. Mamajevs u. c.), bet laboratorijā sāka strādāt universitātes absolventi M. Balodis un J. Bērziņš, vēlāk viņiem pievienojās V. Bondarenko, N. Krāmere, Ļ. Simonova, A. Krūmiņa, M. Beitiņš, I. Kuvaga, G. Rezvaja u. c. 1961. gadā to pārdēvēja par Kodolreakciju laboratoriju. Kopumā tajā strādāja 14–17 speciālistu.

1962. gada 20. janvārī, lai pastiprinātu cietvielu fizikas pētījumus, reaktorā tika nodibināta Luminiscences laboratorija, par kuras vadītāju kļuva Kurts Švarcs. 1961. gada 15. augustā viņš no LU pārgāja strādāt ZA Fizikas institūtā.

1962. gada beigās tika radīta laboratorija, lai pētītu radiācijas parādības pusvadītājos, jo Latvijā pieauga pusvadītāju rūpniecības speciālistu interese par starojuma ietekmi uz pusvadītāju ierīcēm. Par laboratorijas vadītāju iecēla tehnisko zinātņu kandidātu Uldi Ulmani.

1962. gada 24. janvārī Juri Tīliku iecēla par atomreaktora Izotopu izgatavošanas dienesta priekšnieku. 1964. gada 1. janvārī dienestam tika dots jauns nosaukums – Radioķīmijas dienests.

Neitronu aktivācijas analīzes (NAA) pamatlicējs Latvijā bija Ludvigs Pelēķis. Viņš arī kļuva par vadītāju NAA laboratorijai, kuru nodibināja 1963. gadā.

Antons Lapenas uzsāka darbu kodolreaktora Apstarošanas dienestā pēc LU Fizikas un matemātikas fakultātes beigšanas 1963. gadā. Pēc tam, kad dienesta vadītājs K. Baltmugurs pārgāja darbā uz Fizikas institūta elektronu paātrinātāju, par dienesta vadītāju 1974. gadā kļuva A. Lapenas.

PSRS zinātnes vadītāji Salaspilī

Valdības vizīte Salaspils kodolreaktorā notika 1962. gadā. Tajā piedalījās PSRS Augstākās Padomes Tautību palātas priekšsēdētājs J. Peive, PSRS Zinātņu akadēmijas prezidents M. Keldišs un PSRS Ministru Padomes priekšsēdētāja vietnieks L. Rudņevs. Latvijas PSR pārstāvēja Valsts plāna komisijas priekšsēdētājs M. Ramāns.

1966. gada septembrī Rīgā notika kārtējā (sestā) PSRS pētniecības kodolreaktoros veicamo darbu koordinācijas sanāksme. Koordinācijas sanāksmi vadīja akadēmiķis A. Aļeksandrovs. PSRS pētniecības kodolreaktoru koordinators, Kurčatova atomenerģētikas institūta direktora vietnieks Vladimirs Gončarovs Rīgu apmeklēja 1960. un 1966. gadā. Bez minētajiem vadītājiem SKR apmeklēja arī PSRS akadēmiķi I. Kikoins un M. Millionščikovs.

Galvenie zinātniskie darbi kodolfizikā, cietvielu radiācijas fizikā un neitronu aktivācijas analizē u. c.

Kodolspektroskopijā noteiktas retzemju elementu kodolu ar $A = 140\text{--}190$ ierosināto līmeņu shēmas, radīti kodolu modeļi (P. Prokofjevs, M. Balodis, V. Bondarenko, J. Bērziņš, J. Tambergs) un novērtētas Černobiļas AES avārijas sekas (J. Bērziņš, M. Beitiņš, S. Afanasjeva).

Ar neitronu aktivācijas analīzi noteikts ap 40 dažādu elementu bioloģiskos objektos, ūdenī, aerosolos (L. Pelēķis, O. Vēveris, D. Riekstiņa).

Izstrādāta *termoluminiscentās dozimetrijas* metode un radīts dozimetrs „TELDE” dozu diapazonā $10^{-2}\text{--}10^2$ Gy (K. Švarcs, T. Mežs). Reaktorā veikto radiācijas procesu pētījumu rezultāti jonu kristālos apkopoti apm. 50 zinātniskajos rakstos, septiņās zinātņu kandidāta disertācijās un vienā zinātņu doktora disertācijā (K. Švarcs).

Neitronogrāfijā atklāts fāžu pārejas šķidrums – šķidrums rubīdijā un nātrijā. Pierādīts, ka ultraskaņa ietekmē neitronu izkliedi silīcijā (J. Joļins).

Cietvielu fizikā izpētītas dielektrisko oksīdu kristālu optiskās īpašības (N. Mironova-Ulmane) un magnētisko kausējumu un ferītu magnētiskās īpašības (U. Ulmanis). Noteikti gadolīniju saturošo supravadītāju parametri (A. Petrovs).

Izstrādāti radiācijas izturīgi *izolācijas materiāli* kodolsintēzes reaktoram *Tokomak* (Rīgas sintētisko izolatoru SKB – A. Stepanovs, O. Aksjonovs) izpētīta tritija izdalīšanās no litiju saturošiem materiāliem – *Tokomak* programma (J. Tīliks).

Elektronu tehnikas elementu (pusvadītāji, magnētiķi u. c.) *radiācijas izturība* pētīta kopā ar Ļeņingradas apvienības „Elektronstandarts” Salaspils laboratoriju (Ā. Mieriņš).

Radiācijas tehnoloģijā izstrādāta metode pusvadītāju īpašību (silīcija leģēšana ar fosforu) un pusdārgakmeņu (ametista, topāza un dzintara) juvenilo īpašību uzlabošanai (A. Lapenas). Ražoti farmaceitiskie preparāti republikas klīnikām – tehnēcijs ^{99m}Tc un ksenons ^{127}Te – (A. Malnačs), kuri eksportēti arī uz Somiju.

Radiobioloģijā veikti dažādu problēmu pētījumi (A. Millers).

Radiācijas ķīmijā izpētītas polimēru un lignīna īpašību izmaiņas jonizētā starojumā (V. Kaļķis, E. Rajavē).

Kodolreaktora eksperimentālie kanāli

Reaktoram bija 10 horizontālie (HEK) un 14 vertikālie (VEK) eksperimentālie kanāli [7]:

- HEK-1 – divkristālu neitronu spektrometrs polikristālisku, amorfu un šķidru materiālu struktūras un fāžu pāreju pētījumiem;
- HEK-2 – izmantots ferītu augstfrekvences īpašību pētījumiem (kopā ar RTU), vēlāk (kopā ar Ļeņingradas KPI) kā neitronu interferometrs;
- HEK-3 – iekārta kodolu ierosināto līmeņu pētījumiem neitronu neelastīgās izkliedēs;
- HEK-4 – oriģināls magnētiskais spektrogrāfs iekšējās konversijas elektronu enerģijas mērīšanai, bet vēlāk tas izmantots gamma spektru mērīšanai un silīcija legēšanā;
- HEK-5 – pneimatiskais pasts neitronu aktivācijas analīzei (NAA) ar maza dzīves laika radionuklīdiem;
- HEK-6 – neitronogrāfs monokristālu topogrāfijas un neitronu dinamiskās izkliedes pētījumiem;
- HEK-7 – epizodiski izmantots Mesbauera efekta pētījumiem (n,γ) reakcijās;
- HEK-8 – sākumā ar samazinātu gamma fonu izmantots radiobioloģijā, vēlāk radiācijas fizikā (kanāla izejā bija 2 T elektromagnēts) un kā neitronu etalons metroloģijā;
- HEK-9 – sākumā izmantots sārnu halogenīdu kristālu pētījumiem;
- HEK-10 – izmantots pusvadītāju, magnētisko materiālu un dielektrisko kristālu un elektronikas elementu radiācijas fizikas un radiācijas izturības pētījumiem.

Vertikālie eksperimentālie kanāli bija universāli un tika izmantoti atsevišķu pētniecības ierīču īslaicīgai uzstādīšanai, kā arī paraugu apstarošanai.

Zinātniski tehniskie darbi, kodolreaktora rekonstrukcija un radiācijas drošība

Zinātniskās pētniecības kodolreaktora IRT modernizācija un ekspluatācija (V. Gavars, Dz. Kalniņš, J. Alksnis, V. Mozgirs, A. Eglītis).

Radiācijas kontūra RKL (gamma staru avota) radīšana un izmantošana (A. Dinduns, V. Gavars, M. Kramers, J. Saģīdins) [7].

Rīgas kritiskā stenda (RKS), tā saucamā 0 – jaudas kodolreaktora radīšana un izmantošana (E. Tomsons, V. Gavars, E. Liepa, V. Bute, J. Jansons, U. Krūze) [7].

Radītas sistēmas kodolreaktoru regulēšanai ar šķidru metālu un rotējošiem elementiem (E. Tomsons, E. Platacis, E. Liepa).

Neitronu spektra mērījumi atomelektrostacijās (A. Lapenas, H. Bondars).

Kodoldegvielas elementu temperatūras un hermētiskuma kontrole (J. Mamajevs, Dz. Kalniņš, J. Alksnis).

Kodolreaktora elektromagnētiskā un pneimatiskā pasta radīšana (U. Saulītis, V. Mozgirs).

Kodolreaktoru magnetohidrodinamisko iekārtu izstrāde (A. Miķelsons, J. Birzvalks).

Kodoltehnikas materiālu (grafīts, berilijs, cirkonijs, tritija matricēs u. c.) izmantošana un to īpašību pētīšana (E. Tomsons, J. Tīliks, V. Kaļķis).

Radiācijas monitoringi: vides monitorings Salaspils apkārtnē, kodolreaktora darbinieku individuālo dozu monitorings un kodolreaktora iekārtu darbības monitorings (J. Alksnis).

1973.–1975. gadā Salaspils kodolreaktorā veica rekonstrukciju [8]. Baseina alumīnija klājums tika nomainīts ar nerūsējošo tēraudu, nomainīta arī aktīvā zona, uzbūvēts jaunas konstrukcijas radiācijas kontūrs un pārveidota dzesēšanas sistēma. Kodoldegviela nomainīta ar lielāku izotopa ^{235}U bagātinājumu – 90%, un kā atstartājs izmantots berilijs. Reaktora siltuma jaudu bija iespējams palielināt līdz 5000 kW. Neitronu plūsma aktīvās zonas centrā palielinājās līdz 10^{14} (neitronu/cm²s). Tika uzbūvēta papildu avārijas dzesēšanas sistēma. Izpildīto darbu rezultātā ievērojami paaugstinājās kodoldrošība.

Īpašs bija 1986. gads, kad Černobiļas AES kodolkatastrofas laikā troposfērā izmestie radionuklīdi ar gaisa masām tika nesti pāri Eiropai (arī Latvijai). Kodolreaktora radiācijas drošības dienests šajā laikā veica gaisa paraugu analīzes. Aerosolu radioaktivitāte atmosfērā virs Salaspils bija ievērojami palielināta. Radionuklīdu gamma spektrā bija saskatāmi visi urāna dalīšanās produkti. Informāciju par šiem mērījumiem kategoriski aizliedza publicēt. Pēc avārijas maijā un jūnijā aerosolu summārā β radioaktivitāte salīdzinājumā ar gada pārējo mēnešu radioaktivitātes fonu bija relatīvi augsta, un arī aerosolu gada vidējā radioaktivitāte bija 1000 reizu augstāka nekā iepriekšējos gados. Tomēr 1986. gada vidējā aerosolu radioaktivitāte Latvijā nebija tik augsta, lai pārsniegtu radionuklīdu vidējās gada normas gaisā.

Pēc Černobiļas AES avārijas 1986. gadā Salaspils kodolreaktora speciālisti (J. Alksnis, J. Bērziņš, V. Gavars, Dz. Kalniņš, P. Prokofjevs, E. Tomsons u. c.) izskaidroja Latvijas valdībai un sabiedrībai notikušo un piedalījās Latviju skārušo avārijas seku analīzē un novērtēšanā.

Sadarbība ar valstīm un republikām

Reaktors bija plaši atvērts apmeklētājiem, jo tajā netika veikti īpaši slepeni militāra rakstura darbi. Notika zinātniska sadarbība ar citvalstu organizācijām (Bulgārija, Vācijas Demokrātiskā Republika, Somija, Čehija), studentu un ārvalstu speciālistu apmācīšana (Ziemeļkoreja, Irāka, Lībija).

Plaša bija sadarbība neitronu aktivācijas analīzes jomā.

1. Sadarbības partnerus Lietuvā interesēja mikroelementu saturs lauksaimniecības produktos, dārzeņos un bišu savāktos ziedputekšņos, lai varētu novērtēt šos produktus kā svarīgu mikroelementu avotu cilvēka pārtikā.
2. Ilgstoša sadarbība bija ar Igaunijas ZA: Ķīmiskās un bioloģiskās fizikas (akadēmiķa E. Lipmā) institūtu, kā arī ar Ģeoloģijas un Ķīmijas institūtu. Balstoties uz iegūtajiem rezultātiem, Igaunijā izdevās novērst jaunu fosforītu raktuvju iekārtošanu, kas stipri piesārņotu Igaunijas centrālās daļas dabisko ūdeņu sistēmu. Kopā ar Igaunijas ZA Ģeoloģijas institūtu izdarīta Igaunijas ziemeļaustrumu

- kūdras purvu un ezeru nogulumu analīze. Atkarībā no slāņa dziļuma var spriest par līdz pat 10 000 gadu seniem procesiem (tehnogēno elementu koncentrācijas palielināšanās sevišķi strauji pieaug pēdējās desmitgadēs).
3. Veiksmīga bija sadarbība ar Maskavas zinātniekiem no Apkārtojās vides un klimata monitoringa laboratorijas par smago un toksisko metālu analīzi aerosolos, biosfēras rezervātu augsnē, lai pētītu to nokļūšanas ceļus atmosfērā, migrāciju un veiktu aerosolu monitoringu dažādos pasaules fona rajonos. Izstrādātas un plaši lietotas neitronu aktivācijas analīzes metodikas 26 ķīmisko elementu noteikšanai aerosolos tādos pasaules rajonos kā Antarktīda, Indijas okeāns, Turkmēnijas tuksneši, Aizbaikāls u. c.
  4. Par laboratorijas starptautisko prestižu vislabāk liecina ilggadējā sadarbība (kopš 1982. gada) ar Starptautisko Atomenerģijas aģentūru (IAEA) Vīnē starptautisko standartu pārbaudē.

Kodolu struktūras pētījumos kopš 1963. gada tika uzsākta sadarbība ar vadošajiem PSRS institūtiem – Ļeņingradas Kodolfizikas institūtu, Dubnas Apvienoto kodolpētījumu centru, Eksperimentālās un teorētiskās fizikas institūtu un I. Kurčatova institūtu Maskavā. 1968. gadā sākās ilgstoša sadarbība ar Centrālo kodolpētījumu institūtu Rosendorfā (VDR), kam sekoja sadarbība ar Minhenes Tehnisko universitāti, Laues-Lanževēna institūtu un Prāgas Kodolpētījumu centru. Īsāku laiku notika sadarbība ar Livermūras un Brookhevenas Nacionālajām laboratorijām (ASV), Jūlihas Kodolpētniecības centru (Vācija), Viļņas, Sanpaulu (Brazīlija), Fribūras (Šveice) un Zagrebas (Horvātija) universitātēm.

Tabula

Kodolreaktora un dienestu vadība

	Vadītājs	Darba periods
Kodolreaktora vadītājs	Pēteris Prokofjevs	1958–1962 1982–1988
	Kurts Švares	1962–1971
	Uldis Ulmanis	1972–1981
	Ludvigs Pelēķis	1981–1982
	Aleksandrs Petrovs	1989–1991
	Antons Lapenas	1992–1998
Galvenais inženieris	Valdis Gavars, <i>Dr. sc. ing.</i>	1958–1990
	Dzintars Kalniņš, <i>Dr. phys. sc.</i>	1990–1998
Galvenā inženiera vietnieks	Ojārs Saniks	1958–1966
	Kārlis Baltmugurs	1966–1974
	Dzintars Kalniņš, <i>Dr. phys. sc.</i>	1974–1990
	Agris Eglītis	1984–1986
	Ģirts Bērziņš	1992–1994
Mainas priekšnieki	Dzintars Kalniņš	1958–1998
	Staņislavs Kozlovskis	1959–1998
	Elmars Tomsons, <i>Dr. sc. ing.</i>	1960–1963
	Pāvels Kalačovs	1961–1995
	Edgars Grīvāns	1968–1975

	Vadītājs	Darba periods
	Vilnis Mucenieks	1975–1991
	Jānis Āminis	1975–1987
	Rudolfs Pošļučenko	1977–1990
	Valdis Katinskis	1979–1998
	Andris Popelis	1986–1998
	Arnis Ezergailis	1988–1998
Reaktora vadības sistēmas dienests	Jurijs Mamajevs	1958–1998
Dozimetrijas dienests	Jānis Alksnis, <i>Dr. phys. sc.</i>	1958–1998
Audu dozimetrijas dienests (neitronu plūsmu mērīšana)	Uldis Ulmanis, <i>Dr. hab. phys.</i>	1960–1962
	Kārlis Baltmugurs	1959–1974
	Antons Lapenas, <i>Dr. phys. sc.</i>	1972–1992
	Guntis Upacers	1987–1993
Mehāniķu, tehnologu dienests	Ojārs Saniks	1958–1966
	Nikolajs Titajevs	1965–1968
	Zigfrīds Visvaldis Mozgirs, <i>Dr. sc. ing.</i>	1968–1976 1992–1994
	Agris Eglītis	1977–1992
	Ģirts Bērziņš	1994–1998
Konstruktoru grupa	Ilmārs Krūss	1961–1963
	Zigfrīds Visvaldis Mozgirs, <i>Dr. sc. ing.</i>	1961–1998
Enerģētikas dienests	Vilnis Kalniņš	1961–1971
	Georgs Buraks	1963–1992
Radiokīmijas dienests	Juris Tīliks, <i>Dr. hab. phys.</i>	1960–1971
	Benno Eiduss	1971–1990
	Guntis Upacers	1981–1993
	Jāzepe Malnača	1986–1992
	Andris Ansons	1981–1989
Radiācijas kontūrs	Aleksandrs Dinduns	1960–1965
	Marks Krāmers	1965–1998
Celtnieku grupa	Ivars Kupčs	1958–1962
	Inārs Gulbis	1960–1998
Zemo temperatūru dienests	Grigorijš Ivolgins	1961–1969
	Naums Gusinovs	1969–1989

Kodolreaktorā strādājuši LZA akadēmiķi P. Prokofjevs, K. Švarcs, J. Tīliks, J. Bērziņš, J. Ekmanis, I. Kirko, J. Kristapsons.

Kodolreaktora darbinieki – LPSR Valsts prēmijas laureāti: 1970. gadā J. Birzvalks, 1972. gadā P. Prokofjevs, 1977. gadā K. Švarcs, Z. Grants, M. Grūbe, D. Gubatova, T. Mežs, 1987. gadā A. Dinduns, V. Gavars, E. Tomsons, M. Krāmers, E. Sagiļdins.

Kodolreaktora darbības apturēšana 1998. gadā

1995. gada maijā LR Ministru kabinets izdeva Māra Gaiļa parakstītu rīkojumu par pasākumiem SZR likvidācijas sagatavošanai. Šis lēmums bija politisks, tā sagatavošanā liela nozīme bija vides aizsardzības ministram J. Emsim. 1998. gada jūnijā Ministru kabinets izdeva rīkojumu, ko parakstījis G. Krasts un izglītības un zinātnes ministrs J. Gaigals, par SZR darbības apturēšanu.

1998. gada 19. jūnijā plkst. 13.00 tika apturēta Salaspils pētnieciskā kodolreaktora darbība. Tas bija nostrādājis 37 gadus, tā darbināšanai izmantoti 12,3 kg urāna izotopa ^{235}U . LZA Kodolpētniecības centrs tika reorganizēts: zinātniskās laboratorijas nodotas LU CFI institūtam, Radiācijas metroloģijas bāzes laboratorija – Ekonomikas ministrijai, bet tehniskā grupa 2000. gadā pārveidota par SIA „RAPA” Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijā. Apturētā kodolreaktora demontāža tika uzsākta 2002. gadā. Latvijas zinātnes vēsturē bija beidzies 40 gadu posms, kas saistīts ar Baltijā pirmo zinātnisko kodolreaktoru.

Salaspils zinātniskās pilsētiņas izaugsme

Zinātniskā kodolreaktora novietne ierosināja Salaspilī izveidot zinātnieku pilsētiņu ar Fizikas, Bioloģijas un Neorganiskās ķīmijas institūtu. Tiem pievienojās arī Valsts mežzinātnes institūts „SILAVA”.

Kodolreaktora tradīcija bija atzīmēt tā darbības apaļās jubilejas – 5, 10, 15, 20 un 25 gadus. Pasākumos tika pieaicināti pazīstami aktieri – Edgars Liepiņš, Zigurds Neimanis, Voldemārs Šoriņš u. c. Reaktorā viesojās arī Liepājas teātris ar izrādi „Cīlvēciņas mērs”. 25 gadu jubileju atzīmējām ar īpašu Rolanda Kalniņa un Gvido Skultes kinolenti par Salaspils kodolreaktoru.

VĒRES

1. Gavars V. (sast.). *Salaspils zinātniskā kodolreaktora 50 gadi (1961–2011). Atmiņas, pētījumi, sasniegumi*. Zinātne, 2010, 360 lpp.
2. Tambergs J. Teorētiskās kodolfizikas vēsture Latvijā (1936–2006). *LU Raksti*, 716. sēj. 2006, 81.–98. lpp.
3. Ulmanis U., Bērziņš J. LZA īstenais loceklis P. Prokofjevs un kodolfizikas attīstība Latvijā. *LU Raksti*, 693. sēj. 2006.
4. Ulmanis U. *Kodolfizikas speciālistu sagatavošana LU sešdesmitajos gados*. *LU 20. zinātniskā konference*. Abstracts, 2004, 23.–27. lpp.
5. Ulmanis U. Kodolfizikas attīstība Latvijā III. Latvijā sāk darboties pētnieciskais reaktors IRT. *LU Raksti*, 684. sēj. 2005.
6. Ulmanis U., Gavars V. Kodolfizikas attīstība Latvijā IV. Pētnieciskā kodolreaktora IRT modernizācija. *LU Raksti*, 763. sēj. 2011, 72.–81. lpp.
7. Gavars V., Tomsons E. Kodolenerģētikas tehnikas attīstība Latvijā 20. gs. otrā pusē. *LU Raksti*, 61. konf., 2004, 76.–82. lpp.
8. Gavars V., Ulmanis U., Mozgirs Z. V. Salaspils zinātniskā kodolreaktora modernizācija 1973.–1975. g. *LU Raksti*, 693. sēj. 2006, 114.–120. lpp.

Summary

The Research Nuclear Reactor in Salaspils was built and launched in the beginning of the nuclear energy era. Until 1961 research nuclear reactors had already been started, but only ten first generation nuclear power plants had been built. The Research Nuclear Reactor in Salaspils, which was started in 1961, was the first nuclear reactor in the Baltic.

The Research Nuclear Reactor in Salaspils made a major contribution to the development of new scientific disciplines related to nuclear energy, such as, nuclear physics, radiation chemistry and radiobiology, as well as to nuclear technology in Latvia. In the nuclear reactor significant scientific research was carried out in nuclear energy and there worked about 200 – 250 people simultaneously. At present researchers are successfully continuing to make significant scientific progress participating in projects of the fourth generation nuclear power stations. The total number of employees during the whole period of operation exceeds more than 2100. As the work culture and the radiation control monitoring service were very high none of the workers received an excessive dose of irradiation. The Research Nuclear Reactor in Salaspils was attended by about 50,000 visitors and most of them were young people from all parts of Latvia. The nuclear reactor was constructed, modernized and used by mostly Latvian national specialists.

**Ādolfs Groskaufmanis – fizikālķīmiķis un kooperācijas
organizētājs Latvijā**
*Adolfs Groskaufmanis – Physicochemist and the Organizer
of Cooperation in Latvia*

Uldis Alksnis, Ilgars Grosvalds

Latvijas ķīmijas vēstures muzejs
Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1546

Imants Groskaufmanis

Ropažu iela 76, Rīga, LV-1006

Fizikālķīmiķis docents Ādolfs Ludvigs Groskaufmanis ir pazīstams arī kā Imantas pulka komandieris, kooperācijas organizētājs un kopdarbības ideju paudējs Latvijā. Viņa vārds minēts biogrāfiskā izdevumā „Es viņu pazīstu” [10], „Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā” [25], „Latvju enciklopēdijā” [29], „Latvijas enciklopēdijā” [35]. Viņa īsbiogrāfija ievietota grāmatās „Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā” 2. daļā [36] un „Ķīmija Latvijas Universitātē” (1919–1944) [37]. Par viņu atrodamas ziņas arī dažādos citos izdevumos [1–40].

Ā. Groskaufmaņa zinātniskā un pedagoģiskā darbība saistās ar Latvijas Valsts universitātes (1940–1941, 1945–1958) un Rīgas Politehniskā institūta Ķīmijas fakultāti (1958–1965) un Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Ķīmijas institūtu (1965–1976).

Viņš veicinājis kooperācijas attīstību Latvijā [41–76], pētījis gravitācijas parādības [98] un alumīnija bāzisko sāļu optiskās īpašības [86–91], no krievu valodas tulkojis vispārīgās ķīmijas, fizikālās ķīmijas un koloīdķīmijas mācību grāmatas augstskolām [77–81].

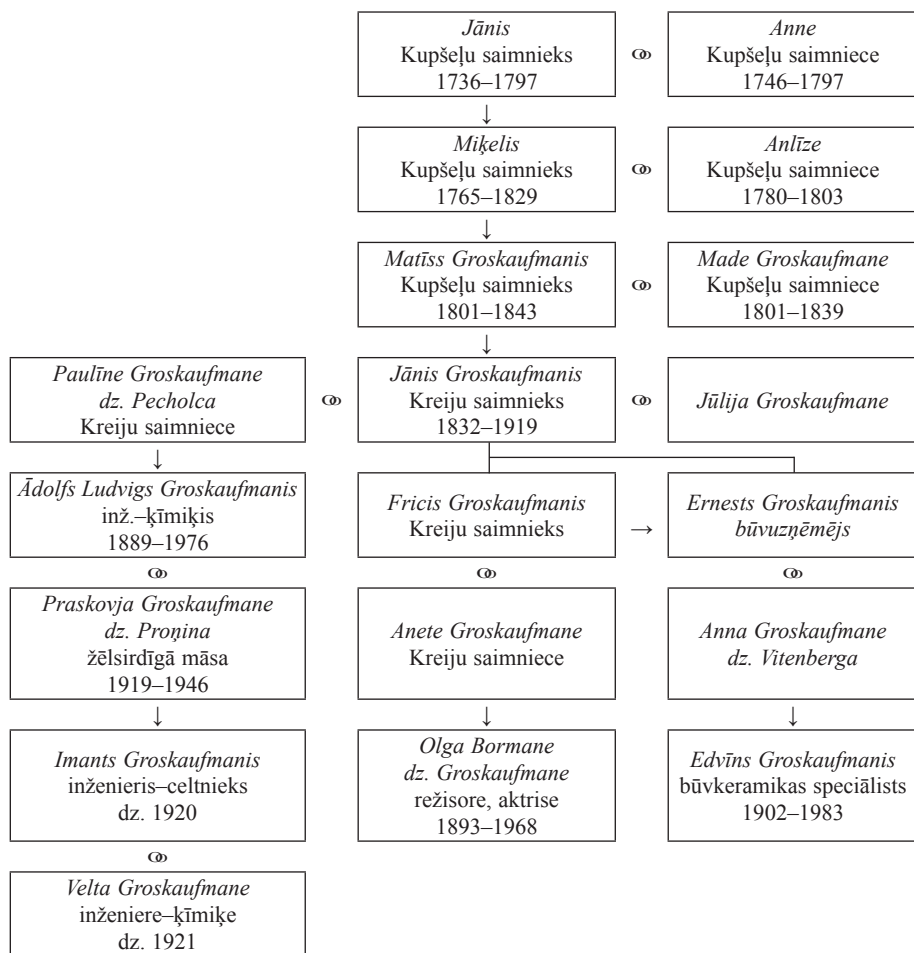
Atslēgvārdi: Ā. Groskaufmanis, virsnieks, kooperācijas organizētājs, fizikālķīmiķis.

1. Dzīve un darbs

Ādolda Groskaufmaņa dzimtas koks sakņojas Kurzemē, Ezeres pagastā (sk. tabulu), tas sākas ar Kupšeļu māju saimnieku Jāni (1736–1797) un viņa dēlu Miķeli (1765–1829). Miķeļa dēls Matīss (1801–1843) ne vien saimniekoja Kupšeļos, bet veica arī muižas ekspeditora pienākumus – nogādāja muižas labību uz Liepāju eksportam, tādēļ muižnieks viņam piešķīra uzvārdu Grosskaufmann. Matīsa dēls Jānis (1832–1919) apprecēja Paulīni Pecholcu un kā iegātnis kļuva par Kreiju māju saimnieku – tas atbrīvoja no pienākuma ilgus gadus kalpot Krievijas ķeizara armijā. Jānis bija Kreiju saimnieks līdz pat mūža galam, kad Kreijās saimniekoja viņa vecākais dēls Fricis, kurš dažus gadus pildīja arī pagasta vecākā pienākumus. Paulīne nebija Jāņa Groskaufmaņa pirmā sieva. No iepriekšējās laulības ar Jūliju viņam bija pieci bērni, no kuriem viens miris zīdaiņa vecumā. Kad otrajā laulībā piedzima Ādolfs, viņam bija trīs pusbrāļi – Fricis (29 gadi), Jānis (20 gadi), Ernests (17 gadi) un pusbāsa Ženija (17 gadi).

Tabula

Ādolfa Groskaufmaņa dzimtas koks

Ādolfa Groskaufmaņa māsiņa ir aktrise un režisore Olga Bormane-Groskaufmane (1893–1968), Frici Groskaufmaņa meita, bet brālēns – būvmateriālu speciālists Edvīns Groskaufmanis (1902–1983), Ernesta Groskaufmaņa dēls.

Ādolfa Groskaufmaņa dzimtā puse ir Lielzemes pagasts, no kura Latvijas laikā atdalīja Nīgrandes, Pampāļu, Kursīšu un Rubas pagastu, izveidojot Ezeres pagastu. Gar Ezeres pagasta rietumu robežu dziļā senlejā tek dižupe Venta, bet tās pieteka Vadakste atdala Latviju no Lietuvas.

Ādolfs Ludvigs Groskaufmanis dzimis Ezeres pagastā Kreiju māju saimnieka Jāņa un Paulīnes Groskaufmanes, dz. Pecholcas, ģimenē, pēc Krievijas impērijā pieņemtā kalendāra 1889. gada 21. jūnijā, kas visā pārējā kristīgās civilizācijas pasaulē skaitījās 3. jūlijs. Visos Latvijas laika dokumentos, pārrēķinot no vecā kalendāra uz jauno, norādīts nepareizs datums – 4. jūlijs.

Bērnībā visi viņu sauca par Ludi, pirms kara darbā un karadienestā – Ādolf Janovič. Latvijas pasē bija ierakstīti abi vārdi: Ādolfs Ludvigs, bet darbā un preses rakstos viņš bija pazīstams vienīgi kā Ādolfs. Viņu kristīja evaņģēliski luteriskajā Griezes draudzē. Baznīcas grāmatā ar virsrakstu *Verzeichniss der Geborenen und Getauften* un atzīmēm *Jahr und Monat 1889 Juni ein und zwanzig un Tag der Taufe: Juli neun* ir ieraksts: „Adolph Ludwig, Sohn des Altwirths in Kreije Jannis Grosskaufmann und dessen Weibes Pauline. Eltern luth. Conf. Getauft in der Groesen Kirche von Pastor Tittelbach zu Groesen. Pathen: Wirt Mattihs Grosskaufmann, dessen Weib Latte, Junge Fritz Grosskaufmann.”

Zēna bērnība pagāja kā visiem tā laika lauku bērniem. Darba gaitas sākās jau piecu gadu vecumā, ganot cūkas tēva saimniecībā. Divus gadus vēlāk viņam uzticēja govju ganīšanu. Kreijas atradās jaukā vietā Zaņas upes krastos. Kādam pļavas stūrim bija dots vārds Pļaupis, blakus atradās Žīdu mežs, bet otrā pusē mežam – Ķitaišu mājas ar Paulīnes tēva smēdi.

Lauku zēna dzīve ritēja ierastā ritmā: ziemā skolā, vasarā lauku darbos. Kad Ādolfs nedaudz paaugās, kādu vasaru viņam uzticēja atbildīgu peļņas darbu. Tēva vecākais brālis Ernests bija devies uz Rīgas Jūrmalu laimi meklēt un pelnīt naudu. Viņš apmetās Dubultos un kopā ar kompanjoniem nodibināja nelielu minerālūdeņu un limonādes fabriku, kas apgādāja ar atspirdzinājumiem Jūrmalas peldvietus. Viņš darbojās arī kā aku būvētājs.

Zēnu iekārtoja Marienbādes sanatorijā Majoros par īpašnieka un galvenā ārsta Dr. G. fon Kitta Kiteļa izsūtāmo puiku – *kauffunge*, kuram gan sanatorijas vadība, gan atsevišķi peldvieti uzdeva tādus darbus kā aizskriet uz staciju pēc avīzes. Nāca arī atsevišķi honorāri, kas bija labs papildinājums ģimenes budžetā. Zēna darbs apmierināja visus: gan sanatorijas vadību, gan tēvoci Ernestu, gan pašu izpildītāju. Vasara pagāja ātri, un bija jādodomā par skolu.

Ziemā Ādolfs mācījās Pampāļu 2-klasīgajā ministrijas skolā (1898–1904). Izglītību turpināja Mainovas lauksaimniecības skolā Čerņigovas guberņā (1904–1908), kur nebija jāmaksā skolas nauda.

Pēc skolas beigšanas viņš atrada darbu lauksaimniecības biedrībā *Зерно* („Grauds”) Ilūkstes apriņķī kā lauksaimniecības instruktors. 1910. gadā 21 gada vecumā Ādolfu iesauca karadienestā, ko viņš pavadīja „uz tām turku robežām” Armēnijā, Karsas apgabalā, Sarikamišas pilsētā, kur bija dislocēts 156. Jeļisavetinskas pulks. Karadienestu viņš beidza 1914. gada pavasarī unteroficiera dienesta pakāpē, kas vēlāk Latvijas armijā bija pielīdzināta virsnieka vietniekam. Pēc dienesta viņš atgriezās darbā biedrībā „Grauds”.

Sākoties Otrajam pasaules karam, Ādolfu Groskaufmani 1914. gada rudenī iesauca Rīgā stacionētā 115. Vjazmas kājnieku pulkā. Pēc iesaukšanas viņš nokārtoja virsnieka eksāmenu, saņemot praporščika dienesta pakāpi, un tika norīkots 116. Malojarovslavas kājnieku pulkā. Kara gadī pagāja Baltkrievijā, kur nebija lielāku militāro operāciju. Par kaujas laukā gūtajiem panākumiem viņš apbalvots ar 4., 3. un 2. pakāpes Annas ordeni un 3. un 2. pakāpes Staņislava ordeni. Kara gaitas viņš beidza sveiks un vesels štābkapteiņa dienesta pakāpē.

Armijā Ā. Groskaufmanis satika savu dzīves draudzeni – žēlsirdīgo māsu Prasovju Proņinu. Viņa ir dzimusi Brjanskas guberņas Ļudinovas pilsētā 1889. gada

9. oktobrī un strādāja militārajā hospitālī. Drīz vien viņš demobilizējās un 1918. gada janvāra pirmajās dienās salaulājās ar Praskovju Ļudinovas pilsētas Sukremļas baznīcā.

1918. gada 1. februārī Ā. Groskaufmanis iestājās kooperatīvu savienības „Centrosojuz” sistēmā par tirdzniecības aģentu. Sākumā viņš strādāja, iepērkot labību Volgas vidusteces apgabala pilsētās, vēlāk Sibīrijā – Čeljabinskā un Bijskā.

Tajā laikā padomju vara krita visā Sibīrijā, varu pārņēma Kolčaka vadītā armija. Arī latvieši Vladivostokā nodibināja Tālo Austrumu Centrālo biroju savstarpējai palīdzībai. Birojs uzturēja kontaktus ar Antantes lielvalstu pārstāvjiem Sibīrijā, kur vislielākā ietekme bija Francijai. Visu Antantes bruņoto spēku virspavēlnieks Sibīrijā bija franču ģenerālis M. Žanēns, kas atbalstīja Kolčaka valdību.

Vladivostokā 1918. gada 14. novembrī ar franču misijas vadītāja ģenerāļa M. Žanēna atbalstu tika nodibināts latviešu Imantas pulks, ko komandēja bijušais 5. Zemgales latviešu strēlnieku pulka pulkvedis Jānis Kurelis. Tajā iestājās latviešu bēgļi un bijušie latviešu strēlnieku pulku karavīri, kurus vilināja iespēja atgriezties dzimtenē, arī Ā. Groskaufmanis.

Imantas pulkā uzņēma arī Sibīrijas latviešus un izbēgušos sarkanarmiešus. Tā pulkā iekļuva nevēlami elementi. „Saprotams, ka kareivju vidū ir personas, slimas ar lielniecismu,” raksta J. Kurelis, „kas pat iestājušās ar noteiktu nolūku kaitēt nacionālajai kustībai.”

Imantas pulku ar ieročiem un pārtiku apgādāja Francija. Par to karavīriem vajadzēja piedalīties starptautiskās militārās patruļās, pavadīt sabiedroto kara materiālu sūtījumus Kolčaka armijai, apsargāt Vladivostokas ostas noliktavas, kur glabājās kara materiāli.

1919. gada otrajā pusē pulks strauji pieauga. 1919. gada 31. decembrī tajā bija 74 virsnieki un 1114 kareivji un instruktori. Pulkā veica intensīvu nacionālo ideju propagandu. Arī Latvijas sarkanbaltsarkanais karogs bija goda vietā. Karavīri valkāja īpatnēju formas tērpu ar nacionālām krāsām. Apmācības notika latviešu valodā.

Pēc ieskaitīšanas Imantas pulkā kapteinis Ādolfs Groskaufmanis dabūja vienu mēnesi ilgu atvaļinājumu un 1919. gada 1. septembrī devās pakaļ sievai, kuru bija atstājis Altajā desmit verstes no Bijskas kalnos Kajamčas vasarnīcā. Braucienā pa nemierīgo Transsibīrijas maģistrāli, ko veicis Ā. Groskaufmanis, kas nosaukts par Grosmani, kopā ar diviem Imantas pulka karavīriem, attēlojis rakstnieks Rūdolfs Sotaks [1], kas tāpat kā Groskaufmanis bija mācīties Minovas lauksaimniecības skolā. Viņš raksta: „Kā Sibīrijas latvju nacionālās armijas kareivji, imantieši nesa karavīru tērpu, kurš sastāvēja no plāna japāņu audekla pagatavota vasaras frenča un galifē. Galvā viņiem bija formas ziņā līdzīgas angļu kuģu stūrmaņu cepurēm, no aizsarga krāsas drēbes pagatavotas galvsegas ar latvju nacionālo krāsu lentīti kokardes vietā, kājās dzeltenas kamašas. Gurni bija noīti ar adītām dzeltenas krāsas sietavām. Frenčim uz pleciem bija izšūtas no tādas pat drēbes šauras pagonas, pie kurām šķērsām piestiprināta šaura, mazliet lika, kapara plāksnīte ar uzrakstu „Latvija”. Uz frenča kreisās piedurknes bij izšūtas tādas pat drēbes vairogveidīgs ielāps, pēc kura redzams, pie kādas karaspēka daļas kareivis pieder un kāds ir viņa militārais grāds.

Šis diezgan oriģinālais, bet, galvenais krievu acīm tik neparastais imantiešu tērps, tiklīdz tie parādījās uz perona, sacēla publikā lielu apbrīnošanu un nebeidzamas valodas (...). Kā krusas graudi sejā uz viņiem bira jautājumi, bet atbildes, ja tādas deva, tikai ļaunāku darīja stāvokli.” [1]

Ādolfs Groskaufmanis bija Imantas pulka piektais komandieris. Sākumā no 1918. gada 14. novembra to komandēja pulkvedis Jānis Kurelis, pēc tam no 1919. gada 19. aprīļa – kapteinis Jēkabs Pone, no 1919. gada 22. maija – kapteinis Kārlis Lobe, no 1919. gada 11. augusta – kapteinis Jānis Ozols un no 1920. gada 20. februāra līdz Imantas pulka izformēšanai Latvijā 1920. gada 1. augustā – kapteinis Ādolfs Groskaufmanis.

1920. gada 1. februārī krita A. Kolčaka valdība un Vladivostoku ieņēma Sarkanās armijas vienības. No Imantas pulka dezertēja divi simti karavīru ar visiem ieročiem, pārejot Sarkanās armijas rindās. Arī liela daļa Sibīrijas latviešu kolonistu izšķīrās palikt Sibīrijā. Pulkā bija palikuši 84 virsnieki un 893 kareivji.

Franču ģenerālis M. Žanēns nebija mierā ar Imantas pulka komandiera kapteiņa Jāņa Ozola aktivitātēm. Viņš meklēja tā aizstājēju, un viņa uzmanība pievērsās kapteinim Ā. Groskaufmanim. Kādu dienu Groskaufmanis saņēma ielūgumu – mazu balta kartoniņa gabaliņu, uz kura ar violetu tinti krievu valodā bija rakstīts, ka ģenerālis Žanēns ielūdz Groskaufmaņa kungu pusdienās. Bija piemetināts, ka „pēc Jums ieradīsies automašīna, un tā pati mašīna pēc pusdienām aizvedīs Jūs mājās”. Groskaufmanis sarunā atstāja pozitīvu iespaidu, un drīz pēc tam sekoja pavēle iecelt 30 gadus veco kapteini par Imantas pulka komandieri.

Pulka komandierim kapteinim Ā. Groskaufmanim bija grūts uzdevums – jāpārved Imantas pulks uz Latviju – par to Latvijas Ārlietu ministrija bija vienojusies ar sabiedrotajiem. Imantas pulks atgriezās Latvijā trijās grupās. Pirmie 32 virsnieki un 255 kareivji no Vladivostokas izbrauca ar ķīniešu kuģi *Gweneth* zem Anglijas karoga 1920. gada 28. februārī. Dancigā viņi pārsēdās Latvijas kuģī *Pomona* un 5. jūnijā pietauvojās Rīgas ostā. Imantas pulka pamatsastāvs ar Ā. Groskaufmani priekšgalā – 52 virsnieki un 413 kareivji – atstāja Vladivostoku ar angļu kuģi *Dania* 1920. gada 23. martā. Kuģa ceļš veda apkārt visai Āzijai. Ā. Groskaufmanis ceļā intensīvi papildināja angļu valodas zināšanas, izmantojot Skota un Breja angļu mācību grāmatu krievu valodā. Pirmā pietura bija Honkonga, nākamā – Singapūra. Sekoja Kolombo osta Ceilonā. Tālāk kuģis devās no Indijas okeāna uz Suecas kanālu pa Sarkano jūru, sekoja Gibraltārs, Biskajas līcis un Lamanša kanāls. Desmit dienas *Dania* stāvēja Londonas dokos, kamēr Ā. Groskaufmanis kārtoja darīšanas ar Anglijas iestādēm. Pēc 25 tūkstošu kilometru gara brauciena *Dania* 1920. gada 21. jūnijā nonāca Liepājā. Pēdējie Imantas pulka 15 karavīri kopā ar Troickas pulka karavīriem un bēgļu ģimenēm atstāja Vladivostoku tikai 1920. gada augustā ar tvaikoni *Brandenburg* un Latvijā ieradās 1920. gada novembra sākumā.

Pēc atgriešanās Latvijā notika Imantas pulka parāde Rīgā Esplanādē. Ar Latvijas armijas virspavēlnieka ģenerāļa J. Baloža 1920. gada 1. augusta pavēli pulku izformēja. Vecākos karavīrus demobilizēja, pārējos nosūtīja uz Latgali Latvijas robežas apsardzei.

Liela daļa Imantas pulka vadošo virsnieku turpināja militāro dienestu Latvijas armijā.

Pulkvedi Jāni Kureli 1922. gadā iecēla par Tehniskās divīzijas komandieri un 1925. gadā paaugstināja par ģenerāli. Majoru Jēkabu Poni 1922. gadā paaugstināja par pulkvedi un 1928. gadā iecēla par 4. Valmieras pulka komandiera palīgu.

Kapteini Kārli Lobi 1939. gadā paaugstināja par pulkvedi leitnantu un iecēla par 2. Ventspils kājnieku pulka štāba priekšnieku.

Kapteinis Ādolfs Groskaufmanis izvēlējās citu ceļu: 1920. gadā viņš demobilizējās un atgriezās savā agrākajā darba laukā – kooperācijā un stājās instruktora–revidenta darbā centrālās savienības „Konzums” kopdarbības nodaļā Rīgā, Dzirnau ielā 68, kur to vadīja (1914–1931) kooperators Vilis Siliņš, kas savā laikā bija nodibinājis lauksaimniecības biedrību „Grauds” Ilūkstes apriņķī. Tautsaimniecības profesors un kooperācijas darbinieks Arnolds Aizsilnieks autobiogrāfijā „Dzīves šūpotnēs” attēlojis, kā abi kopā ar Ā. Groskaufmani devušies uz laukiem apsveikt V. Siliņu jubilejā, kā pēc ilgiem meklējumiem to atraduši un apsveikuši. Līdztekus darbam Ā. Groskaufmanis vakaros apmeklēja Valsts vidusskolas pieaugušajiem pēdējo klasi, kas darbojās Rīgas pilsētas 2. ģimnāzijas telpās Valdemāra ielā.

1920. gadā Groskaufmaņu ģimenē piedzima dēls, kuru par godu Imantas pulkam nosauca par Imantu.

Darbs kooperācijā, kaut labi pazīstams un interesants, Ā. Groskaufmani pilnībā neapmierināja. Viņu interesēja gan ķīmija, gan fizika, un 1921. gada rudenī viņš iestājās Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātē. Ā. Groskaufmanis imatrikulējās ar matriculas numuru 5350, kas liecina, cik daudz studētgrībētāju bija iestājušies jaundibinātajā neatkarīgajā Latvijas Universitātē.

1924. gadā savām studijām Ā. Groskaufmanis izvēlējās teorētisko fizikālās ķīmijas programmu. Neorganiskajā un fizikālajā ķīmijā viņu ievadīja profesors Mečislavs Centneršvērs, organiskajā un analītiskajā ķīmijā – profesors Valdemārs Fišers. Daudz viņam deva profesora Alfreda Petrikalna lekcijas par matemātikas izmantošanu dabaszinātnēs, par spektroskopiju, fotoķīmiju un matērijas uzbūvi.

Turpmākie dzīves gadi pagāja, dienā strādājot kā ierēdnim „Konzumā”, vakarā – studējot Universitātē.

Kopdarbības nodaļā Ā. Groskaufmanis skaidroja zemniekiem kooperācijas priekšrocības, organizēja kooperatīvu dibināšanu Latvijas pagastos, apmācīja jaundibināto kooperatīvu sabiedrību darbiniekus. Darbs kooperatīvu revīzijās bija saistīts ar biežiem komandējumiem.

Ā. Groskaufmanis dažādus ar kooperāciju saistītus jautājumus publicēja žurnālos „Kopdarbība”, „Economists”, rakstu krājumā „Latvijas lauksaimnieks”, laikrakstos „Jaunākās Ziņas”, „Zemgales Balss” u. c.

1921. gadā Ā. Groskaufmanis iepazinās ar Igaunijas, 1924. gadā – ar Lietuvas un 1927. gadā – ar Somijas kooperatoru darbību. Viņš piedalījās arī kooperācijas savienības kongresā Vācijā. Stāsta, ka tā vadītājs bijis ļoti lepns par savu uzvārdu „Kaufmann” un stādījis priekšā: „Herr Kaufmann.” Uz to Latvijas kolēģis atbildējis: „Herr Grosskaufmann.” To dzirdot, vācietis stipri piesarcis, domādams, ka ir izjokots. Pārbaudījis, ka viesu uzvārds tiešām ir Groskaufmanis, pret viņu izturējies ar dziļu cieņu – pēc uzvārda viņš izrādījies lielāks tirgotājs nekā pats kongresa vadītājs.

Studējot Ā. Groskaufmanis arvien vairāk lauzīja galvu par vēl nenoskaidrotām zinātnes problēmām: kāda ir gravitācijas būtība, kā funkcionē tās mehānisms. Viņš izvirzīja ne vien teorētiskas hipotēzes, bet arī veica eksperimentus, lai saņemtu atbildi par savu ieskatu pareizību.

1932. gadā Ā. Groskaufmanis beidza Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultāti ar ķīmijas kandidāta grādu, kas 1939. gadā tika pielīdzināts ķīmijas maģistra grādam.

20. gadu beigās „Konzums” nonāca materiālās grūtībās. 1931. gada sākumā Groskaufmanis pārgāja uz Latvijas Lauksaimniecības centrālbiedrību Baznīcas ielā 4a Kopdarbības nodaļas vadītāja amatā.

Pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma ar valdības lēmumu tika atlaistas valdes, bet to vietā stājās ieceltie pilnvarnieki. Par patērētāju biedrības „Pamats” vadītāju tika iecelts Ā. Groskaufmanis, šī biedrība vadīja Rīgas pārtikas mazumtirdzniecību.

1935. gadā saimniecības dzīves regulēšanai tika organizēta Lauksaimniecības kamera, kurai par pamatu ņemta Latvijas Lauksaimniecības centrālbiedrības struktūra. Par tās kopdarbības nodaļas vadītāju tika iecelts Ā. Groskaufmanis. Kooperācijas jautājumos viņam nācās pārstāvēt Latviju starptautiskā arēnā, uzturēt sakarus ar speciālistiem Latvijas kaimiņvalstīs. 1935. gadā viņš ar Latvijas kooperācijas darbinieku grupu devās pieredzes apmaiņas braucienā uz Zviedriju, bet 1937. gadā – uz Čehoslovākiju. Viņa tālaika darbība kooperācijā ir plaši izgaismota presē [2–23].

1937. gadā valdība pabeidza atjaunot Bermonta armijas izpostīto Jelgavas pili, pārdēvējot par Viestura piemiņas pili, un uz to pārcēla Lauksaimniecības kameru. Daudzi kameras darbinieki pārcēlās uz dzīvi Jelgavā, arī Ā. Groskaufmanis noīrēja tur otru dzīvokli. Viņš tika iecelts par žurnāla „Darbinieks” vadītāju, žurnāls bija paredzēts kooperācijas uzņēmumu un iestāžu darbiniekiem. Ar 1939. gada 16. novembra Ordeņa kapitula lēmumu viņam piešķīra 4. šķiras Atzinības krustu. 1939. gada jūnijā viņš piedalījās Baltijas kooperatoru sanāksmē Kauņā.

Ā. Groskaufmaņa 50 gadu jubileja tika atzīmēta 1939. gada 4. jūlijā Jelgavas Amatnieku biedrības telpās.

1940. gadā, nodibinoties padomju varai, kameru likvidēja, un Ā. Groskaufmanim vajadzēja aiziet no iemīļotā darba. Viņš strādāja Alkoholisko dzērienu trestā par konsultantu un 1940./41. mācību gadā – par Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes asistentu. Vācu laikā (1941–1944), kad atlaida visus padomju laikā pieņemtos mācībspēkus, viņš kļuva par subasistentu bez algas. Viņam atļāva fakultātē turpināt eksperimentus gravitācijas jomā. Pamatdarbā viņš strādāja inženiera amatā Bezalkoholisko dzērienu trestā, kuru vēlāk reorganizēja par Dzērienu rūpniecības centrāli. Šī centrāle pārvaldīja visus Latvijas bezalkoholisko, vēlāk arī alkoholisko dzērienu ražošanas uzņēmumus. Sākumā tā bija pakļauta vācu Ziemeļu armijas grupas militārpārvaldes saimnieciskajai inspekcijai *Wirtschaftsinspektion Nord*, vēlāk – Austrumzemes civilpārvaldei. Centrāle piedalījās Volhovas frontes apgādē ar dzeramo ūdeni. Purvainā apvidū izvietotam karaspēkam, arī Latvijas leģiona vienībai, tika piegādāti 9 miljoni pudeļu gāzētā ūdens.

1944. gada rudenī, vācu armijai atkāpjoties no Rīgas, Ā. Groskaufmanis devās bēgļu gaitās uz Kurzemi. Sākumā viņš strādāja vietējā slimnīcā Ēdolē par saimniecības vadītāju, vēlāk Talsos par inženieri aprīņa patērētāju biedrības savienībā.

Pēc kara Ā. Groskaufmanis atgriezās agrākajā darbavietā Latvijas Valsts universitātes Ķīmijas fakultātē Fizikālās ķīmijas katedrā, kur strādāja par asistentu (1945–1948) un vecāko pasniedzēju (1948–1957). Pēc tam, aizstāvot kandidāta

disertāciju (1957), Rīgas Politehniskajā institūtā viņš kļuva par docenta vietas izpildītāju (1958–1959) un docentu (1959–1965). Fizikālās ķīmijas katedras kolektīvu vadīja akadēmiķe profesore Lidija Liepiņa. Docente Inta Pelčere raksta: „Fizikālās ķīmijas kursu lasīja izcilais metodiķis docents Juris Balodis, vielas uzbūvi īpatnējā manierē interpretēja bezgala labsirdīgais docents Groskaufmanis, kuram pietika laika izstrādāt divas kandidāta disertācijas, termodinamiku un koloīdķīmijas kursu lasīja L. Liepiņa, zinātniece ar mākslinieces temperamentu.” [30]

1946. gada rudenī, atgriežoties no Durbes, Rīgā gāja bojā Ā. Groskaufmaņa sieva Praskovja: kāds noziedznieks Torņakalna stacijā, kad vilciens vēl nebija apstājies, viņu izgrūda no vagona. Viņa pakļuva zem vilciena un zaudēja dzīvību. Viņš apprecējās otrreiz ar agrāko darba kolēģi – iestādes kasieri Aleksandru Rudzīti.

Strādājot Ķīmijas fakultātē, Ā. Groskaufmanis neaizmirsā savu galveno pētījumu tēmu – gravitāciju. 40. gadu beigās viņš izstrādātās idejas apkopoja vienā darbā *О гравитационных силах*. Tas bija 126 lappušu biezs sējums cietos vākos, datēts ar 1949. gada maiju. Darbā apskatīti gravitācijas spēki uz punktu, olas forma, skuju koku dzinumu garums, telpas enerģija, gravitācijas plūsmas papildu intensitāte. Šo darbu viņš gribēja iesniegt kā disertāciju, bija pat nosūtījis atsauksmei uz Maskavu Šternberga vārdā nosauktajam astronomijas institūtam, bet Ķīmijas fakultātē tomēr nepieņēma tematiski tik attālu darbu.

1952. gadā Ā. Groskaufmanis satikās ar savu draugu un ceļojumu biedru pa Transsibīrijas dzelzceļu, Latvijas laika aktīvo rakstnieku Reinholdu Sotaku, ko pieņēma par laborantu Fizikālās ķīmijas katedrā.

Kandidāta disertāciju „Alumīnija bāziskie sāļi” Ā. Groskaufmanis aizstāvēja 1954. gada 14. aprīlī. Tā paša gada 18. jūnijā PSRS Augstākās izglītības ministrijas Augstākā atestācijas komisija viņam piešķīra ķīmijas zinātņu kandidāta grādu.

1965. gadā, kad Ā. Groskaufmanim jau bija 76 gadi un beidzās docenta darba termiņš Ķīmijas fakultātē, viņš pārgāja darbā uz Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Neorganiskās ķīmijas institūtu, kur līdz mūža galam strādāja par zinātnisko līdzstrādnieku. Viņš izpildīja „Latvijas PSR Mazās enciklopēdijas” Tehnikas un dabaszinātņu redakcijas zinātniskā sekretāra un „Latvijas PSR ZA Vēstu” ķīmijas sērijas sekretāra pienākumus (1965–1976), cieši sadarbojoties ar akadēmiķi Alfredu Ieviņu.

Ā. Groskaufmanis turpināja arī līdzšinējos pētījumus. Pēc viņa hipotēzes, augošiem organismiem augšanas laikā, absorbējot enerģiju, vajadzēja zaudēt nedaudz sava svara. Rezultāti kļūdas robežās atbilda gaidāmajiem lielumiem. 1966. gadā tika aizsūtīts pieteikums PSRS IZGUDROJUMU UN ATKLĀJUMU KOMITEJAI, klāt pieliekot laboratorijas vadītāja profesora A. Ieviņa izziņu. Komiteja norādīja, ka eksperimentālo rezultātu tabulā trūkst viena no svarīgākajiem rādītājiem – šķīduma temperatūras nemainīguma – un ka rezultāti apspriežami Institūta zinātniskajā padomē.

1967. gada janvārī Groskaufmanis iesniedza nelielu rakstu *Физико-химическое действие гравитационного поля земли на растущие дрожжи*, kas 1967. gadā publicēts „Latvijas PSR ZA Vēstu” ķīmijas sērijā un ir vienīgais viņa raksts par gravitāciju [98].

Ā. Groskaufmanis miris Rīgā 1976. gada 20. jūnijā 87 gadu vecumā. Apbedīts Meža kapos.

2. Zinātniskie un populārzinātniskie darbi

Ā. Groskaufmanis publicējis 5 tulkotas mācību grāmatas augstskolām vispārīgā, fizikālā un koloidālā ķīmijā, 75 zinātniskus un populārzinātniskus rakstus, tai skaitā 36 par kooperāciju, 16 par fizikālo ķīmiju, 1 par gravitāciju un 22 par ķīmiju un ķimikāliem.

2.1. Raksti par kooperāciju

Ā. Groskaufmanis publicējis 36 rakstus par kooperāciju [41–76], iztirzājot plašu jautājumu loku. Viņš apskatījis kooperāciju Igaunijā [41], Lietuvā [43] un Somijā [50], kooperāciju likumus Latvijā [44] un Norvēģijā [51], kooperāciju finansiālo stāvokli un apgrozījumu [54, 61], to lomu mūsu saimnieciskajā dzīvē [67] un sekas no kooperācijas noteikumu neievērošanas [53]. Izvērtējis sekmīgas kopdarbības pamatus [70], kopdarbības uzdevumus lauksaimniecībā [44], kopējo lauksaimniecības mašīnu iegādāšanu un koplietošanu [60] un citus jautājumus.

Ā. Groskaufmanis ir kooperācijas vēstures aizsācējs Latvijā, šai sakarā viņš publicējis rakstu „Pārskats par kooperāciju attīstību Latvijā” (1925) [45].

Līdzās LU tautsaimniecības profesoram Eduardam Balodim, kas publicējis darbus „Kooperācija Latvijā 19. gadsimta piecdesmitajos, sešdesmitajos un septiņdesmitajos gados” (1928), „Modernās kooperācijas priekšteči Latvijā” (1930) un „Latviešu kreditoperācijas no viņas sākumiem līdz pasaules karam” (1934), Ā. Groskaufmanis uzskatāms par otru kompetentāko Latvijas kooperācijas vēstures pētnieku.

Jāatzīmē Ā. Groskaufmaņa darbi „Centrālā savienība „Konzums”” (1926, 1927) [46, 52], „Divdesmit pieci gadi lauksaimniecības un kooperācijas veicināšanas darbā” (1931) [57] par Rīgas lauksaimniecības centrālbiedrību un „Kopdarbība pēc 15. maija” (1939) [76].

Par Latvijas kooperācijas pirmsākumiem Ā. Groskaufmanis uzskata talkas, zvejnieku draudzes un cunftes. Talkas saistās ar darbu veikšanu – palīdzību kaimiņiem, kas prasa daudz darbaroku, piemēram, mēslu vešanu, labības novākšanu un kulšanu. Zvejnieku draudzē apvienojās zvejnieki nevis uz pāris dienām kā talkās, bet uz visu sezonu vada izmešanā un vilkšanā. Par kooperatīviem tuvām organizācijām jāuzskata arī viduslaiku cunftes, kurās apvienojās pilsētu amatnieki. Jau 19. gs. vidū latviešu literatūrā sastopami raksti par kopdarbības nozīmi. Tā sākās ar Salas draudzes mācītāja Lundberga pārtulkoto Čšokkes grāmatu „Ciems, kur zeltu taisa”, izdotu 1830. gadā, kurā izjūtamas lielā Šveices audzinātāja Heinriha Pestalocija idejas, viņš iespaidojis arī kooperācijas idejas. Tālāk kopdarbības idejas pauduši Juris Alunāns „Mājas Viesi” un „Pēterburgas Avīzēs”, arī Krišjānis Valdemārs. Īstenojot viņa ideju „latvji, brauciet jūriņā, zeltu krājiet pūriņā”, latviešu jūrmalnieki uz kopdarbības pamata uzbūvējuši 532 kuģus tālējās braucieniem.

Tālākie kooperācijas veidi, pēc Ā. Groskaufmaņa pētījumiem, bija patērētāju (pārtikas) biedrības, lauksaimniecības biedrības, krājaizdevumu sabiedrības, savstarpējās uguns apdrošināšanas biedrības.

Kooperācijas idejas tālāk īstenojās Latvijas lauksaimniecības biedrībās.

Pirmā lauksaimniecības biedrība bija 1790. gadā Vidzemē vācu muižnieku nodibinātā „Vidzemes vispārderīgās Ekonomiskās societas”, kur zemnieki, toreizējie dzimtilcivēki, par biedriem nevarēja būt. Tas pats attiecināms uz 1837. gadā dibināto Kurzemes Ekonomisko biedrību un 1845. gadā dibināto Dienvidu Vidzemes Ekonomisko biedrību. Pirmo neatkarīgo latviešu zemnieku biedrību nodibināja Kandavā 1886. gadā, un 1889. gadā Tērvetes Kalna muižas biedrību. Pie Jelgavas Latviešu biedrības 1893. gadā izveidoja zemkopības nodaļu, kas izvērtās par Jelgavas Lauksaimniecības biedrību. 1906. gadā Kurzemē jau pastāvēja 33, Vidzemē latviešu daļā – 47 biedrības un Latgalē – 3 lauksaimniecības biedrības.

1906. gadā nodibināja lauksaimnieku biedrību idejisko centrāli – Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrību, kas 1907. gadā atvēra savu komercveikalu, kurš apgādāja biedrības ar lauksaimniecības mašīnām, mākslīgiem mēsliem u. c. precēm.

1910. gadā Konzumveikals pārvērtās par pastāvīgu sabiedrību „Konzums”, bet 1918. gadā par kooperatīvu savienību – centrālo savienību „Konzums”.

Jelgavas Lauksaimniecības biedrība izveidoja savu tirdzniecības nodaļu, kas sasniedza ievērojamu apgrozījumu – 130 tūkst. rubļu. 1910. gadā Baltijas Lauksaimniecības biedrībā Valmierā bija 850 biedru. Tās darbiniekus Hermani Endzeliņu un agronomu Kārli Ulmani pazina visā Latvijā.

Ā. Groskaufmanis izvērtēja, kā, nodibinoties neatkarīgai Latvijas valstij, tālāk attīstījās kooperācija. 1919. gadā izdotie noteikumi par kopdarbības sabiedrībām un to savienībām deva iespēju dibināt jaunas kooperāciju organizācijas. Īsā laikā tika izveidots daudz jaunu patērētāju biedrību, lauksaimniecības biedrību, krājaizdevumu biedrību, piensaimnieku sabiedrību un mašīnu koplietošanas biedrību. Katra organizācija vēlējās izvērst savu darbību. Nerēķinādamās ar saviem līdzekļiem un lietderību, tās uzņēmas lielas kredītsaistības.

No 1919. gada līdz 1934. gadam darbojās 234 patērētāju biedrības. Patērētāju biedrībām bija divas savienības: centrālā savienība „Konzums” un Latvijas patērētāju biedrību savienība. Sakarā ar krīzi savienība „Konzums” 1931. gadā bija kļuvusi maksātnespējīga un 1934. gada sākumā atradās kreditoru administrācijā.

Ar valdības atbalstu nodibināja jaunu organizāciju centrālo savienību „Turība”, kurā ietilpa „Konzums” un Latvijas patērētāju biedrība ar saviem aktīviem un pasīviem.

No krājaizdevumu sabiedrībām 1934. gada 1. janvārī darbojās 618 ar 101,4 miljonu latu kopbilanci, no kuriem pašu līdzekļi bija 20,8 miljoni latu. Krājaizdevumu sabiedrībām bija 5 savienības, no tām lielākā – Latvijas Tautas banka. No piensaimnieku sabiedrībām 1934. gada 1. janvārī darbojās 326, kas 1933. gadā pārstrādāja 439,5 milj. kilogramu piena.

Vairums piensaimnieku sabiedrību bija apvienotas Latvijas piensaimnieku centrālā savienībā, kas izveda 59,5% visa eksportējamā sviesta. Darbojās 452 savstarpējās apdrošināšanas biedrības ar 109,3 tūkst. biedru. Tās bija apvienotas Savstarpējā apdrošināšanas centrālā savienībā.

1937. gadā tika pieņemts likums par kopdarbības sabiedrībām un to savienībām. Likums nodrošināja kopdarbības organizāciju sadarbību ar Zemkopības un Finanšu ministriju un izslēdza dzīvotnespējīgu organizāciju dibināšanu.

Kopdarbības likumu papildināja likums par kopdarbības fondu, kas nodrošināja kopdarbības organizācijas pret varbūtējiem zaudējumiem. No 1934. līdz 1938. gadam patērētāju biedrību skaits palielinājās no 192 līdz 206 un apgrozījums – no 19,3 līdz 58,9 milj. latu. Krājaizdevumu sabiedrībās pieauga noguldījumi no 32,5 līdz 37,9 milj. latu. Piensaimnieku sabiedrībās piena piegādātāju skaits palielinājās no 50,4 līdz 63,6 tūkstošiem. 1937. gadā piegādātais piens sasniedza 725,7 tūkst. tonnu.

Izveidojās divi jauni kopdarbības veidi: spirta kopdedzinātavas un zvejnieku sabiedrības. Spirta dedzinātavas nonāca pašu kartupeļu ražotāju rokās. 1938. gada beigās darbojās 24 spirta kopdedzinātavas, kas ražoja ap 40% no visa valstij vajadzīgā spirta.

Zvejnieki apvienojās 18 zvejnieku kopdarbības savienībās un 1938. gadā pārdeva zivis par 1,25 milj. latu. Centrālā savienība „Turība” 1938. gadā pārdeva preces par 80 milj. latu.

2.2. Augstskolu mācību grāmatu tulkojumi

Pēc Otrā pasaules kara, kad augstskolu studentiem trūka literatūras ķīmijā, Ā. Groskaufmanis veica nopietnu darbu, pārtulkot 5 mācību grāmatas. Viņa tulkojumā iznāca V. Gļinkas „Vispārīgā ķīmija” (1946) [77], V. Ņekrasova „Vispārīgās ķīmijas kurss” 1. un 2. daļa (1949) [78] un A. Brodskas „Fizikālā ķīmija” 1. un 2. daļa (1950) [79]. Savā darbā viņš iesaistīja savus kolēģus Annu Šakalīnu, Eduardu Lukšu un Vilni Breici.

S. Vojucka „Koloīdķīmiju” (1966) [80] viņš pārtulkoja kopā ar A. Šakalīnu un E. Lukšu, bet J. Gerasimova „Fizikālās ķīmijas” 1. daļu kopā ar V. Breici (1972) [81].

2.3. Raksti par fizikālo ķīmiju

Liels Ā. Groskaufmaņa pētījumu loks veltīts bāziskajiem alumīnija hlorīdiem. To pagatavošanai izmantotas divas metodes: 1) Al šķīdināšana koncentrēta alumīnija hlorīda šķīdumā un 2) alumīnija hidroksīda šķīdināšana koncentrēta alumīnija hlorīda šķīdumā. Izmantoto bāzisko sāļu sastāvs bijis šāds: $2\text{AlCl}_3 \cdot \text{Al}(\text{OH})_3$, $\text{AlCl}_3 \cdot \text{Al}(\text{OH})_3$, $\text{AlCl}_3 \cdot 2\text{Al}(\text{OH})_3$ utt. līdz $\text{AlCl}_3 \cdot 6\text{Al}(\text{OH})_3$.

Pirmo triju sāļu ūdens šķīdumi nedod Tindala konusu, bet pārējos tas novērojams. Bāzisko sāļu šķīdumus ietvaicējot, iegūst stiklveida vielas. Stikli, ko veido $\text{AlCl}_3 \cdot 4\text{Al}(\text{OH})_3$, luminiscē ultravioletajā gaismā. Luminiscences spektrs ir robežās no 410 līdz 630 nm ar maksimumu 450–480 nm. Kristāliskie alumīnija bāziskie hlorīdi neluminiscē.

Līdzīgus spektrus dod arī bēmits un baierīts (hidrargelīts neluminiscē), kā arī alumīnija hlorīda kristālhidrāts ($\text{AlCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$), ja tas vismaz piecas stundas apstarots ar ultravioleto gaismu [82, 83].

Ļoti atšķaidīti (līdz 0,002 N) AlCl_3 , $\text{AlCl}_3 \cdot \text{Al}(\text{OH})_3$ un $\text{AlCl}_3 \cdot 4\text{Al}(\text{OH})_3$ šķīdumi absorbē ultravioleto gaismu 189–240 nm intervālā. Koncentrētu (1–4 N) $\text{AlCl}_3 \cdot \text{Al}(\text{OH})_3$ šķīdumu absorbcija, ja viļņu garums lielāks par 325 nm, ir neliela, bet, samazinoties viļņu garumam, pieaug.

Neliela infrasarkanā absorbcija 1500–1650 nm intervālā tika novērota AlCl_3 , $\text{AlCl}_3 \cdot 2\text{Al}(\text{OH})_3$ un $2\text{Al}(\text{OH})_3 \cdot \text{AlCl}_3$ 1 M šķīdumos. Vēlāk tika parādīts arī, ka

absorbēcija ir spēcīgāka, ja attiecīgā sāls kristalizējas ar lielāku skaitu ūdens molekulu [84, 87].

Pēc kandidāta disertācijas aizstāvēšanas Groskaufmanis kopā ar A. Šakalīni pētīja bāzisko alumīnija sulfātu optiskās īpašības. Pētīti galvenokārt šādi bāziskie sāļi: $Al_6(OH)_4(SO_4)_7$, $AlOHSO_4$ un $Al_4(OH)_6(SO_4)_3$.

Konstatēts, ka no šo sāļu koncentrētiem šķīdumiem izdalās $Al_2(OH)_4SO_4$ ar dažādu kristalizācijas ūdens daudzumu. Bāzisko alumīnija sulfātu šķīdumi absorbē ultravioleto starojumu. Jo vairāk šķīdumā OH grupu, jo absorbēcija spēcīgāka. No infrasarkanā staru absorbēcijas spektriem izdevās arī noteikt alumīnija bāzisko sulfātu hidratācijas pakāpi [88]. Šie pētījumi tika turpināti arī ar citiem sāļiem, un izstrādāta metode saistīta ūdens noteikšanai [91–94]. Pētot etiķskābes šķīdumus, konstatēts, ka saistītā ūdens daudzums ir atkarīgs no koncentrācijas [93].

2.4. Raksti par gravitāciju

Visu mūžu Ā. Groskaufmani saistīja gravitācijas problēmas. Viņš pētīja dažus ķermeņa kustības un augšanas aspektus gravitācijas laukā, kā arī šī lauka ietekmi uz bioloģiskām sistēmām.

Ā. Groskaufmanis izstrādājis pat kandidāta disertāciju, kas nav saglabājusies. Viņa pētījumi bija tik neparasti, ka Maskavas zinātnieki, kuriem viņš sūtīja rakstus, vai nu nesaprata to būtību, vai vispār atteicās novērtēt. Viņa vienīgais raksts šajā laukā „Gravitācijas ietekme uz rauga šūnu augšanu” iespiests „Latvijas PSR ZA Vēstu” ķīmijas sērijā (1967) [98]. Viņš konstatēja, ka augošs organisms absorbē gravitācijas lauku un augšanas laikā organisms plus vide ir vieglāks nekā pirms augšanas sākuma. Instruments, kas Groskaufmanim bija pieejams šo izmaiņu konstatēšanai, bija analītiskie svāri, kuru iespējas bija pārāk mazas, lai pārlicinātos pierādītu efektu.

2.5. Raksti „Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā”

No Ā. Groskaufmaņa 22 rakstiem [99–120], kuri iespiesti enciklopēdijā, 8 veltīti dažādiem ķīmijas zinātnes jautājumiem, tai skaitā fizikālai ķīmijai [99], koloīdķīmijai [101], luminiscencei [103] (kopā ar K. Švarcu), bet 14 – zinātniekiem, arī ķīmiķiem Kārlim Karlsonam, Borisam Macejevskim, Leo Maijam, Tālim Milleram, Ojāram Neilandam, Leonīdam Osipovam, Jānim Ozolam, Ninai Saldābolai, Jānim Saukam, ģeologam Verneram Melnalksnim, ģeofiziķim Leonīdam Slaucītājam, mineraloģei Astrai Upītei un mehāniķim Alfredam Vācietim. Citos izdevumos viņš kopā ar E. Švarci apskatījis, kas notiek ar vielu, to karsējot [17], kā arī ķīmiķu akadēmiķu Lidijas Liepiņas [89, 90] un Alfrēda Ieviņa [95, 96] dzīvi un darbu.

LITERATŪRA

Par Ādolfu Groskaufmani

1. Sotaks R. Liktenis. Grām.: *Kūpošie lauki*. Rīga, Latvju Kultūra, 1924, 55.–108. lpp. [Groskaufmanis dēvēts par Grosmanu].
2. Kur Liepājā būvēs jaunu spirta dedzinātavu. *Kurzemes Vārds*, 1937, 21. marts, Nr. 66, 3. lpp.; *Rīts*, 1937, 21. marts, Nr. 80, 13. lpp.; *Brīvā Zeme*, 1937, 22. marts, Nr. 66, 13. lpp.

3. Kopdarbības darbinieku sanāksme. *Zemgales Balss*, 1937, 28. aug., Nr. 193, 18. lpp.; 1937, 1. sept., Nr. 196, 6. lpp.
4. Plaši kopdarbības svētki Pampaļos. *Latvijas Kareivis*, 1937, 21. sept., Nr. 213, 6. lpp.
5. Arī tirdzniecībā latviešiem jāiegūst pienācīgs stāvoklis. *Brīvā Zeme*, 1937, 12. okt., Nr. 231, 8. lpp.
6. LLK kopdarbības sekcijas sēde. *Zemgales Balss*, 1937, 4. nov., Nr. 251, 2. lpp.
7. Nostiprinās Latvijas, Igaunijas un Lietuvas kooperatīvo centrālo organizāciju sadarbība. *Zemgales Balss*, 1938, 18. jūn., Nr. 135, 2. lpp.
8. Jelgavas patērētāju biedrībai plaši nodomi. *Zemgales Balss*, 1938, 7. sept., Nr. 202, 8. lpp.
9. Valsts prezidenta atzinība. Atzinības Krusts. *Jaunākās Ziņas*, 1938, 25. nov.
10. Groskaufmanis Ādolfs Ludvīgs. Grām.: *Es viņu pazīstu. Latviešu biogrāfiskā vārdnīca*. Rīga, Biogrāfiskā arhīva apgāds, 1939, 184. lpp.
11. Naudu par lauku ražojumiem izmaksās caur krāj-aizdevu sabiedrībām. *Jaunākās Ziņas*, 1939, 10. marts, Nr. 57, 6. lpp.
12. LLK darbinieki saņēmusi goda zīmes. *Zemgales Balss*, 1939, 16. jūn., Nr. 133, 5. lpp.
13. 50 mūža gadu. *Brīvā Zeme*, 1939, 4. jūl.
14. Dobeles patērētāju biedrība saņēmusi karogu. *Zemgales Balss*, 1939, 5. jūl., Nr. 147, 3. lpp.
15. Paplašinās mašīnu koplietošanas punktu tīkls. *Jaunākās Ziņas*, 1939, 11. aug., Nr. 179, 2. lpp.; 1939, 19. aug., Nr. 186, 9. lpp.
16. Ēvelē atklāta moderna pienotava. *Jaunākās Ziņas*, 1939, 2. okt., Nr. 223, 3. lpp.
17. Taupības propagandas sekmes laukos. *Jaunākās Ziņas*, 1939, 13. okt., Nr. 233, 10. lpp.
18. Visus zvejniekus sadalīs divās grupās. *Rīts*, 1940, 15. janv., Nr. 14, 2. lpp.
19. Bezzemniekiem paver ceļu uz saimniecībām. *Jaunākās Ziņas*, 1940, 13. apr., Nr. 83, 8. lpp.
20. Izraudzīti Latvijas organizāciju pārstāvji Baltijas nedēļai. *Jaunākās Ziņas*, 1940, 24. maijs, Nr. 115, 3. lpp.
21. Prezidenta ziedojums aku izbūvei Latgalē. *Jaunākās Ziņas*, 1940, 31. maijs, Nr. 121, 2. lpp.
22. Būs obligatoriskā ugunsapdrošināšana. *Jaunākās Ziņas*, 1940, 7. jūn., Nr. 127, 5. lpp.
23. Latvijas kopdarbinieki apvienoti vienā organizācijā. *Rīts*, 1940, 10. jūn., Nr. 160, 7. lpp.; *Jaunākās Ziņas*, 1940, 10. jūn., Nr. 129, 5. lpp.
24. Latvijas kooperatoru biedrības dibināšanas sapulce. *Tēvija*, 1944.
25. Gudriniece E. Groskaufmanis Ādolfs. Grām.: *Latv. PSR Mazā enciklopēdija*, 1. sēj. Rīga, Zinātne, 1967, 601. lpp.
26. Aizsilnieks A. *Dzīves šūpotnēs*. Stokholma, Daugava, 1979, 80.–84. lpp.
27. Гросвалд И. Коллоквиум посвященный памяти доцентов А. Гроскауфманиса и К. Штрэнка. *Известия АН ЛатвССР, сер. хим.*, 1981, № 4, с. 502–503.
28. Grosvalds I. Sāpnis mūža garumā. *Jaunais Inženieris*, 1982, 14. okt.
29. Groskaufmanis Ādolfs. Grām.: *Latvju enciklopēdija, 1962.–1982*. Nebraska (ASV), Amerikas latviešu apvienības Latviešu inst., 1983, 523. lpp.
30. *Aleksandrs Veiss dzīvē un darbā* [arī par Ā. Groskaufmani]. Rīga, Zinātne, 1988, 46., 47., 89. lpp.
31. Rusmanis S., Vīks I. *Kurzeme*. Rīga, Latvju enciklopēdija, 1993, 120. lpp.
32. Kursietis V. Imantas pulks [arī par Ā. Groskaufmani]. *Tēvijas Sargs*, 1996, marts.
33. Ezeres pagasts. Grām.: *Enciklopēdija Latvijas pagasti*, 1. sēj. Rīga, A/S Preses nams, 2001, 283.–285. lpp.
34. Grīnberga L. Latvijas Lauksaimniecības kameras izveidošana [Arī par Ā. Groskaufmani]. *Lauku Avīze*, 2002.

35. Groskaufmanis Ādolfs. *Latvijas enciklopēdija*, 2. sēj. Rīga, Belokoņa izdevn., 2003, 668. lpp.
36. Groskaufmanis Ādolfs. Īsbiogrāfija. Grām.: *Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā*, 2. daļa. Rīga, RTU, 2004, 435. lpp. [par Ā. Groskaufmani arī 140., 261., 355., 357., 365. lpp.]
37. Groskaufmanis Ādolfs. Īsbiogrāfija. Grām.: Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I., Ruplis A. *Ķīmija Latvijas Universitātē (1919–1944)*. Rīga, Latv. ķīm. vēst. muzejs, 2005, 150. lpp.
38. *Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā*, 3. daļa. [Par Ā. Groskaufmani] Rīga, RTU, 2007, 86., 405., 406. lpp.
39. Vārpa I. *Latviešu karavīrs zem sarkanbaltsarkanā karoga*. Rīga, Nordik, 2008, 476.–482. lpp.
40. *Doc. Dr. chem. Uldis Alksnis. Biobibliogrāfija*. [Par Ā. Groskaufmani] Rīga, RTU, 2009, 6., 13. lpp.

Ā. Groskaufmaņa raksti par kooperāciju

41. Groskaufmanis Ā. Ciemā pie Igaunijas kooperatoriem. *Kopdarbība*, 1923, Nr. 46, 50, 51.
42. Groskaufmanis Ā. Kā kooperatīvi tiks pie labiem darbiniekiem. *Kopdarbība*, 1924, Nr. 44.
43. Groskaufmanis Ā. Lauksaimniecība un kooperācija Lietuvā. *Kopdarbība*, 1924, Nr. 46–47.
44. Groskaufmanis Ā. Pie likumprojekta par kooperatīvu un viņu savienību revīzijām. *Kopdarbība*, 1925, Nr. 9.
45. Groskaufmanis Ā. Pārskats par kooperācijas attīstību Latvijā. Grām.: Prof. Dr. V. Totomiancs. *Kooperāciju vēsture*. Rīga, Latvijas kooperatīvu kongresa Padomes izdevums, 1925, 30.–58. lpp.
46. Groskaufmanis Ā. Centrālā savienība „Konzums”. *Līdumnieku kalendārs*, 1926.
47. Groskaufmanis Ā. Vai Latvijas kooperācija iet pa nepareizu ceļu? *Balss*, 1926, Nr. 47.
48. Groskaufmanis Ā. Ko devušas patērētāju biedrības 1924. gadā. *Balss*, 1926, Nr. 80.
49. Groskaufmanis Ā., Lietis V. Vadoņa spējas. *Kopdarbība*, 1926, Nr. 1.
50. Groskaufmanis Ā. Ciemos pie Somijas kooperatoriem. *Kopdarbība*, 1927, Nr. 9.
51. Groskaufmanis Ā. Jauna kooperatīva likuma projekts Norvēģijā. *Kopdarbība*, 1927, Nr. 1.
52. Groskaufmanis Ā. Centrālā savienība „Konzums”. *Līdumnieka kalendārs*, 1927.
53. Groskaufmanis Ā. Kooperācijas teorijas neievērošana atreibjas. *Kopdarbība*, 1929, Nr. 42.
54. Groskaufmanis Ā. Patērētāju kooperācijas finansiālais stāvoklis un apgrozījums. *Kopdarbība*, 1930, Nr. 25.
55. Groskaufmanis Ā. Taupības ceļš. *Kopdarbība*, 1930, Nr. 43.
56. Groskaufmanis Ā. Vispārderība un pašpalīdzība. *Kopdarbība*, 1931, Nr. 26.
57. Groskaufmanis Ā. Divdesmit pieci gadi lauksaimniecības un kooperācijas veicināšanas darbā [Rīgas Lauksaimniecības biedrība]. *Kopdarbība*, 1931, Nr. 28.
58. Groskaufmanis Ā. Lauksaimniecība un kooperācija. *Skrundas Dzīve*, 1939, Nr. 3.
59. Groskaufmanis Ā. Kalendārā reforma. *Kopdarbība*, 1931, Nr. 26.
60. Groskaufmanis Ā. Lauksaimniecības mašīnu koplietošana. *Latvijas Lauksaimnieks*, 1931, Nr. 4.
61. Groskaufmanis Ā. Patērētāju kooperācijas finansiālais stāvoklis un apgrozījums. *Kopdarbība*, 1932, Nr. 4.
62. Groskaufmanis Ā. Taupības ceļš. *Kopdarbība*, 1932, Nr. 45.
63. Groskaufmanis Ā. Meklēšana nepareizā virzienā („Konzums”). *Kopdarbība*, 1933, Nr. 20.
64. Groskaufmanis Ā. Rīgas patērētāju biedrību attīstības jaunākais posms. *Kopdarbība*, 1934, Nr. 22.

65. Groskaufmanis Ā. Pirmie mēģinājumi augļu koppārdošanā. *Kopdarbība*, 1934, Nr. 18.
66. Groskaufmanis Ā. Lauksaimniecības biedrību uzdevumi 1934. gadā. *Kopdarbība*, 1934, Nr. 1.
67. Groskaufmanis Ā. Kooperācijas loma mūsu saimnieciskajā dzīvē. *Jaunākās Ziņas*, 1935, Nr. 149.
68. Groskaufmanis Ā. Kopdarbības uzdevums lauksaimniecībā. *Latvijas Lauksaimnieks*, 1935, Nr. 17.
69. Groskaufmanis Ā. Kopēju lauksaimniecības mašīnu iegādāšana un lietošana. *Latvijas Lauksaimnieks*, 1935, Nr. 21.
70. Groskaufmanis Ā. Sekmīgas kopdarbības amati. *Kopdarbība*, 1936, Nr. 18, 20, 23.
71. Groskaufmanis Ā. Korreferāts. *Zemnieka gada grāmata*, 1936.
72. Groskaufmanis Ā. Preču apgādāšanas organizāciju izveidošana. *Kopdarbība*, 1936, Nr. 6, 7.
73. Groskaufmanis Ā. Jauns darba posms zemnieku kopdarbībā. *Brīvā Zeme*, 1937, 6. jūl., Nr. 147, 2. lpp.; *Kurzemes Vārds*, 1937, 8. jūl., Nr. 149, 3. lpp.; *Zemgales Balss*, 1937, 6. jūl., Nr. 147, 1. lpp.; *Smiltenes Ziņas*, 1937, Nr. 28; *Ziemeļlatvija*, Nr. 623; *Saldus Avīze*, 1937, Nr. 265; *Cēsu Vēstis*, 1937, Nr. 214.
74. Groskaufmanis Ā. Pagaidu noteikumi par kopdarbības revidentu sagatavošanu un pārbaudīšanu. *Valdības Vēstnesis*, 1937, 30. sept., Nr. 221, 1. lpp.
75. Groskaufmanis Ā. Instrukcija par Latvijas lauksaimniecības kameras Kopdarbības revīziju un organizācijas biroja pakalpojumu maksām. *Valdības Vēstnesis*, 1937, 13. nov., Nr. 259, 2. lpp.
76. Groskaufmanis Ā. Kopdarbība pēc 15. maija. *Ekonomists*, 1939, Nr. 1, 704.–707. lpp.

Tulkojumi

77. Gljinka N. *Višpārīgā ķīmija*. Tulk. Ā. Groskaufmanis. Rīga, LVI, 12946., 1948, 1959, 667 lpp.
78. Ņekrasovs B. *Višpārīgās ķīmijas kurss*, 1. un 2. daļa. Tulk. Ā. Groskaufmanis. Rīga, LVI, 1949, 1055 lpp.
79. Brodskis A. *Fizikālā ķīmija*, 1. un 2. daļa. Tulk. Ā. Groskaufmanis. Rīga, LVI, 1950, 1078 lpp.
80. Vojuckis S. *Koloīdķīmija*. Tulk. Ā. Groskaufmanis A. Šakalina, E. Lukša. Rīga, Zvaigzne, 1966, 479 lpp.
81. Gerasimovs J. u. c. *Fizikālā ķīmija*, 1. daļa. Tulk. Ā. Groskaufmanis, V. Breicis. Rīga, Zvaigzne, 1972, 595 lpp.

Raksti fizikālajā ķīmijā un gravitācijā

82. Groskaufmanis Ā., Alksnis U. Alumīnija hlorīda kristālhidrāta ($\text{AlCl}_3 \cdot 6\text{H}_2\text{O}$) luminiscence. *LVU Zinātniskie raksti*, 9, Ķīm. fak. 3, 1956, 81.–87. lpp.
83. Groskaufmanis Ā., Veiss A., Alksnis U. Par alumīnija hidroksīda luminescenci. *LVU Zinātniskie raksti*, 14, Ķīm. fak., 4, 1957, 17.–23. lpp.
84. Гроскауфманис А., Лепинь Л. Оптические свойства некоторых основных хлоридов алюминия, полученных растворением металлического алюминия в концентрированном водном растворе хлористого алюминия. *LVU Zinātniskie raksti*, 15, Ķīm. fak., 5, 1957, 275.–284. lpp.
85. Sergejeva V., Groskaufmanis Ā., Eriņš P. Par ksilāna termiskās sadales darvas produktu sastāvu. *Mežsaimn. probl. inst. Raksti*, 13. sēj. Rīga, Latv. PSR ZA, 1957, 49.–56. lpp.

86. Groskaufmanis A. *Основные хлориды алюминия и их оптические свойства*. Диссертация на соискание ученой степени канд. хим. наук. Рига, 1957, 119 с.
87. Groskaufmanis A. Я. *Основные хлориды алюминия и их оптические свойства*. Автореф. канд. диссерт. Рига, ЛГУ, 1958, 15 с.
88. Groskaufmanis A., Шакалина А., Лепинь Л. Спектр колебаний ОН групп и связанная воды в молекулах. *LVU Zinātniskie raksti*, 22. sēj., Ķīm. fak. 6, 1958, 107.–110. lpp.
89. Groskaufmanis Ā. Akadēmiķe profesore Lidija Liepiņa. Grām.: *Akadēmiķe Lidija Liepiņa. Biobibliogrāfija*. Rīga, LPSR ZA, 1961, 7.–17. lpp.
90. Groskaufmanis A., Кадек В. М., Локенбах А. К. Лидия Карловна Лепинь. *Журнал физ. химии*, т. XXXV, 1961, с. 699–701.
91. Groskaufmanis A., Шакалине А., Лепинь Л. Некоторые оптические свойства первых членов ряда основных сульфатов алюминия. *Ученые записки РПИ*, 6, Хим. фак. 8, 1962, с. 5–13.
92. Groskaufmanis A., Шакалине А., Лепинь Л. Определение связанной воды в растворах по спектрам поглощения. *Известия АН ЛССР, сер. хим.* 1965, 4, 449–442.
93. Groskaufmanis A., Шакалине А., Лепинь Л. Гидратация уксусной кислоты. *Ученые записки РПИ*, 16, Хим. фак. 9, 1965, с. 223–228.
94. Groskaufmanis A., Шакалине А., Лепинь Л. Поглощение излучения водными растворами некоторых электролитов в области первого обертона колебаний воды. *Изв. АН ЛССР, сер. хим.* 1965, 4, с. 445–448.
95. Groskaufmanis Ā. Akadēmiķis Alfrēds Ieviņš. *Latv. PSR ZA Vēstis*, 1967, 7, 155.–156. lpp.
96. Švarca E., Bankovskis J., Groskaufmanis Ā. Akadēmiķis Alfrēds Ieviņš. *Latv. PSR ZA Vēstis*, 1972, 7, 135.–136. lpp.
97. Švarce E., Groskaufmanis Ā. *Kas notiek ar vielu, to karsējot*. Rīga, Zinātne, 1973, 42 lpp.
98. Groskaufmanis A. Физико-химическое действие гравитационного поля земли на растущие дрожжи. *Изв. АН ЛССР, сер. хим.* 1967, 2, с. 252–253.

Raksti Latvijas PSR Mazajā enciklopēdijā. Rīga, Zinātne, 1967–1970.

99. Fizikālā ķīmija, 1. sēj., 520.–521. lpp.
100. Karlsons Kārlis, 2. sēj., 44. lpp.
101. Koloīdķīmija, 2. sēj., 102.–103. lpp.
102. Ķīmiķu diena, 2. sēj., 213. lpp.
103. Luminiscence, 2. sēj., 440. lpp. (līdzautors K. Švarcs).
104. Macejevskis Boriss, 2. sēj., 454. lpp.
105. Maijs Leo, 2. sēj., 464.–465. lpp.
106. Melnalksnis Verners, 2. sēj., 541. lpp.
107. Millers Tālis, 2. sēj., 576. lpp.
108. Neilands Ojārs, 2. sēj., 620. lpp.
109. Osipovs Leonīds, 2. sēj., 674. lpp.
110. Ozols Jānis, 2. sēj., 685. lpp.
111. Rudzītis Raimonds, 3. sēj., 249. lpp.
112. Saldābola Ķina, 3. sēj., 279. lpp.
113. Sauka Jānis, 3. sēj., 303. lpp.
114. Slaučitājs Leonīds, 3. sēj., 366. lpp.

115. Upīte Astra, 3. sēj., 586. lpp.
116. Vācietis Alfrēds, 3. sēj., 595. lpp.
117. Zinātniskais grāds, 3. sēj., 759. lpp.
118. Zinātniskās biedrības, 3. sēj., 760. lpp. (līdzaut. J. Stradiņš).
119. Zinātņu doktors, 3. sēj., 764. lpp.
120. Zinātņu kandidāts, 3. sēj., 764. lpp.

Summary

Physicochemist, lecturer Adolfs Ludvigs Groskaufmanis is known as the commander of Imanta division, the organiser of cooperation and the mouth-piece of the idea of common work in Latvia. His name is mentioned in the biographical edition "I know him" [10], "Small encyclopaedia of Latvian SSR" (25), "Latvian encyclopaedia" [29] and "Encyclopaedia of Latvia" [35]. His short biography is present in the books "The History of Higher Technical Education in Latvia", Part II [36] and "Chemistry at Latvian University" (1919-1944) [37]. Information on him may be found in various publications [1-40].

Scientific and pedagogical activities of A. Groskaufmanis are closely linked with the Latvian State University (1940-1941, 1945-1958), Department of Chemistry of Riga Polytechnical Institute (1958-1965) and the Institute of Chemistry at the Academy of Sciences of the Latvian SSR (1966-1976).

He has stimulated the development of cooperation in Latvia [41-46], has investigated the phenomena of gravitation [98] and the optical properties of aluminium basic slats [86-91]. He has translated from Russian the manuals of general chemistry, physical chemistry and colloidal chemistry for high schools [77-81].

Keywords: *A. Groskaufmanis, organizer of cooperation, physicochemist.*

Uldis Ulmanis – radiācijas fiziķis un vēsturnieks *Uldis Ulmanis – Nuclear Physicist and Historian*

Jānis Bērziņš

LU Cietvielu fizikas institūts
Miera iela 16/8, Salaspils, LV-2169
E-pasts: jberzins@latnet.lv

Valdis Gavars

AS „Latvenergo”
Strēlnieku pr. 68, Jūrmala, LV-2008
E-pasts: valdis.gavars@latvenergo.lv

Arnolds Millers

P. Lejiņa iela 5, Rīga, LV-1029

Uldis Ulmanis (1929–2008), ievērojams Latvijas fiziķis, izglītību ieguva Latvijas Valsts universitātē (1953). Visu mūžu viņš nostrādājis ZA Fizikas institūta Salaspils zinātniskajā kodolreaktorā un mūža nogalē, kad institūtu likvidēja, strādāja LU Cietvielu fizikas institūtā. Viņa darbs galvenokārt bija saistīts ar radiācijas fiziku. Par izcilu veikumu magnētisko materiālu fizikā U. Ulmanis apbalvots ar A/S „Grīdeks” prēmiju (1998). Lielu uzmanību U. Ulmanis veltīja Latvijas zinātnes vēstures pētījumiem fizikas jomā. Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas viņš regulāri piedalījās LU konferencēs, Zinātņu vēstures un muzejniecības sekcijas darbā. Īpašu uzmanību veltījis kodolfizikas attīstībai Latvijā 20. gadsimtā, kā arī ZA Fizikas institūta attīstībai un izaugsmei (1946–1991).

Atslēgvārdi: kodolfizika, radiācijas fizika, Fizikas institūts, kodolreaktors, Uldis Ulmanis.

Uldis Ulmanis ir dzimis 1929. gada 9. decembrī Mellužos, Jūrmalā. Pēc vidusskolas viņš par savu specialitāti izvēlējās fiziku. 1953. gadā U. Ulmanis beidza studijas Latvijas Valsts universitātes Fizikas un matemātikas fakultātē, iegūstot fiziķa optiķa specialitāti, un tūlīt uzsāka darbu ZA Fizikas institūtā (FI) kā jaunākais zinātniskais līdzstrādnieks. Šajā gadā institūta plānā pirmo reizi bija iekļauti arī darbi kodolfizikā. Tie bija slepeni un netika atspoguļoti atklātos plānos un atskaitēs, tos kontrolēja FI 1. daļa. Šajā laikā FI darba telpas atradās Pārdaugavā – Lielajā Altonavas ielā 13 (tagad O. Vācieša iela).

Visi ar kodolfiziku saistītie darbi bija apvienoti vienā Atomfizikas laboratorijā, kuru vadīja Vladimirs Januškovskis. U. Ulmanim tika uzticēta mākslīgo radioaktīvo elementu bagātināšanas metodes izstrāde. Lai to izpildītu, tika pasūtīts mākslīgais Ra-Be neironu avots, taču piegāde kavējās, un jaunais zinātnieks piedalījās cita darba izstrādē – „Radioaktīvo sabrukšanas procesu pētīšana ar sakrišanas metodi”, tā vadītāji bija J. Čudars un L. Pelēķis. U. Ulmanis bija arī viens no zinātniekiem,

kas izstrādāja tērauda lokšņu bezkontakta biežuma mērītāju ar β starotāju Zaparožjes rūpnīcai Ukrainā. Viņš sagatavoja izstādes projektu 1957. gada PSRS izstādei Rīgā „Atoms – mieram”, kā arī piedalījās radona iegūšanā mediķu vajadzībām no rādija bromīda šķīduma. 1959. gadā Fizikas institūts beidzot saņēma Ra-Be neitronu avotu (1 grams Ra), un jau nākamajā gadā U. Ulmanis kopā ar D. Gubatovu izmērija avota neitronu iznākumu – $0,94 \cdot 10^7$ n/s. Šajā periodā viņš plaši popularizēja atomenerģijas izmantošanu Latvijas pilsētās un rajonos, piedalījās jauno kodolfiziku sagatavošanā Latvijas Valsts universitātē.

1960. gadā U. Ulmanis saņēma jaunu uzdevumu – jāgatavojas jaunbūvējamā kodolreaktora neitronu plūsmas pētījumiem, kam jāklūst par vienu no svarīgākajām zinātniskām tēmām. 1961. gada 13. maijā viņš tika iecelts par atomreaktora Dozimetrijas dienesta vadītāju. Nedaudz vēlāk šo dienestu nosauca par Audu dozimetrijas dienestu.

1961. gadā bija daudz darba: jābeidz kodolreaktora IRT būve Salaspilī un jāgatavojas tā izmantošanai. U. Ulmanis aktīvi piedalījās tā iedarbināšanā – Baltijā pirmās urāna kodolpalīšanās ķēdes reakcijas iegūšanā. Par piedalīšanos kodolreaktora celtniecībā un iedarbināšanā LPSR Ministru Padome viņu apbalvoja.

Fizikas kandidāta disertāciju par starojuma un vielas mijiedarbības problēmām U. Ulmanis 1961. gadā aizstāvēja Ļeņingradā, D. Mendelejeva vārdā nosuktajā Metroloģijas Valsts ZPI. Viņš ir populārzinātniskās brošūras „Pirmais atomreaktors Latvijā” un raksta „Salaspils – mūsu Dubna” līdzautors.

1962. gada 16. aprīlī U. Ulmanis tika iecelts par Reaktora laboratorijas vecāko zinātnisko līdzstrādnieku, bet 16. novembrī – par jaunās Radiospektroskopijas (radiofizikas) laboratorijas vadītāju. 1963. gada 1. janvārī laboratorijai tika dots cits nosaukums – Radiācijas parādības pusvadītājos. Viņš palika tās vadītājs arī vēlāk, kad to pārdēvēja par Oksīdu fizikas laboratoriju. Sākoties Salaspils kodolreaktora intensīvai izmantošanai, U. Ulmanis aktīvi iekļāvās PSRS Pētniecības kodolreaktoru darbu koordinācijas padomes darbā, piedalījās daudzās tās sēdēs un 1966. gadā kārtējo sēdi organizēja Rīgā.

Viņa vadībā 1966. gadā tika sagatavots PSRS Elektroniskās rūpniecības ministrijas izdevums „Reaktors IRT – staru avots radiācijas izturības pētījumiem”. Viņš bija arī divu izdevniecības „Zinātne” 1967. gadā izdoto rakstu krājumu „Radiācijas fizika. Magnētiskie materiāli” un „Radiācijas fizika. Ferīti” redkolēģijas vadītājs. Otrajā krājumā ietverti astoņi pirmie darbi par kodolreaktorā veiktajiem pētījumiem, to līdzautors ir U. Ulmanis.

Pamazām viņš iekļāvās kodolreaktora kopīgajā zinātniskajā un tehniskajā vadībā. 1972. gadā U. Ulmanim tika uzticēta Salaspils kodolreaktora rekonstrukcijas vadīšana, bet nākamajā gadā arī Salaspils reaktora zinātnisko laboratoriju darba koordinēšana. Uzsākot administratīvo darbu, viņš nepameta zinātnisko darbību un radiācijas defektu ietekmes pētīšanai 1974. gadā izveidoja Oksīdu audzēšanas grupu.

1979. gadā pēc Fizikas institūta strukturālajām izmaiņām U. Ulmanis tika iecelts par direktora vietnieku. Nedaudz vēlāk Zinātņu akadēmijas prezidijs iecēla viņu par Reaktorā veicamo darbu padomes priekšsēdētāja vietnieku. Tomēr šajos administratīvajos posteņos viņš nepalika ilgi, jau 1981. gadā administratīvo darbu

viņš nomainīja pret zinātnisko, galveno uzmanību veltot cietvielu un radiācijas fizikai. 1984. gadā izdevniecība „Energoatomizdat” Maskavā izdeva U. Ulmaņa monogrāfiju „Radiācijas parādības ferītos”. 1988. gadā izdevniecība „Zinātne” izdeva grāmatu „Radiācijas defekti un dzelzs grupas metālu joni oksīdos”, kuras autori ir U. Ulmanis un N. Mironova. 2004. gadā Rīgā izdota „Radiācijas drošības rokasgrāmata speciālistam”, kuras līdzautors ir U. Ulmanis. Visu laiku viņš bija arī aktīvs jauno zinātnieku audzinātājs – vadījis 9 un konsultējis 5 zinātņu kandidātu un doktoru disertācijas, publicējis 320 zinātnisku un ap 20 populārzinātnisku rakstu un brošūru, saņēmis 11 bijušās PSRS izgudrotāju autorapliecības.

1991. gadā, pēc Latvijas neatkarības atgūšanas, tika izveidots Kodolpētniecības centrs, un U. Ulmanis palika strādāt kodolreaktorā. 1993. gadā viņam piešķīra habilitētā fizikas doktora grādu, bet 1994. gadā ievēlēja par Salaspils kodolpētniecības centra profesoru. 1995. gadā viņš tika ievēlēts par Salaspils kodolpētniecības centra zinātniskās padomes priekšsēdētāju. Turpinājās intensīvs zinātniskais darbs, tomēr valdība lēma kodolreaktora darbību pārtraukt, un 1998. gada 19. jūnijā U. Ulmanis vadīja pēdējo Zinātniskās padomes sēdi, kas bija veltīta Salaspils kodolreaktora apstādināšanai. 2000. gadā viņš pārgāja darbā uz LU Cietvielu fizikas institūtu. U. Ulmanis aktīvi piedalījās Pasaules latviešu zinātnieku kongresā, kas 2001. gadā notika Rīgā.

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas U. Ulmanis daudz laika veltīja Latvijas kodolfizikas attīstības vēstures izpētei. Īpašu uzmanību viņš pievērsa arhīva dokumentiem, kas padomju laikā nebija pieejami. Šajā izpētē viņš veiksmīgi iesaistīja arī citus kodolreaktora veterānus. Rezultātā 2006. gadā tapa monogrāfijas „Kodolfizika Latvijā” manuskripts (90 lpp.). Viņam izdevās iegūt arī daudz citu vēsturisku dokumentu par Fizikas institūtu no tā tapšanas laika 1946. gadā. 1960. gadā no Fizikas institūta atdalījās Elektronikas un skaitļošanas institūts (Jānis Daube), 1957. gadā Baldones Radioastrofizikas observatorija (Jānis Ikaunieks), 1992. gadā Matemātikas un skaitļošanas tehnikas laboratorija (Leonards Reiziņš) un Kodolpētniecības centrs (Antons Lapenas). Fizikas institūts vairākkārt mainījis savu nosaukumu: Latvijas PSR ZA Fizikas un matemātikas institūts (1946–1950), Latvijas PSR ZA Fizikas institūts (1950–1997), Latvijas Universitātes Fizikas institūts (1997–2006) un Latvijas Universitātes aģentūra – Fizikas institūts (no 2006. g.). Īpašu uzmanību U. Ulmanis pievērsis kodolfizikas kadru sagatavošanai. 1959.–1970. g. LU Fizikas un matemātikas fakultātē sagatavoti 75 kodolfiziķi, t. sk. fiziķi teorētiski kodolfizikā. Kā kodolfiziķi savu darbību sākuši plaši pazīstami fiziķi, kuri laika gaitā pievērsušies citām zinātņu nozarēm, piemēram, profesori Arturs Balklavs-Grīnhofs, Gunārs Sermons, Eduards Alukers un Jānis Vaivads. Daži kodolfiziķi kļuvuši par ZA īstena-jiem locekļiem un korespondētājlocekļiem: Pēteris Prokofjevs, Jānis Bērziņš, Elmārs Blūms, Oļģerts Dumbrājs, Imants Bērsons un Jānis Kristapsons.

Latvijas Universitātes Rakstos „Zinātņu vēsture un muzejniecība” ir publicēti daudzi vēsturiskas izpētes rezultātā tapuši raksti par kodolfizikas un kodoltehnikas attīstību Latvijā, kuru autors un līdzautors ir U. Ulmanis. 2011. gadā izdevniecības „Zinātne” izdotajā grāmatā „Salaspils zinātniskajam kodolreaktoram 50 gadi” plaši izmantoti dati no U. Ulmaņa vēsturiskā krājuma. Latvijas zinātnes vēsturi pētošie interesenti var vēl daudz iegūt no U. Ulmaņa arhīvos savāktajiem materiāliem, kuri nodoti glabāšanā Enerģētikas muzejā.

1	Latvijas ZA Fizikas institūts 1953. gadā	Struktūra, darba plāni, štati	8 lpp.
2	Latvijas ZA Fizikas institūts 1956. un 1959. gadā	Institūta struktūra, darba plāni, štati, monogrāfijas, rakstu krājumi, publikācijas radiācijas fizikā	18 lpp.
3	Latvijas ZA Fizikas institūts 1962. gadā	Struktūra, darba plāni, štati	6 lpp.
4	Latvijas ZA Fizikas institūts, hronoloģija 1945.–1998. g.	Vadītāju un darbinieku dati, laboratoriju dibināšana, zinātniskās padomes, galvenās darbu tēmas, slepenie darbi utt.	80 lpp.
5	Kodolfizika Latvijā	Monogrāfijas uzmetums 25.01.2007.	25 lpp.
6	Kodolfizikas attīstības Latvijas hronoloģija	No 20. gs. sākuma līdz kodolreaktora slēgšanai	79 lpp.
7	Kodolreaktora ekspluatācijas dati	Jauda, darba stundas 1961–1998, Finanses un darbinieki 1990–1998	4 lpp.
8	SKB „Sintētiskie izolatori”	Speciālā konstruktoru biroja izveidošana, štati, sadarbība ar Fizikas institūtu	2 lpp.
9	„Elektronstandarts”	Vissavienības zin. pētnieciskā institūta Salaspils laboratorija, 35 darbinieki	4 lpp.
10	Radioaktīvais medicīnas preparāts Tehnēcijs	Vispārējā daļa, īpašības, ražošanas process	7 lpp.

1997. gadā Uldim Ulmanim piešķirts Latvijas valsts emeritētā zinātnieka nosaukums, bet 1998. gadā viņš kļuva par A/S „Grindeks” balvas laureātu, ko par izcilu mūža devumu piešķir ievērojamākajiem Latvijas zinātniekiem. Līdz mūža beigām (2008. gadā) *Dr. habil. phys.* Uldis Ulmanis strādāja LU Cietvielu fizikas institūta Radiācijas fizikas laboratorijā kā valsts emeritētais zinātnieks.

Summary

Uldis Ulmanis (1929–2008), a prominent Latvian physicist, graduated from the Latvian University in (1953). All his life he worked in the Salaspils research reactor of the Institute of Physics of the Academy of Sciences of Latvia. When the reactor was closed he worked in the Institute of Solid State Physics. His work was mainly devoted to radiation physics, for outstanding performance in magnetic materials physics. U. Ulmanis was awarded the company's “Grideks” prize (1998). Ulmanis devoted much attention to the history of Latvian science research in the field of physics. After the restoration independence in Latvia, he participated regularly in University conferences organized by the section of Science History, paying particular attention to the development of nuclear physics in the 20th century in Latvia, as well as to the growth and development of the Institute of Physics of the Academy of Sciences (1946–1991).

**Latvijas armijas ķīmijas speciālistu sagatavošana
Latvijas Universitātē 20. gs. 20.–30. gados**
*Training of Latvian Army Chemistry Specialists in the
University of Latvia: 1920–1940*

Kārlis Dambītis

Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultāte
Mārstaļu iela 28/30, Rīga, LV-1050

Latvijas Kara muzejs
Smilšu iela 20, Rīga, LV-1868

E-pasts: *karlis.dambitis@gmail.com*

Rakstā aplūkota Latvijas Universitātes iesaistīšana ķīmijas speciālistu sagatavošanā Latvijas armijas vajadzībām 20. gadsimta 20.–30. gados. Raksta pamatā izmantoti līdz šim nepublicēti avoti un dokumenti. Pēc Latvijas Atbrīvošanas kara beigām Latvijas armijai bija nepieciešami jauni akadēmiski izglītoti virsnieki – tehnisko zinātņu speciālisti. Viņus apmācīja Kara politehniskajosursos, un virsniekus nosūtīja studēt Latvijas Universitātē. Rakstā aplūkota šo kursu izveidošana, kritēriji, pēc kādiem noteica atbilstošākos kandidātus šīm apmācībām, kā arī nosaukta lielākā daļa Latvijas armijas virsnieku, kuri Latvijas Universitātē bija ieguvuši augstāko izglītību ķīmijā.

Atslēgvārdi: aizsardzība, akadēmiskā izglītība, ķīmija, Latvijas armija, Latvijas Universitāte.

Tas, kā iesākusies aizsardzības iestāžu sadarbība ar civilajām iestādēm Latvijā, ir maz pētīta tēma. Nenoliedzami, civilo iestāžu devums valsts aizsardzības stiprināšanā vienmēr ir bijis nozīmīgs, jo jebkuras valsts armijā nepieciešams sagatavot dažādu jomu speciālistus. Ņemot vērā, ka speciālistu sagatavošana prasa ievērojamus ieguldījumus mācībspēku un materiāltehniskās bāzes nodrošināšanā, loģisks risinājums ir armijai nepieciešamos speciālistus sagatavot sadarbībā ar valsts zinātnes un izglītības centriem. Tas dod iespēju būtiski ietaupīt budžeta līdzekļus un maksimāli izmantot valsts zinātniskos sasniegumus. Latvijā šādus speciālistus sagatavoja Kara politehniskajosursos Augstāko militāro kursu sastāvā sadarbībā ar Latvijas Universitāti [1].

Starptaru periodā Latvijā virsniekus sagatavoja Kara ministrijas pakļautībā esošā Kara skola, kurā jaunie virsnieki apguva visas zināšanas, kas nepieciešamas karaspēka apakšvienību komandieriem kaujas laukā un garnizona dienestā. Turpinot karjeru, virsnieks varēja mācīties Kara akadēmiskajosursos, kur tam bija iespēja iegūt štābu darbiniekiem nepieciešamās zināšanas. Tomēr karaspēka pilnvērtīgai funkcionēšanai un specifisku uzdevumu veikšanai bija nepieciešams apmācīt virsniekus–speciālistus. Šoreiz, pievēršoties vienai nozarei – ķīmijai, autors sniegs nelielu ieskatu Kara politehnisko kursu ķīmijas nozares virsnieku sagatavošanā.

Darba pamatā izmantotas Latvijas Valsts vēstures arhīva 5192. fonda (Latvijas armijas Galvenais štābs) 1. apraksta 308. lieta (Kara ministra, armijas komandiera pavēļu projekti un likumprojekti) un 1474. fonda (Latvijas armijas štābs) 1. apraksta 140. lieta (Pārskats par akadēmiski izglītotiem virsniekiem Latvijas armijā). Turklāt darbā izmantoti arī materiāli, kas publicēti Latvijas armijas štāba oficiālajā laikrakstā „Latvijas Kareivis”, kā arī atsevišķas kara ministra pavēles.

Militārajās nozarēs ķīmijas zinātne vienmēr tikusi plaši izmantota. Senākajos laikos tā aprobežojās tikai ar dažādu vielu sajaukšanu, lai iegūtu indīgas vai viegli uzliesmojošas vielas, taču, laikam ejot, ķīmija tieši vai netieši skārusi arvien plašāku jomu klāstu. Tas atspoguļās arī Latvijas karavīru sagatavošanā. Latvijas armijā ķīmijas speciālisti bija nepieciešami vairākās iestādēs un karaspēka vienībās – Artilērijas laboratorijā, dažādās noliktavās, arsenālā, vienībās, kuras strādāja ar sprāgstvielām vai kurās bija t. s. gāzu lietu speciālisti, kas sagatavoja karavīrus aizsardzībai pret indīgajām kaujas vielām un gāzēm. Ķīmiķi karaspēkā darbojās divās nozarēs: saimnieciskajā un militārajā jomā. Kara saimniecības nozare jeb intendantūra nodarbojās ar aizsardzībai nepieciešamo resursu – pārtikas, degvielas un smērvielu, medikamentu u. c. preču – sagādi, savukārt militārā nozare nodarbojās ar bruņošanās un artilērijas jautāumiem, atbildēja par munīcijas un sprāgstvielu sagādi un glabāšanu. Turklāt ķīmijas zināšanas bija nepieciešamas arī būvniecībā un karavīru apmācībā, kā noteikt un neitralizēt indīgās kaujas vielas.

Pēc Latvijas Atbrīvošanas kara beigām armijas virsnieku un instruktoru sastāvs bija ļoti dažāds. Daudzi savas dienesta pakāpes bija ieguvuši par nopelniem kaujas laukā vai izejot saīsinātos kara laika virsnieku kursus. Taču to nevar attiecināt uz virsniekiem–speciālistiem. Viņu dienesta specifika prasīja papildu izglītību, un to virsnieki bija ieguvuši dažādās cariskās Krievijas impērijas augstskolās. Liela daļa bija izglītojušies Rīgas Politehniskajā institūtā. Daudzi savu specialitāti bija ieguvuši vēl kā civilpersonas pirms Pirmā pasaules kara, bet, iesaukti kara laikā, tie nokļuva kara skolās, kur ieguva virsnieka pakāpi. Pēc Latvijas atbrīvošanas kara noslēguma dzīve iegāja ikdienas ritmā un arī karaspēks pārgāja uz miera laika stāvokli. Lai gan 1919. gada rudenī izveidotā Latvijas Augstskola sāka sagatavot speciālistus dažādās jomās, tomēr karaspēkā bija jūtams šo speciālistu trūkums. Speciālistiem bieži nebija militārās izglītības, tāpēc Artilērijas laboratorijā, kurā norisinājās intensīvs darbs ar dažāda bruņojuma identificēšanu, munīcijas neitralizēšanu un pārlādēšanu, strādāja cilvēki bez attiecīgas izglītības. Samērā nelielās armijas speciālistu algas nespēja konkurēt ar algām, kādas saņēma civilpersonas, tāpēc radās situācijas, kurās karaspēks bija spiests atsevišķi algot civilos speciālistus. Tas izmaksāja dārgāk, turklāt šos speciālistus nevarēja iesaistīt pašos bīstamākajos darbos, un tie tik un tā bija jāuztic mazāk kvalificētiem karavīriem [2].

Šī iemesla dēļ jau 1922. gadā Latvijas Augstskolas paspārnē sāka sagatavot virsniekus–speciālistus. Kursu plānu un darbību apstiprināja Latvijas Universitātes vadība. Sākotnējie kritēriji virsnieku uzņemšanai kursos bija neprecīzi, un uzņemto virsnieku sagatavotība un pieredze bija ļoti atšķirīga. Iemesls tam bija vienkāršs – daļa virsnieku izglītību bija ieguvuši pirms Pirmā pasaules kara, daļa kara laikā, bet daļa – jaunizveidotajā Kara skolā. Katrā no šiem gadījumiem pieredze un iegūtās zināšanas atšķīrās, bet nebija izstrādāti vienoti kritēriji, kas ļautu skaidri noteikt katra virsnieka reālo sagatavotību un atbilstību ieņemamajam amatam.

Pirmajos gados no 12 virsniekiem, kas bija nosūtīti uz kursiem, bija paredzēts sagatavot tikai 2 artilērijas–ķīmijas speciālistus. Šo speciālistu sākotnējais mācību ilgums bija noteikts maksimālais – 4 gadi, turpretī citās nozarēs tas bija 3 gadi [3].

Uz augstskolu varēja komandēt visu pakāpju karaspēka virsniekus, sākot ar leitnanta un beidzot ar kapteiņa dienesta pakāpi. Tiem kopumā bija jābūt dienējušiem ne mazāk par trim gadiem, no tiem ne mazāk par diviem bija jābūt dienējušiem Latvijas armijā [4]. Virsniekiem, kuri vēlējās apmeklēt šos kursus, līdz 1. augustam bija padotības kārtībā jāziņo saviem komandieriem. Tad apkopoto informāciju kājnieku divīziju komandieri iesniedza Tehniskās divīzijas komandierim, un tālākā iekļaušanaursos risinājās ar viņa starpniecību. Lai atstātu patiešām spējīgākos kandidātus, ziņojumam bija jāpievieno atestācija no iepriekšējā gada un īss izsvilkums no dienesta gaitas saraksta. Turklāt kandidātiem bija jābūt ar nevainojamu veselību, ko apstiprināja ārstu komisija. Ja komisija atzina kandidātu par piemērotu, tad pārbaudījumus veica Tehniskās divīzijas apmācības daļas inspektora iecelta komisija, kas pārbaudīja kandidātu zināšanas matemātikā, fizikā, ķīmijā un valodās. Pārbaudījumi notika pilna vidusskolas kursa apmērā, bet tiem virsniekiem, kuri nebija ieguvuši militāro izglītību, – arī pilna Kara skolas kursa apmērā.

Virsnieki, kuri izturēja iestāj pārbaudījumus un kurus uzņēma cursos, turpmāk savā karaspēka apakšvienībā skaitījās tikai teorētiski. Virsniekus piekomandēja Tehniskās divīzijas štābam, caur kuru tiem izmaksāja algu, nodrošināja nepieciešamo apgādi un uzraudzīja lekciju apmeklējumu [5].

Augstskolā virsnieki tiesību ziņā bija pielīdzināti augstskolas brīvklaušitājiem un pakļauti visiem tās noteikumiem un kārtībai. Specifiskus mācību materiālus sagādāja Tehniskā divīzija, izmantojot šim nolūkam atvēlētus līdzekļus. Atšķirībā no civilajiem studentiem, pēceksāmeni un otreizēji eksāmeni virsniekiem netika atļauti. Eksāmenā klāt atradās arī atbilstošais Tehniskās divīzijas speciālists. Praktiskie darbi un laboratorijas darbi bija jāizpilda vienīgi augstskolas telpās, un, ja tie netika laikus nokārtoti, tos uzskatīja par nesekmīgiem. Tie, kuriem atzīmes nebija pietiekami labas, nekavējoties tika atskaitīti un aizkomandēti uz savām karaspēka daļām. Virsniekiem turklāt bija aizliegts piedalīties augstskolas studentu dzīvē, darboties organizācijās un piedalīties to vēlēšanās [6].

Pēc kursu sekmīgas beigšanas virsnieki ieguva atbilstošu militārzinātņu grādu – kara būvinženiera, kara spēkratinženiera, kara avioinženiera, kara elektroinženiera, kara tehnoloģinženiera vai artilērijas inženiera grādu. Nākamās dienesta pakāpes saņemšanai virsniekiem samazināja izdienas laiku par diviem gadiem. Viņiem pienācās arī 2 mēnešus ilgs apmaksāts atvaļinājums, kuru varēja izlietot tuvāko 2 gadu laikā, kā arī priekšrocības iecelšanai amatos, kuros nepieciešamas tehniskās zināšanas. Iestājotiesursos, katram virsniekam bija jāuzņemas saistības – par katru kursu pavadīto gadu pēc tam aizsardzības resorā bija jānodien pusotrs gads.

Turpmākajos gados šos noteikumus laiku pa laikam papildināja, izdarot nepieciešamos labojumus un precizējumus.

1923. gada beigās noteikumos par kursiem iekļāva atzīmi, ka cursos ir atļauts uzņemt arī tos virsniekus, kuri bija beiguši pilnu Kara skolas miera laika kursu un pierādījuši sevi ar teicamu centību un izpratni par sev uzticēto uzdevumu [7].

Lai novērstu iepriekš pieredzētos kandidātu atlases trūkumus, jau 1924. gadā Universitātes dekānu padome precizēja, ka Kara skolas abiturientus var uzņemt augstskolas pilntiesīgo studentu skaitā, ja viņi izpilda šādas prasības:

- Inženierzinātņu fakultātē – ir saņēmuši apliecību par papildu pārbaudījuma izturēšanu reālskolas kursa apmērā šādos priekšmetos: zīmēšana, dabaszinības, viena no Rietumeiropas valodām;
- Ķīmijas fakultātē – izturējuši papildu pārbaudījumu vienā no Rietumeiropas valodām – angļu, franču vai vācu valodā, turklāt farmācijas nodaļā latīņu valodā – vidusskolas kursa apmērā.

Šos, kā arī citus papildinājumus un grozījumus iekļāva „Noteikumos par kara politehniskajiem kursiem pie universitātes”, kas stājās spēkā 1924. gada 7. jūlijā [8].

Kara politehniskie kursi sagatavoja kara resoram virsniekus–speciālistus 6 nozarēs: kara būvinženieru, autoartilērijas, aviācijas, elektrotehniskajā, kara saimniecības un artilērijas – ķīmijas nozarē.

Tāpat kā iepriekš,ursos pieņēma visu ieroču šķiru virsniekus, līdz pat kapteiņa dienesta pakāpei, ja viņi bija beiguši Kara skolu vai virsnieku, vai artilērijas virsnieku kursus [9]; beiguši pilnu vidusskolas kursu; līdz uzņemšanai kursus nodienējuši virsnieka dienesta pakāpē ne mazāk par 3 gadiem, no tiem tieši ierindā pirms uzņemšanas kursos bija nepieciešams nodienēt pēdējos divus gadus; ieguvuši pēdējā gada atestācijā ne mazāku vērtējumu kā „labi”.

Kursos uzņemtos virsniekus pieskaitīja attiecīgajām Universitātes fakultātēm: kara būvinženieru nozarē – Inženieru zinātņu fakultātei, autoartilērijas, aviācijas un elektrotehniskajā nozarē – Mehānikas fakultātei, bet kara saimniecības un artilērijas – ķīmijas nozarē – Ķīmijas fakultātei.

Kursantiem apmācību laikā bija jāievēro visi Universitātes pārvaldes izdotie noteikumi. Kara politehniskajosursos apmācība notika pēc sevišķām programmām, kurās ietilpa gan Universitātē pasniedzamie, gan arī speciālie militārie priekšmeti – atkarībā no attiecīgās nozares īpatnībām.

Sīkākus noteikumus par virsnieku uzņemšanas, apmācības un pārbaudīšanas kārtībuursos, apmācību ilgumu, kā arī kursu programmas precizēja kara ministrs saziņā ar Universitātes padomi. Tāpat arī virsnieku ikreizēju uzņemšanuursos, kā arī uzņemamo skaitu atsevišķi noteica kara ministrs, līdz ar to uzņemšanaursos noritēja tikai nepieciešamības gadījumā. Piemēram, 1929. gadā izdarīja izņēmumu, kursus atļaujot apmeklēt arī virsniekiem, kuri neatbilda likuma par augstākiem militāriem kursiem prasībām un kuri bija nodienējuši ierindas daļās virsnieku dienesta pakāpē ne mazāk kā trīs gadus [10].

Kara politehniskosursos beigušie virsnieki ieguva kara inženiera grādu, saņēma atalgojumu kā militārās augstskolas absolventi, ieguva 2 gadu izdienas palielinājumu esošajā dienesta pakāpē un varēja pasniegt kara mācību iestādēs savas nozares galvenos priekšmetus. Protams, viņiem bija priekšrocības tikt ieceltiem atbilstošos amatos. Pēc kursu beigšanas viņiem pienācas 28 dienu ārkārtas atvaļinājums, pie tam to bija iespējams izmantot divu gadu laikā pēc kursu beigšanas.

Par katru kursos pavadīto mēnesi virsniekam bija kara resorā jānodien 1 ½ mēnesis. Mācību laika ilgums: kara būvinženieru, autoartilērijas, aviācijas, elektrotehniskajā un artilērijas – ķīmijas nozarē – 5 gadi, kara saimniecības nozarē – 4 ½ gadi.

Ar kara ministra 1927. gada 17. septembra pavēli Kara politehniskos kursus pakļāva Kara akadēmisko kursu priekšniekam, izveidojot Virsnieku akadēmiskos kursus, bet jau gadu vēlāk abus kursus apvienoja un Galvenā štāba priekšnieka pakļautībā nodibināja Augstākos militāros kursus. 1935. gadā Augstākos militāros kursus pārdēvēja par Augstāko kara skolu.

Lai oficiāli, ar likuma spēku noteiktu kursu pastāvēšanu, kas bija svarīgi, gan izsniedzot kursantiem dokumentu par augstākās izglītības iegūšanu, gan plānojot valsts budžetu, 1929. gada 25. janvārī pieņēma likumu par Augstākiem militāriem kursiem. Būtībā likums juridiski apstiprināja jau pastāvošo situāciju [11].

Sākot ar 1928. gadu, Kara politehnisko kursu absolventiem bija tiesības nēsāt kursu krūšu nozīmi. Tā bija izgatavojama pēc Kara ministrijā apstiprināta zīmējuma – olveida, 55 mm gara, 45 mm plata un 15 mm augsta, no apzeltīta sudraba, bet izņēmuma gadījumos no cita apzeltīta metāla. Uz tās bija attēlots vainags, liels valsts ģerbonis un rombs ar burtiem K.P.K. Vainags sastāvēja no diviem ozola zariem, bet uz katra – divdesmit lapiņas, kuras sadalītas 7 grupās. Nozīmes augšgalā zari bija sasieti kopā, bet apakšā krustojās. Krūšu nozīme bija nēsājama uz labās krūšu kabatas [12].

Vasarās Kara politehnisko kursu dalībniekus atkomandēja Galvenā intendanta rīcībā, lai studenti varētu veikt praktiskos darbus savā specialitātē. Turklāt viens no apmācību gadiem bija t. s. speciālais gads – mācību gads, kurā virsnieks izgāja militāro u. c. speciālo priekšmetu kursus Kara akadēmiskajosursos, kā arī citās Universitātes fakultātēs [13].

Pēc Virsnieku akadēmisko kursu pārdēvēšanas par Augstāko kara skolu politehniskie kursi ieguva Speciālās nodaļas nosaukumu. 1940. gadā iznākušajā grāmatā „Latvijas armija 20 gados” minēts, ka nodaļas uzdevums bija ne tikai sagatavot virsniekus par speciālistiem, bet arī speciālistiem sniegt nepieciešamo vispārējo militāro izglītību [14].

Kursos ķīmiķa izglītību ieguva salīdzinoši maz virsnieku – aptuveni 20, taču daži virsnieki ķīmiķa izglītību bija ieguvuši, nebūdami saistīti ar Kara politehniskajiem kursiem vai Augstākās kara skolas Speciālo nodaļu. Viens no pirmajiem kursu beidzējiem bija vēlākais Apgādes pārvaldes priekšnieks, Lāčplēša Kara ordeņa kavalieris, pulkvedis Artūrs Dālbergs, kurš cursos bija iestājies jau 1922. gadā, bet pēc to absolvēšanas ieguva kara inženiera un inženiera – ķīmiķa grādu [15].

Armijas štābs 30. gadu otrajā pusē veidoja īpašus sarakstus, kuros iekļāva akadēmiski izglītos virsniekus. Aplūkojot tos, redzams, ka 1937. gadā armijā dienēja šādi akadēmisko izglītību ieguvušie inženieri – ķīmiķi (sk. 1. tab.) [16].

1. tabula

Latvijas armijā dienšie virsnieki inženieri – ķīmiķi (1937)

Pakāpe	Vārds, uzvārds	Dienesta vieta	Kursu nosaukums
Plkv.	Arturs Dālbergs	Armijas Št. kara saimn. daļa	Kara politehn. kursi
Plkv.-ltn.	Ernests Jegers	Apgādes pārv. bruņoš. daļa	Kara politehn. kursi
Kapt.	Pēteris Lapiņš	Apgādes pārv. int. daļa	Kara politehn. kursi
Kapt.	Kārlis Valters	Apgādes pārv. bruņoš. daļa	Kara politehn. kursi
Kapt.	Nikolajs Katiševs	Arm. Št. kara saimn. daļa	Kara politehn. kursi
Kapt.	Aleksis Stiprais	Sapieru pulks	Kara politehn. kursi
Kapt.	Kārlis Tenteris	Arm. Št. kara saimn. daļa	Augst. kara skolas Spec. nodaļa. Nav piešķirts kara inž. grāds
Kapt.	Kārlis Vilnis	Arm. Št. kara saimn. daļa	Kara politehn. kursi
Vltn.	Nikolajs Švarcbachs	Vidzemes artilērijas pulks	Augst. kara skolas Spec. nodaļa. Nav piešķirts kara inž. grāds
Vltn.	Arvīds Neimanis	Artilērijas laboratorija	Augst. kara skolas Spec. nodaļa. Nav piešķirts kara inž. grāds

Tajā laikā Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātē joprojām studēja vairāki virsnieki (sk. 2. tab.) [17].

2. tabula

Latvijas Universitātē studējošie Latvijas armijas virsnieki (1937)

Pakāpe	Vārds, uzvārds	Iepriekšējā dienesta vieta	Studiju sākšanas datums
Ķīmijas fakultātē, intendantūras nozarē			
Vltn.	Vadims Bārs	Galvenās artilērijas noliktavas	1934. g. 15. septembris
Vltn.	Pēteris Brīniņš	Jātnieku pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Jānis Sikсна	Smagās artilērijas pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Pauls Sisenis	Kurzemes artilērijas pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Maksis Latsons	Armijas Štāba bataljons	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Jānis Nāzers	4. Valmieras kājnieku pulks	1936. g. 15. septembris
Kara ķīmijas nozarē			
Vltn.	Jānis Aleksandrovс	Atsevišķais artilērijas divīzijs	1935. g. 15. septembris
Vltn.	Augsusts Arājs	Smagās artilērijas pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Jānis Sprinžuks	Smagās artilērijas pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Valdemārs Grīslītis	4. Valmieras kājnieku pulks	1936. g. 15. septembris

1940. gada 1. janvārī mācību iestādēs (Augstākās kara skolas Speciālā nodaļa) atradās šādi virsnieki (sk. 3. tab.) [18].

3. tabula

Augstākās kara skolas Speciālās nodaļas kursanti – Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes studenti (1940. g. 1. janv.)

Pakāpe	Vārds, uzvārds	Iepriekšējā dienesta vieta	Studiju sākšanas datums
Ķīmijas fakultātē, intendantūras nozarē			
Vltn.	Pēteris Brīniņš	Jātnieku pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Jānis Sikсна	Smagās artilērijas pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Pauls Sisenis	Kurzemes artilērijas pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Maksis Latsons	Armijas Štāba bataljons	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Jānis Nāzers	4. Valmieras kājnieku pulks	1936. g. 15. septembris
Kara ķīmijas nozarē			
Vltn.	Jānis Sprinžuks	Smagās artilērijas pulks	1936. g. 15. septembris
Vltn.	Jānis Jankovskis	Vidzemes artilērijas pulks	1937. g. 20. septembris
Vltn.	Valdemārs Sviķis	Sakaru bataljons	1937. g. 20. septembris

Atsevišķi Latvijas Universitātē mācījās arī kadeti – speciālisti (sk. 4. tab.). Šiem karavīriem pirmās dienesta pakāpes iegūšanai bija jābeidz gan kara skola, gan attiecīgā Universitātes fakultāte. Zinātniskos grādus šie virsnieki varēja iegūt tikai pēc īpaša kursa beigšanas Augstākajā kara skolā.

4. tabula

Latvijas Universitātē studējošie kadeti – speciālisti (1940)

Pakāpe	Vārds, uzvārds	Studiju nozare
Kad.	Alfrēds Oldermanis	Ķīmijas – intendantūras
Kad.	Alfrēds Cukurs	Ķīmijas – intendantūras
Kad.	Elmārs Muzikants	Ķīmijas – intendantūras
Kad.	Leonīds Čakstiņš	Kara ķīmijas

Bez šajos sarakstos pieminētajiem virsniekiem Ķīmijas fakultāti dienesta laikā bija beiguši plkv. Kārlis Dušults, plkv.-ltn. Kārlis Mangulis, plkv.-ltn. Jēkabs Siliņš, plkv.-ltn. Nikolajs Straume, kā arī vairāki jaunākie virsnieki – vlt. Modris Kārklīņš, ltn. Boriss Matizens, kapt. Ernests Liepiņš, vlt. Nils Goldmanis, vlt. Kārlis Birznieks, ltn. Pauls Mazpolis, vlt. Georgijs Holanders-Filatovs, kapt. Vilis Grīvāns, vlt. Konstantīns Avots, ltn. Fricis Legzdiņš, ltn. Alberts Eigenfelds [19].

Jāpiemin arī Izglītības ministrijas Skolu departamenta karavīru kursi, kuros ķīmiju apguva kapt. Jānis Blaus, vlt. Oskars Graudiņš, vlt. Ēriks Kļaviņš, vlt. Kārlis Kinstlers.

Apkopojošot šo informāciju, var secināt, ka Kara politehniskie kursi ir labs piemērs Latvijas armijas saiknei ar Latvijas Universitāti. Sagatavotie speciālisti turpināja dienestu Latvijas armijā un stiprināja valsts aizsardzības spēkus. Ķīmijas fakultātē sagatavoja speciālistus intendantūras un kara ķīmijas nozarē, kas bija svarīgas gan kara, gan miera apstākļos. 20. gadu sākumā pastāvošais ķīmijas speciālistu deficīts piespieda armiju sagatavot savus speciālistus, izmantojot valstī pastāvošos akadēmiskos resursus. Virsnieku – speciālistu sagatavošana bija dārgs un sarežģīts process, turklāt tas prasīja no apmācāmajiem virsniekiem teicamu disciplīnu. Priekšroku deva

vecāko kursu virsniekiem, kas bija labāk sagatavoti, jo tas no valsts prasīja mazāk līdzekļu. Lai gan varētu šķist, ka konkurence virsnieku starpā par tiesībām studēt Kara politehniskajosursos bija ievērojama, tomēr bija gadi, kad konkursu par tiesībām studēt neizsludināja, jo bija pieteicies tikai nepieciešamais studentu skaits vai pat mazāk. Kursu intensitāte un sagatavoto virsnieku skaits laika gaitā palielinājās, un 30. gadu beigās vērojams, ka sagatavotie virsnieki bija jauna paaudze, kas drīzumā pilnībā nomainītu Krievijas impērijas gados sagatavotos virsniekus. Zīmīgi, ka virsnieku sagatavošana norisinājās paralēli likuma par augstāko militāro izglītību izstrādei, līdz ar to likums bija konkrētās situācijas juridiska nostiprināšana.

LATVIJAS
UNIVERSITĀTE
ANNO 1919

IEGULDĪJUMS TAVĀ NĀKOTNĒ

Šis darbs izstrādāts ar Eiropas Sociālā fonda atbalstu projektā „Atbalsts doktora studijām Latvijas Universitātē”.

VĒRES

1. Līdz 1923. gada 28. martam – Latvijas Augstskola.
2. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 4756. f. (Artilērijas apgādības pārvalde), 1. apr., 12. l., 1001. lp.
3. Apsardzības ministra pavēle Nr. 15 1922. gadam. 2. §. pielikums.
4. Lielākā daļa profesionālo virsnieku bija dienējuši Krievijas impērijas armijā, kā arī dažādos Krievijas pilsoņu kara militāros formējumos. Daudzi Latvijā atgriezās tikai 20. gadu sākumā, tāpēc atzīme par minimālo dienesta laiku Latvijas armijā ļāva objektīvi noteikt perspektīvākos virsniekus.
5. Apsardzības ministra pavēle Nr. 15 1922. gadam. 2. §. pielikums, 11. punkts.
6. 20. gadsimta 20.–30. gados Universitātes studentu padomē dažkārt norisinājās izteikta politiska cīņa starp labēji noskaņoto un kreisi noskaņoto studentu pārstāvjiem.
7. Kara ministra pavēle Nr. 51 1923. gadam. 3. §.
8. Turpat, Nr. 27 1924. gadam. 1. §.
9. Liela daļa virsnieku savu dienesta pakāpi bija ieguvuši vēl kara laikā, pēc saīsinātās kursu programmas, un šo virsnieku izglītība bija jāpielīdzina miera laika virsnieku izglītībai. Tāpēc kopš 1922. gada tika rīkoti speciāli virsnieku kursi, kur šo trūkumu novērsa.
10. Kara ministra pavēle Nr. 7, 1. §. *Latvijas Kareivis*, 1929. g. 23. marts, 1. lpp.
11. Saeimas Stenogrammas. Latvijas Republikas III Saeimas II sesijas 2. sēde. 1929. gada 25. janvāris.
12. Kara ministra 1928. g. pavēle Nr. 29, 17. §.
13. Akadēmisko kursu otrā kursa praktisko darbu noslēgums un diplomdarbu sākums. *Latvijas Kareivis*, 1932. g. 25. augusts, 1. lpp.
14. *Latvijas armija 20. gados*. Virsredaktors ģen. H. Rozenšteins. Rīga: AŠAD, 1940, 358., 359. lpp.
15. Pulkvedis Dālbergs – Apgādes pārvaldes priekšnieks. *Latvijas Kareivis*, 1939. g. 11. marts, 2. lpp.

16. 1474. f. (Latvijas armijas štābs) 1. apr., 140. l., 1. lp.
17. Turpat, 20.–24. lp.
18. Turpat, 24. lp.
19. Šāds uzvārds lasāms LVVA, 7427. f., 1. apr., 10509. l., taču Latvijas armijas virsnieku sarakstos šāds cilvēks nav minēts.

Summary

Cooperation between military and civilian organizations ensures that resources of the state can be used effectively. One such example in Latvia is cooperation in education and science, when Latvian officers were sent to courses in the University of Latvia. The article examines how the chemists were prepared at the Politechnical courses of War in cooperation with the Faculty of Chemistry. There were two chemical sectors – management of war economy and military chemistry. After academic studies, officers were sent to military courses. In 1928 all academic courses were merged under control of Main headquarters and rebranded – Senior military courses. They became The highest military school in 1935. At this moment the politechnical courses were named – Special department.

The end of the article is a list of graduated officers – chemistry experts.

Keywords: *Defence, academic education, chemistry, Latvian Army, University of Latvia.*

This work has been supported by the European Social Fund within the project “Support for Doctoral Studies at University of Latvia”.

**Studenti Latvijas Atbrīvošanas karā:
Studentu bataljona piemērs**
*Students in Latvian War of Independence:
Example of Student Battalion*

Kārlis Dambītis

Latvijas Kara muzejs
Smilšu iela 20, Rīga, LV-1868
E-pasts: *karlis.dambitis@gmail.com*

Rakstā aplūkota Latvijas armijas Studentu bataljona vēsture laikā no 1919. gada oktobra līdz decembrim. Raksts balstīts uz pagaidām npublicētiem Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumentiem, tajā precizēti maz zināmi fakti par karaspēka vienību, kurai bija galvenā nozīme, apturot Rietumkrievijas brīvprātīgo armijas uzbrukumu Rīgai. Studentu bataljonu veidoja Latvijas Augstskolas studenti un ierēdņi, bet bataljona IV rota sastāvēja no 12 līdz 18 gadus veciem jauniešiem. Bataljons apsargāja Daugavas krastu un salas, bet IV rota veica vairākas palīgdienesta funkcijas.

Atslēgvārdi: Latvijas Atbrīvošanas karš, Latvijas armija, Studentu bataljons, Bermontiāde, jaunieši karā.

Studējošajai jaunatnei bija liela nozīme Latvijas valsts izveidošanā, neatkarības izcīnīšanā un nosargāšanā laikā no 1918. līdz 1920. gadam ilgušajā Latvijas Atbrīvošanas karā. Spilgtākais piemērs ir Atsevišķās studentu rotas izveidošana 1918. gada decembrī, par kuras vēsturi runā vienmēr, kad tiek skartas tēmas par pirmo Latvijas karaspēka vienību formēšanu un studentu un studentu korporāciju dalību Latvijas neatkarības izcīnīšanā. Tomēr daudz mazāk ir aplūkota Studentu bataljona izveidošana 1919. gada 9. oktobrī – brīdī, kad Latvijas neatkarību apdraudēja Bermonta karaspēks. Bataljonā dienēja daudzi Latvijas Augstskolas studenti un mācītāji, līdz ar to šis laiks viņu dzīvē atstāja neizdzēšamas pēdas un ir neatraujama Latvijas Universitātes vēstures sastāvdaļa. Laikā, kad stihiski formējās dažādas karaspēka vienības, kurās iekļāva pat karadienestam nederīgas un politiski šaubīgas personas, Studentu bataljona formēšana varētu šķist pašsaprotama. Tomēr šīs karaspēka apakšvienības formēšana un sastāvs līdz šim ir aplūkots tikai virspusēji, nemēģinot iedziļināties vairākās niansēs, kas no jauna atklāj un papildina līdz šim maz zināmus faktus.

Darba mērķis ir izpētīt Studentu bataljona formēšanas vēsturi un aktualizēt mazāk zināmus faktus par šo karaspēka apakšvienību. Darbā izmantoti npublicēti Latvijas Valsts vēstures arhīva [1] 4962. fonda Studentu bataljona dokumenti, kuros sniegti gan operatīvie, gan saimniecības ziņojumi, kā arī pavēles par bataljona izveidošanu un iesaistīšanos kaujās laika posmā no 1919. gada oktobra līdz decembrim. Šos ziņojumus papildina bieži nepilnīga un subjektīva iepriekš publicēta informācija, kā arī laikabiedra – kapteiņa Fridriha Zommera atmiņas.

Priekšnoteikumi Studentu bataljona formēšanai un pirmās aktivitātes

Situācija Latvijā 1919. gada rudenī bija ļoti sarežģīta. Nepilnu gadu iepriekš izveidotās Latvijas teritorijā atradās vairāki tai nelojāli spēki. Latgales frontē pret lieliniekiem cīnījās jaunizveidotā Latvijas armija, savukārt Kurzemē un Zemgalē atradās nelojālā Krievijas Rietumu armija ar tās komandieri pulkvedi Pāvelu Bermontu Avalovu priekšgalā. Kaut arī ārēji, ņemot vērā kopējo ienaidnieku – lieliniekus, tika deklarēta neitrāla attieksme pret Latvijas valsti, ar katru brīdi šīs armijas aktivitātes kļuva arvien atklātāk naidīgas, kas deva skaidras norādes par draudošo karadarbību.

Latvijas armija nespēja vienlaikus uzturēt atbilstoša lieluma un stipruma spēkus gan Latgalē, kur norisinājās aktīva karadarbība, gan pie Rīgas, kur karadarbība vēl nenotika. Tāpēc 8. oktobra uzbrukums lika strauji pārsviet daļu karaspēka no Latgales frontes uz Rīgas fronti, kā arī mobilizēt visus ieročus nest spējīgos vīriešus Rīgas aizstāvēšanai. Šajā situācijā radās vairāki īslaicīgi „krīzes” situācijas formējumi, kurus drīz pēc situācijas stabilizēšanas izformēja vai iekļāva citās karaspēka vienībās. Viens no šādiem formējumiem bija arī Studentu bataljons, kuru izdevās organizēt praktiski nepilnas dienas laikā.

Bataljona pamatsastāvu tā komandieri mēģināja veidot no bijušās Atsevišķās studentu rotas karavīriem. Ideja par studentu militārās apakšvienības atjaunošanu militārās krīzes situācijā radās jau 1919. gada jūnijā, kad, ieņemot Rīgu, tobrīd jau par bataljonu izvērstās Atsevišķās studentu rotas karavīrus paaugstināja par leitnantiem un nosūtīja uz citām karaspēka daļām kā uzticamus un valstij lojālus kadru virsniekus. Vēl pirms Atsevišķā studentu bataljona iekļaušanas 3. Jelgavas kājnieku pulkā bataljona komandējošais sastāvs nolēma, ka krīzes situācijā tiks veidots līdzīgs formējums tam, kāda sākumā bija Atsevišķā studentu rota.

Tas ir piemērs tam, kā Latvijas Atbrīvošanas kara laikā individuāli tika pieņemti lēmumi par brīvprātīgu apakšvienību un bruņotu grupu formēšanu, bieži vien pat nekonsultējoties ar armijas vadību. Tomēr tas bieži glāba kritiskās situācijas, jo šādas stihiski veidotas apakšvienības apvienoja labi motivētus karotājus un atvieglāja mobilizāciju, kas citkārt būtu traucēta sakaru, informācijas un mobilizācijas plānu trūkuma dēļ.

Bermonta armijas uzbrukums sākās 8. oktobra rītā. Pirmos triecienus veiksmīgi atvairīja Dienvidu frontes 6. Rīgas kājnieku pulka un 8. Daugavpils kājnieku pulka apakšvienības, tomēr dienas laikā tās bija spiestas atkāpties. Līdz ar uzbrukumu Rīgā sākās mobilizācija, bet valsts iestādes sāka evakuāciju uz Cēsīm. Dienvidu frontes komandieris pulkvedis Jorģis Zemitāns apsvēra iespēju dot pavēli atstāt Rīgu un atiet uz Juglas pozīcijām – labi sagatavotām Pirmā pasaules kara pozīcijām, jo viņš kā virsnieks ar Pirmā pasaules kara pieredzi uzskatīja, ka cīnīties pilsētā nav iespējams. Turklāt šādā veidā būtu iespējams izvairīties no Rīgas izpostīšanas.

Uzsaukumu ar aicinājumu iestāties Studentu rotā 8. oktobra vakarā deva Latvijas Augstskolas organizācijas komisija. Arī idejas iniciators, tobrīd vēl kapteinis F. Zommers 9. oktobrī laikraksta „Jaunākās Ziņas” pirmajā lapā publicēja uzsaukumu: „Pilsoņi! Melnais Bruņinieks atkal nāk! Pie ieročiem! Uz pēdējo cīņu! Pietiekšanās Latviešu biedrībā, Pauluči ielā 13. Atsevišķās Studentu rotas komandieris.” [2] Atsaucība bija necerēti liela – jau pirmajās stundās rotas formēšanas vietā – Rīgas Latviešu biedrības namā – pieteicās ap 370 brīvprātīgo, lielākoties studenti,

ierēdņi un skolnieki. Līdz ar to cerētās rotas vietā bija iespējams izveidot trīs rotas. F. Zommers savās atmiņās gan min aptuveno skaitu – 600, jo runā par bataljonu ar trīs rotām, katrā pa 200 karavīriem [3]. Bataljona komandēšanu sākumā uzņēmās kapteinis F. Zommers, bet 10. oktobra rītā, bataljonam nostājoties pie Daugavas, to pārņēma pulkvedis – leitnants Pauls Bruņinieks kā pieredzes bagātāks virsnieks. Bataljona organizēšanā un apgādē lielu palīdzību sniedza bijušie Atsevišķās studentu rotas karavīri Markuss Gailītis un Markuss Ozols.

Jau 9. oktobra priekšpusdienā bataljons izgāja no Rīgas centra un devās uz Šmita eļļas fabriku – 6. Rīgas kājnieku pulka štābu, no kurienes tika vadītas aizsardzības kaujas dienvidos no Rīgas. Ierodoties štābā, komandieris lūdza nodrošināt bataljonu ar ieročiem. Lai gan aptuveni 120 kareivjiem no dažādām valsts iestādēm ieroči jau bija, ar to tomēr nepietika. Diemžēl vienīgais, ko bija iespējams štābā sameklēt, bija aptuveni 30 krievu šautenes [4], kuras izdalīja tiem karavīriem, kuriem jau bija cīņu pieredze, tos apvienojot vienā rotā. Pārējie, kuriem cīņu pieredzes nebija, tika nosūtīti atpakaļ uz Rīgu papildu apmācībai.

Īsi pēc tam 6. Rīgas kājnieku pulka štābs saņēma vairākus ziņojumus par strauji tuvojošos ienaidnieku, kas bija pārrāvis aizstāvju pozīcijas un gar Daugavas malu strauji tuvojās Rīgas tiltiem. Nepārbaudot šo ziņu patiesību, štābā sākās panika un tika pieņemts lēmums atkāpties, evakuēt Pārdaugavu un pēc tam atstāt arī Rīgu, atejot uz iepriekš izveidotajām Juglas pozīcijām. Neviens nezināja, ka Bermonta karaspēkam tobrīd nebija nepieciešamo līdzekļu Daugavas šķērsošanai un arī pirmās dienas uzbrukuma enerģija bija zudusi. Aizvien pieaugošo baumu dēļ par Bermonta karaspēka straujo virzību vairākās karaspēka apakšvienībās sākās panika, un tās sāka stihiski atkāpties – brīžiem paniku izdevās apturēt, tomēr kopējo situāciju tas nemainīja.

Naktī uz 10. oktobri Pārdaugavā esošā Studentu bataljona rota saņēma pavēli atkāpties pār Daugavas tiltiem, paliekot Daugavas labajā krastā un nodrošinot pārējo karaspēka apakšvienību un atsevišķu karavīru pārklūšanu pār Daugavu, kā arī pārvedot šaipus upei visus ūdens transporta līdzekļus. Pēc dažādos avotos minētām ziņām, visu nakti līdz pat plkst. 5.00 no rīta pār tiltiem atkāpās dažādas Dienvidu frontes karaspēka vienības un atsevišķi karavīri. Tad karavīru plūsma samazinājās, taču ienaidnieks neparādījās. Kapteinis F. Zommers apgalvo, ka pēdējie karavīri Rīgas tiltus šķērsojuši vēl ap pusnakti – iespējams, tas attiecināms tikai uz dzelzs tiltiem, nevis Lībekas koka tiltu [5]. Pārejot Daugavu, bataljona virsnieki izlēma, ka pretēji saņemtajai pavēlei bataljona karavīri paliks pie Daugavas un nepildīs pavēli atkāpties. Ideja F. Zommeram bija radusies jau 9. oktobra vakarā. Viņš Pirmā pasaules kara laikā dienēja Krievijas impērijas pontonieru vienībās un zināja, kādi līdzekļi būtu jāizmanto pretiniekam, lai šķērsotu tik platu upi kā Daugava. Tomēr to realizēt izdevās tikai tāpēc, ka operatīvi bija atrasts tiltus apkalpojošais personāls, kas pārzināja tiltu pacelšanas un izgriešanas mehānismus. Šāds lēmums bija virspavēlnieka pavēles nepildīšana, tādēļ par to varēja draudēt kara tribunāls. Tomēr, kā norāda F. Zommers, ideju atbalstījis arī armijas komandieris ģenerālis Dāvids Šimansons, kurš ap pusnakti apmeklēja Daugavmalu [6].

10. oktobra pēcpusdienā bataljonu nomainīja 7. Siguldas kājnieku pulka apakšvienības. Nākamajās dienās bataljons pilnā sastāvā uzsāka pastiprinātu apmācību un

pildīja sardžu dienestu. Situācijai relatīvi nostabilizējoties, bataljons varēja sākt rutīnu un sakārtot bataljona saimniecību un dokumentāciju. Līdz ar to pirmie Studentu bataljona dokumenti datēti ar 10. novembri. Dienas pavēlē uzskaitīti 373 bataljona kareivji, instruktori un virsnieki norādot viņu amatus, diemžēl nav norādīts, kuri no šiem karavīriem ir studenti, bet kuri – ierēdņi vai skolnieki [7].

Bataljonam bija īpašs statuss, un, tam atrodoties Rīgā, tas netika iekļauts nevienā citā karaspēka apakšvienībā. Iemeslus, kādēļ tas bija nepieciešams, bataljona komandieris sniedza armijas virspavēlniekam savā ziņojumā, kas raksturo bataljona karavīru sastāvu un nodomus:

„Sākumā bija doma atjaunot Studentu rotu, bet 23. oktobrī tā jau bija kā bataljons ar 3 rotām. Bataljona kodols sastāv no virsniekiem un kareivjiem studentiem, kurus pa daļai neķer mobilizācija, bet kuri iesaistījušies dienestā brīvprātīgi pamezdami savu tiešo dienestu darba resoros vai privāto nodarbošanos kritiskā Latvijas stāvokļa dēļ. Liela to daļa saistīta pie Rīgas un stāvoklim uzlabojoties atstās kara dienestu un turpinās studijas Latvijas Augstskolā. Tāpēc studentu bataljons uzskatāms kā pagaidu formācija. Piesaistīt bataljonu kā pastāvīgu vienību citai daļai, nav vēlams, pasliktinoties situācijai tad bataljonu var pārcelt uz citu vietu un daudzi būs spiesti izstāties, jo nevarēs aktīvi piedalīties Rīgas aizstāvēšanā. Arī saimniecību piesaistīt pie cita pulka nevar, jo tai aizejot radīsies problēmas ar ekipējuma nodrošināšanu un pielāgošanu katrai karaspēka daļai. Turklāt pamatsastāvs ir no bijušās Studentu rotas dalībniekiem un uzskatāma kā karaspēka vienība uz kuru pārgājušas un turpinātas šīs vienības tradīcijas. Ievērojot šos motīvus lūdzu apstipriniet Studentu bataljonu kā atsevišķu kaujas un saimniecisko vienību ar atsevišķa bataljona iekārtu un tiesībām, kuri atstājami Rīgā un izmantojami Rīgas frontes apsardzībai, nododot bataljonu Armijas Virspavēlnieka tiešā rīcībā tik ilgi, kamēr virspavēlnieks atrod par vajadzību bataljona pastāvēšanai.” [8]

Bataljona sastāvs un izvietojums

Ar pirmo pavēli bataljona komandieris pulkvedis – leitnants P. Bruņinieks 10. oktobrī par bataljona adjutantu iecēla virsleitnantu Aleksandru Grundmani, bet par bataljona saimniecības pārzini kļuva virsleitnants Vilis Vagars. Attiecīgi par I rotas komandieri iecēla leitnantu Ozolu, par II rotas komandieri – virsleitnantu Cekuliņu, bet par III rotas komandieri – virsleitnantu Jēkabu Lējēju [9].

Jau nākamajās dienās bataljona štābā pienāca pieprasījumi no citām karaspēka daļām un iestādēm pēc dažiem karavīriem speciālistiem, kuri uzbrukuma sākumā bija nokļīduši no savām karaspēka vienībām, tāpēc pievienojušies šai vienībai, vai arī kuru zināšanas būtu noderīgas štāba darbā. Tāpat bataljonā bija iestājušies daudzi valsts un valsts aizsardzībai nozīmīgu privāto uzņēmumu un iestāžu darbinieki, kuriem, situācijai nostabilizējoties un daudzām iestādēm atsākot darbu, bija jāatgriežas pildīt savus darba pienākumus. Pirmajās dienās no bataljona uz artilērijas rezervi aizkomandēja visus artilērijas virsniekus un karavīrus, kuri bija dienējuši artilērijas karaspēka apakšvienībās [10].

Atlikušo karavīru sastāvs bija ļoti raibs, netrūka arī nepilngadīgo personu. Šī iemesla dēļ vēlāk papildus kā atsevišķu IV rotu izveidoja Kara zēnu rotu, kurā no 21. oktobra līdz 6. novembrim kopumā iesauca 120 zēnus vecumā no 12 līdz

18 gadiem [11]. Tomēr arī pārējās rotās palika nepilngadīgas personas. Daudzus iesauktos un brīvprātīgos atbalstīja vecāki, piemēram kareivim Kārlim Lindem māte līdzī deva pat speciālu atļauju: „Es kar. Kārļa Lindes māte atļauju savam dēlam iestāties latviešu armijā līdz šim dzīvojis pie manis Cēsu ielā 2–30. I. Linde. 1919 15 X.” [12] Tomēr daudzi jaunieši bija paši pieteikušies armijā, un vecāki meklēja iespējas viņus no dienesta atsvabināt. Piemēram, jau 10. oktobrī no III rotas kā nepilngadīgu pēc vecāku lūguma no dienesta atlaida kareivi Jāni Sīli. 30. oktobrī no bataljona atskaitīja III rotas kareivi Jāni Kundziņu kā nesastāvošu mobilizācijas gados – iesniegumam bija pievienots mātes lūgumraksts un kristību apliecība [13]. Novembra sākumā no bataljona pēc vecāku vēlēšanās izslēdza Vili Švinku un Volde-māru Malmani, bet 5. novembrī pēc vecāku lūguma no II rotas izslēdza kareivi Jāni Strautmani. Atsevišķos gadījumos vecāki kā pamatojumu minēja nespēju vieniem pašiem apsaimniekot savu saimniecību.

Bija arī pretējs gadījums – kareivis Jānis Straubergs bija uzdevies par jaunāku, nekā bija patiesībā, un karadienestam nebija derīgs sava lielā vecuma dēļ – arī viņš tika izslēgts no bataljona sastāva. Netrūka arī tādu karavīru, kuri vēlāk izrādījās nederīgi kara dienestam sliktās veselības dēļ. No bataljona izslēdza 5. novembrī Baltkrievijas pavalstniecību ieguvušo II rotas kareivi Šefteli Kopeikinu [14]. Bija arī dezertēšanas gadījumi, kas kļuva biežāki, bataljonam novembrī pārejot uzbrukuma [15]. Taču arī uzbrukuma laikā bataljonam pievienojās jauni karotāji – no tikko ieņemtajām vietām, tā, piemēram, jau pēc 11. novembra bataljonam pievienojās Ernests Rozītis un Heinrihs Damkevičs [16].

Atzīmējams ir fakts, ka 28. oktobrī ar atpakaļejošu datumu – 9. oktobri – bataljona I rotā ieskaitīja Ministru prezidentu Kārli Ulmani, komandējot viņu Tautas padomes rīcībā. Tāpat I rotā ieskaitīja ārlietu ministru Zigfrīdu Annu Meierovicu [17]. Tā bija simboliska rīcība, jo valdības pārstāvji, protams, negrasījās karot ar ieroci rokās.

Pirmajās dienās bataljona rotās bija iespējams pieteikties individuāli, bet jau no 21. oktobra kareivji bija papriekšu jānosūta uz bataljona štābu, no kurienes tos nosūtīja tālāk pēc nepieciešamības [18]. Savukārt 23. oktobrī bataljona štābs veica aptauju par bataljona karavīru iepriekšējo militāro pieredzi [19].

Bataljonā kopumā saformēja trīs kaujas rotas, vienu Kara zēnu rotu, ložmetēju vadu, sakaru komandu, saimniecības komandu un štābu. Personālsastāvs šādā sastāvā pastāvēja līdz pat decembra vidum, kad no dienesta atvaļināja pirmos brīvprātīgos, tos aizvietojot ar nupat iesauktajiem Vidzemes un atbrīvotās Kurzemes un Zemgales karavīriem [20].

Gandrīz nepārtraukti aktuāls bija disciplīnas jautājums, jo daudzi jaunie karavīri līdz šim nebija nonākuši saskarē armiju un tajā pastāvošo disciplīnu, bet karu pieredzējušie bieži pat nevēlējās uzturēt stingru disciplīnu, jo uzskatīja, ka, atrodoties frontē, tā var būt vājāka. Līdz ar to jau pirmajā pavēlē tika pieminēts: „Pavēlu rotas komandieriem stingri raudzīties uz to, ka kareivji atdotu kareivisku godu kā Latvijas, tā arī sabiedroto virsniekiem.” Kā piemēru jāmin III rotas IV vada leitnants Stalbe, kurš „par nekārtīgu ziņošanu un savu pienākumu nezināšanu sodīts ar 2 nedēļām bez atvaļinājuma” [21]. Bataljona vadība arī iebilda pret virsnieku pašdarbību, norīkojot amatos karavīrus, to nesaskaņojot ar štābu [22]. Bataljonam veicot uzbrukuma

akcijas novembra otrajā pusē un decembra sākumā, sevišķi tika uzsvērts, ka nekādā gadījumā nav pieļaujama spēka lietošana, rekvizējot transporta līdzekļus un mantas. Tāpat tika izteikti brīdinājumi vēstulēs uz mājām neko neminēt par karaspēka darbību [23]. Pavēles liecina, ka, iespējams, bija radušās šāda veida problēmas.

Kā savdabīga apakšvienība noteikti jāizceļ t. s. Kara zēnu rota, kuru vēl tolaik mēdza dēvēt par Boi-skautu rotu [24]. Kopumā tajā dienēja ap 130 jauniešu vecumā no 12 līdz 18 gadiem. Rotas komandieris bija virsleitnants Fēlikss Krusa, bet atsevišķo 40 zēnu nodaļu tās sastāvā komandēja virsleitnants Brusdēliņš. Kara zēnus kā dažādu kara palīguzdevumu veicējus piekomandēja Armijas štāba jūras daļas priekšnieka, armijas kontroliera, Armijas apgādes pārvaldes, Etapu un rajona komandanta pārvaldes priekšnieka, Armijas saimniecības pārvaldes priekšnieka, Tehniskās pārvaldes priekšnieka un Latgales divīzijas komandiera rīcībā. Savukārt atsevišķā Brusdēliņa nodaļa tika piekomandēta Sieviešu palīdzības korpusam. Kara zēnu rota izvietojās divās Rīgas vietās – tagadējā Kalpaka bulvārī 6/4, milzīgā dzīvoklī ar 14 istabām, un Alberta ielā 13 [25]. Atsevišķa pavēle noteica, ka visi bataljona rīcībā esošie mazo izmēru zābaki bija jāizsniedz šai rotai. Turklāt kā apakšvienību vienojoša formastērpa detaļa tika izsniegtas 130 amerikāņu cepures bez naga.

Bataljona apgāde

Līdz 15. oktobrim bataljona karavīru apgāde bija vāja. Pirmie ieroči bija aptuveni 120 šautenes, kuras izdevās salasīt dažādās valsts iestādēs, un 30 šautenes, kuras bataljonam izsniedza Šmita eļļas fabrikā. Dažiem karavīriem bija formastērpi, bet vairums karotāju bija savās privātajās drēbēs, kuras tikai vēlāk apmainīja pret valsts izsniegtajām. Pārtikas jautājumu nodrošināja, pusdienojot vai nu Sieviešu palīdzības korpusa ēdnīcā Rīgas Latviešu biedrības namā, vai arī savās mājās.

15. oktobrī bataljons saņēma pirmo apgādi: 600 karavīru apliecības, 360 pārus stilbu aptinamo, 300 kokardes, 100 pelēkus lietusmēteļus, 390 mantu maisus, 390 metāla karotes, 13 siltas virsjakas, 400 angļu virsbikses, 400 frenčus, 200 lietusmēteļus, 6 šineļus, 360 pārus šnorzābaku, 360 siltos kreklus, 360 siltās apakšbikses, 360 pārus zeķu, 300 katliņus, 60 raķetes, 2 *Vickers* ložmetējus, 16 ložmetēju lentes, 8 ložu kastes, 1 lentu pildāmo mašīnu, 10 000 patronas, 200 gāzmaskas, 30 elektriskos lukturus un 56 bateriju elementus, 2 raķešpistoles, 1 salabotu vācu virtuvi. Pirmajās dienās karavīriem izdeva tikai 2 pārus šnorzābaku, 5 elektriskos lukturus un 6 bateriju elementus, 147 katliņus un 32 gāzmaskas [26]. Dažas dienas vēlāk, 23. un 24. oktobrī, tika piegādāta vēl viena munīcijas krava – 48 000 patronu. Izdalot patronu skaitu ar karavīru skaitu, nākas secināt, ka vienam karavīram tika nedaudz vairāk kā 100 patronas, kas ir ļoti maz. Noderīgs piedevums bija 40 brustvēra vairogī, kuras pēc tam izmantoja, lai nostiprinātu ierakumu malas pret pretinieka lodēm [27].

Šie saimniecības dati lieti noder, fiksējot patieso bataljona karavīru skaitu – ap 370, jo aptuveni tādā daudzumā tika piegādāti zābaki, zeķes un siltā apakšveļa, kas tobrīd bija nepieciešamākās lietas.

Aplūkojot vienības ugunsspēku, jāatzīst, ka tas bija ievērojams. Kājnieku nodaļā ietilpa 1 komandieris/kaprālis, 6 kareivji, 2 kareivji izlūki, 2 kareivji granātu sviedēji, 4 kareivji pie angļu rokas ložmetējiem. Vadā bija trīs kājnieku nodaļas un viena ložmetēju nodaļa, bet rotā bija trīs vadi. Kopējais karavīru skaits rotā bija

paredzēts 199, ieskaitot arī saimniecības un medicīnas personālu. Rotas rīcībā bija 178 šautenes, 7 revolveri, 9 mašīnflintes (rokas ložmetēji), 5 kortiki un 6 ložmetēji [28]. Problēmas varēja sagādāt tikai munīcijas trūkums.

Bataljona apgādes sakarā noteikti jāpiemin, ka 7. novembrī no Valsts informācijas biroja tika saņemta Raiņa poēma „Daugava” (15 eksemplāri), Ernesta Bauera brošūra „Zemes reforma” (15 eksemplāri), Artūra Krodera apcerējums „Prūšu un baronu sazvērestība” (3 eksemplāri), izdevums „Pulkvedis Kolpaks” (20 eksemplāri), kā arī citas brošūras un lapiņas, kuras izdalīja rotām [29]. Tas liecina, ka liela vērība tika pievērsta karavīru morālajai sagatavošanai.

Bataljona kaujas darbība un zaudējumi

Bataljons pilnā sastāvā priekšējās kaujas līnijās pie Daugavas atgriezās jau 19. oktobrī, ieņemot Daugavas krastu no pilsētas kanāla ietekas Daugavā pie Dzelzs tilta līdz Ķengaragam. Pirmās dienas bataljons pavadīja, nostiprinot savas pozīcijas, padziļinot ierakumus un veidojot satiksmes ejas. Bataljona rezerves novietojās Blūma reālskolā un amatnieku skolā Suzdaļas ielā 3, tagadējās Rīgas Celniecības koledžas telpās Gaiziņa ielā 3.

Bataljona uzdevums bija apsargāt Daugavas krastu, lai pretinieks nemēģinātu izcelties Daugavas labajā krastā, kā arī doties izlūkot situāciju Daugavas salās un iespēju robežās tās kontrolēt. Studentu bataljona izlūkiem vairākas reizes izdevās veiksmīgi iegūt informāciju par pretinieka darbībām un nocietinājumu veidošanu. Vairākas reizes bataljona ierakumus apšaudīja ar artilēriju – visbiežāk teritorijas ap tiltiem. Izlūkiem, kas devās veikt uzdevumus uz salām Daugavas vidū, palīdzēja arī vietējie iedzīvotāji. Viņi ziņoja par bermontiešu kustību gan salās, gan Daugavas kreisajā krastā. Tā, piemēram, 2. novembrī tika novērots, ka Zaķusalā ieradās 12 vācieši ar 2 rokas ložmetējiem. 5. novembrī ap plkst. 5.00 bataljona izlūki Lucavsalā sadūrās ar pretinieku, bet, izsītuši tos no divām mājām, bija spiesti atkāpties, jo sabojājās rokas ložmetējs. Nākamajā dienā Studentu bataljona izlūki uzbruka pretinieka postenim Lucavsalā, to padzina un atņēma ložmetēju ar 4 lentēm, kuru uzstādīja Zaķusalā. Zaudējumi – divi kritušie.

7. novembrī daļu aizsardzības līnijas pārņēma 5. Cēsu kājnieku pulks, līdz ar to vienu rotu bija iespējams atvilkt atpūtā, un bataljons sāka gatavoties izšķirošajam uzbrukumam. 9. novembrī bataljonu apciemoja ārlietu ministrs Z. A. Meierovics, kurš plkst. 19.00 ieradās priekšējās pozīcijās, bet nokļuva zem tiešas artilērijas un ložmetēju uguns.

Gatavojoties atbrīvot Pārdaugavu, bataljonu pastiprināja ar Vidzemes divīzijas inženieru rotu. Bataljons naktī šķērsoja Daugavu, Zaķusalā sakārtojās uzbrukumam un uzbruka Lucavsalai, iegūstot 2 ložmetējus. Austot gaismai – ap 8.00 no rīta, tika ieņemta arī Bišumuiža, bet ap 20.00 vakarā – Zolitūde. 14. novembrī bataljons no Torņakalna, kur bija beidzis teritorijas pārmeklēšanu, ap plkst. 16.00 atgriezās Rīgā un izvietojās savās telpās. Nākamajā naktī, ap plkst. 2.00, bataljona štābs saņēma pavēli par bataljona pāriešanu Latgales divīzijas pakļautībā un operatīvā ziņā tika pievienots 9. Rēzeknes kājnieku pulkam. Ap 15.00 bataljons atstāja Rīgu un pārvietojās uz Piņķiem [30], no kurienes bataljona apakšvienības devās uz Sloku un uzsāka pretinieka vajāšanu caur Jelgavu un Dobeli līdz pat Aucei. Rīgā bataljons

atgriezās pa dzelzceļu 10. decembrī [31]. Interesanti, ka vairākas reizes no bataljona virtuves barotas arī civilpersonas, kas, visticamāk, bijuši vietējo ceļu pārzinātāji, vai arī bataljona apakšvienības bija apmetušās viņu īpašumos [32].

Bataljons cīņu laikā zaudēja vairākus kritušos un ievainotos. Pirmie ievainotie pieminēti, jau sākot ar 10. un 16. oktobri: no I rotas 10. oktobrī pie Daugavas tiltu aizstāvēšanas ievainots virsseržants Jānis Kalniņš, un 16. oktobrī, apsargājot Kārļu ielas tiltu, kontuzēts kareivis Aleksandrs Dreimanis, kuri abi pēc pirmās palīdzības sniegšanas palikuši rotā [33]. Diemžēl oficiālajos dokumentos neparādās informācija par ievainotajiem 9. oktobrī. Šķiet ka šajā datumā viegli ievainots arī kapteinis F. Zommers. 16. oktobrī I rotas kareivji kontuzēto Kārli Lukni un ievainoto Pauli Grinduli nogādāja I pilsētas slimnīcā. Abi bija cietuši artilērijas apšaudē. Arī naktī uz 28. oktobri ap plkst. 2.00 postenī pie Puškina bulvāra tilta no ienaidnieka lodes smagi ievainots III rotas kareivis Cībers un novietots slimnīcā [34]. Sākoties lielajam uzbrukumam 11. novembrī, palielinājās arī ievainoto un kritušo skaits. Ievainots un slimnīcā miris I rotas kareivis Hermanis Slabje, bet ievainoti virsleitnants Eduards Forgams un kareivji Eduards Michelis, Arvīds Reinis, Alfrēds Veiss, Jānis Zeriks, Edgars Jansons, Pēteris Ušāns [35]. Taču šie ievainotie nav vienīgie – informācija par ievainotajiem un kritušajiem ir izkaisīta visā dokumentācijā, ir fragmentāra, un to ir sarežģīti apkopot.

Nobeigums

Jau 1919. gada decembrī no bataljona atvaļināja pirmos brīvprātīgos, brīvās štata vietas aizpildot ar mobilizētajiem. Šis process pakāpeniski turpinājās līdz pat 1920. gada martam, kad Studentu bataljonu pārformēja par Tanku divizionu. Bataljons bija īslaicīgs formējums un līdzinājās zemessargu formējumam, kurā dienēja Rīgā dzīvojošie studenti un ierēdņi. Tam bija simboliska nozīme, jo bataljona izveidošana parādīja Latvijas pilsoņu iniciatīvu valstij draudīgajā situācijā. Bataljona apakšvienības izpildīja vairākus nozīmīgus palīguzdevumus, kas būtiski atviegloja pārējo kaujas vienību darbību. Arī bataljona kaujas darbība bija aktīva – par to liecina daudzie kritušie un ievainotie – lielākoties brīvprātīgie. Kopumā 23 Studentu bataljona karavīri saņēma augstāko Latvijas militāro apbalvojumu – Lāčplēša Kara ordeni.

Tomēr lielākais bataljona nopelns bija virsnieku pieņemtais lēmums naktī uz 10. oktobri, pretēji pavēlei, palikt Rīgas centrā un apsargāt Daugavas tiltus – tas ļāva pārējām karaspēka vienībām atkāpties, sakārtoties un no jauna iesaistīties kaujās. Ņemot vērā, ka daudzi bataljona karavīri bija Latvijas Augstskolas studenti, bataljona vēsture zināmā mērā ir pašas Augstskolas vēsture, kuru iespējams aplūkot arī militārās vēstures šķērsgrizumā.

VĒRES

1. Turpmāk tekstā un atsaucēs – LVVA.
2. *Jaunākās Ziņas*, 1919, 9. okt., Nr. 115, 1. lpp.
3. Fridriha Zommers-Vasariēša atmiņas. Latvijas Kara muzejs. b/n.
4. *Mosin-Nagant* sistēmas šautenes.
5. Zommers-Vasarietis, 7. lpp.

6. Zommers-Vasarietis, 7. lpp.
7. LVVA, 4962. f., 1. apr., 2. l., 2. lpp.
8. Turpat, 84. l., 135. lpp.
9. Turpat, 2. l., 2. lpp.
10. Turpat, 1. l., 10. lpp.
11. Turpat, 2. l., 26. lpp.
12. Turpat, 78. l., 139. lpp.
13. Turpat, 2. l., 18. lpp.
14. Turpat, 24. lpp.
15. Turpat, 15. lpp.
16. Turpat, 30. lpp.
17. Turpat, 17. lpp.
18. Turpat, 107. l., 10. lpp.
19. Turpat, 13. lpp.
20. Turpat, 2. l., 34. lpp.
21. Turpat, 2. l., 16. lpp.
22. Turpat, 29. lpp.
23. Turpat, 31. lpp.
24. Turpat, 75. l., 70. lpp.
25. Turpat, 74. lpp., 162. lpp.
26. Turpat, 2. l., 12. lpp
27. Turpat, 15. lpp.
28. Turpat, 29. l., 25. lpp.
29. Turpat, 2. l., 26. lpp.
30. Turpat, 84. l., 112. lpp.
31. Turpat, 114. lpp.
32. Turpat, 78. l., 84. lpp.
33. Turpat, 2. l., 1. lpp.
34. Turpat, 17. lpp.
35. Turpat, 30. lpp.

Summary

The Students Battalion was established in October 1919, when Latvia was attacked by the West Russian Volunteer Army. Most of the soldiers were volunteers: officials, students of the Latvian University and school students. In one day there applied for about 370 soldiers, who were ready to fight for their country. The officers did not listen to the command to depart. They remained in the centre of Riga and rendered unusable bridges over the river Daugava. The Battalion consisted of three battle companies, a company of military boys, machine gun platoon, communication team, supply team and staff. The Battalion took part in the battles in Riga, Zemgale and Kurzeme. Volunteers were replaced by mobilized soldiers at the end of the year. The Battalion was reformed to Tank division, in March of 1920,

Keywords: *Latvian War of Independence, Latvian Army, Student Battalion, fight against West Russian Volunteer Army, young people in the war.*

Latviešu pediatrijas skolas tapšana laikmeta kolīzijās *The Evolvement of the Latvian School of Paediatrics in the Collisions of History*

Inguna Ebela

LU Medicīnas fakultāte
Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV-1050
E-pasts: inguna.ebela@inbox.lv

Danute Ražuka-Ebela

LU Medicīnas fakultāte
Raiņa bulvāris 19, Rīga, LV-1050
E-pasts: d.razuka.ebela@gmail.com

Darba mērķis ir izpētīt, kad Latvijā radās bērnu slimību kā augstskolas mācību priekšmeta skola, kas bija pirmie tās veidotāji latviešu vidū, kā arī apstākļus, kuri veicinājuši vai kavējuši eiropiskas pediatrijas attīstību Latvijā. Akcentēti pirmie latviešu izcelsmes bērnu ārsti, kuri kļuvuši par LU, vēlāk RMI un LMA Pediatrijas katedras vadītājiem un zinātniskā grāda ieguvējiem – doc. v. i. Gedimins un prof. Ivars Ebeļi. Pamatots, kādas raksturierzīmes un kvalitātes līdz ar vēsturisku un politisku apstākļu sakrītību tieši viņiem ļāva kļūt par nozīmīgiem latviskas pediatrijas skolas pamatlicējiem. Viņus vairākās paaudzēs pozitīvi vērtē pacienti, studenti, kolēģi un sabiedrības autoritātes ne vien kā mediķus, pedagogus un pētniekus, bet arī kā filozofus un māksliniekus – profesionālu rakstnieku un profesionālu pianistu. Iezīmēta latviešu profesionālās elites dzimtas pēctecības, arī izglītības un mākslas izpratnes nozīme un spēja likt pamatus savā tiešajā – maizes darba profesijā.

Atslēgvārdi: LU Pediatrijas katedra, latviska pediatrijas skola, pirmais latviešu pediatrijas katedras vadītājs, pirmais latviešu profesors bērnu slimībās, Ivars Ebels, Gedimins Ebels, Eduards Garče, Gerhards Feders, Jēkabs Nīmanis.

Krievijas impērijā pašreizējās Latvijas teritorijā bērnu slimību jomā palaikam risinājās ievērojami notikumi, kā atsevišķu izdevumu publicēšana vai slimnīcas dibināšana, bet nebija savas pediatrijas skolas, nebija medicīnas augstskolas. Būtiski, ka latviešu pediatrijas sākumos

- ārsts Pēteris Kalniņš (1865–1899) izdevis grāmatu „Kā mazus bērnus kopt” [1];
- strādājis ārsts Aleksandrs Keilmanis – mātes un bērna veselības aprūpes pionieris Latvijā, pēc viņa iniciatīvas 1902. g. oktobrī Rīgas pilsētas slimnīcas dzemdību nodaļā tika atvērta akušieru (vecmāšu) skola;
- 1899. g. 2. oktobrī atvērta Džeimsa Ārmitsteda vārdā nosauktā bērnu slimnīca, tās direktors – Johans Berhhards Švarcs (1862–1917) [2];
- pirmais latviešu tautības direktors bērnu slimnīcā 1919. g. bijis Andrejs Priedkalns, ārsts un sabiedriskais darbinieks, biedrības „Bērnu draugi” dibinātājs [2].

Tomēr priekšnoteikumi latviešu pediatrijas skolas tapšanai parādījās tikai līdz ar Latvijas valstiskās neatkarības izcīnīšanu un valsts universitātes nodibināšanu. Tieši neatkarīgajā Latvijā starpkaru posmā līdz ar profesoru Eduardu Gartje tika likti pamati tai Latvijas pediatrijai, kas attīstījās ciešā sasaistē ar jaunākiem pediatrijas sasniegumiem pasaulē. Ievērojamākie Latvijas pediatri regulāri brauca smelties pieredzi Vācijā, Francijā un Skandināvijas valstīs.

Latviešu pediatrijas skolas attīstības iezīmes jaundibinātajā valstī:

- 1919. g. nodibinātajā Latvijas Universitātē un Medicīnas fakultātē jau 1922. g. izveidota LU MF Bērnu slimību katedra un klīnika [3, 4];
- Pediatrijas katedru un klīniku gan vadīja ne latvietis, bet pieaicināts franču–vācu izcelsmes pārkrievojis vieslektors, Igaunijas pilsonis profesors Eduards Gartje (1872–1959) [5, 6];
- prof. Gartje asistenti jau bija latvieši, kuri kļuva par pirmajiem doktoriem mūsu valstī saistībā ar bērnu veselības problēmām – Gerhards Feders un Jēkabs Nīmanis [6].

Profesors E. Gartje kopā ar Gerhardu Federu Latvijā pediatriju izveidoja par augstskolas mācību priekšmetu. Eduards Gartje lasīja bērnu slimību kursu līdz pat 1944. g., kad emigrēja uz Vāciju [5].

Tajā laika posmā katedrā tika pēfīti zīdaiņu barošanās traucējumi, pneimonija, tuberkuloze, skarlatīna. Pateicoties profesoram Gartje, slimnīcā tika ieviestas jaunas diagnostikas un ārstēšanas metodes [2].

Gerhards Feders bija tuvākais un ilggadējākais profesora Gartje palīgs LU MF, viņš bija beidzis Tērbatas Universitāti. G. Federa doktora disertācijas tēma bija par zīdaiņu vakcināciju pret tuberkulozi, 1926. g. viņš ieguva doktora grādu medicīnā, bija Rokfelleras fonda stipendiāts, un tas ļāva viņam apmeklēt Francijas un Vācijas klīnikas. Gleznotāja Džemma Skulme min Federu kā cienītu konsultantu arī viņas vecāku ģimenē un viņas radnieces ārstes Ksenijas Skulmes labu biedru [13]. G. Feders docēja pediatriju LU MF no 1928. līdz 1942. g., viņš veica nopietnus pētījumus par tuberkulozi, kuros kopš 1928. g. asistēja un piedalījās arī Sarkanā Krusta Slimokasu ārsts Gedimins Ebels – viņš vēlāk kļuva Latvijā pazīstams kā praktizējošs pediatrs [3].

Savukārt Jēkabs Nīmanis vairāk veidojās par praktiķi un administratoru un strādāja Pediatrijas katedrā īsāku laiku – četrus gadus, jo jau 1925. gada 8. decembrī viņš kļuva par Bērnu slimnīcas direktoru, kuru vadīja veselu desmitgadi no 1925. līdz 1936. g. J. Nīmanis izrādījās arī veiksmīgs uzņēmējs, jo paralēli Rīgas pilsētas slimnīcas vadīšanai uzcēla laikmetīgu bērnu privātklīniku Daugavgrīvas ielā 6 (atklāta 1935. g.) [1, 7]. Slimnīcu vadīšana un būvniecība netraucēja Nīmanim vienlaikus būt arī divu bērnu bāreņu iestāžu direktoram – Rīgā un Majoros. Laikā, kad J. Nīmanis bija Bērnu slimnīcas direktors, viņš izdeva grāmatas „Zīdāinis” (1928) un „Mazbērns” (1930) [2]. Neņemot vērā teju 20 gadus ilgušo noslodzi administratīvā darbā un uzņēmējdarbībā, 1944. g. Jēkabs Nīmanis aizstāvēja disertāciju, tiesa, tās tēma vairāk bija veltīta sabiedrības veselībai, ne klīniskajai pediatrijai – „Pētījumi par latviešu zīdaiņu attīstību pēc zīdaiņu namu materiāliem” [8].

Otrais pasaules karš un tam sekojošā Latvijas okupācija deva lielu triecienu Latvijas pediatrijas attīstībai. Daudzi labi Bērnu slimnīcas ārsti aizbrauca trimdā un

tika represēti. Arī latviešu pediatrijas skolas attīstība tika pārtraukta pašos pirmsākumos – katedras vadītājs profesors E. Gartje un viņa potenciālais pēctecis šajā amatā, latviešu pediatrijas doktors G. Feders 1944. g. emigrēja [9, 5].

Visticamāk, G. Feders būtu vadījis Pediatrijas katedru, taču viņa aizceļošanas dēļ šī vieta uz laiku palika vakanta. Tādēļ 1944. g. vasarā par LU Pediatrijas katedras vadītāju tika iecelts J. Nīmanis, taču iespēja reāli veikt šo darbu viņam neradās, jo fakultātes darbība jau bija apstājusies. Savukārt J. Nīmaņa bēgšanas mēģinājums neizdevās, bet padomju gados viņš tika atstumts kā privātklīnikas īpašnieks un „darbāužu ekspluatators”.

Tomēr Providences dota jauna iespēja – atsākt veidot latviešu pediatrijas skolu – parādījās 1944. g. oktobrī, kad par LU MF dekānu „uz drupām” kļuva prof. Pauls Stradiņš, Pēterburgas Kara medicīnas akadēmijas absolvents. Pauls Stradiņš tūdaļ uzaicināja arī savu studiju biedru Gediminu Ebelu (1895–1967) kļūt par Bērnu slimību katedras vadītāju, jo katedru tobrīd bija pametusi gan vadība, gan galvenie docētāji [2, 11].

Tā Gedimins Ebels kļuva par pirmo latvieti, kurš Latvijas teritorijā reāli vadīja Bērnu slimību katedras darbu gan docēšanas jomā, gan ārstniecisko darbu klīnikā, kura bāzējās Rīgas pilsētas bērnu slimnīcā. Uz pavēles par G. Ebela pieņemšanu darbā LU MF 1944. g. redzams ar roku rakstīts Paula Stradiņa rīkojums: „uzdot G. Ebelam pārraudzīt LU Pediatrijas katedru” [10]. G. Ebels uzreiz pēc stāšanās darbā LU faktiski pildīja katedras vadītāja pienākumus, lai arī darbā formāli tika uzņemts kā asistents – *de facto* vadot katedru 1944.–1948. g., *de jure* – no 1947. g.

Gedimins Ebels – pirmais latviešu izcelsmes Pediatrijas katedras vadītājs

„Mūžība no cilvēciskā viedokļa šķiet tikai mūsu bērns. No mūžības loka krīt arī tie, kas bērnus nedod, vai tie, kuriem bērnu nākotne nav svarīga.” (Gedimins Ebels, bērnu ārsts)

Gedimins Ebels dzimis 1895. gada 4. (16.) decembrī Cēsu apriņķa, Raiskuma pagasta Auciema skolā. 1915. g. beidzis Sv. Katrīnas ģimnāziju Pēterburgā, studējis Pēterburgas Kara medicīnas akadēmijā 1915.–1921. g., tajā laikā piedalījies Pirmā pasaules kara frontēs kā sanitārs Galīcijā un feldšeris Erzerumā, saņēmis KMA diplomu, LU Medicīnas fakultātes diplomu ieguvis 1922./1923. g. G. Ebels bijis Latvijas armijas ārsts 1921.–1922. g., Džūkstes pagasta ārsts 1923.–1927. g., Babītes pagasta ārsts 1928.–1933. g., Latvijas Sarkanā Krusta veselības kopšanas punktu ārsts – konsultants 1926.–1941. g., ārsts Rīgas Slimokasēs 1927.–1940. g., Rīgas Centrālā tuberkulozes dispansera ārsts 1933.–1944. g., Republikas bērnu klīniskās slimnīcas ārsts 1948.–1957. g. G. Ebels bija LVU docētājs 1944.–1950. g., LU Pediatrijas katedras vadītājs 1947.–1948. g., (faktiski 1944.–1948. g.), RMI asistents 1950.–1954. g. G. Ebels nodibināja Latvijas Pediatru zinātnisko biedrību 1948. gadā, ir pētījis bērnu infekcijas slimības un tuberkulozi [3]. G. Ebels ir autors 12 vēsturiski filozofiskām atmiņu burtnīcām, kuras tiks publicētas LU apgāda izdotā grāmatā 2012. g. Bērnu ārsts G. Ebels miris 1967. gada 8. novembrī Rīgā, apbedīts Meža kapos [12].

Gedimīna laiks bija trauksmains. Viņš piedzīvoja skolas gadus bez mātes, trīs dažādas valdības savā dzimtenē, divus pasaules karus, Latvijas valsts izglītības un medicīnas sistēmas izveidošanu un to pagrimumu vai pat iznīcināšanu. Viņa skolēnu, kolēģu un pacientu paustais un jo īpaši paša rakstītais 12 atmiņu burtnīcās 20. gs. 60. gados liecina par personības daudzpusīgumu un arī neparastām tās šķautnēm. Nākamajā dienā pēc Gedimīna Ebela burtnīcu izlasīšanas mums zvanīja Džemma Skulme un izteica milzīgu sajūsmu par vecātvēva pierakstiem: „Tā ir ārkārtīgi interesanta un vērtīga lasāmviela, tas ne tik vien ir vēsturisks apraksts pats par sevi, bet tas ir pilnvērtīgs literārs darbs. Šis darbs ir sarakstīts ļoti labā latviešu valodā, neraugoties uz to, ka viņu rakstījis vecs slims vīrs, – valodā nav nekā vecišķa, tas ir noteikti jāizdod, neko nemainot un neīsinot. Es labprāt runāšu ar Stradiņu un Ekmani par darba izdošanu, ja pati neatradīsiet šādu iespēju. Darbs ir caurvīts ar smalku ironiju, dziļu inteliģenci un lielisku humora izjūtu. Tas ir vispusīgs, un faktiski tam nav nekas jāpievieno, izņemot jums pašai jāuzraksta pavisam īss skaidrojums – kādos apstākļos jūs šīs burtnīcas atradāt.” [13]

Gedimīna Ebela studijas Pēterburgas Kara medicīnas akadēmijā pirms un pēc revolūcijas un boļševiku apvērsuma, kas izpostīja Krieviju, noritēja kopā ar vēlāk izciliem Latvijas profesoriem Paulu Stradiņu, Kristapu Rudzīti u. c. Viņa pedagogi bija daudzi izcili zinātnieki, arī pasauleslavenais fiziologs profesors Ivans Pavlovs. Prof. I. P. Pavlovs lekcijās izteicās par lieliniekiem «поставили вверх дном» [11].

„Man ir bijusi tā laime piedzīvot to latviešu inteliģences aristokrātiju, kas ar veco Ebelu un Stradiņu un ar visiem tiem, Alksni, kas dibināja 1. slimnīcu, kas arī bija ļoti ievērojams ārsts; to piedzīvot. Un tie bija tādas personības, tādas figūras. Noblas figūras,” saka Džemma Skulme [13].

Studentiem Gedimīns Ebels iespiedies atmiņā kā apdāvināts pedagogs un patīkams cilvēks un kolēģis. Profesore Dace Gardovska atstāta savas mātes, bērnu ārstes Margrietas Lapsiņas atmiņas par Gedimīnu Ebelu: „Viņš bija ļoti inteliģents, ļoti komunikabls, patīkams cilvēks. Viņš bija ar plašu redzesloku. Ļoti labs cilvēcisks kontakts ar studentiem. Studenti viņu ļoti mīlēja un cienīja.” [14]

Prof. Aina Muceniece: „Elpu aizturējusi, klausījies docenta Ebela lekcijas bērnu slimībās, kurās viņš mums mācīja „ņemt bērnu ar drošām, bet mīļām rokām”.” [15]

Prof. Aina Dālmāne: „[G. Ebela lekcijas] bija mērķtiecīgas, ļoti sirsnīgas un arī tieši tādas, kādām vajadzēja būt – rosinošas, jo lekcijai nekad nevajag būt tā kā mācību grāmatai, bet stimulatoram, lai mācās to priekšmetu, lai lasa, lai interesējas; lai piesaistītu, un to viņš darīja ideāli. .. To varētu mācīties tagadējie docētāji. Tā ir arī ārkārtīgi liela māksla, un tas ir dziļi, jo visi vecie ārsti, pirmām kārtām Gedimīns Ebels un Kristaps Rudzītis, profesors Pauls Stradiņš un vēl un vēl, – viņi visi ļoti labi zināja dažādas mākslas. Un tikai tādēļ viņiem bija tas pareizais un precīzais piegājiens, un tādēļ viņi mācēja, kā runāt.” [16]

Biruta Kaminska: „Studenti pozitīvi atceras arī Gedimīna Ebela stalto stāju pelēkā uzvalkā, bet jo īpaši – neparasti bagātīgo, pareizo latviešu valodu, kuru viņš lietoja ikdienas saziņā.” [17]

Shematizēts Gedimīna Ebela centienu, reālā ieguldījuma un tālaika apstākļu raksturojums varētu izskatīties apmēram šādi.

Gedimīna Ebela potenciāls latviskās pediatrijas skolas veidošanai:

- spoža vidējā un augstākā izglītība Pēterburgā (klasiskā vācu ģimnāzija ar latīņu, grieķu, vācu, franču, krievu val., Pēterburgas Kara medicīnas akadēmija);
- ilgas un sistemātiskas Rietumeiropas un Krievijas vadošo pediatru izdoto darbu studijas 3 svešvalodās;
- ilggadēja praktizējošā bērnu ārsta pieredze (SK Slimokasēs, Tb dispanserā, privātpraksē, Bērnu slimnīcā un klīnikas vadībā) [6];
- zinātnieka iestrādes (Tb pētījumi un terapija, pārņemot G. Federa darbu);
- G. Ebels kā mākslas mīļotājs – gleznotāju draugs un atbalstītājs (prof. Konrāda Ubāna izglābšana no bada nāves plaušu karsonī, izbraukumi plenērā kopā ar viņu, Leo Svempu, abiem Tilbergiem, viņu darbu kolekcionēšana) [19];
- Gedimīns Ebels kā filozofs un rakstnieks – 12 atmiņu burtnīcas (tās kā izcilas vērtē LZA Literatūras institūta eksperti, P. Stradiņš, Dž. Skulme) [13, 19].

Galvenās G. Ebela pediatrijas skolas ievirzes:

- bērna kā individuālas personības attīstības atzīšana un veicināšana (oponējot „dvēseļu kapsētu” praksei sovietijā – „kolektīvisma” un „bara” cilvēka veidošanas tendencēm padomju bērnu aprūpes iestādēs un skolās);
- darbinieku un telpu higiēna medicīnas iestādēs (minot kā piemēru slavenu Otta acu klīnikas pieredzi cariskajā Pēterburgā un balstoties uz to);
- iedzimtības un ģimenes nozīme bērna attīstībā (sk. G. Ebela citātu turpmāk tekstā);
- mātes klātbūtnes nozīmes veicināšana bērna attīstībā un slimības procesā;
- zīdaiņu un bērnu pareizas ēdināšanas un veselīga dzīvesveida nozīme bērna attīstībā un visplašākā spektra slimību profilaksē un ārstēšanā.

G. Ebela ieguldījums latviešu pediatrijas skolas attīstībā:

- konsekventi iedzīvināti docēšanā un ārstēšanā Vakareiropas skolas pamatprincipi;
- nodibināta Latvijas Pediatru zinātniskā biedrība (1948. g.);
- docēti kursi LU MF, vēlāk RMI 1944.–1954. g., starplaikā vadīta LU MF Bērnu slimību katedra un klīnika;
- kā izcilu pediatrijas docētāju viņu atceras studenti;
- savas skolas kā pieredzes nodošana dēla Ivara Ebela u. c. skolnieku mantojumā.

Sovietiskās ideoloģijas pārstāvju neiecietība pret rietumniecisko zinātni:

- rektora E. Burtņieka raksturojums par G. Ebelu („vēl daudz tipisku buržuāziskās domāšanas palieku”) [18];
- formālais iemesls, lai atstādinātu G. Ebelu no katedras vadības – zinātniskā grāda trūkums;
- G. Ebels turpina strādāt kā docētājs līdz LU MF, vēlāk RMI līdz 1954. g., kad saslimst ar insultu un iesniedz atlūgumu.

Pediatrijas attīstība Latvijā pēc G. Ebela:

- apturēta latviskās pediatrijas skolas Rietumeiropas ievirze;
- „Nākamie rektori veic fakultātes sovjetizāciju,” par vadītājiem tiek uzaicināti vieslektori no PSRS (1948.–1950. g. katedru vadīja V. Niedrīte (dzim. Pavlova), atbraukusi no Taškentas) [8];
- 1950. g. jūlijā nodibināts Rīgas Medicīnas institūts, tā pirmais direktors ir E. Burtnieks;
- Rīgas Medicīnas institūtā izveidota Pediatrijas fakultāte (1954.–1957. un 1966.–1994. g.);
- 1950.–1960. g. Pediatrijas katedru un klīniku vadīja prof. A. Ivanovs no Samarkandas [2];
- 1961.–1971. g. Pediatrijas katedru un klīniku vadīja M. Kurbatova no Kišiņevas Moldāvijā [3].

Tādējādi laiku starp diviem bērnu ārstiem Ebeļiem (pēc G. Ebela, kurš noslēdza Gartje un Federa rietumniecisko skolas attīstības posmu) no 1948. līdz pat 1971. g., kad katedru pārņēma Ivars Ebels, var dēvēt par sovietiskās pediatrijas skolas periodu Latvijas pediatrijā. Prof. A. Ivanovs un prof. M. Kurbatova ir vidusmēra padomju medicīnas skolas pārstāvji ar visām to laiku pozitīvajām iezīmēm, kā arī ar dogmām un aizspriedumiem pret Rietumu medicīnu un zinātnes progresu patoloģiskajā fizioloģijā (ģenētikas, personības lomas, mātes klātbūtnes nepieciešamības noliegšana bērna attīstības un ārstēšanas procesā u. c.), un pediatrija tika mācīta no G. Tūra un M. Maslova grāmatām (krievu val.).

„Gedimins neapšaubāmi ir viens no Latvijas medicīnas smagsvariem, pediatrijas skolas pamatlicējiem – erudīts, neordinārs, bet nebija uz socializēšanos, uzskatīja, ka, ejot sabiedrībā vai kaut ko publiski organizēt, zaudē laiku mācībām, citām savām svarīgām nodarbēm (kā senlatviešu rūnu rakstu uz baltu tautu koklēm vai tuberkulozes pētīšana), bija iemīļots mazturīgo ārsti.” [21]

Citāti no Gedimina Ebela atmiņu burtnīcām

Par docētāja darbu:

„Es necentos palikt par mācītājspēku pēc studiju beigšanas Kara medicīnas akadēmijā – jo asistenti ļoti slikti gērbās, un manā laikā arī profesori mira bada nāvē. Tamdēļ mani vilka praktiskais, t. i., ārsta praktiķa darbs. Man nebija profesora dzirksts, un profesors bez tās jau nav profesors.”

Tā viņš gan izteicās, taču patiesībā visu dzīvi kaut ko pētīja un arī kļuva studentu un kolēģu iemīļots docētājs.

Lielu daļu sava darba mūža Gedimins veltīja tuberkulozes diagnostikai un pētīšanai. Tā agrā bērnībā bija paņēmusi Gedimina māti, neskaitāmus viņa kaimiņus, draugus, biedrus. Tolaik tuberkuloze bijusi bīstama slimība, katrs piektais vai sestais miris no tuberkulozes. Ārstēšanās bijusi tikai klimatiska, diētiska, apšaubāmi simptomātiska un bez izredzēm uz izārstēšanos. Ne Kara medicīnas akadēmijā, nedz Latvijas augstskolā par tuberkulozes ārstēšanu nekas daudz lekcijās nav stāstīts.

No 1933. līdz 1944. g. viņš arī strādāja par ārstu Rīgas Centrālajā tuberkulozes dispanserā [6]. „Tā no dienas dienā. Dr. Federa kgs pieņēma, es sēdēju aiz muguras

un klausījos. Mēs ar Federa kgu nolēmām nofotografēt visas intratorakālās tuberkulozes formas. Tātad tika nofiksētas ļoti retas plaušu tuberkulozes izpausmes formas. Kad bija pagājis kāds laiks, kādu dienu Federa kgs teica: „Jūs zināt, es no šejienes iešu prom. Jums jāpaliek manā vietā.” Kad es izteicu izbrīnu, viņš atbildēja: „Jūs visas formas esat redzējis.” Es turpretim lūdzu dr. Federa kgu nākt pie manis vienu reizi nedēļā par konsultantu. Mēs tā arī vienojāmies.”

Viņš tomēr kļuva par augstskolas docētāju – „agri vai vēl dzīve noliek katru savā vietā”:

„Ir jau vēl vakars. Tumsa. Logi izbumboti. Sēdu kalpones istabelē. Elektrības nav. Sēdu pie *koptilkas*.¹ Kāds klauvējas pie durvīm. Kas tur ir? – Stradiņš. – Kas? – Prof. Stradiņš. Taisu vaļā. Nāc iekšā. Sēsties. Ko teiksi? – Tev jānāk uz augstskolu. – Man? Praktiskam ārstam? Nē. Ko es tur darīšu? Liec mani mierā. Tur cilvēku ir diezgan. Es negribu. Nē, nē. – Tā bija mūsu īsā saruna. Prof. Stradiņš piecēlās, sniedza roku, aizgāja tumsā.² Pēc kādas dienas viņš atkal atnāca. Runa tā pati. Es teicu – jā. Ja tu pie manis nāc otrreiz un cita tev nav, tad es eju. Tikai tāpēc. – Labi. To pateicis, piecēlās, atsveicinājāmies un aizgāja.”

Par mācībspēka darbu:

„Es biju iecelts par mācības spēku Latv[ijas] augstskolas bērnu klīnikā. Man bij jālasa lekcijas par bērnu slimībām un jāvada bērnu klīnika. Darbs jau bij nepierasts, bet galu galā es ar darbu tiku galā. Man arī bija jaunākā literatūra par bērnu slimību klīniku, kas vispār mūsu Rīgas ārstiem vēl nebija, jo kā nekā es vienmēr biju pediatrijas literatūras kursā. Man arī bija ne tikai lielais Pfaundlers,³ bet arī mazais, kas bij taisni kā likts lekciju lasīšanai. Īsi un skaidri, kur bij iekšā tādas lietas, kas krievu literatūrā pat vēl līdz šim nav zināms [te domāts 1965. g. – I. E. piez.]”

Gedimina Ebela pedagoģiskajā darbībā tika izmantotas arī fundamentālas vācu un franču grāmatas dzemdniecībā un ginekoloģijā, kuras piederēja viņa vedeklas Ainas krustmātei, nopelniem bagātai ārstei sievietu slimībās, arī Pēterburgas Behtereva medicīnas augstskolas absolventei un šīs augstskolas bērnu un dzemdību nodaļas vadītājai Annai Vēverei.

Mūža nogalē, jau pēc pārciesta insulta, Gedimins Ebels šo savas dzīves posmu (augstskolas docētāja un katedras vadītāja v. i.) atceras kā cīņu ar vējdzirnām:

„Ko nozīmē preventīvā medicīna, to krievi laikam vēl līdz šim nesaprot,” viņš komentēja lielinieku laiku attieksmi.

Pārpūles un emocionāla stresa rezultātā, zaudējot darba spējas, G. Ebels analizēja garīgā darba darītāju, arī ārstu darba apstākļu īpatnības:

„Darbs kaulus nelauž. Bet garīgais darbs salauž smadzenes. Pie fiziskā darba ir nogurums tas signāls, ka nu ir diezgan strādāts, ka vajadzīgs muskuļiem atpūsties,

¹ Tiešs pārcēlums no krievu valodas. *Коптилка* – kvēpekļis.

² Padomju vara, ienākot padomju karaspēkam, Rīgā atjaunojās 1944. gada oktobrī. Šai laikā P. Stradiņš kļuva par Medicīnas fakultātes dekānu. Daudzi ārsti, arī fakultātes mācībspēki, bija devušie trimdā, tādēļ nācās atjaunot docētāju sastāvu.

³ Meinhard Pfaundlers (*Pfaundler*, 1872–1947) – austriešu–vācu pediatrs. Devis ieguldījumu bērnu slimību, īpaši vielmaiņas traucējumu un infekcijas slimību, ārstēšanā.

bet pie garīgā darba tāda signāla nav. Taisni otrādi, tur ir interese, viens veicinošs moments, kas cilvēku pamudina strādāt vēl un vēl. Tad arī notiek tā nelaime, kā tas ir noticis man, kā notika prof. Stradiņam.”

Gedimins Ebels bijis labs bērnu psihologs, netieši norādot, ka arī padomju mācību iestādēs, kuras viņš sauca par „dvēseļu kapsētām”, bērni būtu jāgrupē pēc sākotnējo zināšanu un spēju līmeņa. Viņš izvērtēja arī pedagoģisko iemaņu nozīmi mācīšanas procesā:

„Pirmajos 2 gados man liecībā bij apaļi piecinieki. Man faktiski skolā nebij, ko darīt. Es iemācījos slinkot. Trešā klasē man parādījās uz liecības pirmie četrinieki. Un piektā klasē man uz liecībām bij tikai trijnieki. Un direktors Heinrich Pantenuis savā uzrunā manu vārdu gan nepieminēja, bet par mani ar sašutumu runāja. Man bij jāsaņemtas. Un to es arī darīju. Es tikai atceros, cik grūti un cik skolotāji ir netaisni pret agrākajiem sliktiem skolniekiem atzīmju likšanā. Skolniekam, kas agrāk slikti mācījies, netaisni liek sliktas atzīmes arī tad, ja viņš zin labi. Mazpamazām astotā klasē man bij atkal labas atzīmes, un es beidzu skolu atkal ar sudraba medāli, izņemot vācu valodā man bij četrinieks.

Starp citu.

Kad mēs skolotājam, kas pasniedza vācu valodu un lika vai nekad nelika par domu rakstiem 5, mēs uzprasījām, kā uzrakstīt domu rakstu, lai dabūtu „pieci”. – „Uzrakstiet tā kā raksta ievadrakstu avīzē, tad dabūsiet „pieci”.”

Ivars Ebels – pirmais latviešu profesors bērnu slimībās

Ivars Ķeistutis Ebels dzimis 1925. gada 13. martā Marijas un Gedimina Ebeļu ģimenē Tukumā, kur viņa tēvs Gedimins strādāja par ārstu [23]. 1937. gadā iestājās Rīgas Valsts 1. ģimnāzijā, ko pabeidza 1944. g., apguvis arī vācu, franču, latīņu un grieķu valodu [24]. Mācoties ģimnāzijā, 1942. gadā viņš iestājās Latvijas Valsts konservatorijā profesora Nikolaja Dauges klavieru klasē [5]. 1944. gadā iestājās LU MF, tajā pat laikā turpinot mācības konservatorijā, kuru absolvēja 1947. g., gan traumas dēļ kā koncertmeistars [1]. Rīgas Medicīnas institūtu I. Ebels absolvēja 1951. g., atstrādāja valsts praksi Iecavas slimnīcā 1951.–1954. g. un 1954. g. sāka strādāt vienīgajā darbavietā – RMI Bērnu slimību katedrā par asistentu. 1968. g. ievēlēts par docentu, 1971. g. par RMI Pediatrijas katedras vadītāju, 1981. g. kļuva par profesoru, 1996. g. ieguva valsts emeritētā zinātnieka statusu [52]. 1998. g. apbalvots ar Triju Zvaigžņu ordeni. Miris 1998. g. Rīgā.

Ivars Ebels ir viena no neparastākajām personībām medicīnā ne vien Latvijā, bet visā pasaulē kā samērā veiksmīgs divu kungu kalpa piemērs. Gan mūzikas, gan medicīnas visaugstākie profesionāļi viņu uzskata par savējo un dēvē par „pirmo pianistu starp ārstiem un pirmo ārstu starp pianistiem”, pamatoti atzīstot par zvaigzni abās nozarēs [25, 26, 50, 27, 28]. Grūti iedomāties, ka viens no visu laiku izcilākajiem Latvijas pediatriem spēj arī spoži atskaņot sarežģītākos skaņdarbus – Lista un Rahmaņinova klavierkoncertus augstas raudzes diriģentu vadībā un simfonisko orķestru padatījumā.

Shematiski Ivara Ebela perioda nospiedums Latvijas pediatrijas fosilijās izskatītos apmēram šādi.

Ivara Ebela laiks latviešu pediatrijas skolas tapšanā:

- no asistenta līdz profesora amatam strādā RMI Pediatrijas katedrā, kļūstot par pirmo latviešu izcelsmes profesoru pediatrijā;
- spožs pianists, kurš ar vieskoncertiem apbraukājis toreizējās PSRS slavenākās koncertzāles Pēterburgā, Maskavā un Kremļī;
- plašs pacientu loks visā Latvijā, viņu atceras vairākas paaudzes.

Prof. I. Ebela pediatrijas skolas tapšanas iezīmes:

- skolas veidošanā piedalījās vairāk nekā 40 gadus (1954–1994. g.);
- tāpat kā tēvs Gedimins Ebels pārzināja vairākas svešvalodas, tādēļ spēja regulāri studēt jaunāko pasaules zinātnisko literatūru;
- konsekventi pastāvēja uz rietumniecisko pediatrijas tradīciju iedzīvināšanu docēšanas un ārstniecības procesā un tāpat kā tēvs sastapās ar grūtībām to ieviešanā;
- veiksmes pamats – kolēģu atbalsts („slavenais četrinieks” – docentes Irma Grote, Tatjana Medne, Jeļizaveta Livšica un pats I. Ebels, kā arī Pediatrijas fakultātes dekāns docents Romualds Visockis un RMI rektors profesors Vladislavs Korzāns).

Galvenās pretrunas ar sovietiskās skolas ievirzi (pārstāvēja kolēģi Grigorijs Groms un docente Zolda Strazdiņa) iezīmējās diagnostikas un ārstēšanas principos šādās tēmās:

- rahīta profilakse un ārstēšana;
- insulīna lietošana diabēta ārstēšanā un intensīvajā terapijā;
- antibiotiku lietošana;
- nefroloģija;
- diareju, malnutrīcijas un hipotrofiju ārstēšana.

Zinātniskā darbība:

- I. Ebels aizstāvējis divas disertācijas:
  - „Par sakarībām starp tonsilogēno intoksikāciju un reimatismu bērniem”, 1965 [20],
  - „Hroniskas aknu slimības bērniem”, 1979 [29];
- grāmata „Bērnu slimības”, 1986 (joprojām vienīgā mācību grāmata latviešu valodā ārstiem un studentiem vispārējā pediatrijā) [32];
- redkolēģijas loceklis medicīnas žurnālos;
- daudz publikāciju par abu disertāciju tēmām, par rahīta, hipotrofiju, malnutrīciju ārstēšanu u. c.;
- I. Ebela pediatrijas skolā ir mācījušies visi Pediatrijas fakultātes studenti un vairums Ārstniecības fakultātes studentu, pašreizējo specializēto klīniku vadītāji (1954–1994).

Prof. I. Ebela skolas turpinātāji vada Pediatrijas katedru divās augstskolās:

- LU Medicīnas fakultātē – prof. Ingrīda Rumba-Rozenfelde, Pediatrijas katedras vadītāja, MF dekāne, BKUS klīnikas vadītāja;
- RSU – prof. Dace Gardovska, RSU Pediatrijas katedras vadītāja, BKUS klīnikas vadītāja.

I. Ebela zinātniskās intereses iesākumā pievērsās reimatisma, pēc tam aknu slimību ārstēšanas jautājumiem, kas tajā laikā bija vieni no aktuālākajiem un svarīgākajiem Latvijas pediatrijā, bet vēlāk – gastroenteroloģijai.

Savu pirmo medicīnas zinātņu kandidāta disertāciju „Par sakarībām starp tonsilogēno intoksikāciju un reimatismu bērniem” RMI Bērnu slimību katedras asistents Ivars Ebels aizstāvēja 1964. gadā [3, 20].

Šajā darbā I. Ebels apkopoja septiņos gados veiktos pētījumus, kuros tika novēroti 114 bērni (52 zēni un 62 meitenes) vecumā no 3 līdz 16 gadiem, kuri laika posmā no 1956. līdz 1958. gadam ar diagnozi „hronisks tonsilīts” iestājās Rīgas pilsētas bērnu klīniskās slimnīcas LOR nodaļā, lai veiktu tonsilektomiju. Vairākus gadus notika paralēla atkārtota novērošana, kā arī paralēla salīdzinoša izmeklējumu izvērtēšana.

I. Ebels, izstrādājot medicīnas zinātņu kandidāta disertācijas darbu, secināja, ka reimatisma norisē tonsilektomijai un adenotomijai pārliecinoši ir labvēlīgs efekts, jo reimatisma lēkmes atkārtojas tikai vienai trešdaļai pacientu, norit ievērojami vieglāk un reti komplikējas ar vārstuļu defektu (5–6 gadu laikā 3 no 26 bērniem), bet tai pašā laikā tonsilektomija un adenotomija pilnībā nepasargā no reimatisma lēkmes rašanās [20].

Savu otru lielo zinātnisko pētījumu – doktora disertācijas darbu „Hroniskas aknu slimības bērniem” – profesors Ivars Ebels aizstāvēja 1979. gada 27. februārī Maskavā PSRS Medicīnas zinātņu akadēmijas Zinātniski pētnieciskajā pediatrijas institūtā pie institūta direktora akadēmiķa Mitrofana Studeņikina. Tajā laikā saslimstība ar hroniskām aknu slimībām gan pieaugušajiem, gan bērniem pieauga, šīs slimības bija maz pētītas arī citur pasaulē, līdz ar to zināšanas par hroniskām aknu slimībām bija ļoti niecīgas un slimības netika laikus atklātas. Darba izstrādes mērķis bija noskaidrot hronisko aknu slimību klīnisko un paraklīnisko simptomu informativitātes pakāpi bērniem, kā arī sistematizēt un precizēt patoloģiskā procesa aktivitātes rādītāju diagnostiskos kritērijus, lai pediatri tos varētu izmantot praktiskajā darbā [54].

Darbs ilga no 1968. gada līdz 1977. gadam, tas tika veikts Latvijas PSR Republikas Bērnu klīniskajā slimnīcā, izmeklējot 133 pacientus vecumā no dažām nedēļām līdz 15 gadiem. 92 bērniem bija hronisks hepatīts un aknu ciroze, 8 – aknu taukainā distrofija, 6 – iedzimta aknu fibroze, 4 – iegūta aknu fibroze, 2 – Bada–Kiāri sindroms, 21 – reti sastopami aknu bojājumi – fruktozes intolerānce, glikogēna slimība (glikogēnozes), hepatocerebrālā distrofija, hemohromatoze, Gošē un Nīmana–Pika slimība. Diagnoze tika precizēta ar klīniskiem, bioķīmiskiem un morfoloģiskiem izmeklējumiem.

Docents I. Ebels novēroja, ka bērniem, kuriem ir persistējošs (retāk agresīvais) hepatīts un aknu ciroze (izņemot biliāro), slimība ilgstoši norit ar maz simptomiem vai subklīniski, ir raksturīgas palielinātas, blīvas aknas, apmierinoša pašsajūta un daži nespecifiski simptomi. Viņš secināja, ka tieši morfoloģiskās pazīmes, kā mezenhimāli iekaisīga reakcija, hepatocītu distrofiskās izmaiņas, specifiskas nogulsnes un aknu arhitektonikas izmaiņas, atspoguļo patoloģijas raksturu bērniem, kuriem ir atšķirīgas hronisku aknu slimību formas – hronisks hepatīts, ciroze, iedzimta fibroze, glikogēnā slimība, hepatocerebrālā distrofija un hemohromatoze, bet bērniem,

kuriem ir intracelulāras lipoidāzes – Gošē un Nīmana–Pīka slimība –, izmaiņas aknu audos ne vienmēr ir raksturīgas. Izmeklējumi parādīja, ka klīniskās pazīmes var neatbilst morfoloģisko izmaiņu izpaušmei. Ivars Ebels secināja, ka infiltrāta šūnu sastāva kvantitatīvā un kvalitatīvā izmeklēšana portāļajos polos un aknu daivu centros bērniem ļauj objektīvi novērtēt mezenhimāli iekaisīgu reakciju un, vadoties pēc nobriedušo un nenobriedušo plazmatisko šūnu un lielo limfocītu skaita, var padarīt precīzāku un uzlabot diferenciāldiagnostiku starp hronisku persistējošu hepatītu un agresīvo hepatītu. Viņš atklāja, ka bērniem ar hroniskām aknu slimībām aknu audu elektronmikroskopiskie izmeklējumi izskaidro ultrastruktūras pamatu dažādiem klīniskiem un bioķīmiskiem sindromiem (citolīzes, mezenhimāli iekaisīga reakcija, holestāzes, aknu šūnu nepietiekamība), kā arī precizēja dažādus aktivitātes mehānismus un patoloģiskā procesa smagumu [29, 54].

Profesora I. Ebela izstrādātie klīniskie, bioķīmiskie, instrumentālie un morfoloģiskie diagnostikas kritēriji dažādām hroniskām aknu slimībām bērniem veicināja šo slimību agrīnu atklāšanu, diferenciāldiagnostikas uzlabošanu un patoloģiskā procesa aktivitātes noskaidrošanu, no kā atkarīga savlaicīga diagnostika un mērķtiecīga adekvātas (atbilstošas) terapijas noteikšana.

Strādājot Bērnu klīniskās slimnīcas gastroenteroloģijas nodaļā, profesors Ivars Ebels vairāk pievērsās tādu slimību pētniecībai, ar kurām diezgan bieži nācās saskarties šajā nodaļā, bet par kurām dziļu zināšanu Latvijā un nereti arī citviet pasaulē vēl nebija. Šajā sakarā profesors Ivars Ebels kopā ar līdzautoriem ir publicējis vairākus zinātniskus rakstus, piemēram, par kairinātās zarnas sindromu bērniem, tievās zarnas disbakteriozi, celiakiju, funkcionāliem gremošanas traucējumiem – konstipāciju un enkoprēzi bērniem, smektas (dioktaedriskā smektīta) efektivitāti gastroezofagālā atviļņa slimniekiem pediatrijā, zīdaiņu hipotrofiju, hromosomu anomāliju izraisīto olbaltumu un enerģētisko trūkumi zīdaiņiem u. c.

Profesors Ivars Ebels un viņa meita bērnu ārste Inguna Ebela sadarbībā ar Up-salas Universitātes profesoriem un ANO ekspertiem Ingvi Hofvanderu un profesori Šarloti Hillervīku veikuši pētījumus vairāk nekā 2500 zīdaiņu barošanā ar krūti. Apkopojot ilgo kopīgo pētījumu rezultātus, docente Inguna Ebela 2004. gadā izdevusi grāmatu „Zīdīšanas rokasgrāmata” [22, 54].

1981. g. 9. janvārī Ivars Ebels saņēma profesora atestātu PR Nr. 006927, kļūstot par pirmo latviešu izcelsmes profesoru pediatrijā [30]. 1996. gadā profesors I. Ebels ieguva valsts emeritētā zinātnieka statusu [31].

Par profesoru Ivaru Ebelu kā docētāju, ārstu, kolēģi un latviešu pediatrijas skolas veidotāju vislabāk var spriest no viņa studentu, kolēģu un arī pacientu vecāku intervijām.

I. Ebela pediatrijas skolā 40 gadu periodā ir mācījušies visi Pediatrijas fakultātes studenti un vairums Ārstniecības fakultātes studentu (1954–1994).

Docētājs Ivars Ebels centās studentiem un kolēģiem parādīt ievirzes, kas būtu jāievēro, lai kļūtu par labu ārstu. Īpaši viņš akcentēja attieksmi pret pacientu – ka ar viņu ir jārunā, ka un kā jāmierina bērna māte un tuvinieki, ka un kā jāmierina pats bērns [22]. Profesora lekcijas daudziem studentiem un sarunas kolēģiem bija kā stimuls „turēties līdzī zinātnes virzībai pasaulē, urdīties, negaidīt, bet rīkoties arī pašam” [49, 54].

I. Ebels prata vairākas valodas. Viņam bija labas latviešu, vācu, franču, krievu, latīņu un grieķu valodas zināšanas, viņš centīgi papildināja zināšanas angļu valodā un stimulēja arī jaunos kolēģus apgūt svešvalodas, dažkārt rīkojot ar kolēģiem diskusijas vācu vai angļu valodā. Kopīgās vizītes un diskusijas par pacientiem daudzi atceras ar gandarījumu [33, 34, 48]. Profesors ļoti daudz lasīja un gūtās atziņas un idejas stāstīja apkārtējiem. Bet, tā kā ļoti daudzām idejām bija, kā raksta Māra Pilmane žurnālā „Latvijas Ārsts”, savdabīgs, ēterisks skanējums, kas aizsniedzās tālu nākotnē, ne visi varēja un gribēja sacīto saprast vai uztvert [35].

Kas mainījās kopš 1971. gada, kāpēc mēs varam runāt par Latvijas pediatrijas skolas izveidošanu? Ar ko I. Ebels atšķīrās no saviem priekštečiem? Kāpēc tieši viņam tas izdevās? Par to intervijā stāsta viņa ilggadējie kolēģi RMI un RBKS, bērnu ķirurgi prof. Jānis Gaujēns un doc. Edvīns Platkājis, pediatrijas profesori J. Livšica, E. Biķis un daudzi citi [36, 37, 46, 47].

Ivars Ebels faktiski atgriezta Latvijas pediatriju Eiropā vēl ilgi pirms Latvijas neatkarības atjaunošanas, un tas bija iespējams, pateicoties viņa iedzimtajai un dzimtā paaudzēs izkoptajai inteliģencei. Arī plašās valodu zināšanas ļāva pacelt dzelzs priekškaru, kas norobežoja Latviju no attīstītajām pasaules valstīm. Rietumu literatūras plaša izmantošana bija sen nebijusi un neierasta.

Cīņa ar kādreizējo draugu, vēlāk naidīgu opozicionāru Grigoriju Gromu nebija vien cīņa par vietu un krēslu, bet arī un galvenokārt (vismaz no I. Ebela puses) cīņa pret padomisko pseidozinātni, kas nereti apkalpoja valdošo ideoloģiju, un par pediatrijas pacelšanu Eiropas līmenī, jo vairāki Groma postulāti bija pretēji Eiropas pediatrijas skolas vadlīnijām. Ivara Ebela skola faktiski radās brīdī, kad visi viņa kolēģi domubiedri, RMI rektors prof. V. Korzāns un PF dekāns R. Visockis atbalstīja Ebelu cīņā ar Gromu par katedras vadītāja vietu. Rektors, pilnībā izvērtējot situāciju, apjauta, ka tieši Ivars Ebels ir tas, kurš spēs virzīt uz priekšu Latvijas pediatriju, izraujot to no vairāk nekā divdesmit gadus ilguša miega.

Pilnīgi atšķirīgais, analītiskais Ivara Ebela domāšanas veids, nosakot diagnozi un izpētot slimnieku un slimības simptomātiku (un lietojot to pedagoģijas praksē), izpaužas vizīšu gaitā, cenšoties izvirzīt visus iespējamus simptomus un variantus, balstoties uz ārkārtīgi plašiem Rietumu literatūras datiem.

Romans Vitkovskis, matemātiķis un mākslinieks: „Tā ir fantāzija. Radoša fantāzija. Ir stratēģi, ir taktiķi. Stratēģi it tie, kas izdomā jaunas jomas, teorijas, norunas kā tādas, taktiķi darbojas pa iekšu. Tie, kuriem taktika sanāk kopā ar stratēģiju, tie ir tie spīdekļi. Mākslā rāmji neeksistē. Tur ir tā lieta, kur māksla palīdz fantāzijas laukā.” [38]

Ivaram Ebelam Latvijas pediatrijas skolas izveidei bija jāapvieno, jāintegrē trīs lietas: pediatrijas prakse un zinātne Latvijā, Rietumu pediatrijas sasniegumi un Latvijas medicīnas un pediatrijas tradīcijas. Viņam tas izdevās [33, 34, 36, 37].

Tas ir piebaldzēnu spītīgais gars un paaudzēs izkoptā inteliģence, kas lika G. un I. Ebeļiem meklēt un atrast vienīgo pareizo ceļu dzīvē un medicīnā [21].

Tēvs un dēls bērnu ārsti Ebeļi neradās tukšā laukā, latviešu kultūras un medicīnas līdumnieki bija jau iepriekšējās paaudzēs:

„Ēbels Reinis – rakstnieks, pedagogs. (1.9.1859.–8.3.1928.) Pseud. – Bitāns, Bitānu Reinis, Maziņais – dzimis Cirstu Vāckalnu Lācīšos. Mācījies Vecpiebalgas

draudzes skolā pie A. Kronvalda, 1877. eksaminējies Valkas skolotāju seminārā un ieguvis tautskolotāja tiesības. Bijis skolotājs Iršu (prūšu – aut. piez.) kolonijā, tad vairākās vietās Vidzemē, 1887.–94. Jēzus baznīcas draudzesskolā Pēterburgā, pēc tam atkal Latvijā. No 1921. gada līdz nāvei bija Cirstu pamatskolas pārzinis. Pirmais dzejolis „Cerība”. „Balsī”, „Rotā” un „Austrumā”. Tulkojis H. Heines, M. Ļermontova u. c. autoru prozas un dzejas darbus; publicē oriģināldzejoļus un atdzejojumus (H. Heines, A. Koļcova), kā arī aprakstus, stāstus, apcerējumus. Publicējis oriģināltekstus (aktīvi – 19. gs. beigās). Pēc tam pamazām apklusā. Labākie dzejoļi uzņemti M. Kaudzītes, E. Treimaņa un Plūdoņa antoloģijās. Miris Cirstos, apglabāts Meža kapos Rīgā.” [39]

Devums latviešu rakstu valodas attīstībā.

Darba novērtējums – tulkoto tekstu valodas netiešs vērtējums saskatāms M. Kaudzītes, V. Plūdoņa, E. Treimaņa sastādītajās tulkoto tekstu antoloģijās, kurās iekļauti R. Ebela tulkojumi. Valodas jaunrade nav vērtēta un analizēta [40, 41].

Savukārt I. Ebela vecmāte Sofija Brēde, kuras māte ir prūsiete Katrīna Ehrens, tēvs Pēteris Briedis no Auciema pagasta, bet tālākos senčos medicīnas studenti no Prūsijas, kļuva par vienu no pirmajām diplomētajām Latvijas mediķēm – vecmāti ar Tērbatas Universitātes diplomu [11].

Samērā precīzi nācijas garīgā kapitāla uzkrāšanos apraksta Gedimins Ebels savās burtniecās: „Bet es gribu te rādīt, kā cilvēka gars pārmantojas no cilvēka uz cilvēku. Piemērs: Kronvaldu Atis, mans tēvs, es un mani bērni. Garīgā ziņā mēs esam Kr. Ata bērni un mazbērni. Un grib noliegt garīgo pārmantoību. Ar laiku šī garīgā pārmantoība atslābst īpatnēju sociālo apstākļu dēļ. Bet viņa tomēr saskatāma.”

Daces Bulas grāmatā „Dziedātājtauta”, kurā viņa cita starpā analizē Reiņa Ebela ieguldījumu latviešu literatūrā un kultūrā, izskaidrots, kādēļ tik stipri ir tie, kuriem bijusi laime netikt iznīcinātiem vairākās inteliģences paaudzēs [42]. Grāmatā zinātniece iekļāvusi Reiņa Ebela darbu fragmentus, izmantojot tos kā piemēru analītiskā pētījumā par nacionālās identitātes veidošanās kopsakarībām, viņa citējusi Reini arī krājumā „Herders Rīgā” [43].

„Katrai tautai ir savs tautisks īpašums, kuru viņa no saviem senčiem mantojusi. Kāda kura tauta bagāta, gādīga, rūpīga jeb centīga bijusi, tādu īpašumu viņa atstājusi saviem pēctečiem. Pie šām mantām jeb dārgumiem tautas pūrā pieder vispirmākā vieta valodai, tad tautas dziesmām, teikām, pasakām, parunām u.t.t.”

„Šis īpašums, kas mantojuma ceļā pāriet no paaudzes paaudzē, ir viens no nacionālās domāšanas stūrakmeņiem.” Minēto tēzi filozofe Dace Bula ilustrē ar dzejnieka, tulkotāja un literatūrkriķa, tautskolotāja Ebeļu Reiņa 19. gs. atklāto.

Interesanta ir Reiņa atziņa par mūsu tautasdziesmām, kuras viņš bija savācis ļoti daudz un nodevis Visendorfam: „Latviešu tautas dziesmas ir drupas no debešķīgām pilīm un dīvainām svētnīcām, ko senči cēlušī ideālu pasaulē.” [44]

Gedimins Ebels turpina:

„Izglītības ziņā es uzskatu sevi par Kronvaldu Ata mazdēlu. Mans tēvs pie Kronvaldu Ata bij mācījies tikai vienu ziemu. Bet Kr. Atis bij tā iepotējis, ka latviešiem jāmacās, ka latvieši tikai un tikai ar skološanos varēs pieveikt vācu baronus.

Tamdēļ tēvs Ebeļu Reinis centās bērniem dot vācu un tikai to labāko vācu skolu, lai, vācu valodu prazdami, viņi varētu cīnīties ar vāciem, (jo pats tiesājās ar

baroniem Štrandmaņiem, kā dēļ bija spiests pamest Latviju un doties mācīt krievu bērnus Pēterburgā.) To viņš bieži atkārtoja.

Es apmeklēju vācu klasisko ģimnāziju, vienu no labākām skolām Pēterburgā. *St. Katharinen Schule* es biju 8 gadus. Latīņu valodu mācījos no pirmās klases. Grieķu – ceturtās. Beidzu ar sudraba medāli un tūlīt iestājos Kara medicīnas akadēmija.

Tas ir viena latviešu zēna stāsts.

Mājā mums bij dzirdamas četras valodas: latviešu, krievu, franču un vācu. Arī grāmatas visās šajās valodās bij ap 3 tūkstošiem.

Tas ir viena latviešu zēna stāsts. Mans tēvs ganīja lopus, un arī es dzinu Auciema skolā cūkas mājā.”

Arī profesors Ebels, jau ar diviem diplomiem medicīnā un mūzikā, dzīves gaitā piestrādāja ir par kalpa puisī, ir par gurķu audzētāju – latviešu zemniecība ir kulturāla jau kopš laika, kad Tacits rakstīja savu „Germāniju” [45].

Prof. E. Biķis: „Es vienmēr esmu uzskatījis, ka Ivaram Ebelam bija enciklopēdiskas zināšanas.” Profesors Biķis uzsvēra, ka viņu vienmēr ir pārsteidzis, ka Ivars Ebels aizvien ieteicis saviem kolēģiem un studentiem mācīties par sindromiem, arī par retiem sindromiem, un noskaidrot katru mazāko sīkumu un katru jaunu sindromu, kas parādījies literatūrā vai konstatēts viņa praksē, ieteicis noskaidrot, kas šo sindromu atklājis, kāda ir šī sindroma nosaukuma latīniskā nozīme, cik bieži tas sastopams, arī pameklēt, cik bieži tas sastopams Latvijā. Tā ir pārsteidzoša iezīme, jo neviens jau to nespieda darīt, neprasīja, neuzraudzīja un nekontrolēja, vai katedras pasniedzējs pārāk iedziļinās sarežģītās un reti sastopamās slimībās un parādībās vai nē [46].

„Profesors bija gaišs un saulains izņēmums no tā laika vides attiecībās starp cilvēkiem. Tāds viņš ir palicis manās atmiņās. Lojalitāte. Koleģialitāte. Varbūt pārmērīga lojalitāte, bet tas bija augstāku principu vārdā – nepazemot otru. Un faktiski šī te pārmēru koleģialitāte un lojalitāte, ko daudzi uzskatīja par naivumu, vai varētu varbūt uzskatīt par vājumu, tas nozīmēja tikai to, ka profesors stādīja profesijas godu augstāk par savām personiskajām izjūtām, nepārmetot, neaizrādot, nekonektējot. Acīmredzot tas notika tādēļ. [...]

Es atceros, ka viņiem bija konflikts ar dakteri Gromu. Groms bija ļoti labs praktiķis un es viņu ārkārtīgi cīnu, taču viņam bija arī savas tādas īpatnības un atšķirīgs viedoklis, varbūt ar daļu pārējo ārstu, un viņš uz šo viedokli pastāvēja, un bija grūti panākt, ka viņš mainītu savu viedokli. Tā es atceros, ka viņam bija uzskats, ka D vitamīnu vajadzētu izvairīties lietot, jo D vitamīns izraisa sklerozi. Un viņš patiešām uzskatīja, ka arī viņam pašam tieši pēc D vitamīna lietošanas ir attīstījusies šī te skleroze. Groms uzskatīja arī, ka nav vajadzīgs pievienot insulīnu intravenozās sistēmās, pārlejot intravenozi šķīdumus ar glikozes klātbūtni. Savukārt opozīcijā bijām mēs tolaik – Ebels, es un arī laboratorijas vadītājs, kurš tolaik atradās reanimācijas nodaļā – igaunis Romere. Romere bija ārkārtīgi gudrs cilvēks, ļoti daudz lasījis, un Romere uzskatīja, ka insulīna klātbūtne ir absolūti nepieciešama, lai šūnās varētu nokļūt tas, kam šūnās jānonāk, savukārt Groms bija pret to.” [46]

Prof. Jeļizaveta Livšica: „Mūsu katedrā bija periods, kad strādājām tikai četri cilvēki plus vadītājs: Irma Grote, Taņa Medne, Ivars Ebels un es.

Tad bija tikai Ārstniecības fakultāte Medicīnas institūtā. Vienā no mācību gadiem pēkšņi izrādījās, ka nepietiek stundu četrām pedagoģiskajām pediatru slodzēm. Professore M. Kurbatova nolēma, ka man un Irmai Grotei viņa stundas neņems nost, tā kā mēs jau bijām medicīnas zinātņu kandidātes. Bet Ivaram un Taņai Mednei neņems katram pa pusslodzei uz pusgadu, vienu semestri.

Mēs nolēmām, ka no mūsu algas mēs papildināsim mūsu apdalīto pusslodznieku algas tā, lai šīs pusslodzes zudums visus skartu vienādā pakāpē, lai naudas samazinājums mūsu algām būtu vienlīdzīgs visiem. Jau šis fakts vien norāda, ka mēs bijām viens par visiem un visi par vienu. Kā lai pēc tam nemainītos situācija, kā lai nenāktu jauna mode, jauna kārtība un jaunas problēmas, bet mūsu četrinieks vienmēr bija vienots.

Vieni no pirmajiem toreizējā Padomju Savienībā mēs sākām padziļinātu pētniecību attiecībā uz malabsorbcijas sindromu bērniem. Mēs izstrādājām pētniecības un diferenciāldiagnostikas metodes un arī ārstēšanu šīs patoloģijas dažādām formām.” [47]

Vija Švābe: „Ja ir rīta konference, profesoram vienmēr bija ko pateikt par kādu slimnieku vai kādu jautājumu, un tas viss bija pārsvarā no literatūras. Tas likās tā filozofiski, bet, no otras puses, tas bija objektīvi, viņš zināja, no kurienes viņš to ir lasījis. Viņš par katru jautājumu zināja kaut ko pateikt. Tagad vairs nav tāda, kas zinātu pateikt par visiem jautājumiem kaut ko. Teiksim, xxx ļoti kareivīga personība, viņa var pateikt tikai par savu reimatoloģiju, Livšica runāja vairāk no praktiskā viedokļa.

Bijām Cēsīs – profesors (I. Ebels), gan Groms, gan Strazdiņa, tur bija vietēja konference, tad Gromam bija viņa teorijas par rahītu: „Labāk rahīts nekā D hipervitaminoze.” Viņš arī bija pret antibiotikām, ka tās ir šausmīgi kaitīgas.” [48]

Maija Reznika Martova: „Viņš bija pavisam atšķirīgs, ne tāds kā mēs. Viņš nekad negribēja, lai bērnam tiktu nodarītas sāpes vai viņš tiktu satraukts. Vienu reizi es skatījos pie mums laboratorijā bērnu, un tur bija arī profesors, un bija prof. J. Livšica, tāda kareivīga kā jau vienmēr, teica, „zin ko, paskaties viņam kaklu”. Nu ko, es viņu tā riktīgi sagrābu, nereaģējot uz viņa pretošanos, to kaklu sāku skatīties. Ziniet, Ivaru Ģediminoviču pilnīgi tā kā krampis sarāva, pēc viņa domām, es asi un rupji apgājos ar bērnu.

Viņš tā nevarēja, viņš visu darīja kaut kā savādāk. Nekad es nedzirdēju, ka viņš ar kādu būtu runājis rupji vai pat asi. Ziniet, viņš to nemācēja. Dažreiz pat tajos gadījumos, kad viņu apvainoja, viņš nespēja atbildēt ko asu, varēja redzēt, ka viņam ir sāpīgi un aizvainojoši, bet viņš nekad neatbildēja ne ar kādu asumu, ne ar kādu rupjību.” [49]

Raimonds Pauls: „Jūsu tēvs bija labs pianists un labs ārsts, bet pirmām kārtām, un kas notiek daudz retāk – viņš bija labs cilvēks.” [50]

Džemma Skulme: „Viņš meklēja citu, tādu garīgāku sabiedrību, un tā bieži vien bija mākslinieciska. Tas atkal mani saveda kopā ar viņu jau kā ārstu, tas bija pie Ubāna. Viņš bija pastāvīgs viesis pie Ubāna. Jo Ubāns bija viens no nedaudziem Māksliniekiem. Tone bija viņa lielākais draugs. Bija laiks ar savu ļoti viltīgu vēršanu – brāli pret brāli, draugu pret draugu, tuvinieku pret tuvinieku. Attiecībās. Maz

bija, kur varēja atklāti runāt. Ubāna ceturtdienas notika tikai pēc 56. gada, jo līdz tam tomēr bija tas drauds. Franču biedrības, Rēriha biedrības – visi apcietinātie, visi, kas bija pietuvinātie, pāri visiem krita ēna. Sākās viesības pie Svempa, pie Ēriks Romānes, tur arī ne reizi vien viņš (Ivars) ir bijis. Un tur mēs tā satikāmies.

Viņš starp māksliniekiem bija ļoti vērtēts. Zināmā mērā tā ir aristokrātijas pulcēšanās. Mūsu zemē tā ir – mūsu gara cilvēki, kam prioritāra ir gara attīstība, tie ir gara aristokrāti. Tendence tādiem būt kopā kaut kur un baudīt vienas un tās pašas gara radītās vērtības, nu, tās saveda mūs. Tā bija sazarota lieta. Tas notika iepriekšējā, manā un arī vēl nākošā paaudzē.” [42]

I. Ebels turpināja muzicēt. Daudzi mūzikas mīļotāji Latvijā un citviet PSRS pazina Ivaru Ebelu kā izcilu pianistu un daudzkārtēju pašdarbības skašu uzvarētāju. 1957. gada 16. jūnijā viņš kļuva par Latvijas Padomju Savienības Republikas jauniešu festivāla laureātu klavierspēlē [30].

1967. gada pavasarī Rīgas Medicīnas institūta Bērnu slimību katedras docents Ivars Ebels un Jāzepa Vītola Latvijas Valsts konservatorijas simfoniskais orķestris republikas Tautas mākslinieka diriģenta Leonīda Vīgnera vadībā atskaņoja Ferencu Listu Pirmo koncertu klavierēm ar orķestri [51].

Mēnesi vēlāk talantīgais pianists ar savu sniegumu iepriecināja arī Liepājas iedzīvotājus, koncertējot kopā ar Emīla Melngalvja Liepājas mūzikas vidusskolas simfonisko orķestri LPSR Nopelniem bagātā mākslas darbinieka diriģenta Valda Vikmaņa vadībā. Koncertu klausījās un vērtēja arī Vissavienības skates žūrijas komisija. Tovakar Ivaram Ebelam tika piešķirts pirmās pakāpes laureāta goda nosaukums [51, 54].

Ivara Ebela spēlēto klavieru akordi ir daudz skanējuši Rīgā – Filharmonijas zālē un Rīgas Medicīnas institūta sarīkojumos, piemēram, 1968. gadā LVU aulā I. Ebels spēlēja savā klavierkoncertā, kas tiem, kuri to dzirdēja, vēl ilgi palika atmiņā, savukārt 1970. gadā ļoti plašā RMI sarīkojumā LVU aulā gruzīna komponista O. Takta-kišvili autorkoncertā Ivars Ebels atskaņoja Sergeja Raħmaņinova 2. klavierkoncertu. Bet ne tikai mūsu valstī ir izskanējušas izcilā pianista spēlētās klavieru skaņas, mūzikas gaitas I. Ebelu aizvedušas arī uz Maskavu – Kremļa Kongresa pili, kur viņš atskaņoja Frederika Šopēna „Revolucionāro etīdi” un F. Listu 1. klavierkoncertu, un uz Ļeņingradu, kur Ļeņingradas Vīborgas rajona kultūras namā un M. Gļinkas kape-las zālē arī varēja dzirdēt daudzsološo pianistu spēlējam F. Listu 1. klavierkoncertu. Ivars Ebels ir vairāku konkursu laureāts [52, 54].

Maskavā Vissavienības mākslas pašdarbnieku festivālā, kas noritēja 1967. gada 7.–25. oktobrī, daudzsološais pianists kļuva par 1. pakāpes laureātu [30, 54].

1967. gada 3. numura žurnālā „Māksla” varam lasīt: „„Es esmu ārsts,” Ivars Ebels saka ar uzsvāru. „Pirmkārt un vispār – ārsts. Bet savu dzīvi bez tā otra es nevaru.” Viņš noraugās flīģelī, kas, it kā savu neaizstājamību apzinādamies, ieņēmis vietu pašā istabas vidū.” [51]

Uldis Vikmanis: „Ar profesoru Ivaru Ebelu pēdējās tikšanās notika 1997. gada vasarā Latvijas Onkoloģijas centrā, 10. nodaļā, kur es pie profesora iegāju vairākas reizes. Viņš atradās kopējā sešvietīgā palātā, ģērbies vieglā treniņtērpā. Un, ieejot iekšā, man par lielu pārsteigumu viņš lasīja ārzemju žurnālu „Pediatrija”. Un vēl uz loga stāvēja salikti žurnāli, kas viņam bija jāizlasa.

Mūsu sarunas toreiz bija gan par esošo slimību, kura profesoram bija, gan arī par dzīvi, gan arī par to, ko viņš vēlētos. Viņa slēdziens bija, ja es varu ko darīt pediatrijas labā, lai es katedras vadību tomēr uzticētu docentei Rumbai. Un tad nāca 1998. gads, kad mēs aizgājām no Latvijas Medicīnas akadēmijas un atjaunojām Medicīnas fakultāti Latvijas Valsts universitātē, un tad es varēju arī izpildīt profesora vēlēšanos, lai docente, tagad profesore Ingrīda Rumba būtu šīs katedras vadītāja.

Es vienmēr esmu skatījies uz to, ka cilvēka vēlēšanās ir jāizpilda, un es nekur to neesmu publiski rakstījis, bet tomēr kaut kur tas ir jāizdara.

Otrs tāds profesors bija Ilmārs Lazovskis, kurš, atbraucis atpakaļ no Amerikas, sākoties mācību procesam otrajā pusgadā, pēkšņi iesniedza man atlūgumu [prof. Lazovskis bija tuvākais prof. I. Ebela domubiedrs un kolēģis – aut. piez.]. Daudziem nav zināms, ka profesoram Lazovskim pēdējā oficiālā darba vieta bija Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte. Viņš, zinādams par savu slimību, ļoti varonīgi to panesa, un, kad es viņam jautāju, varbūt ir diagnozes kļūda, viņš atbildēja – šaubu nav.

Runājoties par zinātniskā un pedagoģiskā darba turpināšanu pie iekšķīgām slimībām, lūdza, lai viņa darbu turpinātu profesors Valdis Pīrāgs. Es uzskatu, ka es esmu izpildījis abu šo ievērojamo cilvēku vēlēšanos, un es jūtos gandarīts, ka es to varēju izdarīt.” [53]

VĒRES

1. Vīksna A. Pediatrijas saknes Latvijā. *Latvijas Ārsts*, 2003. 6: 6–7.
2. Mozgis Dz. *Laime ir kalpot bērniem*. Rīga, 1999, 115 lpp.
3. Ranka I., Pukše I. Pediatrijas klīnikas Latvijā no gadsimtu mijas līdz mūsu dienām. *Latvijas Ārsts*, 1991. 11: 62–64.
4. *Bērnu Klīniskā universitātes slimnīca*. Pieejams: http://www.bkus.lv/page/?main_page_id=46&page_type=text (skatīts 2012.28.01.)
5. Gartjē Eduards. *Latvijas Enciklopēdija*, 2. sēj. Rīga: SIA „Valērija Belokoņa izdevniecība”, 2003, 572 lpp.
6. Rumba I., Marksa-Ebela Ā. Pediatrija Latvijas Universitātē. *Latvijas Universitātei – 80*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1999, 183. lpp.
7. Nīmanis Jēkabs. *Latvijas Enciklopēdija*, 4. sēj. Rīga: SIA „Valērija Belokoņa izdevniecība”, 2007, 569 lpp.
8. Vīksna A. *Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte 1919–1950*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2011, 499 lpp.
9. Feders Gerhards. *Latvijas Enciklopēdija*, 2. sēj. Rīga: SIA „Valērija Belokoņa izdevniecība”, 2003, 480 lpp.
10. LVU arhīvs. 7. apr., 687. l., 8. lp. (Ebels Gedimins Reiņa d. Kadru uzskaites lapa, zinātnisko darbu saraksts, autobiogrāfija, iesniegumi LU MF dekānam, Medicīnas fakultātes dekāna P. Stradiņa parakstīts LU MF Padomes lēmums uzdot G. Ebelim pārzināt Bērnu slimību katedru, 1944. 3. novembrī)
11. Ebels Gedimins. *Atmiņu burtņīcas, rokraksts, 1959.–1965*. Rīga.
12. Ebels Gedimins. *Latvijas Enciklopēdija*, 2. sēj. Rīga: SIA „Valērija Belokoņa izdevniecība”, 2003, 366 lpp.
13. Intervija ar Džemmu Skulmi. 2010.

14. Intervija ar prof. Daci Gardovsku. 2010.
15. Intervija ar prof. Ainu Mucenieci. 2007.
16. Intervija ar prof. Ainu Dālmani. 2010.
17. Intervija ar ārsti Birutu Kaminsku, prof. Kaminska kundzi, 2010.
18. RSU arhīvs, 54. apr., 256. l., 1,7–8,25 lp. (Gedimins Ebels. RMI direktora prof. Ernesta Burtņieka raksturojums G. Ebelam – RMI bērnu slimības asistentam.)
19. Ebela I. *Ebelu dzimta Latvijas medicīnā*. Iesniegts publicēšanai LU Akadēmiskajā apgādā. 2012.
20. Эбелс И. Г. *К вопросу о взаимосвязи тонзиллогенной интоксикации и ревматизма у детей*. Автореферат дисс. Р., 1965, 20 с. [Ebels I. Par tonsilogēnās intoksikācijas un reimatisma saistību bērniem. Autoreferāts disertācijai, 1965, 20 lpp.]
21. Kristapa Rudzīša apsveikuma runa pasākumā par godu I. Ebela iecelšanai RMI Pediatrijas katedras vadītāja amatā 1971. g.
22. Intervija ar I. Ebelu. 2010.
23. Ebela I. In memoriam. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1998, 5: 46.
24. RSU arhīvs, 6. apr., 58. l. (I. Ebela studentu lieta)
25. Intervija ar pianistu prof. Nikolaju Fedorovski. 2010.
26. Intervija ar prof. Ilmāru Lazovski. 2003.
27. Intervija ar koncertmeistari Dainu Graubiņu. 2010.
28. Intervija ar kultūras ministru Vladislavu Kaupužu 2010.
29. Эбелс И. Г. *Особенности хронических болезней печени у детей*. Автореферат дисс. на соискание ученой степени доктора мед. наук. М., 1978, 28 с. [Ebels I. Hronisko aknu slimību īpatnības bērniem. Disertācijas autoreferāts. Maskava, 1978, 28 lpp]
30. RSU arhīvs, 7. apr., 760. l. (I. Ebela profesora lieta)
31. Latvijas Zinātņu akadēmija. Emeritēto zinātnieku saraksts. Pieejams: <http://www.lza.lv/LAT/Emerit/Saraksts.htm> (skatīts 2011.25.11.)
32. Vītola V. Tikšanās. *Latvijas Ārsti*, 1998, 9: 480–481.
33. Intervija ar Dzintru Celmiņu. 2010.
34. Intervija ar prof. Silviju Rembergu. 2010.
35. Pilmane M. Skolotājs. *Latvijas Ārsti*, 1998, 9: 483.
36. Intervija ar prof. Jāni Gaujēnu. 2012.
37. Intervija ar doc. Edvīnu Platkāji. 2012.
38. Intervija ar Romanu Vitkovski. 2010.
39. Mežulis P., Ebela I. Ebeļu Reinim-Bitānam – 130. *Skolotāju Avīze*, 1989, febr.
40. Rožkalne A. *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Rīga: Zinātne, 2003, 739 lpp.
41. Gudriķe B., Kalniņš J. *Latviešu literatūras darbinieki*. Rīga: Zinātne, 1965, 375 lpp.
42. Bula D. *Dziedātājtauta: Folklorā un nacionālā ideoloģijā*. Rīga: Zinātne, 2000, 187 lpp.
43. Ščegoļihina I. *Herders Rīgā (Herder in Riga)*. Rīga: Rīgas Doma evaņģēliski luteriskā draudze, 2005, 129 lpp.
44. Ebels R. (Maziņš). Par Latviešu tautas dziesmām un viņu krājumiem. *Balss*, 1880, 36.–38. lpp.
45. Tacitus G. C. *Germānija*, 98. lpp.
46. Intervija ar prof. Enoku Biķi. 2010.
47. Livšica J. vēstule no Sanfrancisko, ASV. 2010. 15. aprīlis.
48. Intervija ar doc. Viņu Švābi. 2011.

49. Intervija ar Maiju Reznīku Martovu. 2010.
50. Intervija ar maestro Raimonu Paulu. 2010.
51. Zigmonte D. Ārsta un pianista rokas. *Māksla*, 1967, 3: 28–29.
52. Bieziņš A. Ārsts, zinātnieks, mūziķis. *Padomju Medīkis*, 1970, 27. marts.
53. Intervija ar prof. Uldi Vikmani. 2011.
54. Akmentiņa D. *Profesors Ivars Ebels un Latvijas pediatrija*. Diplomdarbs. Rīga, 2008.

Summary

The aim of the study was to investigate when child diseases appeared as a university subject in Latvia, who were its first creators of Latvian origin, as well as the conditions that facilitated or impeded the development of European paediatrics in Latvia. Emphasis is put on the first child doctors of Latvian origin, who became heads of LU, later RMI and LMA Department of paediatrics and were granted academic degrees – doc.ex. Gedimins and prof. Ivars Ebels. It has been justified, what characteristics and qualities along with historical and political coincidence allowed them to become significant founders of the Latvian school of paediatrics; they have been positively assessed in several generations by patients, students, colleagues and societal authorities not only as physicians, pedagogues and researchers, but also as philosophers and artists – a professional writer and pianist. The succession of the Latvian professional elite has been emphasized, as well as the significance of education and art and its influence on their abilities to lay the foundations in their basic profession.

The evolution of the history of paediatrics in Latvia is tragic. The development of the school of paediatrics began with the independence of the Latvian country and the founding of the University of Latvia (LU). Unfortunately, the Department of Paediatrics worked in the direction of the West only until the occupation, which was followed by 30 years of guest lecturers from the East – the USSR. The development of the Latvian school of paediatrics proceeded in 1971, when Latvian Ivars Ebels became head of the Department, becoming the first Latvian professor in child diseases. He resumed the work initiated by his father Gedimins Ebels, who became head of the LU Paediatric department in the year of the occupation of Latvia and was dismissed due to his non-compliance with the ruling establishments ruling force attempts to forbid the teaching and practice of the European school of paediatrics.

Keywords: *Latvian school of pediatrics, University of Latvia Department of Pediatrics, first Pediatric Department leaders of Latvian origin – Gedimins Ebels, first Professor of Latvian origin in pediatrics – Ivars Ebels, Riga Institute of Medicine, Eduard Gartje, Gerhards Feders, Jekabs Nimanis.*

**Patologs ārkārtas profesors Jānis Alfrēds Kaktiņš:
dzīves un darba gaita**
*Pathologist, Extraordinary Professor Janis Alfreds Kaktins:
Life and Work*

Valentīna Gordjušina, Tatjana Kiričenko, Līna Dreibergera, Arnis Vīksna

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte

Šarlotes iela 1a, Rīga, LV-1001

E-pasts: valentina.gordjusina@lu.lv

Profesora Romana Adelheima audzēknis Jānis Alfrēds Kaktiņš (1892–1955) Latvijas Universitātes Patoloģiskās anatomijas institūtā strādāja no 1921. līdz 1944. gadam, 1934. gadā viņš aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju, 1939. gadā tika ievēlēts par institūta vadītāju un 1943. gadā par ārkārtas profesoru. Pēc Otrā pasaules kara viņš strādāja praktiskā darbā Vācijā un ASV. Publicējis aptuveni 30 darbus latviešu, vācu, franču un amerikāņu zinātniskos izdevumos par patoloģiskās anatomijas, bakterioloģijas, seroloģijas un onkoloģijas jautājumiem.

Atslēgvārdi: Jānis Alfrēds Kaktiņš, Latvijas Universitāte, patoloģiskā anatomija, bakterioloģija, seroloģija, onkoloģija.

Robežšķirtni patoloģiskās anatomijas vēsturē Latvijā iezīmēja 1939. gads, kad specialitātes vadība pirmo reizi nonāca latviešu zinātnieka rokās, proti, pēc profesora Romana Adelheima (1881–1938) pēkšņās nāves 1938. gadā un viņa akadēmiskā pēcteča docenta Makša Branta (1890–1972) izceļošanas uz Vāciju 1939. gadā par Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes Patoloģiskās anatomijas institūta vadītāju kļuva privātdocents Jānis Alfrēds Kaktiņš. Viņa darbības apskats tagad papildina pirms vairākiem gadiem sākto divu viņa priekšteču darbības aplūkojumu [1].

Par J. A. Kaktiņu literatūrā sastopamas diezgan skopas ziņas. LU desmit un divdesmit gadu jubilejas izdevumā ietverti viņa biogrāfijas pamatdati un publicēto darbu saraksts [2]. Pirms kara daži dati publicēti latviešu biogrāfiskā vārdnīcā [3] un zinātnieku veikuma apkopojumā sakarā ar valsts divdesmito gadadienu [4]. Emigrācijā J. A. Kaktiņa vārds iekļauts Latvju enciklopēdijā [5], kā arī viņa pārstāvētās akadēmiskās vienotnes „Atauga” jubilejas pārskatā [6]. Periodikā publicēta nāves ziņa, bet abus nekrologus J. A. Kaktiņam veltījuši tuvi darba kolēģi – ķirurgs profesors Jānis Šulcs (1885–1979), hektografētā ārlatviešu ārstu presē paužot nostalgiskas atmiņas [7], kā arī jau minētais kolēģis M. Brants vācu patoloģijas žurnālā ar ļoti saturīgu nelielā zinātniskās darbības pārskatu [8]. Nesenākā laikā J. A. Kaktiņa īsbiogrāfija publicēta ārlatviešu ārstu biogrāfiju apkopojumā [9], LU Medicīnas fakultātei veltītā monogrāfijā [10], bet disertācija fiksēta LU aizstāvēto disertāciju rādītājā [11]. Ja vēl pieskaita vairākas lappuses Gintas Ferberes disertācijā, tas arī ir viss, kas par J. A. Kaktiņu pateikts [12].

Raksta pamatā ir arhīva dokumenti no J. A. Kaktiņa – LU mācītspēka personiskās lietas [13], kā arī viņa publicētie darbi. Šis būtībā ir pirmais viņam veltītais raksts Latvijas medicīnas vēstures literatūrā.

Jānis Alfrēds Kaktiņš dzimis 1892. gada 15. februārī Mazsalacā tirgotāja Pētera Kaktiņa un viņa dzīvesbiedres Ievas ģimenē. Mācījies vietējās skolās un Pērnavas ģimnāzijā, pēc kuras beigšanas 1911. gadā iestājies Tērbatas Universitātes Medicīnas fakultātē. No studiju sola 1916. gadā iesaukts Krievijas armijā un dienējis par t. s. ārrindas ārstu (bez augstskolas diploma), izpildot jaunākā ārsta pienākumus 9. Donas kazaku artilērijas divizionā un 2. Kubāņas kazaku artilērijas pulkā. Pēc Krievijas impērijas un tās armijas sabrukuma 1918. gadā J. A. Kaktiņš dienēja ģenerāļa Antona Deņikina (1872–1947) armijā, kas cīnījās pret padomju varu, un tika paaugstināts par pulka vecāko ārstu. Pēc šās armijas sagrāves J. A. Kaktiņš nokļuva Salonikos, Grieķijā, un kalpoja kādā hospitālī, bet tālāk nonāca Ēģiptē, kur ieguva angļu armijas kapteiņa pakāpi, un 1921. gadā atgriezās Latvijā.

Lai pabeigtu medicīnas studijas, 1921. gadā J. A. Kaktiņš iestājās nule dibinātās Latvijas Augstskolas Medicīnas fakultātē un tajā pašā gadā kļuva par Patoloģiskās anatomijas institūta subasistentu, proti, kā vecāka kursa students mācīja jaunākos. Līdztekus kā bakteriologs viņš pārraudzīja trakumsērgas apkarošanas nodaļu, kas šai laikā tika pievienota Patoloģiskās anatomijas institūtam [14].

Patoloģiskā anatomija kā medicīnas specialitāte Latvijā bija sākusi veidoties 19. gadsimta otrajā pusē. Rīgas pilsētas 1. slimnīcā prozektūra tika izveidota 1883. gadā un Rīgas pilsētas 2. slimnīcā (tag. P. Stradiņa Klīniskā universitātes slimnīca) – 1913. gadā. Tās abas laika gaitā kļuva par apmācības bāzi medicīnas studentiem un ārstiem. Patoloģiskās anatomijas dienestu Rīgā izveidoja Hanss Kranhals (1853–1910), bet par tās kā akadēmiska mācību priekšmeta pamatlicēju Latvijā kļuva R. Adelheims, kura darbība saistīta ar abām lielākajām slimnīcām. Arī J. A. Kaktiņa kā R. Adelheima skolnieka darbība norisa abās, jo Patoloģiskās anatomijas institūts no 1. slimnīcas 1928. gadā pārvācās uz 2. slimnīcu, kuras prozektūra tika pārbūvēta, ierīkojot auditoriju un laboratoriju, un pielāgota gan studentu apmācībai, gan pētnieciskam darbam [15].

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātes ārsta diplomu J. A. Kaktiņš ieguva 1923. gadā, par jaunāko asistentu kļuva 1924. gadā, bet no 1926. līdz 1927. gadam kā Rokfelleras fonda stipendiāts zināšanas pilnīgoja Parīzē. 1928. gadā viņš tika ievēlēts par asistentu, drīz pēc medicīnas doktora disertācijas „Eksperimentālie pētījumi par dažām Rīgas *virus fixe* īpašībām” aizstāvēšanas 1934. gadā – par vecāko asistentu un līdztekus 1938. gadā – par privātdocentu.

Par Patoloģiskās anatomijas institūta (padomju laikā no 1940. līdz 1941. gadam – katedras) vadītāju J. A. Kaktiņš kļuva 1939. gadā un vadīja to līdz 1944. gadam, līdztekus viņš vadīja arī Vispārīgās patoloģijas institūtu no 1943. līdz 1944. gadam; 1940. gadā viņš tika ievēlēts par docentu, 1943. gadā – par ārkārtas profesoru. Kā Latvijas patriots 1944. gadā kopā ar 190 sabiedrībā pazīstamiem cilvēkiem, nebaidoties no iespējamām represijām, viņš parakstīja Latvijas Centrālās padomes memorandu, kas pieprasīja atjaunot Latvijas Republikas suverenitāti [16]. Tas notika, un kopā ar daudziem simtiem Latvijas ārstu J. A. Kaktiņš devās emigrācijā. Patoloģiskās anatomijas institūts 1944. gadā darbību uz laiku pārtrauca, jo trimdā

devās arī abi viņa asistenti Monika Zirne (1909–1997) un Jānis Sīka (1914–1982), kas vēlāk bija profesors Ņujorkā.

Studiju laikā J. A. Kaktiņš bija iesaistījies akadēmiskā biedrībā (vienotnē) „Atauga”, ko 1909. gadā Tērbatā nodibināja un 1924. gadā Rīgā atjaunoja psihiatrs profesors Hermanis Buduls (1882–1954). Atšķirā no studentu korporācijās dominējošās arišķības „Ataugā”, kuras ievirze bija tautiskums, tolerance un biedriskums, lielāka uzmanība tika pievērsta nopietnai interesei par zinātni, padziļinātai specialitātes apguvei, sava pasaules uzskata veidošanai. Kopība tika turpināta arī pēc studijām vebiedra statusā, un savu pēctecību „Atauga” saglabāja līdz 20. gadsimta beigām. No mediķiem dažādos laika posmos tajā darbojušies spilgta intelektuāla plejāde, profesori un ārkārtas profesori – bērnu ķirurgs Aleksandrs Bieziņš (1897–1975), anatoms un antropologs Nikolajs Caura, mikrobiologs Egons Dārziņš (1894–1966), psihiatrs Nikolajs Jerums (1904–1991), internists Jānis Miķelsons (1888–1952), ķirurgs J. Šulcs, internists Nikolajs Vētra (1897–1955), neirologs Jānis Vilde (1900–1971), docenti un privātdocenti ginekologi Pēteris Ābele (1893–1986) un Jānis Āboliņš (1906–1994), oftalmologs Kārlis Apinis (1895–1967), dermatovenerologs Jūlijs Galejs (1884–1951), ortopēds Kārlis Lenčbergs (1903–1979), pediatrs Jēkabs Nīmanis (1892–1979), fiziologs Jānis Skuja (1886–1983) u. c. [17]. 1934. gadā J. A. Kaktiņš apprecējās ar Alvīni Grunduli, dzimušu Kepleri.

Nokļuvis emigrācijā Vācijā, pēc kara beigām J. A. Kaktiņš ar IRO (Starptautiskā bēgļu organizācija) starpniecību kļuva par Bakterioloģijas un seroloģijas laboratorijas vadītāju Ambergā, Bavārijā. Veicot praktisku darbu, J. A. Kaktiņš nezaudēja un centās saglabāt interesi par zinātni, 1950. gadā tika uzņemts par respektablās Vācu patoloģu biedrības biedru.

Pārcēlies uz Amerikas Savienotajām Valstīm 1950. gadā, J. A. Kaktiņš atrada darbu nelielā pilsētiņā *Barre* Vermontas pavalstī, kur vadīja Bakterioloģijas laboratoriju, pie reizes pārraugot vietējās slimnīcas morgu. Viņš kļuva par vietējā Rotari kluba biedru, ātri iejutās un guva cieņu sabiedrībā.

Daudzās pārmaiņas dzīves beigu posmā bija atstājušas nelabvēlīgu iespaidu uz veselību, un Jānis Alfrēds Kaktiņš nomira 1955. gada 24. martā.

Ārkārtas profesora J. A. Kaktiņa pētījumi galvenokārt veltīti patoloģiskajai anatomijai, onkoloģijai un seroloģijai. Latvijas un ārvalstu zinātniskajā presē viņš publicējis kādus trīsdesmit darbus latviešu, vācu, franču un angļu valodā, kas tapuši viņa darbības posmā Latvijā, bet emigrācijā diemžēl zinātnisko produktivitāti nomākuši eksistenciālas dabas jautājumi.

J. A. Kaktiņa pirmais zinātniskais darbs par ādas vakcinoterapiju un imunitāti vairāku infekcijas slimību gadījumā drīz pēc ārsta diploma iegūšanas 1924. gadā tika publicēts vietējā medicīnas presē [18]. Jau tajā pašā gadā sekoja kopā ar šefu R. Adelheimu Berlīnē publicēts plašāks eksperimentāls pētījums par Sibīrijas mēri [19]. Darba mērķis bija tuvāk izpētīt organisma imunitātes un ādas aizsargspēju nozīmi Sibīrijas mēra gadījumā. Aplūkota mākslīgi izraisīta primāra Sibīrijas mēra infekcija truša smadzenēs. Autori pierādīja, ka infekcija var izplatīties ne tikai no ādas, bet arī no smadzenēm vai zarnām un ka jūras cūciņām, trušiem un baltajām pelēm (iespējams, arī citiem dzīvniekiem) jebkādi iegūta Sibīrijas mēra infekcija, neatkarīgi no formas un ieguves veida, vienmēr noved pie *meningitis anthracica* – Sibīrijas mēra meningīta. Konspektīvā veidā darbs pārpublicēts *Journal of the American Medical Association*.

Kā Rokfelleru fonda stipendiāts kopā ar otru perspektīvu LU Medicīnas fakultātes pārstāvi E. Dārziņu 1926./1927. gadā J. A. Kaktiņš mācījās un strādāja Pastēra institūtā Parīzē profesora Aleksandra Bezredkas (1870–1940) vadībā, īpaši ieinteresējoties par trakumsērgas pētniecību. Šai laikā viņš piedalījās 1. starptautiskajā trakumsērgas konferencē Parīzē 1927. gadā un publicēja darbus ne tikai par trakumsērgu, bet arī par mēra un tetāna imunizāciju franču valodā.

Nozīmīgākais J. A. Kaktiņa pētījums ir 1934. gada 18. janvārī aizstāvētā disertācija „Eksperimentāli pētījumi par dažām Rīgas *virus fixe* īpašībām”, kuras mašīnraksta eksemplāra apjoms ir 140 lapas [20], bet izvērsts pārskats pirms tam publicēts vācu imunoloģijas žurnālā [21]. Disertācijas oponenti bija R. Adelheims, higiēnists profesors Ernsts Fērmanis (1872–1947) un E. Dārziņš, proti, pēc fakultātē pieņemtās kārtības trešais nosauktais bija darba vadītājs, un gluži labi noprotams, ka E. Dārziņš varēja dot ļoti lietpratīgus padomus savam kolēģim, bet tiešais šefs institūtā bija profesors R. Adelheims, kuram J. A. Kaktiņš priekšvārdā izsaka sirsniņu pateicību par darba rosināšanu, savukārt R. Adelheims neskopojās paslavēt audzēkni [22]. Disertācijā aplūkota *virus fixe* gaita sākumā no Parīzes uz Pēterburgu un tālāk uz Rīgu ar daudzreiz atkārtotām pasāžām uz eksperimentu dzīvniekiem, līdz tas kļuvis avirulents cilvēkiem un suņiem un izmantojams vakcinācijai pret trakumsērgu. Noskaidrotas Rīgas *virus fixe* īpašības acu, ādas un zemādas iekaisumu gadījumos, kā arī sausuma, karstuma, fenola un ētera ietekme uz to.

J. A. Kaktiņš veicis arī vairākus tematiski atšķirīgus pētījumus. Kopā ar LU fakultātes terapijas klīnikas asistentu Ādamu Lūsi (1890–1973) viņš 1932. gadā vietējā ārstu presē publicēja darbu par sēnīšu slimību patoģenēzi, balstoties uz klīnisku novērojumu Rīgas pilsētas 2. slimnīcā, proti, plaušu blastomikozi 19 gadus vecam pacientam kā komplikāciju pēc vēdertīfa. Sākumā noteiktā diagnoze plaušu tuberkuloze nav guvusi apstiprinājumu, jo krēpu atkārtotos uzņēmumos tuberkulozes baktērijas nav atrastas, toties to vietā atrastas rauga sēnes – *Monilia*. Autori konstatē un atgādina, ka mērenā klimatā samērā retai slimībai neskaidros gadījumos ļoti svarīga ir diferenciāldiagnoze, jo tā bieži tiek jaukta ar plaušu tuberkulozo pneimoniju vai bronhopneimoniju. Autori atsaucas uz tolaik pieņemto vācu klīnicista Teodora Bruģša (1878–1963) ieteikto plaušu mikožu klasifikāciju: aktinomikoze, aspergiloze, streptotrihoze un blastomikoze [23].

Ievēriību pelna J. A. Kaktiņa Vīnē 1931. gadā publicētais darbs sifilisa seroloģijā par modificēto Tsu-reakciju salīdzinājumā ar klasiskajām Vasermana un Meinikes reakcijām [24]. Kopā ar LU Tiesu medicīnas institūta vecāko asistentu Miķeli Veidemani (1895–1945) J. A. Kaktiņš 1929. gadā publicēja apkopojošus datus par lepras slimnieku asinsgrupām Latvijā. Pārbaudot 106 pacientus, konstatēts, ka nepastāv cieša sakarība starp asinsgrupu un predispozīciju uz lepru, pie tam biežāk slimo sievietes [25].

Vīnes klīniskā nedēļrakstā 1932. gadā J. A. Kaktiņš ziņoja par hronisku ādas slimību *acne vulgaris*, kas vairāk pazīstama kā baltie un melnie komedoni, pinnes vai vienkārši izsitumi. Jautājums nav zaudējis aktualitāti arī mūsdienās. Slimībai raksturīgs ādas tauku dziedzeru un matu folikulu hronisks iekaisums, ar to slimo 85% pusaudžu un arī pieaugušie. Savā darbā viņš aplūko ādas funkcijas un nozīmi imunobioloģiskās reakcijās, pie tam *acne vulgaris* attīstību sekmē *Staphylococcus albus*. J. A. Kaktiņš apraksta vakcīnas pret ādas tauku dziedzeru iekaisumu izgatavošanu un autovakcinācijas metodi. Viņš izveidoja divas vakcīnas formas – vienu

subkutānas injekcijas veidā un otru kā antivīrusu saturošu ziedi. Veiksmīgi izārstēti 11 sarežģīti gadījumi [26].

Kopā ar LU Farmakoloģijas institūta vecāko asistentu Eduardu Renci (1898–1962) J. A. Kaktiņš veica pētījumu par skābju ietekmi uz anafilaktisko šoku un noskaidroja, ka hroniska skābju lietošana pastiprina anafilaktiskas izpausmes [27]. Viņš veica pētījumus arī par organisma imunizāciju ar liesas sērgas antigēnu un ādas imunizāciju ar tetāna vakcīnu. Viņš palīdzēja savam institūta kolēģim M. Brantam veikt eksperimentālu pētījumu par tomātu sulas injekciju eksperimenta dzīvniekiem jeb Belovšena audzējiem [28].

Savas darbības pēdējā posmā Latvijā J. A. Kaktiņš pievērsās šādām pētījumu tēmām: „Bakteriālais karš”, „Jauns smadzeņu substances signālaģents”, „Retikulo-endoteliālās sistēmas funkcijas”, „Granulozo šūnu audzēji”, „Anamnētiskā reakcija kā kritērijs RES aktivitātes izvērtēšanai”, „Alerģisku un anafilaktisku pamatnoteikumu pārmantošana”, „Astmas terapija ar autovakcīnu”, „Audzēju problemātika”, „Endokarda audzēji” u. c. [29].

J. A. Kaktiņš 1942. gadā vadījis zobārsta Viktora Kalniņa (1907–1991) promocijas darbu „Askorbīnskābes ietekme uz skorbutisko jūras cūciņu zobiem un žokļa kaulu” un tajā pašā gadā oponentis ftiziātram Francim Voldemāram Šedrikam (1909–1944), aizstāvot disertāciju „Par tuberkulozes baciļu humānā un bovīnā tipa diferencēšanu” [30].

Lai gan Otrais pasaules karš visai negatīvi ietekmēja ārkārtas profesora Jāņa Alfrēda Kaktiņa akadēmisko virzību, viņš tomēr atstājis bagātīgu zinātnisko mantojumu patoloģijā.

VĒRES

1. Gordjušina V., Skudra M., Vīksna A. Profesors Romans Adelheims un patoloģiskās anatomijas attīstība Latvijas Universitātē. *LU Raksti*, R., 2004, 661. sēj., 162.–167. lpp.; Gordjušina V., Kiričenko T., Vīksna A. Patologs Maksis Brants un viņa pētnieciskā darbība. *LU Raksti*, R., 2007, 716. sēj., 153.–158. lpp.
2. *Latvijas Universitāte. 1919–1929*. R., 1929, 511., 512. lpp.; *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939*. R., 1939, 2. d., 444.–445. lpp.
3. *Es viņu pazīstu*. R., 1939, 231. lpp.
4. *Zinātne tēvzemei divdesmit gados. 1918–1938*. R., 1938, 267. lpp.
5. *Latvju enciklopēdija*. Stokholma, 1951, 1. sēj., 929. lpp.
6. *Akadēmiskā biedrība Atauga. 1909–1959*. Vesterosa, 1961, 208.–209. lpp.
7. Šulcs J. Atmiņas par profesoru Jāni Kaktiņu. *LĀAT Apkārtraksts*, 1955, 40. Nr., 3.–7. lpp.
8. Brandt M. Janis Alfred Kaktiņš †. *Verhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Pathologie*, 1956, Bd. 39, S. 423, 424.
9. *Latviešu ārsti pasaulē*. R., 1993, 29. lpp.
10. Vīksna A. *Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte. 1919–1950*. R., 2011, 386. lpp.
11. *Latvijā aizstāvētās doktora disertācijas (1923–1944). Bibliogrāfisks rādītājs*. R., 2004, 65. lpp.
12. Ferber G. *Die Geschichte der deutsch-lettischen Beziehungen im Fachgebiet der Pathologie. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Medizin*. Bochum, 1997, S. 97–104.
13. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 7427. f., 13. apr., 728. l.

14. Kaktiņš A. Pārskats par Rīgas pilsētas Pastēra institūta darbību 1922. un 1923. g. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1924, Nr. 4/5, 116.–119. lpp.; Tauriņa Z. Pastēra institūts. *Stradiņa slimnīca. Rakstu vainags deviņdesmitgadē.* R., 2000, 216.–219. lpp.
15. Feldmane L., Skudra M. Patologanatomijas attīstība. *Stradiņa slimnīca. Rakstu vainags deviņdesmitgadē.* R., 2000, 159.–166. lpp.
16. *Latvijas Centrālā padome. Latviešu nacionālā pretošanās kustība. 1943–1945.* Upsala, 2000, 414.–421. lpp.
17. *Akadēmiskā biedrība Atauga.* Vesterosa, 1961, 235 lpp.
18. Kaktiņš A. Ādas vakcinoterapija un imunitāte dažās infekcijas slimībās. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1924, Nr. 4/5, 113.–116. lpp.
19. Adelheim R., Kaktin A. Experimentelle Beiträge zur Milzbrandinfektion. *Klinische Wochenschrift*, 1924, Nr. 38, S. 1721, 1722.
20. J. A. Kaktiņa disertācija interesentiem rodama Latvijas Universitātes Akadēmiskā bibliotēkā, Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā un Paula Stradiņa Klīniskās universitātes slimnīcas projektūrā.
21. Kaktin A. Über einige biologische Eigenschaften des in Riga verwandeten Virus fixe. 1. Mitteilung. *Zeitschrift für Immunitätsforschung*, 1931, Bd. 72, H. 6/6.
22. Ferber G. *Die Geschichte der deutsch-lettischen Beziehungen im Fachgebiet der Pathologie. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Medizin.* Bochum, 1997, S. 99.
23. Lūss A., Kaktiņš A. Plaušu blastomykosis gadījums. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1932, Nr. 12, 765.–770. lpp.
24. Kaktin A. Die modifizierte Tsu-Reaktion in Vergleich mit den Reaktionen nach Wassermann und Meinicke. *Wiener Medizinischen Wochenschrift*, 1931, Nr. 47, S. 1–2.
25. Weidemann M., Kaktin A. Über die Verteilung der Blutgruppen bei Leprosen in Lettland. *Zentralblatt Haut- und Geschlechtskrankheiten*, 1929, Nr. 32, S. 195.
26. Kaktin A. Über die Vakzinetherapie bei Akne vulgaris. *Wiener klinischen Wochenschrift*, 1932, Nr. 6, S. 173.
27. Rentz E., Kaktin A. Über die Wirkung von Säure bzw. Alkali auf den anaphylaktischen Schock. *Zeitschrift für Immunitätsforschung*, 1934, Bd. 83, H. 1/2, S. 59–70.
28. Brandt M. Zur Frage der Bellowschen Tomatensaftumoren. *Zeitschrift für Krebsforschung*, 1933, Bd. 39, Nr. 1, S. 30–35.
29. Brandt M. Janis Alfred Kaktinš †. *Verhandlungen der Deutschen Gesellschaft für Pathologie*, 1956, Bd. 39, S. 423, 424.
30. *Latvijā aizstāvētās doktora disertācijas (1923–1944).* Bibliogrāfisks rādītājs. R., 2004, 78. lpp.

Summary

Janis Alfreds Kaktins (1892-1955), student of Professor Roman Adelheim, worked in the Latvian University's Institute of Pathologic Anatomy from 1921 till 1944. In 1934 he defended the medical doctor's dissertation. In 1939 he was elected as the director of the Institute of Pathologic Anatomy and in 1943 he was elected Extraordinary Professor. After the 2nd World War, he laboured in practice in Germany and later in the USA. He has published approximately 30 papers in Latvian, German, French and American scientific editions on the Pathologic Anatomy, Bacteriology, Serology and Oncology issues.

Keywords: *Janis Alfreds Kaktins, University of Latvia, Pathologic Anatomy, Bacteriology, Serology, Oncology.*

Polijas prezidenti un Latvija *Polish Presidents and Latvia*

Ivans Griņevičs

Latvijas Zinātņu vēstures asociācija
Kurzemes prospekts 88–11, Rīga, LV-1069
E-pasts: *biedriba_inflanty@inbox.lv*

Ilgars Grosvalds

LU, RTU Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs
Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1586

Ceļš uz augstāko izglītību Polijas pirmajai personai – valsts vadonim (1918–1922) un virspavēlniekam maršalam Jusefam Pilsudskim veda uz Ukrainu – Harkovas Universitāti. Tagadējā Latvijas teritorijā mācījušies trīs Polijas Valsts prezidenti: Gabriels Narutovičs – Liepājas klasiskajā ģimnāzijā (1873–1883), Staņislavs Voječovskis – Kurzemes guberņas ģimnāzijā Jelgavā un Ignācijs Moscickis – Rīgas Politehnikumā (1887–1891).

Tagadējo Polijas Valsts prezidentu Bronislavu Komorovski ar Latviju saista senas dzimtas radniecības saites. Viņa vectēvs Pjotrs Antonijs Komorovskis bija Kurmenes muižas Lietuvas pierobežā īpašnieks, miris 1920. gadā Rīgā.

Atslēgvārdi: Jusefs Pilsudskis (*Jozef Pilsudski*), Gabriels Narutovičs (*Gabriel Narutowicz*), Staņislavs Voječovskis (*Stanisław Wojciechowski*), Ignācijs Moscickis (*Ignacy Mościcki*), Bronislavs Komorovskis (*Bronisław Komorowski*).

Milzīgās Žečpospolitas sadales rezultātā XVIII gadsimtā Polijas karaliste nonāca Krievijas impērijas, Austrijas un Prūsijas pakļautībā. Patriotiskā poļu jaunatne nebija apmierināta ar tādu situāciju un pretojās, īpaši vētrains mācību iestādēs. Pēc 1830.–1831. gada poļu sacelšanās pret cariskās Krievijas patvaldību Varšavas un Viļņas Universitāti – vecāko Baltijā – slēdza. Jaunieši bija spiesti mācīties tālu no savām dzimtajām vietām – rietumos vai austrumos.

Daudzi šlahtiči, palikuši Rīgā no inflantu laikiem vai dzimuši Polijas caristē, par savu *Alma Mater* izvēlējās Rīgas Politehnikumu (1862–1896) un tā darba turpinātāju – Rīgas Politehnisko institūtu (1896–1918) ar vācu un krievu mācību valodu [1, 2].

Te mācījies tiltu celtnieks Benedikts Vodzinskis (1859–1926), Ventspils ostas cēlētājs Mečislavs Šistovskis (1852–?), izgudrotājs Bruno Abdanks-Abakanovičs (1852–1905), augsnes pētnieks Stefans Bazarevskis (1871–1943), agronoms Jozefs Mikolovskis Pomorskis (1868–1935), mākslas zinātnieks Konstantīns Rončevskis (1875–1935), biokāmiķis Augusts Vrubļevskis (1866–1913), augkopības speciālists Edmunds Zaļenskis (1863–1932), ķīmiķis Zdislāvs Ludkēvičs (1883–1942), lopkopības speciālists Antonijs Hanevskis (1859–1920), inženieris mehāniķis Česlavs Skotnickis (1871–1943), meliorators Stanislavs Turčinovičs (1875–1957), elektriķis

Aleksandrs Roterts (1870–1937), mehāniķis Henrihs Čopovskis (1863–1935), grunts speciālists Romualds Čebertovičs (1897–1981), arhitekts Karols Jankovskis (1868–1928), fizikālķīmiķis Jans Zavidskis (1866–1928) un daudzi citi. Viņu vidū ir izcilais poļu zinātnieks – ķīmiķis tehnologs un Polijas valsts prezidents (1926–1939) Ignācijs Moscickis [2, 3, 4, 5, 6, 7]. Liels ir arī poļu zinātnieku ieguldījums augstākās tehniskās izglītības attīstībā Latvijā [8].

Ar Polijas valsts vadoni (*Naczelnik Państwa*, tulkojumā „valsts priekšnieks”, 1918–1922) maršalu Juzefu Pilsudski sākas augstāko valsts vadītāju – valsts prezidentu plejāde. Viņa amats ir pielīdzināms valsts prezidenta statusam. No Pirmā pasaules kara vidus viņš bija nozīmīgākā persona Polijas vēsturē. Arī poļu revolūcionārs, karavadonis un Polijas armijas dibinātājs.

Juzefs Klemenss Pilsudskis (poļu val.: *Józef Klemens Pilsudski*) dzimis 1867. gada 5. decembrī Zalovā (*Zulów*) ziemeļaustrumos no Viļņas, netālu no Baltkrievijas robežas, nabadzīgā šļahtiča ģimenē [9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17]. Mācījies Viļņas ģimnāzijā (1877–1885), studējis Harkovas Universitātē medicīnu, bet tika atskaitīts politisku iemeslu dēļ. Viņa politiskā darbība bija vērsta pret Krievijas valdību. 1887. gadā viņu arestēja un izsūtīja katorgā uz Sibīriju. Atgriezies no izsūtījuma, viņš ar domubiedriem nodibināja Polijas Sociālistisko partiju (*Polska Partia Socjalistyczna*), kas veica konspiratīvu darbību Viļņā, Varšavā un Lodzā, izdeva laikrakstu *Robotnik* („Strādnieks”), kas puda sociālistiskas un patriotiskas idejas. 1900. gadā viņu arestēja. Pilsudskis simulēja garīgi slimo, viņu pārveda uz psihiatrisko slimnīcu Pēterburgā, no kuras viņš izbēga. No 1902. līdz 1905. gadam viņš organizēja poļu sociālistu kustību Londonā un Krakovā. Pilsudskis tikās arī ar latviešu sociāldemokrātiem Londonā. 1904. gadā, sākoties krievu–japāņu karam, Pilsudskis devās uz Japānu, lai no gūstā saņemtajiem Krievijas armijas poļu zaldātiem organizētu partizānus cīņai par Polijas neatkarību. Pret to krasi iebilda bijušais Krievijas domes deputāts un Poļu apvienības vadītājs Romāns Dmovskis. Pilsudska plāns neguva piekrišanu. Atgriezies Polijā, viņš dibināja kaujas grupas, kas nodarbojās ar ekspropriācijām – banku un pasta vagonu aplaupīšanu, lai iegūtu partijai vajadzīgos finansiālos līdzekļus.

Neilgi pirms Pirmā pasaules kara Pilsudskis poļu apdzīvotajos Austroungārijas reģionos nodibināja militāras strēlnieku grupas, kuras 1914. gadā, sākoties Pirmajam pasaules karam, pārveidoja par Poļu leģioniem, kas J. Pilsudska vadībā Austroungārijas armijā cīnījās pret Krieviju. 1916.–1917. gadā viņš bija leģiona brigādes komandieris.

1917. gadā jūlijā Pilsudskis un viņa komandētie leģioni atteicās iekļauties vācu armijā un dot zvērestu vācu ķeizaram. Viņu arestēja un ieslodzīja Magdeburgas cietoksnī, bet leģionus izformēja. Sakarā ar neveiksmēm Rietumu frontē Vācija 1918. gada 11. novembrī parakstīja miera līgumu ar Antantes valstīm, pēc kura bija jāatstāj iekarotās zemes. Vācijā sākās revolūcija, un 28. novembrī tika gāzts ķeizars Vilhelms II. 1918. gada 8. novembrī Pilsudski atbrīvoja no apcietinājuma, un viņš atgriezās Varšavā. 1918. gada 11. novembrī Polijas reģentu padome viņam uzticēja jaunās valsts vadoņa (*Naczelnik Państwa*) un virspavēlnieka pienākumus. 1919. gada februārī ar sadursmēm Baltkrievijas teritorijā sākās Polijas armijas cīņas pret Sarkano armiju. 1919. gada 19. aprīlī atbrīvoja Viļņu, bet augustā – Minsku.

J. Pilsudskis bija gatavs palīdzēt Latvijai cīņā pret Bermonta armiju, bet to nepieļāva Antante, jo Polija to varētu izmantot Lietuvas pārņemšanai. Kad Bermonta armija uzbruka Rīgai, 1919. gada oktobrī Varšavā pie viņa griezās Latvijas ārlietu ministrs Zigfrīds Meierovics: Latvijai trūka šauteņu, lai apbruņotu armiju. Pilsudskis apsolīja, ka Polija bez atlīdzības dāvās Latvijas armijai ieročus un munīciju, kā arī 25 tūkstošus šauteņu un patronu, kas atradās Viļņā [18]. Tā kā Latvijai ar Poliju nebija kopīgas robežas, Lietuva visādiem ieganstiem kavēja ieroču nosūtīšanu uz Latviju. Tie nonāca Latvijā tikai 1919. gada 10. decembrī, kad Bermonta armija jau bija sakauta.

Latvijas armijas tuvākais uzdevums bija atbrīvot Latgali no komunistu varas. Tā kā Pilsudskis bija ļoti labvēlīgi noskaņots pret Latviju, ar viņa atbalstu Rīgā sākās slepenas sarunas par kopīgu sadarbību. 1919. gada 30. decembrī tika parakstīts Polijas un Latvijas uzbrukuma plāns Latgalei. Uzbrukumā bija paredzēts iekļaut 30 tūkstošus lielu poļu karaspēku un 10 tūkstošus lielu Latvijas karaspēku poļu ģenerāļa Smilģija Ridza vadībā. Polijas armijas daļas ieņēma fronti Daugavas kreisajā krastā no Polockas līdz Daugavpilij. Starp Latvijas un Polijas armijas daļām atradās Lietuvas armijas daļas 20 kilometru platā joslā, jo Lietuva gribēja pievienot Daugavpili savai teritorijai. Straujā uzbrukumā, lai lietuvieši to iepriekš neuzzinātu, jau pirmajā dienā, 1920. gada 3. janvārī, Polijas armija ieņēma Daugavpili, un 5. janvārī tā savienojās ar Latvijas armijas daļām Višķu rajonā.

1920. gada 23. janvārī Daugavpilī Latvijas armijas virspavēlnieks ģenerālis Jānis Balodis tikās ar Polijas valsts galvu un armijas virspavēlnieku Juzefu Pilsudski un pārrunāja sadarbības jautājumus [16].

Militārā kopdarbība beidzās pēc Latgales atbrīvošanas 1920. gada 1. februārī. Pēc ģenerāļa Jāņa Baloža 1920. gada 22. marta pieprasījuma poļu karaspēku atsauca no Latgales. J. Pilsudskis uz dažu poļu ministru ieteikumu daļu poļu karaspēka atstāt Latvijā kā drošības garantiju līdz robežas jautājuma nokārtošanai stingri noteica: „Tādi drošības līdzekļi nav vajadzīgi. Mēs Latvijai sniedzām palīdzību kā draudzīgai valstij. Tāda neuzticības parādīšana tikai kaitētu mūsu labām kaimiņu attiecībām.” Polija bija vienīgā valsts, kas piegādāja Latvijai ieročus, arī artilēriju bez maksas, kā arī palīdzēja Latvijas armijai atbrīvot Latgali [18].

Latvijas un padomju Krievijas miera līgums tika noslēgts 1920. gada 11. augustā Rīgā. Par Latgales atbrīvošanu J. Pilsudskis un 65 Polijas militārpersonas 1922. gadā saņēma Lāčplēša Kara ordeni, savukārt Polijas augstāko apbalvojumu – 8 Latvijas virsnieki, tai skaitā ģenerāļi J. Balodis, P. Radziņš un E. Kalniņš [14].

1920. gada martā J. Pilsudskis saņēma Polijas 1. Maršala titulu. Polija, noslēdzot savienību ar Ukrainas Tautas Republikas Simona Petļuras spēkiem, 1920. gada aprīlī pārgāja uzbrukumā Ukrainā un 7. maijā ieņēma Kijevu, sasniedzot Dņepras līniju. Tomēr jau maija beigās Sarkanā armija atguva iniciatīvu un 12. jūnijā ieņēma Kijevu. Boļševiku spēki Tuhačevska vadībā sāka ofensīvu, kuras galvenā trieciena smaile bija vērsta uz Varšavu. Poļu armija smagās kaujās atkāpas līdz Vislai. Augustā kaujā par Varšavu J. Pilsudskis boļševiku spēkus sakāva, tos atsviežot atpakaļ, – vēlāk šī kauja nosaukta par „Brīnumu pie Vislas”. Septembrī Nemunas kaujā poļi sagrāva Sarkanā armiju, atgūstot Baltkrievijas daļu. Vienlaikus Lietuva ieņēma boļševiku atstāto Viļņu, un atjaunojās Polijas–Lietuvas konflikts [11, 12, 15].

1921. gada 18. martā Rīgā tika parakstīts Polijas–Krievijas miera līgums, ar to noslēdzot ieilgušo karadarbību. Latvijas ārlietu ministrs Zigfrīds Meierovics izteica pārliecību, ka šim notikumam ir liela nozīme Eiropas mērogā un tas atklāj jaunu posmu vēsturē [19].

1920. gada 8. oktobrī, J. Pilsudska mudināts, Viļņas apgabalā iebruka ģenerālis Lucjans Želigovskis (*Lucjan Żeligowski*), saasinot Polijas–Lietuvas attiecības, kas bija galvenais šķērslis Baltijas valstu vienotības nostiprināšanai.

Polijas jaunā konstitūcija ierobežoja valsts galvas J. Pilsudska funkcijas. 1922. gadā viņš atteicās no valsts vadoņa amata. 1922. gada 14. decembrī viņš nodeva varu pirmajam Polijas Valsts prezidentam Gabrielam Narutovičam (*Gabriel Narutowicz*). Pēc G. Narutoviča nogalināšanas tā pašā gada 16. decembrī un prezidenta Staņislava Vojehovska ievēlēšanas Pilsudskis ieņēma Polijas armijas ģenerālštāba priekšnieka amatu, kuru izpildīja līdz 1923. gada maijam. Līdz 1926. gadam viņš politiskajā dzīvē nepiedalījās. J. Pilsudskis uztraucās, ka valsts dzīvi satricina politisko partiju cīņas un nesaskaņas. Ar kara ministra L. Želigovska atbalstu armijas daļas 1926. gada 12. maijā no Rembertovas apkaimes devās uz Varšavu un to ieņēma. Trīs dienās ielu cīņās armija sagrāba varu, veicot valsts apvērsumu. Valsts prezidents Staņislavs Vojehovskis un ministru prezidents Vikentījs Vitoss demisionēja.

1926. gada 31. maijā par prezidentu ievēlēja J. Pilsudski, bet pēc viņa atteikšanās – profesoru Ignāciju Moscicki (*Ignacy Mościcki*). Pilsudskis kļuva par kara ministru, pēc tam par armijas ģenerālinspektoru un 1926. gada 20. oktobrī – par Ministru prezidentu. Viņš vadīja valsti līdz savai nāvei, stiprināja armiju, veica neatkarīgu ārpolitiku un aktivizēja valsts iekšējo dzīvi [11, 12, 15].

Tika ierobežota parlamenta vara. Jaunā 1935. gada konstitūcija nostiprināja autoritāro iekārtu. Viņam formāli izdevās normalizēt attiecības ar PSRS un Vāciju, noslēdzot miera līgumus 1932. un 1934. gadā. Apzinoties spīles starp diviem agresīviem kaimiņiem, Pilsudskis meklēja sadarbības iespējas ar Franciju un Lielbritāniju. 1929. gada maijā ar viņu tikās Latvijas Saeimas priekšsēža vietnieks Alberts Kviesis, vēlākais Latvijas Valsts prezidents, stiprinot kaimiņu attiecības [18].

J. Pilsudskis mira 68 gadu vecumā 1935. gada 12. martā Varšavā, savā mītnē Belvederā. Viņu apglabāja karaļu kapenēs Vavelē, bet sirdi – viņa mātes kapā Viļņā. Belvederas pilī iekārtots viņam veltīts muzejs [11, 12, 13, 15].

Polijas pirmais Valsts prezidents bija **Gabriels Narutovičs** (*Gabriel Narutowicz*), dzimis 1865. gada 17. martā Telšos (*Telšiai*) Kauņas guberņā, Lietuvā, miris atentātā 1922. gada 16. decembrī Varšavā, Polijā.

No 1873. līdz 1883. gadam Narutovičs mācījies klasiskajā Nikolajeva ģimnāzijā Liepājā, pēc tam Cīrihē, Šveicē. No 1908. gada – profesors Cīrihes Tehniskajā universitātē (*Eidgenössische Technische Hochschule Zürich*), vadījis daudzu hidroelektrostaciju būvi Šveicē, Itālijā un Spānijā. 1915. gadā bijis Starptautiskās Reinas regulēšanas komisijas priekšsēdētājs.

Pēc Polijas neatkarības atgūšanas 1918. gadā atgriezies Polijā, piedalījies sabiedriskajā darbā (1920–1921) un veicis ārlietu ministra pienākumus (1922). 1922. gada 9. decembrī Polijas parlaments ievēlēja Narutoviču par Polijas pirmo prezidentu ar kreiso, centru, zemnieku un minoritāšu partiju atbalstu. Tas izraisīja protestus labējo

nometnē, jo prezidents tika ievēlēts ar ebreju partiju atbalstu. 1922. gada 11. decembrī Narutovičs tika inaugurēts par Polijas prezidentu. 1922. gada 16. decembrī apmeklējot mākslas izstādi Varšavā, Narutoviču nošāva antisemitiski noskaņots gleznotājs, mākslas profesors un kritiķis Eligiušs Ņevjadomskis (*Eligiusz Niewiadomski*), kuram tika piespriests nāvessods. Narutoviča brālis Staņislavs Narutovičs (*Stanisłavas Narutavičius*) bija viens no Lietuvas Neatkarības deklarācijas parakstītājiem [20, 21]. Par Narutoviču 1923. gadā atmiņās dalījās maršals J. Pilsudskis [22].

Par otro Valsts prezidentu kļuva **Staņislavs Voļcehovskis** (*Stanisław Wojciechowski*), dzimis 1869. gada 15. martā, miris 1953. gada 9. aprīlī – poļu lauksaimnieks, valstsvīrs. Dzimis senā Polijas vidienas pilsētā Kališā. Mācījies Jelgavā Kurzemes guberņas ģimnāzijā (agrākā *Academia Petrina*) [23, 24].

Rīgas Tehniskās universitātes zinātniskajā konferencē zinātnes vēstures sekcijā Polijas vēstnieks *Dr. hist.* Ježi Novakovskis (*Jerzy Nowakowski*) referēja par Polijas prezidentiem Staņislavu Voļcehovski, Gabrieli Narutoviču un Ignāciju Moscicki, kas vidējo un augstāko izglītību ieguvuši Latvijā [25].

S. Voļcehovskis kopā ar J. Pilsudski ir viens no Polijas Sociālistiskās partijas dibinātājiem. Vēlāk darbojies Polijas Pjastu zemnieku savienībā (*Polskie Stronnictwo Ludowe Piast*). Viņš nodarbojās ar lauksaimniecības kooperācijas jautājumiem, par ko sarakstījis vairākas publikācijas. 1922. gadā ievēlēts par Polijas prezidentu. Pēc 1926. gada maija apvērsuma atkāpās no amata, aizgāja no sabiedriskās dzīves, turpināja strādāt Varšavas Lauksaimniecības universitātē [10, 23, 25, 26, 28]. Viņš uzrakstījis atmiņas, kas izdotas 1938. gadā Ļvovā [27].

Sākot ar 1926. gadu, līdzās Juzefam Pilsudskim otra ietekmīgākā persona Polijas valsts dzīvē bija Ignācijs Moscickis. Kā Valsts prezidents viņš vadīja Poliju 15 gadus (1926–1939).

Par I. Moscicki ir samērā plašs literatūras klāsts [10, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36].

Ignācijs Moscickis (*Ignacy Mościcki*) dzimis Miežanovā, Plockas zemē, 1867. gada 1. decembrī muižnieku Faustina un Stefanijas, dz. Bojanovskas, Moscicku ģimenē.

Pirmo izglītību viņš ieguva mājās un labi sagatavojās mācībām ģimnāzijā. Viņu uzņēma Valsts krievu ģimnāzijā Zamoiskā, kurā valdījā rusifikācijas gars. Par runāšanu poļu valodā, par pareizticīgās baznīcas dievlūgšanas ignorēšanu draudēja sodi, kurus desmitgadīgais Ignācijs pārcieta, ilgas stundas ieslēgts tukšā telpā. Brīvlaikā ieradies mājās, viņš paziņoja vecākiem, ka krievu ģimnāziju vairs neapmeklēs. Līdzīgi vecākajam brālim viņš vēlējās mācīties arodskolā Varšavā. Viņu nodeva Jevgēnija Babinska privātajā reālskolā Varšavā.

Tika nolemts, ka pēc sestās klases pabeigšanas Ignācijs iestāsies Rīgas Politehnikuma ķīmijas nodaļā. Tur no 1884. gada inženieru nodaļā jau studēja viņa brālis Vladislavs.

1885. g. rudenī Ignācijs devās uz Rīgu. Kaut arī viņš intensīvi gatavojās eksāmeniem, tomēr netika uzņemts, jo viņu diskvalificēja par priekšā teikšanu. Viņš cerēja eksaminēties nākamajā gadā.

Tajā laikā Krievijas impērijas izglītības vadība deva rīkojumu aizliegt uzņemt Rīgas Politehnikumā privāto reālskolu absolventus. Tas notika laikā, kad jau bija

izziņots reflektantu saraksts un eksaminēšanas datums. Šajā situācijā Rīgas Politehnikuma direktors prof. Augusts Līventāls panāca Tērbatas izglītības apgabala kuratora piekrišanu pēdējo reizi uzņemšanu rīkot pēc iepriekšējiem noteikumiem. To panāca ar nosacījumu, ka privāto skolu absolventu vērtēšana notiks ar paaugstinātām prasībām [36].

1886. gadā septembrī Ignācijam Moscickim paveicās – no visiem privāto reālskolu absolventiem uzņēma tikai viņu. Ignācijs sekmīgi studēja pēc individuālā plāna, iestājās korporācijā „Velesia”. Rīgā ieradās viens no Poļu jaunatnes savienības dibinātājiem – Zigmunds Balickis, lai izveidotu organizācijas sekciju. Ignācijs Moscickis īsā laikā izveidoja 30 biedru lielu organizāciju. Notika nelegāla darbība, aģitācija un nelegālas literatūras izplatīšana, taču tas bija pretrunā ar studentu korporāciju statūtiem. 1890. gada novembrī Ignācijs Moscickis izstājās no korporācijas, piedalījās nelegālas tipogrāfijas izveidošanā Rīgā, kurai iekārtu piegādāja no Berlīnes. Viņš organizēja nelegālas sociālistiskās literatūras transportēšanu no Rīgas uz Varšavu un izplatīšanu. Polijā tika arestēti kravas saņēmēji – jaunatne no Varšavas skolām, kā arī daudzi partijas „Proletariāts” locekļi [31, 36].

1889./1890. akad. gadā Ignācijs Moscickis dzīvoja Ģertrūdes ielā 21, netālu no ķīmijas nodaļas Inženieru ielā. Ignācijs Moscickis profesora Karla Bišofa vadībā uzrakstīja diplomdarbu organiskajā ķīmijā *Ueber die Einwirkung von Monochloressigsäure auf Beta-Naphtylamin* („Monohloretiķskābes iedarbība uz beta-naftilamīnu”). Darbu publicēja vācu žurnālā *Annalen der deutschen chemischen Gesellschaft* ar nosaukumu *Ueber Reaktionen des Beta-Dinaphtyl-alfa-8 diacil-Piperazin*. Vairāk nekā simt gadu I. Moscicka diplomdarbs kopā ar citu RP un RPI studentu diplomdarbiem bija glabājies Rīgā. Par šo darbu nekas nebija zināms pat tad, kad 1995. gada 8. jūlijā pie LU Ķīmijas fakultātes (tag. Bioloģijas fakultātes) ēkas Kronvalda bulvārī 4 piestiprināja piemiņas plāksni ar uzrakstu „Ignācijs Moscickis, vēlākais Polijas Republikas prezidents (1926–1939), profesors, izcils ķīmiķis, kurš no 1887. līdz 1891. gadam studējis Rīgas Politehnikumā”. Plāksnes svinīgā atklāšana notika ar Polijas vēstnieka Jaroslāva Lindenberga līdzdalību [36, 37, 38, 39, 40].

1997. gadā daudzus vecos RP un RPI diplomdarbus negaidīti atrada makulatūras izgāztuvē. No tiem šī raksta autors Dr. inž. Ilgars Grosvalds vienu atšifrēja kā Polijas prezidenta I. Moscicka diplomdarbu. Tagad šis darbs glabājas Latvijas Ķīmijas vēstures muzejā [30, 36].

1892. gada 22. februārī Ignācijs Moscickis Plockā apprecējās ar Čiževsku. Viņa vīram ļoti palīdzēja nelegālajā darbībā. Ignācijs, nelegāli šķērsojot robežu, aizbrauca uz Londonu nodibināt kontaktus ar poļu sociālistiskajām organizācijām emigrācijā. No tām I. Moscickis ieguva ziņas par sprāgstbumbu gatavošanu. Atlika tikai dabūt ķīmikālijas un sākt ražošanu. To labāk bija izdarīt Rīgā. Ignācijs mainīja dzīvesvietu no Ģertrūdes ielas uz Šķūņu ielu 14-4 (*Scheunenstrasse 14-4*). Bumbu bija plānots uzspridzināt pareizticīgo katedrālē Krasinska laukumā Varšavā, bet plāns neizdevās. Policija sāka arestēt līdzgaitniekus, ļoti meklēja Ignāciju Moscicki. Pie Ignācija māsas Zojas Skierbišovā policija kratīšanā dabūja viņa foto. Tas tika pavairots, ievietots žandarmērijas albumā un izsūtīts meklēšanai pa visu Krievijas impēriju un uz ārzemēm. Sakarā ar atentātu pret Varšavas ģenerālgubernatoru Jozefu Gorko Ignācijs Moscickis uz eksāmeniem un diplomdarba aizstāvēšanu Rīgā neieradās. Viņš ar

ģimeni steidzīgi emigrēja uz Londonu, kur nodzīvoja no 1892. gada augusta sākuma līdz 1897. gada oktobrim. Nebija naudas, un viņš neprata angļu valodu, strādāja par kokgriezēju un frizieri, vēlāk nolēma ražot un pārdot kefiru, jo Londonā tāda produkta nebija, bet īpašu peļņu tas nenesa. Pēc tam viņš strādāja galdniecībā. 1894. gadā piedzima dēls Mihails. Moscickis strādāja tipogrāfijā un vakaros studēja Tehniskajā koledžā *Finsbury*, apmeklēja patentu bibliotēku. Ģimene ļoti slimoja. Sieva un dēls izveseļojās, bet meita nomira. Londonā viņš satika Juzefu Pilsudski, kurš pēc atgriešanās no Sibīrijas katorgas dažus mēnešus uzturējās Anglijā. Viņš negaidīti saņēma divus uzaicinājumus: 1897. gadā ģeofiziķis un ceļotājs Henrihs Arktovskis viņu uzaicināja strādāt Liegas Universitātes Fizikālās ķīmijas katedrā par asistentu (Beļģijā). Otro piedāvājumu atsūtīja brāļa Vladislava senais draugs un Varšavas skolas biedrs prof. Jozefs Vierušs-Kovaļskis. Vēstulē no Šveices viņš rakstīja, ka vada Freiburgas (*Fribourg*) Universitātes Fizikas katedru un ir gatavs pieņemt viņu asistenta amatā. Ignācijs izvēlējās otro piedāvājumu. Freiburgas Universitātes matemātikas fizikas nodaļā pēc individuāla plāna viņš ieguva augstāko izglītību, paralēli strādājot par asistentu. 1898. gadā Ignācijs Moscickis ar F. Boumbergeru Beļģijā patentēja savu pirmo izgudrojumu. 1901. gadā viņš pārgāja darbā uz Slāpekļa ieguves sabiedrību (*Société de l'Acide Nitrique*) par tehnisko direktoru. Dielektriķu pētījumu rezultātus 1903. gadā patentēja Šveicē un nākamajā gadā Francijā. 1903. gadā Freiburgā pēc Jana Modzelevska iniciatīvas izveidoja kondensatoru fabriku. 1906. gadā I. Moscickis par saviem kondensatoriem saņēma Goda diplomu un Zelta medaļu pasaules izstādē Mediolanē. I. Moscicka kondensatoru bateriju ievietoja Eifeļa tornī, tā labi kalpoja radiosakariem Pirmā pasaules kara laikā un vēlāk. Lielā pieprasījuma dēļ fabrika kļuva par akciju sabiedrību *Société Generale des Condensateurs Electriques Systeme Moscicki*. Tā bija pirmā augstspriegumu kondensatoru rūpnīca Eiropā, kas divdesmit gadus ražoja I. Moscicka sistēmas produkciju [31].

1912. gadā Ignācijs Moscickis saņēma ielūgumu no Ļvovas piedalīties jaunas katedras – Elektrotehniskās un fizikālās ķīmijas katedras – dibināšanā. Moscickis pieņēma priekšlikumu, kaut zināja, ka viņa ienākumi Ļvovā būs četrreiz mazāki nekā Šveicē. Atklājās, ka I. Moscickim nav nepieciešamās kvalifikācijas, lai saņemtu profesora amatu, jo studijas Rīgā neskaitījās doktorantūra. Moscickis savā asistentūras laikā Freiburgā izpildīja visu programmu fizikas nodaļā, uzrakstīja doktora darbu un saņēma dekāna atļauju tā aizstāvēšanai. Būdams ļoti aizņemts ar slāpekļskābes sintēzi, viņš atlika *ad calendas Graecas* doktora eksāmena termiņu uz vēlāku laiku.

1912. gada augusta beigās I. Moscickim piešķīra Ļvovas Politehniskās skolas profesora titulu. Tehniskās ķīmijas nodaļā I. Moscickis pasniedza fizikālo ķīmiju un ķīmijas tehnoloģiju. Līdz 1921. gadam viņš vadīja Smagās ķīmiskās rūpniecības un elektrotehniskās ķīmijas katedru. 1915.–1917. gadā viņš bija Tehniskās ķīmijas nodaļas dekāns, 1917.–1919. gadā – prodekāns. I. Moscickis atrisināja slāpekļa iegūšanu no gaisa elektriskā lokā, akmeņogļu sauso pārtvaici zemā temperatūrā, ciānūdeņraža sintēzi, kā arī ieguva jaunus elektriskos kondensatorus. Viņš kļuva par pirmo Ķīmiskās pētniecības institūta direktoru. No 1922. līdz 1925. gadam vadīja Slāpekļa fabriku Hožovā. 1925. gada jūnijā I. Moscicki ievēlēja par Ļvovas Politehnikas rektoru. Augustā Varšavas Politehnika piedāvāja viņam kļūt par ķīmijas nodaļas profesoru. 1925./1926. mācību gadu Ignācijs pavadīja pārbraucienos starp Ļvovu, Varšavu un Hožovu [31].

1926. gada 31. maijā pēc maršala Juzefa Pilsudska Polijas valsts apvērsuma Ignāciju Moscicki izvirzīja par Valsts prezidentu, un šo amatu viņš izpildīja līdz 1939. gadam.

I. Moscickis ir vairāk nekā desmit pilsētu Goda pilsonis, gandrīz desmit biedrību Goda loceklis t. s. Tehnisko Zinātņu akadēmijā Varšavā. Viņš apbalvots ar 15 ārvalstu ordeņiem, tai skaitā ar Latvijas Republikas Triju Zvaigžņu ordeni 1929. gada 2. maijā [41]. Uzrakstījis vairāk nekā 66 zinātniskos darbus vācu, franču un poļu valodā. Reizē bija izcils izgudrotājs – saņēmis vairāk nekā 42 Lielbritānijas, Šveices, Austrijas, Dānijas, Somijas, pat Kanādas un Amerikas Savienoto Valstu patentus.

Otrā pasaules kara sākumā, Vācijai un PSRS uzbrūkot Polijai, Polijas valdība ar prezidentu I. Moscicki devās trimdā uz Rumāniju.

Viņš atteicās no valsts amata un apmetās Šveicē, kur 1946. gada 2. oktobrī Versuā mira. Emigrācijas pirmā pusgada laikā Moscickis saņēma pensiju no Polijas vēstniecības Bernē, vēlāk atrada darbu Amerikas firmas *Hydro Nitro S.A.* ķīmiskajā laboratorijā Ženēvā. Kara beigās britu valdība piešķīra I. Moscickim nelielu naudas summu līdz dzīves beigām.

Viņu apglabāja Versuā pilsētās kapos – netālu no Ženēvas. Uz akmens kapu plāksnes ir uzraksts: *Profesor dr h. c. Ignacy Moscicki 1867–1946.* 1993. gadā, pēc Leha Valensas priekšlikuma, viņa piņšlus aizveda uz Poliju un apglabāja Varšavā blakus prezidentiem Gabrielam Narutovičam un Staņislavam Vojcehovskim [31].

Broņislavs Marija Karols grāfs Komorovskis (*Bronisław Maria Karol Komorowski*) – tā pilnā vārdā un titulos sauc tagadējo Polijas Valsts prezidentu, ko ikdienā pazīst kā Broņislavu Komorovski. Komorovska senčiem Latvija bijusi dzimtā zeme. Viņa dzimtas vārds pirmo reizi pieminēts 14. gadsimtā un saistās ar Komorovski Mazpolijā. No turienes nācis bruņinieks Dmitrijs Komorovskis. 15. gadsimtā viņa senči jau bija tik vareni, ka varēja lepoties ar plašām zemēm Polijā, Lietuvā un Ungārijā, krietnu karotāju slavu un ietekmi karaļu aprindās. 18. gadsimtā Gņezno arhibīskaps Adams Ignācijs Komorovskis saņēma Polijas katoļu baznīcas garīgā līdera – Primasa goda nosaukumu un atbalstīja Polijas karaļa Augusta III dēlu Kārli Kristianu viņa pretenzijās uz Kurzemes un Zemgales hercoga titulu. Ģenerālis Tadeušs Komorovskis ar segvārdu Bors bija 1944. gada Varšavas sacelšanās varonis un vadīja pretošanās kustības Armija Krajowa vienības, bet vēlāk Polijas trimdas valdību. Šai dzimtai tāpat piederīga ir mūsdienu Polijā populārā teātra un kino aktrise Maja Komorovska. 2001. gada maijā Broņislavs Komorovskis Latvijā uzturējās Polijas aizsardzības ministra statusā. Viņš apmeklēja Daugavpili, godinot poļu karavīrus, kuri 1920. gadā krita, kopā ar Latvijas karavīriem cīnoties par Latgales atbrīvošanu no lieliniekiem. Vizītes neoficiālajā daļā Latvijas Aizsardzības ministrija poļu viesim bija sarūpējusi lidojumu helikopterā uz grāfu Komorovsku bijušo dzimtapašumu Kurmenē, Lietuvas pierobežā. Kurmenes muižā un apkārtnējos 15 tūkstošos hektāru zemes Komorovski valdīja kopš 18. gadsimta vidus, kad Francišeks Antonijs Komorovskis ieprecējās vācu Līdingshauzenu-Volfu dzimtā un saņēma šo valdījumu pūrā līdz ar līgavu. Turpat netālu Lietuvā, pie Rokišķiem, atradās Kovališķu muiža. Pēc Pirmā pasaules kara gan muižniecības labās dienas beidzās, jo jaunizveidotajās valstīs saktā agrārā reforma agrāko situāciju vairs

nepieļāva. Komorovskiem no Kurmenes dzimtmuižas atstāja vien saimniecības ēkas, parku un karā cietušās dzīvojamās ēkas drupas. Kad 1920. gadā Rīgā nomira Kurmenes īpašnieks Pjotrs Antonijs Komorovskis, viņa atraitne nolēma visu atlikušo pārdot. Kovališķos dzimta palika ilgāk, un tur 1925. gadā piedzima Zigmunds Leons Komorovskis – Varšavas Universitātes profesors un tagadējā Polijas prezidenta tēvs [42].

Latvijas un Polijas sadraudzību stiprināja nozīmīgas starpvalstu vizītes: Polijas valsts prezidenti Lehs Valensa 22.–23. 02. 1994. gadā, Aleksandrs Kvasņevskis 30.–31. 05. 1996., 29. 05. 2001., 05.–06. 07. 2002. un 06.–07. 07. 2005. gadā, Lehs Kačinskis 18. 11. 2008. gadā un Bronislavs Komarovskis 10.–11. 09. 2010. gadā.

Vizītes laikā Lehs Valensa atzīmēja: „Mūsu valstis Latvija un Polija pieder pie Eiropas kultūras. Par šo piederību pagātnē maksāts ar asinīm un ciešanām. Tas ir visstākais mūsu eiropiskuma apliecinājums.”

Polijas Valsts prezidents Lehs Kačinskis vēl kā Polijas galvaspilsētas mērs Andreja Pumpura eposā „Lāčplēsis”, kas 2003. gadā Varšavā iznāca poļu un latviešu valodā, izcēla abu kaimiņtautu likteņu kopību: „Dzimtās kultūras attīstība un vēsturiskā mantojuma saglabāšana ir pareizais ceļš, lai to zinātu abas tautas, kurām ir līdzīgs liktenis. Izdodot pirmo reizi latviešu tautas eposu „Lāčplēsis” divvalodīgā versijā, īpaši atzīmēsim mūsu likteņu kopīgos ceļus.” [43]

Daudzi poļi pirms gadsimta studēja zinātnes pamatus Rīgas Politehniskajā institūtā, kura ēka tagad pieder Latvijas Universitātei. Viņi attīstīja tēvijas zinātni, tehniku un kultūru, kļuva slaveni mūsdienīgā Eiropā [44, 45, 46].

Laikmets un personība ir mēraukla, ar ko vērtēt katra Polijas prezidenta devumu savai zemei un tautai. Kas liels bijis savā laikā, tāds paliek gadsimtu gaitā.

VĒRES

1. Griņēvičs Ivans. Poļu likteņgaitas Latvijā. *Jaunais Inženieris*, Nr. 22/23 (1383/1384), 2009, 18. jūn., 11. lpp.
2. Рузевич Е., Гросвальд И. Я. Воспитанники Рижского политехнического института (1862–1918), внёсшие вклад в развитие науки и техники в Польше. *Из истории науки и техники Прибалтики*. Том 7, Рига: Зинатне, 1984, с. 80–96.
3. Stradinš J., Grosvalds I. *Nauka Polska na Lotwie. Kultura Polska na Lotwie*. Ryga: Ambasada Rzeczpospoliti Polskiej w Rydze, 1994, с. 31–44.
4. Grosvalds Ilgars, Griņēvičs Ivans. Poļu intelligence un RPI. *Jaunais Inženieris*, Nr. 22/23, 2007, 14. jūn., 16. lpp.
5. Moscickis (Moscicki) Ignacs. *Rigas Politechnikums. Album academicum (1912–1919)*. Rīga, 1938, 49. lpp.
6. Гурин Александр. Десять великих студентов: [о вып. Риж. политехн. ин-та – ученых, инженерах, авиаконструкторах]. *Пакурс*, N. 42, 2008, 18./24. окт., с. 19.
7. Janicki Arkadiusz. *Studenci polscy na Politechnice Ryskiej w latach 1862–1918*, t. 1. Rys historyczny, Gdansk, 2005, 320 s.
8. Grosvalds Ilgars, Griņēvičs Ivans. Poļu zinātnieku ieguldījums augstākās tehniskās izglītības attīstībā Latvijā [Polish scientists' contribution to development of higher technical education in Latvia]. Kopsav. angļu val. *LU Raksti Zinātņu vēsture un muzejniecība*, 763. sēj., 2011, 32.–38. lpp.

9. Andrzej Ajnenkiel. *Od rządów ludowych do przewrotu majowego : zarys dziejów politycznych Polski 1918–1926.* / Andrzej Ajnenkiel. Warszawa: „Wiedza Powszechna”, 1986, 525, [3] s.
10. Andrzej Ajnenkiel. *Prezydenci Polski.* / Andrzej Ajnenkiel, Andrzej Drzycimski, Janina Paradowska; pod red. nauk. A. Ajnenkiela. Warszawa: Wydaw. Sejmowe, 1991, 205, [3] s.
11. Smogoženskis K. *Maršals Jozefs Pilsudskis.* Tulk. A. Bīlmans. Rīga: Zemnieka domas, 1929, 112 lpp.
12. Kolbuševskis S. Pilsudskis Juzefs. No: *Latvijas konversācijas vārdnīca*, 16. sēj. Rīga, A. Gulbis, 1937–1938, 32370.–32372. sleja.
13. Jędrzejewicz Waclaw. *Józef Piłsudski 1867–1935: życiorys.* Warszawa: „LTW”, 2002, 276 s.
14. Pilsudskis (Pilsudski) Jozefs. Grām.: *Latvijas Valsts Vēstures arhīvs. Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri. Biografiskā vārdnīca.* Rīga: Jāņa sēta, 1995, 399. lpp.
15. Józef Piłsudski. Pieejams: http://pl.wikipedia.org/wiki/Józef_Piłsudski. (skatīts 2011. g. 22. jūlijā.)
16. Vārpa J. *Latviešu karavīrs zem sarkanbaltsarkanā karoga.* Rīga: Nordik, 2008, 688 lpp. [Par J. Pilsudski 330., 365., 372., 374., 392., 590. lpp.]
17. Plach Eva. *The Clash of Moral Nations: Cultural Politics in Piłsudski's Poland, 1926–1935.* Athens, Ohio, 2006, Ohio University Press, p. 14.
18. Andersons Edgars. *Latvijas vēsture 1920–1940: ārpolitika.* Edgars Andersons. 2. sēj. [Stokholma]: Daugava, 1982–1984, 704 lpp.
19. Jēkabsons Ē. Rīgas miers 1921. gadā martā. *Mājas Viesis*, 2011, 4. marts, 34.–38. lpp.
20. Kolbuševskis S. Narutovičs (Narutowicz) Gabriels. *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 14. sēj. Rīga, 1930, 28952. sleja.
21. Gabriel Narutowicz. Pieejams: http://pl.wikipedia.org/wiki/Gabriel_Narutowicz (skatīts 2011. g. 22. jūlijā.)
22. Piłsudski Józef (1867–1935). *Wspomnienia o Gabrjelu Narutowiczu.* / Józef Piłsudski. Szkocja: Wydawnictwo Literackie Stow. Pol. Kombatantów, 1948, 41 s.
23. Stanisław Wojciechowski. Pieejams: http://pl.wikipedia.org/wiki/Stanisław_Wojciechowski (skatīts 2011. g. 22. jūlijā.)
24. Radziņa Jadviga. *Poļi un Jelgava.* Ģ. Eliasa Jelgavas Vēstures un mākslas muzejs, 2003, 36 lpp.
25. J. M. Novakovskis (Polijas Republikas vēstnieks Latvijā). Latvijas loma Polijas neatkarības kustības elites izglītošanā pirms 1918. gada. No: *RTU 51. starptautiskā zinātniskā konference, sekcija „Tehnisko zinātņu vēsture”.* Programma. 2010, 106. lpp.
26. Piotr Wróbel. *Stanisław Wojciechowski, prezydent Rzeczypospolitej 20 XII 1922–14 V 1926.* W: Andrzej Chojnowski, Piotr Wróbel: *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej.* Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1992, s. 50.
27. Stanisław Wojciechowski. *Moje wspomnienia.* T. I. Lwów: 1938.
28. Zdzisław Pawluczuk. *Konspirator i Prezydent. Rzecz o Stanisławie Wojciechowskim.* Lublin: Globus, 1993, s. 150.
29. Kolbuševskis S. Moscickis (Moscicki) Ignācijs. *Latviešu konversācijas vārdnīca*, 14. sēj. Rīga: A. Gulbis, 1936, 27872.–27873. sleja.
30. Griņevičs Ivans, Grosvalds Ilgars. Ignācijs Moscickis (1867–1946) – zinātnieks un Polijas valsts prezidents (1926–1939). Kopsav. angļu, krievu val. *Rīgas Tehniskās universitātes Zinātniskie raksti. Humanitārās un sociālās zinātnes.* 8. sēr., 16. sēj., 2010, 17.–23. lpp.

31. Lichočka Halina. *Ignacy Moscicki (1867–1946) Inżynier i Wynalazca*. Warszawa: Komitet Historii i Techniki Polskiej Akademii Nauk, 2006, 314 s.
32. Ścisłowski Czesław. *Prezydent Rzeczypospolitej prof. Ignacy Mościcki jako badacz naukowy i wynalazca*. Płock: Wydawnictwo Braci Detrychów, 1934, s. 10.
33. Chojnowski Andrzej. *Ignacy Mościcki, prezydent Rzeczypospolitej 1 VI 1926–30 IX 1939*. W: Andrzej Chojnowski, Piotr Wróbel: Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1992, s. 215.
34. Chojnowski Andrzej. *Ignacy Mościcki, prezydent Rzeczypospolitej 1 VI 1926–30 IX 1939*. W: Andrzej Chojnowski, Piotr Wróbel: Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej. Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1992, s. 216.
35. Ajnenkiel Andrzej. *Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych Polski 1926–1939*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1980, s. 521.
36. Griņevičs Ivans, Grosvalds Ilgars. *Ignacy Moscicki (1867–1946) – scientist and president of Poland (1926–1939)* [Ignācijs Moscickis (1867–1946) – zinātnieks un Polijas Valsts prezidents (1926–1939)]. Referāts nolasīts 2009. gada 15. oktobrī Rīgas Tehniskās Universitātes 50. starptautiskās zinātniskās konferences sekcijā „Tehnisko zinātņu vēsture”. Rīga : Inflanty : Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs, 2010, 20 lpp.
37. Гриневи́ч Иван. *Alma Mater президентов Польши: [об истории образовании поляков в Латвии: в связи с визитом президента Пол. Респ. Леха Качинского в Латвию]. Образование и карьера*, N 8, 2007, 26 апр./9 мая, с. 2.
38. Hermanis Voldemārs. Atklāta piemiņas plāksne [Rīgā bijušajam Polijas Republikas prezidentam Ignatam Moscickim]. *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 1995, 10. jūl.
39. Daniela Goldmann. Praca dyplomowa Ignacego Moscickiego. *Swiat Inflant. Pismo literacko-naukowe*, Nr. 12, Rok 5, grudzien, 2008, s. 7.
40. Griņevičs Ivans, Grosvalds Ilgars. Konference par Polijas un Latvijas attiecībām: [par Latvijas Universitātes un Rīgas Tehniskās universitātes atklāto, akad. sadarbībai velt. Starptaut. konf. „Polijas – Latvijas attiecības” Latvijas Ķīmijas vēstures muzejā]. *Jaunais Inženieris*, Nr. 19, 2008, 8. maijs, 7. lpp.
41. Uroczystość wręczenia prezydentowi RP Ignacemu Mościckiemu odznak łotewskiego Orderu Trzech Gwiazd. *Narodowe Archiwum Cyfrowe*, 2010. Pieejams: <http://www.audiovis.nac.gov.pl/obraz/50632/2c87fa8887da55a87ecf60a671cc07aa/> (skatīts 2011. g. 31. martā.)
42. Sprūde Viesturs. Grāfs Komorovskis brauc uz Latviju : [par Polijas prezidentu Bronislawu Komorovski : sakarā ar gaidāmo vizīti Latvijā]. Stāsta B. Komorovskis. *Latvijas Avīze*, Nr. 175, 2010, 10. sept., 5. lpp.
43. Pumpurs Andrejs. *Lāčplēsis* [Lacplesis]. Tulk. Jeržijs Ļitviņuks ; [autorzy rysunków: Nikita Dahno ... [et al.]]. Warszawa: Urzędu Miasta Stołecznego Warszawy, 2003, 303 lpp.: il.
44. Neidhēfers Gerhards. *Mihails Doļivo-Dobrovoļskis un trīsfažu maiņstrāva. Trīsfažu maiņstrāvas elektroapgādes sistēmas un elektropiedziņas pirmsākumi*. Rīga: RTU izdevniecība, 2012, 304 lpp.
45. *Wybitni wychowankowie polskich korporacyj studenckich „Arkonia” i „Welecja” Ryskiego Instytutu Politechnicznego, którzy wnieśli znaczący wkład w ojczystą naukę, technikę i kulturę, (lata 1862-1918) = Выдающиеся воспитанники польских студенческих корпораций «Аркония» и «Велеция» Рижского политехнического института, внесшие существенный вклад в отечественную науку, технику и культуру, (1862-1918)* / pod red. nauk. Jana Hryniewicza ; Międzynarodowy Uniwersytet Gospodarki Rolnej, Stowarzyszenie „Inflanty.” Rembate ; Ryga : SLU, 2012, 152. lpp. ISBN 9789984885100.

46. Гриневич Иван. *Выдающиеся поляки – выпускники Рижского Политехнического института, (1862-1918)* / И. И. Гриневич, И. Я. Гросвальд ; Международный сельскохозяйственный университет, Латвийский музей истории химии. Рембате ; Рига : SLU, 2012. 68 с. ISBN 9789984885087.

Summary

The road to higher education of the first person in Poland - the leader (1918-1922) and Supreme Commander Jusef Marshal Pilsudski - led to Ukraine and Kharkov University. On the current Latvian territory studied three Polish Presidents: Gabriel Narutowicz - Classical gymnasium in Liepaja (1873-1883), Stanislaw Wojcehovski – Gymnasium in Jelgava province of Kurzeme and Ignacy Moscicki - Riga Polytechnic (1887-1891).

The present-day President of Poland Bronislaw Komorowski is linked to Latvia by ancient family kinship ties. His grandfather Peter Anthony Komorowski (died in 1920, Riga) was the Lithuanian border Kurmene manor.

Keywords: *Jozef Pilsudski, Gabriel Narutowicz, Stanislaw Wojciechowski, Ignacy Mościcki, Bronislaw Komorowski.*

Medicīnas preparātu ražošana Latvijā (1944–1990) *The Production of Medical Substances in Latvia (1944–1990)*

Ilgars Grosvalds, Uldis Alksnis, Imants Meirovics

LU, RTU Latvijas ķīmijas vēstures muzejs
Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1586

Medicīnas preparātu ražošana pēc Otrā pasaules kara atjaunojās agrākos uzņēmumos: Rīgas 3. ķīmiski farmaceitiskajā rūpnīcā (agrākā „Farmācija”), Rīgas 6. ķīmiski farmaceitiskajā rūpnīcā (agrākā „Medfro”), Eksperimentālajā vitamīnu rūpnīcā un LVU Serumstacijā. 1948. gadā uzsāka darbu Rīgas Medicīnas preparātu rūpnīca, kas pirmā Padomju Savienībā ražoja penicilīnu.

LZA Organiskās ķīmijas institūtu 1957. gadā organizēja un vadīja akadēmiķis Solomons Hillers. Tā sastāvā bija plašas eksperimentālās, ķīmioterapijas un farmakognoziņas laboratorijas un Eksperimentālā rūpnīca. Institūtā ieguva oriģinālus medicīnas preparātus: heterociklisko savienojumu ķīmijā – antibakteriālus līdzekļus furagīnu, furacilīnu, furasolidonu, adamantānu ķīmijā – pretgripas līdzekli remantadīnu, diketonu ķīmijā asins ārstēšanas līdzekļus fenilīnu un omefīnu, etamīnu ķīmijā – pretvēža preparātus imifosu, ciklofosfanu un ftorafūru.

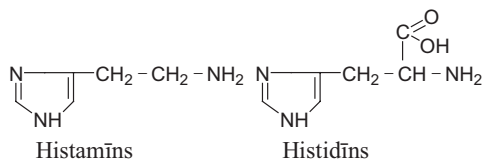
1963. gadā Olainē sākās vērienīgi būvdarbi: uzcēla lielus ķīmiskos uzņēmumus, tādus kā ķīmiski farmaceitisko rūpnīcu „Olainfarm” un ķīmisko reaktīvu rūpnīcu „Biolar”. „Olainfarm” ražoja medicīnas preparātus, bet „Biolar” – bioķīmiskos preparātus.

Atslēgvārdi: Rīgas medicīnas preparātu rūpnīca, Rīgas 3. un 6. ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca, LZA Organiskās sintēzes institūts, OSI Eksperimentālā rūpnīca, rūpnīca „Biolar”, „Olainfarm”.

LU Serumstacija dibināta 1922. gadā kā LU Lauksaimniecības fakultātes Mikrobioloģijas laboratorijas ražotne. No 1926. gada tā darbojās Rīgā, Kleistu muižā, gatavoja dažādus serumus, potes un insulīnu. Pēc kara Serumstacija ražoja baku vakcīnas, difterijas anatoksinu un diagnostikas serumus. 1952. gadā tās darbiniekus iekļāva LZA Mikrobioloģijas institūtā un tā ražotne beidza pastāvēt [2].

Eksperimentālo vitamīnu rūpnīca nodibināta 1940. gadā pēc profesora Augusta Kirhenšteina (1872–1963) ierosmes kā Vitamīnu un endokrīno preparātu rūpnīca agrākās Vilhelma Grīninga laboratorijas telpās Rīgā, Ganību dambī 21^a. Vācu laikā tā darbojās ķīmiķa Augusta Ošiņa (1850–1967) vadībā. 1946. gadā to no Latvijas PSR Pārtikas rūpniecības ministrijas pārņēma jaundibinātais LZA Uztures institūts. Rūpnīca ražoja vitamīnu preparātus – mežrozīšu sīrupu, medicīnisko alus raugu, vitamīnu dražejas, kā arī asins preparātus histamīnu un histidīnu.

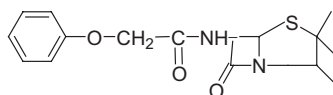

No 1951. gada rūpnīca turpināja darbu Eksperimentālās medicīnas institūta pakļautībā. 1957. gadā rūpnīcu nodeva LZA Organiskās sintēzes institūtam. To pārvietoja uz piemērotākām telpām – agrāko Kellera mašīnu fabriku Rūpniecības ielā 10/12, kuru kapitāli pārbūvēja [1, 3, 4, 5].

Rīgas Medicīnas preparātu rūpnīca darbu sāka 1948. gadā agrākās Baltijas krāsu fabrikas telpās Rīgā, Maskavas ielā 78, kā Eksperimentālā penicilīna rūpnīca. Tā bija viena no pirmajām penicilīna rūpnīcām Padomju Savienībā, slēgta tipa ražotne. Ražošanā izmantoja amerikāņu tehnoloģiju un aparāturu, kuru PSRS bija saņēmusi kā palīdzību no ASV kara laikā.

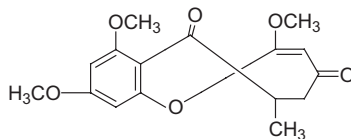
Uzņēmumu specializēja dažādu antibiotiku gatavošanai. Viens no pirmajiem toreizējā Padomju Savienībā tas sāka ražot penicilīna amorfo nātrija sāli.

No penicilīniem lielāko ievērtību izpelnījās fenoksimetilpenicilīns jeb penicilīns V.

Penicilīns V

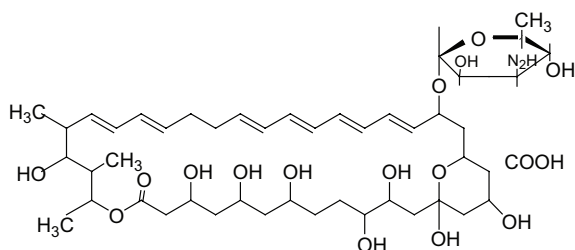
1957. gadā rūpnīcas centrālās laboratorijas darbinieki Girša Kleinerā vadībā sadarbībā ar Solomona Hillera laboratorijas līdzstrādniekiem strādāja, lai iegūtu fenoksimetilpenicilīna un benzilpenicilīna alkilaminoesterus. Rezultātā radās ārstniecības preparāts rigacilīns, kas 1961. gadā nonāca aptieku tīklā ar nosaukumu efecilīns.

Grizeofulvīns

Rūpnīcā strādāja no Krievijas ieradušies inženieri. Tās galvenā tehnoloģe (1947–1951), galvenā inženiere (1951–1962) un direktore (1962–1975) bija Erna Daugaviete, kura 1938. gadā absolvējusi Urālu industriālo institūtu Sverdlovskā. 1950. gadā kopā ar citiem viņa saņēma PSRS Valsts prēmiju par penicilīna preparātu ieguves metožu izstrādi un ieviešanu ražošanā, bet 1960. gadā – Latvijas PSR Valsts prēmiju par jaunas pretsēnīšu antibiotikas – nistatīna – tehnoloģijas izstrādāšanu un ieviešanu ražošanā kopā ar Reviniņu Jofi, Giršu Kleineru, Valēriju Lazdiņu, Nineli Matohinu, Ludmilu Popovu, Aleksandru Savicki, Dmitriju Trahtenbergu, Nikolaju Vasiļčinu un Jāni Vītolu. E. Daugavietes vadībā izstrādāti un

ieviesti ražošanā antibiotiku preparāti: bicilins 1 un 3, oleandomicīns, efecilins, grizeofulvins, oletetrins.

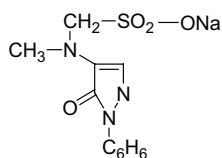

Nistatīns

Salu tilta celtniecība pār Daugavu 1972. gadā apdraudēja Rīgas medicīnas preparātu rūpnīcas pastāvēšanu. Nācās nojaukt vairākas ēkas, ražošanu stipri samazināt, to pārceļot uz platībām, ko neskāra tilta celtniecība. Pēc S. Hillera iniciatīvas rūpnīca 1973. gadā kļuva par Organiskās sintēzes institūta otru eksperimentālo bāzi [6, 7].

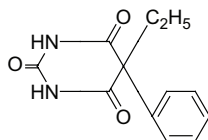
Rīgas 3. ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca (tagad „Farmācija”) dibināta kā Slimokasu starpbiroja aptiekas uzņēmums „Farmācija” Ģertrūdes ielā 19/21. Pirms kara tas gatavoja morfiju, kodeīnu, kodeīna fosfātu, dikaīnu, kā arī urodānu, hematogēnu u. c. zāles.

Pēc kara 3. ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca ražoja galvenokārt galeniskos preparātus: ekstraktus, zāles ampulās un tabletēs. No 1950. gada tā sāka ražot sintētiskos medikamentus, analģīnus, arī furacilīnu un PASS, kurus ieviest ražošanā nodeva Organiskās sintēzes institūts.

Analģīns

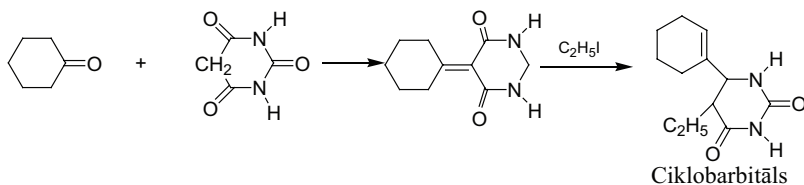
1954. gadā rūpnīcā sāka darboties moderns miegazāļu – barbiturātu ceļš, kur bez lumināla ražoja nembutānu (etaminālu), sonbutānu, fenodonu un kvietālu, kā arī vietējos anestēzijas līdzekļus tiopentālu un heksanīlu.

Lumināls

Mūsdienās barbiturātu šķīstošās formas plaši lieto kā narkozes līdzekļus, bet luminālu – 5-etil-5-fenilbarbotūrskābi arī kā pretepilepsijas līdzekli.

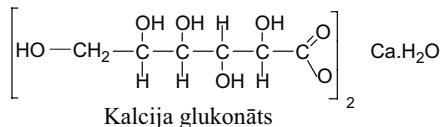
Ciklobarbitālu iegūst, etilējot barbitūrskābes un cikloheksāna kondensācijas produktu.

Rūpnīca uzsāka urodāna sastāvdaļas piperazīna $C_4H_{10}N_2$ ražošanu, ko plaši lieto podagras ārstēšanai. Piperazīna heksahidrātu izmanto arī kā efektīvu prettārpu līdzekli (antihelmitu). Tika izbūvēta lielas jaudas ražošanas iekārta. Kā izejvielu izmantoja monoetilamīnu.

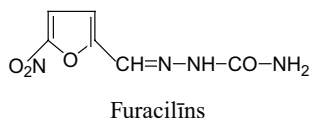
Sadarbībā ar Organiskās sintēzes institūtu iegūti jauni pretvēža preparāti: Tiotefa, imifoss, ciklofostāns, kuru ražošanas galvenā izejviela ir dietanolamīns [8].

Rīgas 6. ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca (tagad „Kalceks”) pēc kara dibināta uz farmācijas rūpnīcas „Medfro” Rīgā, Ķieģeļu (Emīla Melngaiļa) ielā 3, un bijušās zviedru A/S „Farmazāns” Rīgā, Dzirnau ielā 17/21, bāzes. 1948. gadā tai pievienota Rīgas 2. ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca. Pirmos pēckara gadus tā izlaida kalcija un dzelzs preparātus, injekcijas preparātus (ampulās), kalcija hlorīdu, kalcija glukonātu, kofeīnu (kopā ar nātrija benzonātu).

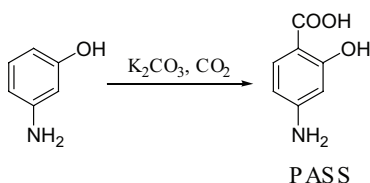
Gadu gaitā rūpnīcu ievērojami paplašināja. 1968. gadā tās ražotspēja salīdzinājumā ar 1940. gadu bija pieaugusi 42 reizes, strādāja 448 darbinieki. Zāļu ražošanā tā sadarbojās ar vairākiem zinātniskās pētniecības institūtiem, galvenokārt ar LZA Organiskās sintēzes institūtu. Ražošanā ieviesa institūtā sintezēto oriģinālo preparātu zāļu formas [9].

LZA Mežsaimniecības problēmu institūta furfuroļa pētniecības laboratorija izveidota 1946. gadā. Sākumā tā darbojās profesora Paula Kalniņa (1886–1955) vadībā. Tā pētīja furfuroļa izmantošanu medicīnā – to ieguva no pentuzānus saturošām vielām – lapu koku koksnes. Ar to tika likts pamats antibakteriālo nitrofurāna rindas preparātu ražošanai. Pirmais iegūtais preparāts bija furacilīns (5 nitro furfuroļa semi-karbazols), ko sintezēja Solomons Hillers ar Emīliju Gudrinieci 1947. gadā.

1957. gadā Solomonam Hilleram, Arvīdam Kalniņam, Sofijai Zajevai, Emīlijai Gudriniecei par medicīnas preparāta furacilīna izstrādāšanu un ieviešanu veselības aizsardzības praksē piešķīra Latvijas PSR Valsts prēmiju. To lietoja strutojošu iekaisumu ārstēšanai, arī dizentērijas apkarošanā un stomatoloģijā.

Lielus panākumus Latvijas ķīmiķi guva ar preparāta PASS (paraaminosalicilskābes, 4 amino 2 oksibenzoilskābes) jaunās sintēzes metodes izstrādi. To Solomona Hillera vadībā 1949. gadā pirmo reizi izstrādāja LVU Ķīmijas fakultātes vecāko kursu studenti Leo Meijs, Asja Lokenbaha un Edgars Zariņš kādā fakultātes pagrabtelpā, kur bija izvietota Mežsaimniecības problēmu institūta laboratorija (Kronvalda bulv. 4) [1].

PASS iegūva, karboksilējot meta aminofenolu.

Pēc klīniskām analīzēm jauno medikamentu no meta aminofenola sāka ražot Rīgas 3. ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca. Ražošanai izmantoja autoklāvus, kas bija palikuši no opija alkoholoīdu pārstrādes Latvijas laikā līdz 1940. gadam. Par jaunās metodes ieviešanu ražošanā Mežsaimniecības problēmu institūta direktoram profesoram Arvīdam Kalniņam, sektora vadītājam Solomonam Hilleram un Rīgas 3. ķīmiski farmaceitiskās rūpnīcas darbiniekiem – inženieriem ķīmiķiem Meijeram Geršovam, Nikolajam Naumenko un Gorodejam Semeņukam –1951. gadā piešķīra PSRS (Staļina) prēmiju.

PASS teicami bakteriostatiski iedarbojas uz tuberkulozes ierosinātāju, labi iesūcas kuņģa un zarnu traktā. To lieto dažādu tbc formu, galvenokārt kavernozas plaušu tuberkulozes paasinājumu ārstēšanai.

LZA Organiskās sintēzes institūts dibināts 1957. gada 2. janvārī, apvienojot Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Mežsaimniecības problēmu institūta, Ķīmijas institūta un Eksperimentālā Medicīnas institūta attiecīgās laboratorijas. Sākumā jaunais institūts atradās dažādās ēkās visā Rīgā. Institūta organizētājs un pirmais direktors (1957–1975) bija LZA akadēmiķis (1958) Solomons Hillers (1915–1975). Pēc viņa institūtu vadīja (1975–1982) akadēmiķis (1992) Gunārs Čipēns (1998–2003) un akadēmiķis (1987) Edmunds Lukevics (1936–2008). Institūta uzdevums bez teorētisko pamatu izstrādes bija izstrādāt un eksperimentāli pārbaudīt jaunus sintezētos medicīnas preparātus organiskajā un bioorganiskajā ķīmijā, tas saistīts ar fizioloģiski aktīvu vielu sintēzi un to izmantošanu medicīnā un lauksaimniecībā.

1962. gadā Organiskās sintēzes institūts iegūva jaunu modernu administratīvo un laboratorijas korpusu Rīgā, Aizkraukles ielā 21. 1985. gadā institūtam bija 3 zinātniskās struktūrvienības un 16 laboratorijas, strādāja 533 darbinieki, no tiem 18 zinātņu doktori un 157 zinātņu kandidāti.

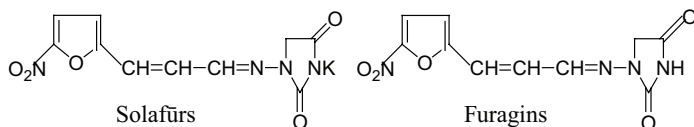
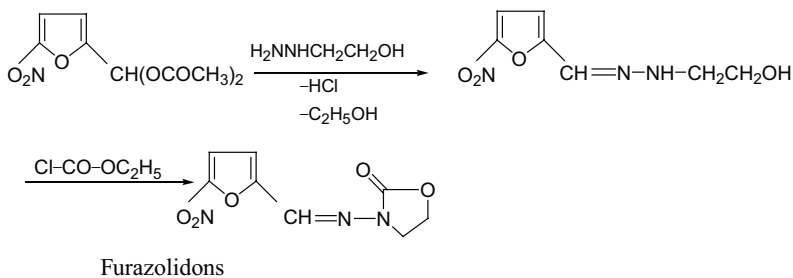
Institūta struktūra bija plašas eksperimentālās ķimioterapijas un farmakoloģijas laboratorijas un apvienotā Eksperimentālā rūpnīca [10, 11, 18, 19, 22, 23].

Institūtā (1957–1990) ir iegūti oriģināli medicīnas preparāti, izstrādātas ražošanas tehnoloģijas, vairāk nekā 50 ārstniecības preparātu.

Preparātu izstrādē risinātas vairākas problēmas.

Heterociklisko savienojumu ķīmijā S. Hillera vadībā pētīti furānu un slāpekli saturoši heterocikliskie savienojumi. Sintezēti un ražošanā ieviesti antibakteriālie medikamenti furadonīns, furazolidons, furagins, solafūrs, furazolīns, nitrofurilēns.

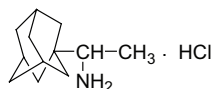
Furazolidona ieguvē nitrofurfurola diacetātu kondensē ar hidrazīnetanolu un iegūto hidrazonu apstrādā ar hlorogļskābes esterī.

Furagina šķīstošo formu – solafūru – furagina kālija sāli iegūst reakcijā ar imīd-funkciju NH.

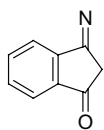
Furadonīnu un furaginu lieto nieru un urīnceļu ārstēšanai, furazolidonu – zarnu infekciju un dizentērijas ārstēšanai.

No 1 acetiladamtāna, veicot reducējošo aminēšanu, iegūts vērtīgs pretgripas un pretencefalīta pretgripas preparāts remantadīns (*remantadini hydrochloridi*), ko sintezējis Jānis Polis 60. gadu otrajā pusē. Remantadīnu lieto A tipa un citu vīrusu izraisītās gripas ārstēšanai un profilaksei, kā arī ērcu izraisītā encefalīta profilaksei.

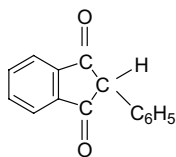

Remantadīns

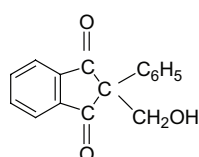
Diketonu ķīmijā līdz 1965. gadam profesora Gustava Vanaga vadībā pētīti un atrasti jauni preparāti – indandiona 1,3 atvasinājumi sirds un asinsvadu slimību ārstēšanā, asinsantikoagulanti fenilīns (2-fenilindandioans-1,3) un omefīns (2 oksimetil 2 fenilindandions).

Indandions-1,3

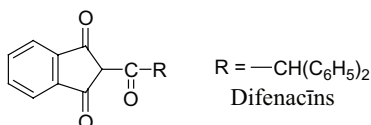

Fenilīns

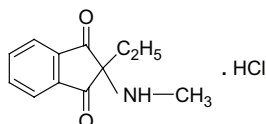

Omefīns

Difenilacetilindandions jeb difenacīns pārāk spēcīgas antikoagulantās iedarbības dēļ medicīnas praksē nav izmantojams. To lieto kā preparātu ar nosaukumu *ratindans* kā zoonozu grauzēju iznīcinātāju.

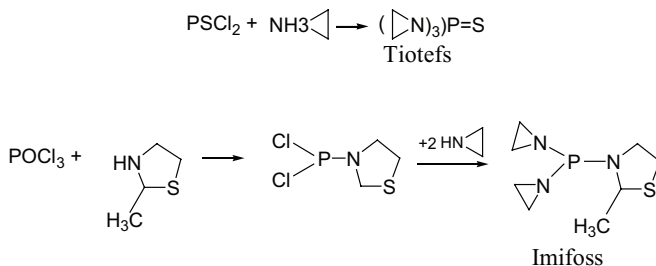

G. Vanagam 1959. gadā par pētījumiem β diketonu rindā, fenilīna, difenacīna, ratindāna u. c. preparātu sintēzē un ieviešanā praksē piešķīra Latvijas PSR Valsts prēmiju. Viņš atradis arī vērtīgu līdzekli epilepsijas ārstēšanai – metindionu (2 metil-amino-2-etilindandiona 1,3 hidrohlorīdu).

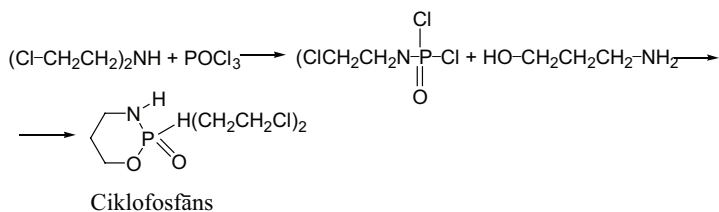

Metindions

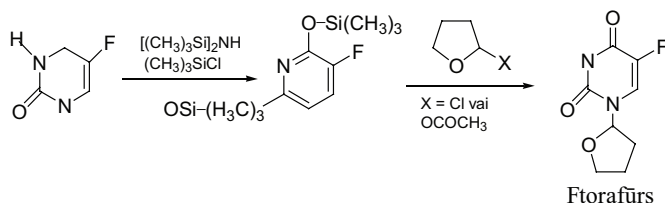
Etamīnu ķīmijā pētījumus vadījuši Solomons Hillers un Marģers Līdaka. Plaši sintezēts un izmantots preparāts ir imifoss (2 methyl-3-thiazolidinyl) bis (1-aziridinyl) phosphine oxide), kas kļuva par efektīvu līdzekli eritremijas ārstēšanā. Daudz izmantots arī OSI radītais Tiotefs.

Kā β hloretilaminioatvasinājums fosamīdu rindā iegūts pretvēža preparāts ciklofosfāns (di β-hloretil) amīna reakcijā ar fosfora oksihlorīdu un iegūto savienojumu apstrādājot ar 3 hidroksipropilamīnu.

Kā pretvēža līdzekļi tika meklēti t. s. antimetabolīti, nukleoīdu modificējumi, galvenokārt pirimidīna un purīna rindas savienojumi. Strādājot šajā virzienā kopā ar S. Hilleru, Regīna Žuka ieguva un izstrādāja ftorafūra (1-(2-tetrahydrofuril)-5-florouracil) sintēzes metodi no fluouocil-bis-trimetilsilil atvasinājuma un 2-hlor- vai 2-acetoksitetrahydrofurāna.

Ftorafūram ir augsta pretvēža aktivitāte, tas ir maztoksisks un neietekmē asinsrites sistēmu. To izmanto gremošanas trakta ļaundabīgo audzēju, galvas smadzeņu audzēja, krūts un olnīcu vēža un aknu vēža ārstēšanai. To ražoja un uz ārzemēm eksportēja OSI Eksperimentālā rūpnīca. Tas bija viens no preparātiem, kas izgāja pasaules tirgū. To plaši lieto onkologi Japānā un citur pasaulē.

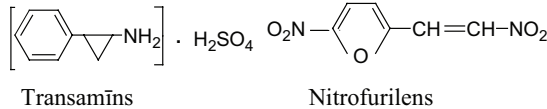
Hidrazīnu, amīnu, guanīdu ķīmijā no 1958. gada pētījumus vadīja profesors Voldemārs Grīnšteins. Izstrādāti teorētiskie pamati racionālai prettuberkulozes un psihofarmakoloģisko preparātu sintēzei. Ervīns Baumans izpētījis ciānkarbonskābju hidrazīdus, no kuriem daži kavē tuberkulozes baktēriju augšanu (ciazīds), bet citi ir efektīvi līdzekļi psihisku depresiju novēršanai. Atrasts, ka daži guanidīna atvasinājumi stipri kavē tuberkulozes baktēriju augšanu.

Bioorganiskajā ķīmijā Gunāra Čipēna vadībā apgūta hormonu preparātu angidensamīda, pentagastrīna un diamīnooksitocīna sintēze un izstrādāta ražošanas tehnoloģija.

Par oriģinālo medicīnas preparātu furagīna, imifosa, omefīna un fentolacīna, kā arī jaunu preparātu – furazolidona, furadonīna Tiotefa, ciklofosfāna, transamīna un ciazīda – zinātnisko pamatu izstrādi, radīšanu un ieviešanu Gustavam Vanagam, Solomonam Hilleram, Marģeram Līdakam, Voldemāram Grīnšteinam, Veltai Zelmeņei, Renatei Kalnbergai, Aina Zīdermanei, Marijai Koptelovai, Lidijai Aleksejevai, Ņinai Ratenbergai, Norai Sukutei, Moisejam Grīnbergam 1965. gadā piešķirta LPSR Valsts prēmija.

1989. gadā LZA Organiskās sintēzes institūtā Ivars Kalviņš un Edmunds Lukevics sintezēja mildronātu (3-(2,2,2-trimetilhidrazīnīj) propionātu) – sirds un asinsvadu ārstēšanas preparātu. Mildronāts aizsargā stenokardijas, hroniskas sirds

mazspējas slimnieku šūnas no išēmiskiem bojājumiem un uzlabo smadzeņu darbību. Rūpniecības ielā 10/12 uzsāka arī pretvēža preparātu tiofosamīda (1959), ciklofosfāna (1960), nitrofurāna rindas preparātu furazolīna (1969), furatiazola (1964), nitrofurilēna (1963), psihofarmakoloģisko preparātu transamīna (1963), oksietazīda (1965), afendiona (1964), prettuberkulozes līdzekļu difenacīna (1969), fentoacīna (1969) un hlorfenacona (1965) ražošanu.

1969. gadā Eksperimentālā rūpnīca ieguva jaunu modernu administratīvo ēku un ražošanas korpusus Rīgā, Krustpils ielā 53, tas pavēra daudz plašākas ražošanas iespējas. Rūpnīca Rūpniecības ielā 10/12, kas atradās dzīvojamo māju rajonā, ar laiku pārtrauca ražošanu.

Jaunajā rūpnīcā 70. gados izveidoja peptīdu cehu, kas bija pirmais Padomju Savienībā. Par OSI Eksperimentālās rūpnīcas direktori kļuva Renate Kalnberga, bet par galveno inženieru Jānis Melbergs [12].

1973. gadā Organiskās sintēzes institūtam nodeva Rīgas Medicīnas preparātu rūpnīcu Rīgā, Maskavas ielā 78, kā otru eksperimentālu ražotni. Tajā ražoja medicīnas preparātus ķīmiskās un bioloģiskās sintēzes ceļā, gatavoja arī ftorafūra gatavo formu – 4% injekcijas šķīdumu ampulās.

1985. gadā abas rūpnīcas apvienoja, izveidojot vienotu OSI Eksperimentālo rūpnīcu ar divām ražotnēm. 80. gados šajās ražotnēs izstrādāti vairāk nekā 60 jauni preparāti, no tiem 17 oriģināli. Par tās direktoru (1985–1991) kļuva ZA Organiskās sintēzes institūta direktora vietnieks (1965–1985) ekonomists Valdis Jakobsons. 1991. gadā uzņēmums pārtapa par valsts medicīnas preparātu pētniecības un ražošanas firmu „Grindeks”.

Latvijā 70. gados par lielāko ķīmiskās rūpniecības centru izveidojās Olaine. Te darbu uzsāka lieluzņēmumi: zinātniskās ražošanas apvienība „Biolar”, Vissavienības pakļautības uzņēmums Olaines ķīmisko farmaceitiskā apvienība „Olainfarm” un Olaines plastmasu pārstrādes rūpnīca. Līdz ar rūpnīcām izauga Olaines pilsēta. 1989. gadā tajā bija 15 tūkstoši iedzīvotāju.

Olaines ķīmiskā rūpnīca „Biolar” Olainē, Rūpniecības ielā 3, dibināta 1976. gadā kā ražošanas apvienība „Bioķīmiskie reaktīvi”. 70.–80. gados tā ražoja 1000 veidu bioķīmiskos preparātus, arī izejvielas farmaceitiskai rūpniecībai [17].

Olaines ķīmiski farmaceitiskā ražošanas apvienība „Olainfarm” Olainē, Rūpniecības ielā 3, veidojās uz Rīgas 3. ķīmiski farmaceitiskās rūpnīcas (3. KFR) bāzes [13–16]. Tās direktors Ilmārs Penke 1964. gadā ierosināja celt jaunu farmaceitisko preparātu ražošanas kompleksu. 1965. gada 4. decembrī Latvijas PSR Ministru Padome nolēma par celtniecības vietu izvēlēties Olaini. No 1966. līdz 1967. gadam projektēšanu veica ģenerālprojektētājs Latvijas rūpniecības projekts („Latgiproprom”) Rīgā, bet sarežģītos ķīmijas tehnoloģiskos projektus ar telpiskās maketēšanas metodi (1: 28) – valsts ķīmiskās projektēšanas institūts „Giprohlor”

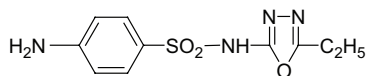

Kijevā. Celtniecības izpildītājs – valsts ķīmiskās celtniecības uzņēmums „Himstroj”. Celtniecība sākās 1968. gadā, tai plānoja 55 miljonus rubļu. Pēc projekta celtniecībai bija paredzēti 64 ha, bet izmantoja 28–30 ha platību. Pirmo 20 gadu laikā uzcēla vairāk nekā 40 objektus, tai skaitā 6 ražošanas un vienu laboratorijas korpusu. I. Penke kļuva par „Olainfarm” direktoru. Viņš no 1964. līdz 1992. gadam veltīja savus spēkus rūpnīcas izaugsmei. No 3. KFR uz „Olainfarm” pārgāja 6. korpusa priekšnieks S. Plinte, 2. korpusa priekšnieks J. Pļaviņš, ražošanas daļas priekšnieks V. Kuļikovs, centrālās rūpnīcas laboratorijas vadītāja V. Stradiņa, tehniskās kontroles laboratoriju vadītāja M. Turauska un mikrobioloģijas laboratorijas vadītāja S. Stikute.

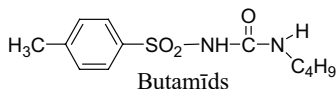
1972. gada jūlijā pirmo nodeva ekspluatācijā 6. ražošanas korpusu. Tas bija veidots slēgtu stendu veidā: katrs no tiem bija paredzēts speciālam ķīmijas tehnoloģijas procesam, gan augstam spiedienam, gan agresīvai videi, gan universālām vajadzībām.

1972. gada 10. oktobrī tika iegūts solafūrs (šķīstošais furagins).

1973. gadā tika apgūta antibakteriālas iedarbības preparāta (etazola) un preparāta pret diabētu (butamīda) sintēze. Uzsākta pretvēža preparāta ciklofosfēna, konservantu nipagīna, sulfokamparskābes ražošana.

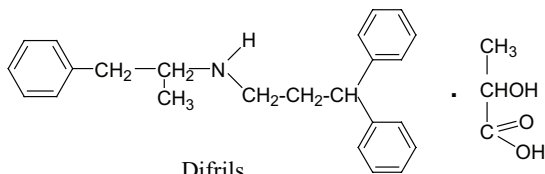
Etazols

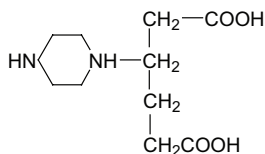
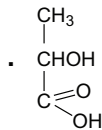
Butamīds

1975. gadā centrālā rūpnīcas laboratorija ieviesa ražošanā sirds līdzekli – difrilu, sadarbojoties ar Ļeņingradas ķīmiski farmaceitisko institūtu. Tika noorganizēta tablelēšanas nodaļa.

1976. gadā nodeva ekspluatācijā 2. ražošanas lieltonnāžas korpusa I kārtu, kur izlaida piperazīna heksahidrātu un piperazīna adipinātu.

Difrils

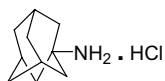
Piperazīna adipināts

1977. gadā ar 2. korpusa II kārtas nodošanu ekspluatācijā sāka ražot nitrofurāna preparātus ar plašu antibakteriālas iedarbības spektru – furacilīnu, furodonīnu, furazolidonu un furagīnu.

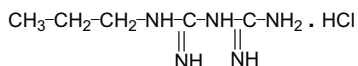
1977. gadā labiekārtotajā laboratoriju korpusā sāka darbu ķīmiķes Veras Strazdiņas vadītā Centrālā rūpniecības laboratorija un ķīmiķes Mirdzas Turauskas vadītās Tehniskās kontroles laboratorijas. „Olainfarm” kolektīvs veidojās uz Rīgas 3. ķīmiski farmaceitiskās rūpnīcas bāzes.

Par „Olainfarm” centru jaunu medikamentu ieviešanā kļuva Centrālā ražošanas laboratorija. Tā sadarbojās ar 20 zinātniskās pētniecības institūtiem, visciešāk ar LZA Organiskās sintēzes institūtu. Kopā ar OSI pētnieku Marģeri Līdaku tajā tika izstrādāta viņa radīto pretvēža preparātu – imifosa, Tiotefa, ciklofosa – tehnoloģija, ar Jāni Poli – pretgripas preparāta remantadīna tehnoloģija.

Tika apgūta institūtā sintezēto preparātu midantāna (zāles pret parkinsonismu) un glibutīda (zāles pret diabētu) ražošana.

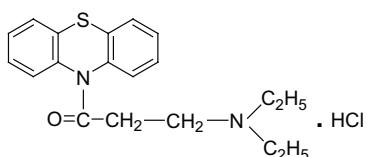

Midantāns

Glibutīds

Tika atrisināta Vissavienības ķīmiski farmaceitiskās zinātniskās pētniecības institūta Maskavā sintezēto preparātu fenkarola (preparāts pret alerģiju), etacizīna (preparāts pret sirds aritmiju) un floricizīna (preparāts ar psihofarmakoloģisku iedarbību) ražošana.

Ftoracizīns

Sadarbībā ar Vissavienības Medicīnas zinātņu akadēmijas Onkoloģisko zinātnes centru izstrādāts pretvēža preparāts aroneze, bet ar Slāpekļa savienojumu ražošanas pētniecības institūtu Maskavā amirids – zāles pret Alcheimera slimību.

1976. gada 1. septembrī ražošanas apvienībai „Olainfarm” pievienoja Rīgas 3. ĶFR („Farmācija”) un 6. ĶFR („Kalceks”).

1986. gadā pēc Vissavienības Medicīnas rūpniecības ministrijas ieteikuma izveidoja ražošanas apvienību „Latbiofarm”, pievienojot r/a „Olainfarm” Līvānu bioķīmisko rūpnīcu, Tukuma tehnisko fermentu rūpnīcu un ārstniecības augu sovhozu „Dzirkstele” Limbažu rajonā.

No šī lieluzņēmuma produkcijas 90 nosaukumiem 80% bija medicīnas preparāti. No visa šī apjoma 70% (ap 2,5 tūkst. tonnu gadā) veidoja substances (pulveri), 15% (ap 70 milj.) – sterili injekcijas šķīdumi, 10% (ap 15 milj. oriģinālo iepakojumu) – tabletes, 5% (ap 1,1 milj. flakonu) – sterilās formas.

Rūpnīca savu produkciju eksportēja uz Somiju, ASV, VFR, Austriju, Grieķiju, Somiju, Poliju u. c. valstīm.

Pēc Latvijas valstiskuma atgūšanas 1992. gadā no „Olainfarm” atdalījās tās ražotnes Rīgā: 3. ĶFR („Farmācija”) un 6. ĶFR („Kalceks”) [14].

Koksnes ķīmijas institūtā, kas dibināts 1946. gadā kā Latvijas ZA Mežsaimniecības problēmu institūts, Celulozes modifikācijas laboratorijā Milda Pormale un Nadežda Kaškina radīja jaunas celulozes polimēras ārstniecības vielas [24, 25]:

- *celnovokaīnu* – anestēzijas līdzekli, kas ir 4–6 reizes efektīvāks un 3–5 reizes iedarbīgāks nekā novokaīns;
- *celukarpīnu*, glaukomas ārstniecības līdzekli, kas ir aktīvāks un ar ilgstošāku iedarbību nekā parastie līdzekļi;
- *celmekaīnu*, anestēzijas līdzekli, kas ir aktīvāks nekā trimekaīns un novokaīns.

Celnovokaīna un celukarpīna ražošanu apguva Latvijas ZA Mikrobioloģijas institūta Bioķīmisko preparātu rūpnīcā akadēmiķa R. Kārklīņa vadībā, bet zāļu formas izstrādāja Kauņas rūpnīcā „Sanitas” Lietuvā. Tomēr, neņemot vērā panākumus, ar Koksnes ķīmijas institūta direktora V. Karlivāna pavēli 1982. gadā Celulozes polimēru modifikācijas laboratoriju likvidēja un polimēru ārstniecības vielu ražošana tika pārtraukta.

VĒRES

1. Līdaks M. Medicīnas preparātu ražošana Latvijā. No: *No Grindeļa līdz mūsdienām*. Rīga: Nordik, 1996, 275.–281. lpp.
2. Jākobsons J. Sērūmstacija. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*, 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1970, 324.–325. lpp.
3. Stradiņš J. Vilhelma Grīninga Farmaceitiskā laboratorija un Eksperimentālā vitamīnu un hormonu rūpnīcas tapšana. No: *No Grindeļa līdz mūsdienām*. Rīga: Nordik, 1996, 282.–286. lpp.
4. Sukuta N. Organiskās sintēzes institūta Eksperimentālā rūpnīca. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*, 1. sēj. Rīga: Zinātne, 1967, 459. lpp.
5. Sukuta N. Eksperimentālās rūpnīcas izveidošana. No: *No Grindeļa līdz mūsdienām*. Rīga: Nordik, 1996, 287.–292. lpp.
6. Daugaviete E. No Rīgas Medicīnas preparātu rūpnīcas vēstures. No: *No Grindeļa līdz mūsdienām*. Rīga: Nordik, 1996, 294.–297. lpp.
7. Daugaviete E. Medicīnas preparātu rūpnīca. *Latvijas PSR Mazā enciklopēdija*, 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1970, 201. lpp.
8. Rīgas ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca Nr. 3. *LPSR Mazā enciklopēdija*, 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1970, 196.–197. lpp.
9. Rīgas ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca Nr. 6. *LPSR Mazā enciklopēdija*, 3. sēj. Rīga: Zinātne, 1970, 196. lpp.
10. Šimanska M. Organiskās sintēzes institūts. *LPSR Mazā enciklopēdija*, 2. sēj. Rīga: Zinātne, 1968, 667.–670. lpp.

11. *Ордена Трудового Красного знамени Институт органического синтеза*. Рига: Зинатне, 1977. 176 с.
12. Grindeks. *Latvijas enciklopēdija*, 2. sēj. Rīga: Valerija Belokoņa izdevniecība, 2003. 657. lpp.
13. Шиманская М. В., Страдынь Я. П. Академия Наук Латвийской ССР и становление химического производственного комплекса в Олайне. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1986, Nr. 11, 42.–43. lpp.
14. Turauska M. Medicīnas preparātu ražošanas pirmsākumi Olainē. *RTU Zinātniskie raksti*. 8. sēj. Humanitārās un sociālās zinātnes. Zinātņu un augstskolu vēsture, 9. sēj. Rīga, RTU, 2006, 96.–105. lpp.
15. Penke I., Strazdiņa V., Ošis J. Preparātu ražošana R/a „Latvbiofarm” un tās attīstības perspektīvas. *Latvijas farmaceitu biļetens*, RMI, 1985, XI–XII, 23.–28. lpp.
16. Olaines ķīmiski farmaceitiskā rūpnīca „Olainfarm”. *Latvijas enciklopēdija*, 4. sēj. Rīga: Valerija Belokoņa izdevniecība, 2007, 603.–604. lpp.
17. *Olaines ķīmiskā rūpnīca „Biolars”*. Rīga: Valerija Belokoņa izdevniecība, 2007, 603. lpp.
18. *Academy of Sciences of the Latvian SSR Institute of Organic Synthesis* [Rīga], 1980, p.107.
19. *Институт органического синтеза 1957–1987*. Рига: Зинатне, 1987, 407 с.
20. Skutelis A. *Zāļu rokasgrāmata 2009*. Rīga: Nacionālais apgāds. 2009, 574 lpp.
21. Papsujevičs O. *Zāļu vielas un indes*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Latgales pētniecības institūta izdevniecība, 2008.
22. *С. А. Гуллер – жизнь и научная деятельность*. Рига: Зинатне, 1982, 392 с.
23. *Latvijas Organiskās sintēzes institūtam 50*. Rīga: Zinātne, 2007, 318 lpp.
24. Pormale M., Kašķina N., Rozenbaha V., Auziņa D. *Polimērās ārstniecības vielas*. Rīga, 2006, 288. lpp.
25. Pormale M. *Zinātnes un dzīves ceļos*. Rīga: Vieda, 2008, 303 lpp.

Summary

After the Second World War the production of medical substances was renewed at the 3rd chemical-pharmaceutical factory of Rīga (the former „Farmācijas”) in the 6th chemical pharmaceutical factory (former “Medfro”), in the experimental factory of vitamins and the Serumstation of LVU. In 1948 there was established the Rīga factory of medical substances, which was one of the first in the former USSR to produce penicillin.

Namely at the institute of organic synthesis LZA (The Academy of Sciences of Latvia), organized and headed by the academician Solomon Hillers (1957-1978). The institute had vast laboratories for the synthesis of medical substances, of chemical therapy and pharmacology. It also had its own Joint experimental plants. It gave a possibility to test the newly synthesised medical substances in the conditions of industrial production and in the medical practical applications. There were created very valuable medications: in the chemistry of heterocyclic compounds antibacterial agents – furagin, furacilin, furasolidon, in adomtan chemistry – antifufl preparation – remantodine, in dicetone chemistry for the treatment of cordial and bloodvessel conditions – pheniline and omephine, in etamine chemistry anticancer preparations – imiphoss, cyclophospame, phtorafur.

In Olaine 1963 large construction work was started and big chemical enterprises set up, such as chemical-pharmaceutical plant “Olainfarm” and factory chemical reagents “Biolar”. The plant “Olainfarm” produced medical substances and the plant of reagents “Biolar” produced biochemical preparations.

Keywords: industrial production, furagin, furacilin, furasolidon, remantodine.

Latvijas ķīmijas vēstures muzejs (2006–2010) *The Museum of the History of Chemistry (2006–2010)*

Ilgars Grosvalds, Imants Meirovics, Uldis Alksnis

LU, RTU Latvijas ķīmijas vēstures muzejs
Kronvalda bulv. 4, Rīga, LV-1586

Latvijas ķīmijas vēstures muzejam 2010. gadā apritēja 35 gadi no tā dibināšanas. Muzejs atklāts 1975. gada 27. maijā profesora Gustava Vanaga memoriālo lasījumu dienā. Sākotnēji muzejs izveidots G. Vanaga kabinetā, kuru var saukt arī par organiskās ķīmijas profesoru kabinetu, jo tajā pirms viņa strādājuši tādi izcili zinātnieki kā Karls Ādams Bišofs un Valdemārs Fišers.

Profesors G. Vanags saglabājis daudz vērtīgu materiālu gan par vecā Rīgas Politehniskā institūta Ķīmijas nodaļu, gan par Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultāti. Viņš bija iemantojis savu kolēģu nedalītu cieņu kā zinātnieks, kā cilvēks, ko caurstrāvo godīgums un principialitāte.

Fakultātes dekāns Imants Meirovics kopā ar Organiskās ķīmijas katedras darbiniekiem, ar Agnesi Zeltiņu un Ilgaru Grosvaldu iekārtoja muzeju kabinetā, kas bija atbrīvojies pēc katedras pārcelšanās uz Ķīpsalu. Muzejs ievērojami paplašinājās no 1983. gada, kad RPI Ķīmijas fakultāte pārcēlās uz jaunu ēku un atbrīvojās profesoru privātlaboratorija un asistentu telpas.

Tagad muzejs darbojas kā Rīgas Tehniskās universitātes un Latvijas Universitātes struktūrvienība. Muzejā no sākuma līdz šim laikam 35 gadus darbojas muzeja padomes priekšsēdētājs profesors *Dr. chem.* Imants Meirovics un muzeja vadītājs *Dr. sc. ing.* Ilgars Grosvalds. No 1986. gada sabiedriskā kārtā par līdzstrādnieku strādā docents *Dr. chem.* Uldis Alksnis.

Latvijas ķīmijas vēstures muzejs glabā slavenās ķīmiķu tradīcijas un pagājušo laiku vēstures liecības. Tajā ir divas memoriālās telpas – profesoru kabinets un privātlaboratorija. Speciālā telpā ir izvietoti senie Ķīmijas fakultātes bibliotēkas plaukti, kur kārbās glabājas materiāli par ķīmijas zinātniskām iestādēm un ievērojamiem sava laika ķīmiķiem, kas apkopoti 100 atsevišķos krājumos jeb fondos. 2011. gada 1. janvārī reģistrētas 7425 vienības galvenajā fondā, 3390 vienības palīgfondā, kopā 10 815 vienības. Par tām rūpējas galvenā krājumu glabātāja Irēna Berga.

Atsevišķās ekspozīcijās atspoguļotas Rīgas Politehnikuma (1882–1896), Rīgas Politehniskā institūta (1896–1919) Ķīmijas nodaļas, Latvijas Universitātes (1919–1940) un Latvijas Valsts universitātes (1944–1958) Ķīmijas fakultātes darbs un zinātnieki. Par jaunākiem laikiem stāsta Rīgas Politehniskā institūta Ķīmijas tehnoloģijas fakultātes (1958–1990) un Rīgas Tehniskās universitātes Materiālzinātnes un lietišķās ķīmijas fakultātes (no 1990) un Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes (no 1964) ekspozīcijas.

Parādītas Latvijas ķīmiķu gaitas ārzemēs (pēc 1944). Izveidotas ķīmijas mācību grāmatu un diplomdarbu kolekcijas, kā arī ķīmisko vielu, krāsvielu, stikla un porcelāna trauku, termometru, degļu, žāvējamo skapju, mufeļu, analītisko un tehnisko svaru kolekcijas. Skatāms polarimētrs, pagājušā gadsimta 30. gadu rentgena iekārta, gāzes hromatogrāfs, alus brūža *Waldschlösschen* un Olaines itakonskābes ceha makets.

Muzejs ir rīkojis 110 dažādus pasākumus un kolokvijus, kā arī 136 ekspresizstādes. To līdz 2011. gadam apmeklējuši 38 932 interesenti. To vidū bijuši RTU, LU, LLU un Daugavpils Pedagoģiskās universitātes mācītspēki, LZA zinātnieki, rūpniecības darbinieki un pensionāri. Ar Latvijas ķīmijas vēsturi iepazīstināti studenti, vidusskolu un arodskolu audzēkņi.

Muzeja darbinieki publicējuši 16 grāmatas un brošūras, 172 zinātniskus rakstus, 61 referāta tēzes un 287 populārzinātniskus rakstus.

Ar I. Grosvalda un U. Alkšņa līdzdalību tapusi monogrāfijas „Augstākās izglītības vēsture Latvijā” 1. daļa (2002), 2. daļa (2004) un 3. daļa (2007) [2]. Iznākušas I. Grosvalda, U. Alkšņa, I. Meirovica un A. Rupļa grāmatas „Ķīmija Rīgas Politehnikumā un Rīgas Politehniskā institūtā 1862–1918” (2001), „Ķīmija Latvijas Universitātē (1919–1944)” (2005) un I. Grosvalda, U. Alkšņa, A. Zalstera, I. Meirovica grāmata „Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā no sendienām līdz 1918” (2008) [3].

Šajā rakstā apskatīts muzeja darbs pēdējos piecos gados (2006–2010).

Atslēgvārdi: Latvijas ķīmijas vēstures muzejs, apmeklētāji, pasākumi, piedalīšanās konferencēs, publikācijas.

Muzeju pēdējos piecos gados no 2006. gada 1. janvāra līdz 2010. gada 31. decembrim apmeklējuši 2648 cilvēki, no tiem individuāli 1322, grupās (vairāk nekā 4 cilvēki) – 1326, tai skaitā 904 skolēni un 200 studenti (sk. 1. tabulu).

Ar savu augstskolu un fakultāšu vēsturi iepazīstināti Latvijas Universitātes Ķīmijas fakultātes studenti un Rīgas Tehniskās universitātes Materiālzinātnes un Lietišķās ķīmijas fakultātes studenti.

Muzejā bijušas grupas no Rīgas Valsts tehnikuma, Rīgas 1., 66., 68. vidusskolas, Āgenskalna Valsts ģimnāzijas, Rīnūžu vidusskolas, Herdera vidusskolas, M. Lomonosova vidusskolas, Lielupes vidusskolas, Cēsu Valsts ģimnāzijas, Krustpils 1. ģimnāzijas, Liepājas 5. vidusskolas, Ogres 1. vidusskolas, Skrundas 1. vidusskolas, Madonas vidusskolas, Iecavas vidusskolas u. c.

Atsaucību guvuši muzeja rīkotie kolokviju lasījumi, dažādas sanāksmes un salidojumi (sk. 2. tabulu).

1. tabula

Latvijas ķīmijas vēstures muzeja apmeklētāji

Gads	Kopā	Individuāli	Grupās			
			Kopā	Skolēni	Studenti	Pārējie
2006.	834	363	471	406	38	27
2007.	548	155	393	170	70	153
2008.	604	374	230	179	51	-
2009.	400	294	106	74	7	25
2010.	262	136	126	75	34	17
Kopā	2648	1322	1326	904	200	222

2008. gada kolokvijā prof. I. Meirovics sniedza muzeja darbības divu gadu pārskatu. Notika grāmatas „Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā” (līdz 1918. g.) atvēršana, ar to iepazīstināja doc. U. Alksnis.

2009. gada kolokvijā prof. I. Meirovics iepazīstināja ar muzeja darbu aizvadītā gadā, asoc. prof. M. Turks nolasīja referātu „Ātrās saķeres bioloģiski aktīvo vielu sintēze”, bet doc. U. Alksnis – „Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā (1918–1944)”. Notika arī grāmatas „Docents Uldis Alksnis. Biobibliogrāfija” atvēršana.

Pēdējos piecos gados muzejā notikuši 10 dažādi pasākumi un kolokviji, iekārtotas 29 ekspresizstādes (sk. 2. tabulu).

2. tabula

Muzeja organizētie pasākumi

Gads	Pasākumi un kolokviji	Kolokviji un citi pasākumi	Izstādes
2006.	3	Virtuālais muzejs Asoc. prof. A. Ruplis. Virtuālais muzejs kā inovatīvs līdzeklis pieaugušo izglītībai Otto Meļļa simtgade Doc. U. Alksnis. O. Mellis, dzīve un darbs Ģeol. A. Zabela. O. Mellis kā mineralogs	Otto Mellim – 100 Nikolajs Brakšs Pēteris Krūmiņš Kārlis Švanks
2007.	3	Poļu zinātnieki un Latvija I. Grosvalds. Poļu zinātnieki RPI un LU. Muzeja vadītājam I. Grosvaldam – 80 Doc. J. Klētnieks. I. Grosvalda dzīve un darbs <i>Dr. sc. ing.</i> Ilgars Grosvalds. Bibliogrāfijas prezentācija 1957. gada absolventu salidojums Doc. U. Alksnis. LVU Ķīmijas fakultāte pēckara gados	Kārlis Karlsons Pēteris Nomals Jānis Lielmežs Leonīdam Osipovam – 90 Ilgaram Grosvaldam – 80
2008.	2	Muzeja 2008. gada kolokviji Prof. I. Meirovics. Muzeja darbības pārskats Doc. U. Alksnis. Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā (līdz 1918) I. Grosvalda, U. Alkšņa, A. Zalstera, I. Meirovica grāmatas „Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā no 850 g. pr. Kr. līdz 1918. g.” atvēršana Prof. A. Ieviņa un M. Straumaņa lasījumi <i>Dr. sc. ing.</i> I. Grosvalds. Profesors M. Straumanis dzīvē un darbā	Uldim Sedmalim – 75 Romānam Kārklīņam – 80 Jānim Stradiņam – 75
2009.	2	Muzeja 2009. gada kolokviji Prof. I. Meirovics. Muzeja darbības pārskats Doc. U. Alksnis. Ķīmiskā ražošana Latvijā (1918–1944) Asoc. prof. M. Turks. Ātrās saķeres bioloģiski aktīvo vielu sintēze Grāmatas „Doc. Uldis Alksnis. Biobibliogrāfija” prezentācija Lāčplēša dienai un Polijas valsts svētkiem 1918. gada 11. novembrī veiktā sanāksme <i>Dr. sc. ing.</i> I. Grosvalds. Poļu zinātnieku ieguldījums Latvijas augstākās izglītības attīstībā	Mārtiņam Kalniņam – 70 Tālim Milleram – 80 Andrim Strakovam – 75 Jānim Linabergam – 75 Gunāram Duburam – 75 145 gadi kopš Rīgā izstrādā diplomdarbus Uldim Alksnim – 75 Ignācijs Moscickis
2010.		Sakarā ar gaidāmo eiroremontu un muzeja radikālu pārkārtošanu muzejā kolokviji un citi pasākumi netika organizēti	I. Meirovicam – 80 J. Putniņam – 80 Muzeja darbinieku publikācijas N. Jansonam – 100 G. Sedmalei – 75 J. Polis J. Freimanim – 75

Muzeja darbinieki (2006–2010) nolasījuši 45 referātus, tai skaitā starptautiskās Baltijas zinātņu vēstures konferencēs – 3, Latvijas Universitātes konferencēs – 9, Rīgas Tehniskās universitātes konferencēs – 17, citās konferencēs – 3, kolokvijos un lasījumos – 13 (sk. 3. tabulu).

Ilgars Grosvalds un *Mg. ing.* Ivars Griņevičs RTU konferencē 2009. gadā uzstājās ar referātu „Ignacijs Moscickis – ķīmijas zinātnieks un Polijas Valsts prezidents”, 2010. gadā – „Konstantīns Rončevskis – arhitektūras vēsturnieks” un LU konferencē 2010. gadā – „Poļu zinātnieku ieguldījums Latvijas augstākās izglītības attīstībā”. Ar *Mg. paed.* Ingu Cepīti sagatavots referāts 2010. gada RTU konferencē „Olaive – Latvijas ķīmiskās rūpniecības centrs”. I. Grosvalds piedalījies arī pedagogam Jānim Grestem veltītā konferencē ar referātu „Jaunu ceļu gājējs”, bet Olaines Zinātnes un vēstures muzejā ar ziņojumiem „Pārtikas rūpniecība Latvijā līdz 1940. gadam” un „Uzturvielu pētniecības sākums un attīstība Latvijā”.

3. tabula

Nolasīto referātu skaits konferencēs, lasījumos un kolokvijos

Gads	Nolasīto referātu skaits	Konferences				Kolokviji un lasījumi
		Baltijas zinātņu vēstures	Latvijas Universitātes	Rīgas Tehniskās universitātes	Citas konferences	
2006.	13	2	2	3	3	3
2007.	7	-	1	3	-	3
2008.	7	-	2	2	-	3
2009.	11	-	2	5	-	4
2010.	7	1	2	4	-	-
Kopā	45	3	9	17	3	13

Muzeja līdzstrādniece Irēna Berga RTU konferencē 2008. gadā nolasīja referātu „Bioloģija Rīgas Politehniskā institūtā”, bet muzeja padomes priekšsēdētājs Imants Meirovics RTU konferencē 2010. gadā – referātu „Mērķprogrammas devums Rīgas Tehniskās universitātes studentiem un zinātniekiem”.

Baltijas 22. zinātņu vēstures konferencē Viļņā 2006. gadā I. Grosvalds ar U. Alksni nolasīja referātu „Profesora Mārtiņa Straumaņa dzīve” un ar J. Lielmežu (Kanāda) – referātu „Jānis Akermanis – Amerikas aviācijas pionieris”. Baltijas 24. konferencē Tallinā 2010. oktobrī Inguna Šperberga iepazīstināja klausītājus ar referātu par Rīgas porcelānu, referāts sagatavots kopā ar I. Grosvaldu un U. Alksni.

I. Grosvalds un U. Alksnis regulāri piedalījušies Latvijas Universitātes gadskārtējās konferencēs zinātnes vēstures un muzejniecības sekcijā. Nolasīti referāti par kūdras un sapropeļa pētnieku Nikolaju Brakšu, mineralogu Otto Melli, termodinamiķi Jāni Lielmežu, ķīmijas ražošanu Latvijā: (1918–1944) – par keramiku, stiklu un javu saistvielām, (1944–1991) – par cementu, kaļķiem, ģipsi un medikamentiem. RTU zinātniskās konferencēs zinātnes un augstskolu vēstures sekcijā klausītāji iepazīstināti ar pētījumiem par purvu bagātību pētnieku Pēteri Nomalu, kurināmo vielu pētniekiem Pēteri Krūmiņu un Kārli Švanku, šķiedrvielu speciālistu Oļģertu Ripu, silikātnieku Kārli Karlsonu, kā arī par ķīmisko ražošanu Latvijā: (1918–1944) – par dzelzs,

tērauda, gāzes, superfosfāta, naftas produktu, alkoholisko dzērienu, cietes, cukura, polimērmateriālu ražošanu; (1944–1991) – par stikla, tērauda, minerālmēslu, gāzes, naftas produktu, celulozes, papīra, finiera, sērkočiņu, keramikas, stikla, javu saistvielu ražošanu; (1918–1944) – par cementa, kaļķu, ģipša un medikamentu ražošanu.

Aizvadītajā piecgadē muzeja darbinieki publicējuši 6 grāmatas un brošūras, 49 zinātniskos rakstus, 4 referātu tēzes, 23 informatīvos un populārzinātniskos rakstus (4. tabula).

4. tabula

Muzeja darbinieku publicētie darbi

Gads	Grāmatas un brošūras	Publikācijas			
		Kopā	Zinātniskie raksti	Referātu tēzes	Populārzinātniskie raksti
2006.	-	18	13	-	5
2007.	1	18	11	1	6
2008.	2	16	8	2	6
2009.	1	9	6	-	3
2010.	2	15	11	1	3
Kopā	6	76	49	4	23

Iznākušas I. Grosvalda [1], U. Alksņa [4] un I. Meirovica [5] biobibliogrāfijas. Nodota iespiešanai grāmata „Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā (1918–1944)”.

Ķīmija Latvijas Valsts universitātē atspoguļota rakstos „LVU Ķīmijas fakultāte (1944–1958)” – mācību darbs [10], zinātniskais darbs [11] un darba organizācija I un II [42, 43].

Ķīmiskā ražošana Latvijā parādīta rakstos „Ķīmija Vidzemē un Latgalē 17. un 18. gs.” [9], „Ķīmiskā rūpniecība Latvijā (1880–1860)” [12] un „Ķīmiskā rūpniecība Latvijā (1860–1918)” [13].

Turpinot iesākto ciklu, apskatīta dzelzs, tērauda, superfosfāta, deggāzes [31], keramikas, stikla [35], cementa, kaļķu, ģipša [34], gumijas, plastmasas, ādas, laku, krāsu [39], alkoholisko dzērienu, cietes, cukura [40], celulozes, papīra, ziepju un medikamentu [41] ražošana Latvijā laikā no 1918. līdz 1944. gadam. Tālākā smalkkeramikas [49], būvkeramikas [50] un stikla izstrādājumu [51] ražošana Latvijā apskatīta laikā no 1944. līdz 1990. gadam.

I. Grosvalds rakstījis par uzturvielu pētniecības pirmsākumu attīstību Latvijā līdz 1940. gadam [14].

Kritiski izvērtēts pedagoga un fizikālķīmiķa Jāņa Lielmeža [16, 19, 23], mineraloga Otto Meļļa [17, 19], būvinženiera un etnolingvista Jāņa Paliepas [18], kūdras un sapropeļa pētnieka Nikolaja Brakša [21], purvu bagātību atklājēja Pētera Nomaļa [22], silikātu un cementa speciālista Kārļa Karlsona [25, 33], kurināmā pētnieka Pētera Krūmiņa [28] un šķiedrvielu speciālista Oļģerta Ripas [32] ieguldījums zinātnē un ražošanā. Vispusīgi apskatīta zinātnes vēsturnieka un novadpētnieka Artura Zalstera [26, 36], radioķīmiķa Jura Tīlika [27], aparātu un procesa speciālista Leonīda Osipova [30], Latvijas Universitātes rektora un izglītības ministra, ķīmijas tehnologa Jūlija Auškāpa [37], slavenā latviešu izlūka un ārsta Andreja Pekkas [44],

astronoma un zinātnes vēsturnieka Jāņa Klētnieka [45], ķīmiķa neorganika Valda Drinkas [57] un profesora Imanta Meirovica [54] dzīve un darbs.

Atsevišķi raksti veltīti Latvijas zinātņu vēstures asociācijai [7], Latvijas ķīmijas vēstures muzejam (2001–2006) [20], Baltijas zinātņu vēstures konferencei Viļņā [24], A. Ieviņa piemiņas lasījumiem [38] un Latvijas ķīmijas vēstures muzeja 35 darbības gadiem [55].

I. Meirovics rakstījis par mērķprogrammas „Izglītībai, zinātnei, kultūrai” devumu studentiem un zinātniekiem [52].

Publicēti informatīvi un populārzinātniski raksti, vairums RTU laikrakstā „Jaunais Inženieris”.

Apskatītas mineraloga Otto Meļļa [61], kurināmo vielu speciālista Jāņa Krūmiņa, Kārļa Švanka [66], ķīmijas tehnologa Stefana Šimanska, Mārtiņa Prīmaņa [72], fizikālķīmiķa un rentgenogrāfa Mārtiņa Straumaņa [75] dzīves un darba gaitas.

Ar mūža piepildījumu 75 gadu jubilejā daudzzināti akadēmiķis Jānis Stradiņš [76] un docents Uldis Alksnis [80], 80 gadu jubilejā – akadēmiķis Tālis Millers [78], LZA Goda loceklis docents Jānis Klētnieks [79] un LZA Goda mecenāts, profesors Imants Meirovics [81]. Ar pedagoģijas doktora grādu sveikta zinātniece Alīda Zigmunde [68].

Apskatīts daudzšķautņainais Artura Zalstera *Curriculum Vitae* [69], Pētera Nomala ceļš no RPI studenta līdz LU profesoram [63], Jāņa Akermana ceļš no Rundāles kalēja dēla līdz Amerikas aviācijas pionierim [65] un daži profesores Emīlijas Gudrinieces dzīves meti [82].

Muzeja darbinieki nedrīkst noslīgt pašapmierinātībā uz 35 gadu darba sliekšņa. Lai top jauni raksti un grāmatas! Tas veikums, ko neredz atsevišķā grāmatā, atsevišķā rakstā, kļūst liels un paliekošs kopējā darbā.

PUBLICĒTIE DARBI

Grāmatas un brošūras

1. Inženierzinātņu doktors Ilgars Grosvalds. Biobibliogrāfija II. Rīga, Latvijas ķīmijas vēstures muzejs, 2007. 40 lpp. Apcerējuma autori: I. Grosvalds (latv. val.), U. Sedmalis (angļu val.). Bibliogrāfijas sast. I. Grosvalds.
2. Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā, 3. d. Rīgas Politehniskais institūts, 1958–1990. I. Knēts, J. Stradiņš, J. Briedis, I. Grosvalds, U. Alksnis, H. Guļevskis, J. Klētnieks, A. Zigmunde. Rīga, RTU, 2007. 666 lpp.
3. Ķīmiskās ražošanas attīstība Latvijā (1500 g. pr. Kr. – 1918.). I. Grosvalds, U. Alksnis, A. Zalsters, I. Meirovics Rīga, RTU, 2008. 121 lpp.
4. Docents *Dr. chem.* Uldis Alksnis. Biobibliogrāfija. Rīga, Latvijas ķīmijas vēstures muzejs, 2009. 49 lpp. Apcerējuma autors I. Grosvalds. Bibliogrāfijas sast. I. Grosvalds, U. Alksnis.
5. Latvijas Zinātņu akadēmijas Goda mecenāts profesors Imants Meirovics. Biobibliogrāfija. Rīga, RTU, 2010. 148 lpp. Apcerējuma autori: I. Meirovics, O. Neilands. Sast. M. Neilande. I. Veldruma (līdz 1990).
6. Griņevičs I., Grosvalds I. Ignācijs Moscickis (1867–1946) – zinātnieks un Polijas valsts prezidents (1926–1939). Rīga, Biedr. „Inflanty”, Latv. ķīm. vēst. muz., 2010. 17.–23. lpp.

Zinātniskie raksti**2006**

7. Grosvalds I. Latvijas zinātņu vēstures asociācijas un Latvijas medicīnas vēstures apvienības kopsapulce. RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr., Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 9. sēj. Rīga, 2006, 148.–149. lpp.
8. Grosvalds I. Jaunu ceļu meklētājs [Par ķīmiķi J. Gresti]. Laikmets un personība, 8. sēj. Rīga, Raka, 2006, 26.–46. lpp.
9. Grosvalds I., Alksnis U., Zalsters A., Meirovics I. Ķīmija Vidzemē un Latgalē (17. un 18. gs.) LU Raksti, 693. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, LU, 2006, 18–27. lpp.
10. Grosvalds I., Alksnis U., Ruplis A., Meirovics I. Latvijas Valsts universitātes Ķīmijas fakultāte laikā no 1919. līdz 1958. gadam. Mācību darbs. LU Raksti, 693. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, LU, 2006, 203.–213. lpp.
11. Pelčere I., Alksnis U., Grosvalds I., Meirovics I. Latvijas Valsts universitātes Ķīmijas fakultāte laikā no 1944. līdz 1958. gadam. LU Raksti, 693. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, LU, 2006, 214.–223. lpp.
12. Grosvalds I., Alksnis U., Zalsters A., Meirovics I. Ķīmiskā rūpniecība Latvijā (1800–1860). RTU Zinātniskie raksti. Humanitārās un sociālās zinātnes, 8. sēr. Zinātņu un augstskolu vēsture, 9. sēj. Rīga, RTU, 2006, 36.–55. lpp.
13. Grosvalds I., Alksnis U., Zalsters A., Meirovics I. Ķīmiskā rūpniecība Latvijā (1860–1918). RTU Zinātniskie raksti. Humanitārās un sociālās zinātnes, 8. sēr. Zinātņu un augstskolu vēsture, 9. sēj. Rīga, RTU, 2006, 46.–65. lpp.
14. Grosvalds I. Pārtikas rūpniecības attīstība Latvijā līdz 1940. g. Grām.: Ķīmija pārtikai un pārtikas rūpniecībai. Olaine, Olaines vēstures un mākslas muzejs, 2006. 17 lpp.
15. Grosvalds I. Kurināmā degšanas bilances aprēķini. Metodiskie norādījumi. Rīga, Rīgas Valsts tehnikums, 2006. 19 lpp.
16. Grosvalds I. Termodinamikim un fizikālķīmīkim Jānim Lielmežam – 80. Latvijas Ķīmijas Žurnāls, 2006, Nr. 2, 198.–199. lpp.
17. Grosvalds I. Mineralogam Oto Mellim – 100. Latvijas Ķīmijas Žurnāls, 2006, Nr. 2, 200.–201. lpp.
18. Grosvalds I., Lielmežs J. Par būvinženieri, antropologu un etnolingvistu Jāni Paliepu. Tehnikas Apskats, 2005/2006, Nr. 144/145, 23.–24. lpp.
19. Grosvalds I., Palieps J. Par profesoru Jāni Lielmežu. Tehnikas Apskats, 2005/2006, Nr. 144/145, 25.–27. lpp.

2007

20. Grosvalds I., Meirovics I., Alksnis U. Latvijas ķīmijas vēstures muzejs (2001–2006). LU Raksti, 704. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība, 2007, 175.–184. lpp.
21. Grosvalds I., Alksnis U. Docents Nikolajs Brakšs – dzīve, darbs un personība. LU Raksti, 704. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība, 2007, 137.–147. lpp.
22. Grosvalds I., Alksnis U. Latvijas brūnais zelts un profesors Pēteris Nomals. RTU Zinātniskie raksti. Humanitārās un sociālās zinātnes, 8. sēr. Zinātņu un augstskolu vēsture, 11. sēj. Rīga, RTU, 2007, 38.–46. lpp.
23. Grosvalds I. Termodinamiķis un fizikālās ķīmijas profesors Jānis Lielmežs. RTU Zinātniskie raksti. Humanitārās un sociālās zinātnes, 8. sēr. Zinātņu un augstskolu vēsture, 11. sēj. Rīga, RTU, 2007, 47.–53. lpp.
24. Grosvalds I., Klētnieks J. Latvijas zinātņu vēsturnieki XXII Baltijas zinātņu vēstures konferencē Viļņā. RTU Zinātniskie raksti. Humanitārās un sociālās zinātnes, 8. sēr. Zinātņu un augstskolu vēsture, 11. sēj. Rīga, RTU, 2007, 126.–131. lpp.

25. Millers T., Grosvalds I. Kārlim Karlsonam – 100. Ķīmijas Žurnāls, 2007, Nr. 1, 93.–94. lpp.
26. Grosvalds I. Arturam Zalsteram – 85. Ķīmijas Žurnāls, 2007, Nr. 1, 90. lpp.
27. Alksnis U., Ķizāne G. Juris Tiliks (05.02.1937.–26.01.2007.). Latvijas Ķīmijas Žurnāls, 2007, Nr. 2, 204.–205. lpp.
28. Lielmežs J., Grosvalds I. Recalling Chemical Engineers professor Peteris Otto Kruminis. Scientific, proceedings of Riga Technical University. The Humanities and Social Science, 8. History of Science and Higher Education, 11. Riga, RTU, 2007, p. 54–62.
29. Grosvalds I., Alksnis U., Zabela A. Mineralogs Oto Mellis (1906–1970). LU Raksti, 716. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība, 2007, 94.–105. lpp.
30. Grosvalds I. Profesoram Leonīdan Osipovam – 90. Latvijas Ķīmijas Žurnāls, 2007, Nr. 2, 200.–201. lpp.

2008

31. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Ķīmiskā ražošana Latvijā no 1918. līdz 1944. gadam: dzelzs, tērauds, superfosfāts, deggāze. RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 13. sēj. Rīga, 2008, 57.–61. lpp.
32. Grosvalds I., Lielmežs J. Šķiedrvielu speciālists, ķīmijas tehnoloģijas doktors Oļģerts Ripa. RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 13. sēj. Rīga, 2008, 43.–47. lpp.
33. Millers T., Grosvalds I. Ķīmiķis un valstsvīrs Kārlis Karlsons. RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 13. sēj. Rīga, 2008, 24.–29. lpp.
34. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Ķīmiskā rūpniecība Latvijā: cements, kaļķi, ģipsis (1918–1944). LU Raksti, 738. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 2008, 146.–159. lpp.
35. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Ķīmiskā rūpniecība Latvijā: keramika un stikls (1918–1944). LU Raksti, 738. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 2008, 160.–169. lpp.
36. Grosvalds I., Viksna A. Arturs Zalsters (1922–2008) – novadpētnieks, zinātņu un tehnikas vēsturnieks, LU Raksti, 738. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 2008, 216.–233. lpp.
37. Grosvalds I. Jūlijs Auškāps – ar sirdsdegsmi tēvzemei. Laikmets un personība/ Izglītības un zinātnes ministrija. Latvijas Universitāte. Rakstu krājums, 10. sēj. Rīga, RaKa, 2008, 218.–267. lpp.
38. Grosvalds I., Cīrule J. Profesora akadēmiķa Alfrēda Ieviņa piemiņas lasījumi. Latvijas Ķīmijas Žurnāls, Nr. 4, 2008, 400.–401. lpp.

2009

39. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Gumijas, plastmasu, ādu, laku un krāsu ražošana Latvijā (1918–1944). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 15. sēj. Rīga, 2009, 85.–89. lpp.
40. Grosvalds I., Alksnis U. Alkoholisko dzērienu, cietes un cukura ražošana Latvijā (1918–1944). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 15. sēj. Rīga, 2009, 97.–102. lpp.
41. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Celulozes, papīra, ziepju un medikamentu ražošana Latvijā (1918–1944). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 15. sēj. Rīga, 2009, 90.–96. lpp.
42. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Ķīmija Latvijas augstskolās. Latvijas Valsts universitātes Ķīmijas fakultātē laikā no 1944. līdz 1958. gadam. Darba organizācija I. RTU Zinātniskie raksti, 1. sēr. Materiālzinātnes un lietišķā ķīmija, 20. sēj. 2009, 146.–156. lpp.

43. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Ķīmija Latvijas augstskolās. Latvijas Valsts universitātes Ķīmijas fakultātē laikā no 1944. līdz 1958. gadam. Darba organizācija II. RTU Zinātniskie raksti, 1. sēr. Materiālzinātnes un lietišķā ķīmija, 20. sēj. 2009, 157.–164. lpp.
44. Grosvalds I. Pirmā pasaules kara slavenais latviešu izlūks. Akadēmiskā Dzīve, 46. rakstu krāj. Rīga, 2009, 79.–90. lpp.
45. [Grosvalds I.] Latvijas ķīmijas vēstures muzejs. Rīgas Tehniskās universitātes zinātniskās darbības 2008. gada pārskats. Rīga, RTU, 2009, 439.–440. lpp.

2010

46. Grosvalds I. Jānis Klētnieks – zinātnieks ar plašām interesēm. Laikmets un personība, 12. sēj. Rīga, RaKa, 2010, 342.–385. lpp.
47. Berga I., Grosvalds I. Bioloģija Rīgas Politehnikumā un Rīgas Politehniskajā institūtā (1862–1918). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Rīga, 2010, 7.–11. lpp.
48. Griņevičs I., Grosvalds I. Ignācijs Moscickis (1867–1946) – zinātnieks un Polijas Valsts prezidents (1926–1939). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Rīga, 2010, 17.–23. lpp.
49. Grosvalds I., Alksnis U. Smalkkeramikas ražošana Latvijā (1944–1990). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Rīga, 2010, 32.–37. lpp.
50. Grosvalds I., Alksnis U. Būvkeramikas izstrādājumu ražošana Latvijā (1944–1990). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Rīga, 2010, 38.–41. lpp.
51. Grosvalds I., Alksnis U., Meirovics I. Stikla izstrādājumu ražošana Latvijā (1944–1990). RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Rīga, 2010, 42.–45. lpp.
52. Meirovics I. Mērķprogrammas „Izglītībai, zinātnei un kultūrai” devums studentiem un zinātniekiem. RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Rīga, 2010, 50.–52. lpp.
53. Fundamentāls pētījums par zinātnes un augstskolu vēsturi Latvijā (Par J. Stradiņa grāmatu). A. Zigmunde, J. Briedis, I. Grosvalds, H. Guļevskis, J. Klētnieks. RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Rīga, RTU, 2010, 61.–63. lpp.
54. Grosvalds I. Profesoram Imantam Meirovicam – 80. Latvijas Ķīmijas Žurnāls, 2010, Nr. 2, 178.–179. lpp.
55. Grosvalds I. Latvijas ķīmijas vēstures muzejam – 35. Latvijas Ķīmijas Žurnāls, 2010, Nr. 2, 180.–184. lpp.
56. [Grosvalds I.] Latvijas ķīmijas vēstures muzejs. Rīgas Tehniskā universitāte, zinātniskās darbības 2009. gada pārskats. Rīga, RTU, 2010, 419.–420. lpp.

Referātu tēzes

2007

57. Alksnis U., Drille M. V. M. Drinka dzīve un ieguldījums mācību metodikā. Starptautiskā zinātniskā konference Dabaszinību didaktikā šodien un rīt. Tēzes. Rīga, Rīgas pedagoģijas un izglītības vadības augstskola, 2007. g. 15. marts, 3. lpp.

2008

58. Grosvalds I. Chemical industry in Latvia (1918–1944). Nova Miscellona Historiae Scientiarum Baltica – 50. Rīga Publishing House, 2008, pp. 103–105.

2010

59. Šperberga I., Grosvalds I., Alksnis U. The Riga porcelain. *Historical Scientiarum Baltica* Tallin, October 8–9, 2010. Abstracts of the XXIV International Baltic Conference in the History of Science. Tallin, 2010, pp. 99–100.

Informatīvie un populārzinātniskie raksti**2006**

60. Grosvalds I. Profesors Jānis Lielmežs pārkāpj 80 gadu sliekšni. *Jaunais Inženieris*, 2006. g. 1. jūn., 9. lpp.
61. Grosvalds I. Mineraloga Otto Meļļa simtgadē. *Jaunais Inženieris*, 2006. g. 15. jūn., 22.–23. lpp.
62. Grosvalds I. No RPI studenta līdz LU profesoram [Par P. Nomali]. *Jaunais Inženieris*, 2006. g. 14. sept., 7.–8. lpp.
63. Grosvalds I. Profesora Jāņa Lielmeža 80 gadi. *Brīvā Latvija*, 2006. g. 3.–9. jūn., 6. lpp.; *Laiks*, 2006. g. 3.–9. jūn.
64. Grosvalds I. „Laika” redaktora laiks. [Par Jāni Vītoli]. *Laiks*, 2006. g. 16.–29. dec., 17. lpp.

2007

65. Grosvalds I., Lielmežs J. Rundāles kalēja dēls – Amerikas aviācijas pionieris Jānis Akermanis. *Terra*, 2007. g. janvāris–februāris, Nr. 1, 43.–45. lpp.
66. Grosvalds I., Lielmežs J. Atceroties profesorus ķīmiķus Pēteri Krūmiņu un Kārli Švanku. *Laiks*, 2007. g. 1.–5. janv., Nr. 1, 6. lpp.; *Brīvā Latvija*, 2007, Nr. 1, 8. lpp.
67. Grosvalds I. Kārlis Karlsons – zinātnieks un būvmateriālu ražošanas speciālists. *Jaunais Inženieris*, 2007. g. 8. febr., 7. lpp.; 22. febr., 6. lpp.
68. Grosvalds I. Sveicot jauno pedagoģijas doktori Alīdu Zigmundi. *Jaunais Inženieris*, 2007. g. 8. marts., 7. lpp.
69. Grosvalds I. Daudzšķautņainais Artura Zalstera Curriculum Vitae. *Jaunais Inženieris*, 2007. g. 22. marts, 7. lpp.
70. Grosvalds I., Griņevičs I. Poļu intelīģence un RPI. *Jaunais Inženieris*, 2007. g. 14. jūn., 16. lpp.
71. Darbinieki [I. Grosvalds, J. Klētņieks] Kāpjot gadu kalnā. Docentam Helmutam Guļevskim 70. *Jaunais Inženieris*, 2007. g. 25. okt., 14. lpp.

2008

72. Grosvalds I. Divi profesori, divas personības [Stefans Šimanskis, Mārtiņš Pīrmanis]. *Jaunais Inženieris*, 2008. g. 20. febr., 6.–7. lpp.
73. Griņevičs I., Grosvalds I. Konference par Polijas un Latvijas attiecībām. *Jaunais Inženieris*, 2008. g. 8. maijs, 7. lpp.
74. Grosvalds I. Goda nosaukums rektoram Ivaram Knētam. *Jaunais Inženieris*, 2008. g. 6. nov., 4. lpp.
75. Grosvalds I. Profesors Mārtiņš Straumanis dzīvē un darbā. *Jaunais Inženieris*, 2008. g. 20. nov., 8. lpp.; 4. dec., 8.–9. lpp.
76. Grosvalds I. Akadēmiķi Jānis Stradiņu sveicot. *Jaunais Inženieris*, 2008. g. 18. dec., 10.–11. lpp.
77. Grosvalds I. Atzinība profesoram Jānim Lielmežam. *Brīvā Latvija*, 2008. g. 6.–12. dec., 11. lpp.

2009

78. Grosvalds I. RTU Goda doktora Tāļa Millera jubilejā. Jaunais Inženieris, 2009. g. 7. febr., 12.lpp.; 26. febr. 7.–8. lpp.
79. Grosvalds I. Jāni Klētnieku daudzīnot. Jaunais Inženieris, 2009. g. 18. jūn., 8.–9. lpp.
80. Grosvalds I. Darbā mūžu nodzīvot. [Par doc. U. Alksni]. Jaunais Inženieris, 2009. g. 31. aug., 14. lpp.

2010

81. Grosvalds I. Mūža piepildījums darbā [Par prof. I. Meirovicu]. Jaunais Inženieris, 2010. vasarā, 24. lpp.
82. Grosvalds I. Daži profesores E. Gudrinieces dzīves meti. Professore Emīlija Gudriniece. Deviņdesmitajai dzimšanas dienai veltīts apcerējums un atmiņu krājums. Rīga, LZA, RTU, 2010, 93.–95. lpp.
83. Alksnis U., Grosvalds I. RTU pirmajām fakultātēm 140 gadi. Jaunais Inženieris, 2010, Ziemassvētki, 14. lpp.

Līdzdalība redakcijas kolēģiju darbā

2006

84. RTU Zinātniskie raksti. 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 9. sēj. Redkolēģija: J. Briedis, H. Guļevskis, J. Klētnieks, I. Grosvalds, A. Zigmunde, J. Stradiņš, J. Lielmežs, J. Langins, A. Matukonis, A. Vīksna, U. Alksnis, K. Vārtukapeinis. Rīga, RTU, 2006. 166 lp.
85. LU raksti, 693. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Redkolēģija: M. Baltiņš, A. Bankavs, J. Langins, J. Lielmežs, I. Meirovics, J. Ozols, J. Štrauhmanis, L. G. Taivāns, I. Vilks, A. Vīksna, J. Zaķis, J. Žagars. Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 2006. 267. lpp.
86. Tehnikas apskats (Rīga). Redkolēģija: J. Ekmanis, O. Gerts, G. Daija, J. Freibergs, I. Grosvalds, Z. Kipere, J. Palieps, J. Lielmežs, M. Aserīte, J. Skujiņš, A. Celmiņš, A. Dreimane, N. Bojārs. Rīga, LZA 2005/2006. 64 lpp.

2007

87. RTU Zinātniskie raksti. Humanitārās un sociālās zinātnes, 8. sēr. Zinātņu un augstskolu vēsture, 11. sēj. Redkolēģija: J. Briedis, H. Guļevskis, J. Klētnieks, I. Grosvalds, A. Zigmunde, J. Stradiņš, J. Lielmežs, J. Langins, A. Matukonis, A. Vīksna, U. Alksnis, K. Vārtukapeinis. Rīga, RTU, 2006. 166 lpp.
88. LU Raksti. 704. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Redkolēģija: M. Baltiņš, A. Bankavs, J. Langins, J. Lielmežs, I. Meirovics, J. Ozols, J. Štrauhmanis, L. G. Taivāns, I. Vilks, A. Vīksna, J. Zaķis, J. Žagars. Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 2007. 185 lpp.
89. LU Raksti. 716. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Redkolēģija: M. Baltiņš, A. Bankavs, J. Langins, J. Lielmežs, I. Meirovics, J. Ozols, J. Štrauhmanis, L. G. Taivāns, I. Vilks, A. Vīksna, J. Zaķis, J. Žagars. Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 2007. 211 lpp.
90. Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā. 3. daļa. Rīgas Politehniskais institūts 1958–1990. Redkolēģija: I. Knēts, J. Stradiņš, J. Briedis, I. Grosvalds, H. Guļevskis, J. Klētnieks, A. Zigmunde. Rīga, RTU, 2007. 666 lpp.

2008

91. RTU Zinātniskie raksti. 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 13. sēj. Redkolēģija: J. Briedis, H. Guļevskis, J. Klētnieks, I. Grosvalds, A. Zigmunde, J. Stradiņš, J. Lielmežs, J. Langins, A. Matukonis, A. Vīksna, U. Alksnis, K. Vārtukapeinis. Rīga, RTU, 2008. 131 lpp.

92. LU Raksti. 738. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Redkolēģija: M. Baltiņš, A. Bankavs, A. Krūze, J. Langins, J. Lielmežs, I. Meirovics, J. Ozols, J. Štrauhmanis, L. G. Tairvāns, K. Vārtukapteinis, A. Vīksna, I. Vilks, J. Zaķis, J. Žagars. Rīga, LU Akadēmiskais apgāds, 2008. 230 lpp.

2009

93. RTU Zinātniskie raksti. 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 15. sēj. Redkolēģija: J. Briedis, H. Guļevskis, J. Klētnieks, I. Grosvalds, A. Zigmunde, J. Stradiņš, J. Lielmežs, J. Langins, A. Matukonis, A. Vīksna, U. Alksnis, K. Vārtukapteinis. Rīga, RTU, 2009. 120 lpp.
94. RTU Zinātniskie raksti. 8. sēr. Humanitārās un sociālās zinātnes, Zinātņu un augstskolu vēsture, 16. sēj. Redkolēģija: J. Briedis, H. Guļevskis, J. Klētnieks, I. Grosvalds, A. Zigmunde, J. Stradiņš, J. Lielmežs, J. Langins, A. Matukonis, A. Vīksna, U. Alksnis, K. Vārtukapteinis. Rīga, RTU, 2010. 69 lpp.

Raksti par muzeja darbiniekiem

2006

95. Ruplis A. Baltijas zinātņu vēstures konference Lietuvā. Jaunais Inženieris, 2006. g. 7. nov., 5. lpp. [Arī par I. Grosvaldu].
96. Valters R. Jauni valsts emeritētie zinātnieki. Zinātnes Vēstnesis, 2006. g. 15. jūn. [Arī par I. Grosvaldu].

2007

97. Klētnieks J. Laikmetu un personību atziņu ceļus staigājot. [Par I. Grosvaldu]. Jaunais Inženieris, 2007. g. 30. aug., Nr. 1, 10. lpp.
98. Stradiņš J. Latvijas zinātņu, medicīnas un tehnikas vēstures izpēte pēdējos gados (2003–2005). [Arī par I. Grosvaldu, U. Alksni, I. Meirovicu, A. Rupli]. Acta Medico-Historica Rigensia. Volumen VIII. Rīga, Pauli Stradini Museum. Historiae Medicinal 2007, 342.–366. lpp.
99. Lielmežs J. Ķīmiķa un vēsturnieka Dr. sc. ing. Ilgara Grosvalda 80 mūža gadi. Brīvā Latvija, 2007, 27. okt.–2. nov., 6. lpp.; 3. nov.–9. nov.; Laiks, 27. okt.–2. nov.; 3. nov.–9. nov.
100. Stradiņš J. Baltijas zinātņu vēstures konferenču 50 gadi: 1958–2008. [Par I. Grosvaldu 19., 22., 24. lpp.] RTU Zinātniskie raksti, 8. sēr. 2009, 9.–25. lpp.

2010

101. Miķelsone I. Liktenis jeb laimīgās lozes [Par I. Meirovicu]. Jaunais Inženieris, 2010. gada vasara, 24.–25. lpp.
102. Сюсарева Е. Нахимичили на славу [Par I. Grosvaldu]. Вести сегодня, 2010, Nr. 29, 4. c.
103. Latvijas ķīmijas vēstures muzejam – 35. LU Bibliotēkas Informācijas un bibliogrāfijas nodaļa. Pieejams: <http://www.lu.lv/biblioteka>.

Summary

The museum has been visited by 2616 persons (from 2006 to 2010). The museum has organized 2 colloquiums and 8 exhibitions. At the conferences and other events 32 reports have been delivered.

The collaborators of the museum I. Grosvalds and U. Alksnis are co-authors of the monographies Higher Technical Education in Latvia the third part Riga Polytechnical Institute 1958-1990 (2007).

There has been written book „Chemical production in Latvia before 1918” (2008). 76 works have been published, among them 49 scientific articles, 4 these of reports and 23 articles on popular science.

Keywords: *Latvian Museum of the History of Chemistry, attendance, enterprise, to percipate in conference, to publish.*

**Luda Bērziņa piemiņas saglabāšana
Latvijas Universitātes Pedagoģijas muzejā**
*Preserving the Memory of Ludis Bērziņš
in the Museum of Pedagogy, University of Latvia*

Baiba Kaļķe, Aīda Krūze, Elita Stikute

LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083

LU profesora Luda Bērziņa dzīvesdarbība sniedz bagātu mantojumu, un daļa no tā ir saglabāta LU Pedagoģijas muzejā. Viņa nopelni latviešu izglītībā un kultūrā ir daudzpusīgi – viņš darbojies literatūrzinātnē, pedagoģijā, teoloģijā. Pētījumā aktualizētas L. Bērziņa dzīvesdarbībā gūtās atziņas, atklāts viņa pedagoģiskais mantojums: demokrātisks, cieņpilns vadības stils, izmantojot katra komandas locekļa potenciālu mācību un audzināšanas darbā, atziņas par pozitīvu vidi kā piederības izjūtas sekmētāju, mācību grāmatu izstrāde skolai uz nopietnu zinātnisko pētījumu pamata, personīgā parauga nozīme gan ar savu vizuālo tēlu, gan ar pedagoģiskajiem paņēmieniem topošo skolotāju sagatavošanā.

Pētījumā izmantoti maz apzināti Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumenti, L. Bērziņa oriģināldarbi, LU Pedagoģijas muzeja L. Bērziņa piemiņas istabas materiāli, Rīgas Skolotāju institūta absolventu un Latvijas Universitātes kolēģu un studentu atmiņas.

Atslēgvārdi: LU profesora piemiņas saglabāšana, L. Bērziņa dzīvesdarbība.

Piemiņas istaba un tās funkcijas

Pedagoģijas zinātne pētī mācību un audzināšanas teorijas un pedagoģiskās prakses vienotību ar mērķi veicināt personības attīstību. Šī mērķa īstenošanu sekmē arī personību dzīvesdarbības izpēte, atspoguļošana, saglabāšana un popularizēšana, kas ir nozīmīga muzejpedagoģiskās darbības sastāvdaļa.

Muzeja pedagoģiskās darbības procesā maksimāli izmantotās muzejiskās vērtības, kas kalpo izglītības un audzināšanas mērķiem, vienlaikus kļūst par pedagoģiskām vērtībām. Šo vērtību vidū īpašu vietu ieņem piemiņas istabas, kuru priekšrocības ir izglītojoša, audzinoša un emocionāla vide, bagātīgs avotu klāsts, kas var dot ierosmi pētniecībai, nodrošinot paškontroles, zināšanu pārbaudes iespējas, intereses rosināšanu par konkrētas personības dzīvesdarbību, tās izpētes nozīmību, izpratnes veidošanos par priekšmetu vēsturisko un muzejisko vērtību.

LU Pedagoģijas muzejā šādas iespējas paver Luda Bērziņa (1870–1965) piemiņas istaba, kas atvērta 2006. gada aprīlī, pārņemot daļu materiālu, kas līdz tam atradās L. Bērziņa muzejā Jaundubultos Bērziņu dzimtas mājās (1990–2006).

Muzeja krājumu papildināšanā un tradīciju kopšanā aktīvi iesaistās L. Bērziņa mazdēls, Jeila Universitātes profesors, ķirurgs – ortopēds, Triju Zvaigžņu ordeņa

kavalieris, LZA Goda loceklis, mecenāts izglītībā, medicīnā, kultūrā un sportā, LU Goda doktors Kristaps Keggi.

L. Bērziņa piemiņas istabas galvenās funkcijas ir tradīciju kopšana, kas nodrošina viņa piemiņas saglabāšanu, gan ar ekspozīcijas un muzeja krājuma palīdzību nododot studentiem – topošajiem skolotājiem un citiem interesentiem – informāciju par profesora dzīvesdarbību, gan organizējot atceres pasākumus un pedagogu radošo darbu konkursa uzvarētāju apbalvošanu (konkursu rīko 1993. gadā nodibinātais L. Bērziņa piemiņas fonds); pētnieciskā darbība, kas veikta galvenokārt trīs L. Bērziņa darbības virzienos: LU profesors, RSI direktors, literatūrzinātnieks.

Latvijas Universitātē

Latvijas Valsts vēstures arhīva dokumenti dod iespēju precizēt LU docenta, vēlāk profesora L. Bērziņa zinātniskos grādus un akadēmiskos nosaukumus: 1921. gadā izglītības ministrs Juris Plāķis pēc Latvijas Augstskolas Organizācijas padomes priekšlikuma apstiprināja L. Bērziņu par privātdocentu Filoloģijas un filozofijas fakultātē; 1922. gadā L. Bērziņš ievēlēts par minētās fakultātes docentu; 1933. gadā vienbalsīgi ievēlēts par Dr. h. c. baltu filoloģijā; 1935. gada janvārī ievēlēts par LU ārštata, augustā – par štata profesoru latviešu literatūrā. Profesora amatā strādājis līdz 1940. gadam, bet ar pārtraukumiem turpinājis darbu līdz 1944. gada septembrim [1].

Tieši dokumenti par ievēlēšanu amatā no laika atstatuma vislabāk atklāj, cik augstu L. Bērziņa akadēmisko un zinātnisko darbību novērtējuši viņa kolēģi.

1933. gadā, kad L. Bērziņš saņēma LU Goda doktora grādu, atsauksmes snieguši profesori J. Endzelīns un P. Šmits. Analizējot L. Bērziņa zinātnisko veikumu, profesors Endzelīns uzsver: „Domāju tāpat, ka Ludis Bērziņš ir pilnīgi cienīgs baltu filoloģijas doktora grāda. Tā kā viņš nav Filoloģijas un filozofijas fakultātes pilntiesīgs loceklis, tad viņam gan nebūtu piedauzīgi fakultātē eksaminēties un aizstāvēt disertāciju, bet fakultātē nav neviena, kam klātos viņu eksaminēt latviešu literatūrā, un nav tādas personas arī ārzemju universitātēs, tā ka vienīgā izeja ir piešķirt viņam šo doktora grādu *honoris causa*. Par šķērslī te, man šķiet, nevar būt tas, ka Ludis Bērziņš nav absolvējis Baltu filoloģijas nodaļu, kas viņa studiju laikā nekur vēl nebija, bet Teoloģijas fakultāti, jo arī teoloģijā ietilpst filoloģijas elementi un metodes.” [2] Viņš arī novērtējis akadēmisko sniegumu: „Par L. B. mēs zinām no viņa publiskajām lekcijām, ka viņš runā loģiski, skaidri un interesanti, tāpēc jau ar viņa auditorija, kā man stāstīts, mēdz būt pilna klausītāju.” [3]

Latvijas Universitātē L. Bērziņš docējis šādus studiju kursus: „Latviešu literatūras vēsture”, „Latviešu tautas dziesmu poētika”, „Latviešu tautas dziesmu metrika un stilistika”, kā arī vadījis „Seminārus latviešu tautas dziesmās” [4].

Analizējot kolēģu oficiālās atsauksmes sakarā ar ievēlēšanu akadēmiskos amatos, recenzijas, kas rakstītas, izvīrnot L. Bērziņa zinātniskos pētījumus dažādiem apbalvojumiem, bijušo studentu atmiņas un paša profesora memuārus, atklājas Luda Bērziņa personības savdabīgais (individuālais) stils, kas, pēc bijušo LU studentu vērtējuma, būtiski ietekmējis arī viņu personības attīstību un profesionalitāti.

L. Bērziņa ārējo tēlu kā paraugu vissīkāk aprakstījis Kārlis Draviņš:

„Ļoti korekti un solīdi ģērbies, bet nespēlēdams arī kādu pārspīlētu švītu, viņš kāpa uz katedras, un man daudzreiz nāca prātā, ka tas, kas savā reizē stājas kā cienījams un cienīts mācītājs draudzes priekšā, nemaz nevar citāds būt un ka viņam kā kustībās, tā žestikulācijā jābūt augstā pakāpē apvaldītam un korektam, protams, nevainojamam arī runas veidā un saturā. Domāju, ka mēs, kam kādreiz taču pašiem būtu bijis vajadzīgs stāties ģimnazistu priekšā kādā vidusskolā, pastāvīgas paškontroles ziņā no L. B. tiešām varējām mācīties.” [5] Atmiņās norādīts arī uz viņa manierēm: „L. B. solīdā, mierīgi nosvērta uzstāšanās auditorijas priekšā. Tas bija pasauli redzējuša, rūdīta vīra garīgs briedums. Vēl vairāk – tīri intuitīvi varēja nojaust šī vīra patstāvīgas personības garīgo spēku un amplitūdu”; „L. B. bija savs viņam iezīmīgs, varētu teikt, „bērziņisks” stils, ko var viegli pazīt arī viņa rakstos...”; „Kāda savādība – viņš nevien skatījās uz auditoriju un studentiem savā priekšā, pa reizei ieskatīdamies savos manuskriptos, bet arī laiku pa laikam mēdza pacelt acis diezgan paaugstā lenķī uz augšu it kā skatoties kaut kur lielākā tūlumā un cauri klau-sītavas sienām” [6]. „L. B. izteiksmei piemīt kāds neviltots tiešums; tā ir brīva no katras tīšas manieres un ar laiku aizrauj taisni ar sava satura nemāksloto spēku.” [7]

Atskatoties uz Latvijas Universitātes 20 gadu darbību (1919–1939), profesors Pauls Jurevičs kā ļoti svarīgu Filoloģijas un filozofijas fakultātes uzdevumu uzsver skolotāja sagatavošanu vidusskolām un arodskolām: „Šis uzdevums arī tiešām ļoti svarīgs, jo, ja ir vispārāzīts, ka skola veido tautas dvēseli, tad, ņemot vērā, ka fakultāte veido lielāko daļu vidusskolas skolotāju (un ar to starpniecību arī pamatskolas skolotājus), tad tā ir viena no pēdējām instancēm un līdz ar to arī viens no svarīgākajiem faktoriem visas tautas dvēseles veidošanā.” [8] Norādīts arī, ka fakultātes absolventam, lai tas būtu labs skolotājs, „vispirms jābūt erudītam, tam labi jāpārzina un jāsaprot savs priekšmets, jo tikai tad tas varēs ieinteresēt savus skolēnus un gūt sekmes viņu mācīšanā”; „skolotājam jābūt arī labam savas tautas dzīves pazinējam un tās nacionālo centienu pārliecinātam aizstāvim un sekmētājam”; „lai kāds būtu labs skolotājs, tam jābūt arī pedagoģiski izglītotam, tam jāpazīst bērns un jāprot pienācīgā veidā pasniegt tam attiecīgo vielu” [9].

L. Bērziņa kā skolotāju izglītotāja akadēmiskā un zinātniskā darbība liecina, ka viņš gan ar savu personīgo piemēru, gan ar studiju kursu saturu, gan audzināšanas līdzekļiem veicinājis kompetenta latviešu valodas skolotāja veidošanos Universitātē. Kā vēlāk trimdā atzīmē viņa bijusī studente Velta Rūķe-Draviņa: „... no L. B. klausītājiem izaug viņa darba iedvesmoti mācekļi, kas iet viņa pēdās un nepamet dainoloģijas zinātni arī skaudrajos okupācijas un trimdas gados...” [10]

Kā minēts LU 1920.–30. gadu darbības nostādņēs, svarīgākais skolotājam ir zināšanas mācību priekšmetā. To apguvi profesors veicinājis, nodrošinādams zinātnē balstītas studijas. Ne velti viņa kolēģi atzinuši, ka L. Bērziņa pētījumi latviešu literatūrā ir ievērojami augstā līmenī, viņš ir radījis savas nozares skolu, vienmēr bijis kritisks pret citu spriedumiem, nav atteicies no saviem zinātniskajiem uzskatiem. Profesors ir nemitīgi paaugstinājis savu kvalifikāciju: piedalījies kongresos dažādās Eiropas valstīs, izmantojis atvaļinājumu zinātniskām studijām, lasījis lekcijas ārvalstu augstskolās [11]. Tā Latvijas Universitātē ienāca Eiropas augstskolu pieredze, savukārt Eiropai kļuva pazīstamāks LU vārds un tās pieredze dzimtās valodas kopšanā un skolotāju izglītībā.

Profesora bijušie studenti atklāj daudzas viņa pedagoģiskās meistarības šķautnes: cik prasmīgi viņš vadījis seminārnodarbības, vienmēr atzīmēdams pozitīvo, kā mācītis patstāvīgi spriest un rosinājis pētīt tālāk un dziļāk; pārbaudījumos bijis lietišķs, laipns, bez vēlēšanās „izgāzt” studentu; attiecībās ar studentiem bijis smalkjūtīgs un taktisks; centies sniegt ziņas par skolas praksē pārbaudītiem paņēmieniem [12]. To apliecina arī Veltas Rūķes-Draviņas izteikums par L. Bērziņu kā docētāju: „Par visu stiprāks viņa paidagogs: interešu centru centrā arī tagad stāv pats dzīvais cilvēks.” [13]

Rīgas Skolotāju institūtā

1922. gadā Rīgā tika nodibināts Skolotāju institūts (RSI). Par tā vadītāju ievēlēja Ludi Bērziņu, kurš tajā laikā strādāja Limbažos. Izglītības ministrs Aleksandrs Dauge dabūjis braukt pie limbažniekiem, lai paskaidrotu, ka Rīgā L. Bērziņš nepieciešams kā RSI direktors un LU mācībspēks [14]. Ludis Bērziņš vēlāk stāsta: „Šai „medaļai” bija arī sava otra puse. Latvijas valstij nodibinoties, steidzīgi vajadzēja domāt par jaunu skolotāju saimi. Ģederts Odiņš Skolu departamentā bija šai sakarā jau uzmetis kādus plānus par nākamo mācību iestādi un paredzējis sevi kā šīs iestādes vadītāju. Izglītības ministrs A. Dauge viņam šo posteni bija arī apsolījis. Institūta uzturēšanā bija tomēr vajadzīga arī Rīgas pilsētas daļība. Nolīga līgumu, pēc kura mācībspēku izraudzīšana palika pilsētas ziņā. Pilsēta nu izraudzīja mani.” [15] Tā bija L. Bērziņa pamatvieta jeb pamata dienests [16]. „Šai iestādē strādāju 12 gadus, un manā laikā ir tautā izgājuši tuvu pie tūkstoš skolotāju. Nozīmīgs bija apstāklis, ka sešas institūta klasēs katrā starp audzēkņiem bija viens no mūsu bērniem,” [17] tādēļ direktoru meitenes godāja par Tētiņu, puīši par Dūci, tāds viņš esot bijis, kad noskaities.

Institūcijas tēls, gars un seja lielā mērā atkarīga no tā, kāds ir tās vadītājs, tādēļ 12 gadi, ko L. Bērziņš nodzīvoja RSI, varētu teikt, pagāja viņa zīmē. RSI karogā ir ieausta tautasdziesma:

Garām gāju sila malu,
Āboliņu dēstīdams:
Es gribēju sila zemi
Par ārisku padarīt.

Pirmās divas rindas atspoguļo tos ideālus un mērķus, uz kuriem tiecās direktors Ludis Bērziņš un viņa institūts – ievadīt izglītības un kultūras pasaulē ikvienu skolēnu. 1926. gada audzēkņiem piederēja ideja par karoga nepieciešamību. „Metus karoga aušanai izgatavoja mākslinieka J. Saukuma vadībā Junge Emīls un Gailis Jānis. Galīgo karoga noformējumu izdarīja meitenes skolotājas L. Oškalnes vadībā. Karoga kātu pagatavoja J. Līnis, attiecīgās saites un karoga zelta bārkstis iegādājāmies veikalos.” [18] Nākamajā dienā pēc karoga pasniegšanas izlaidumā, 1926. gada 19. jūnijā, absolventi un 215 RSI audzēkņi – kora dalībnieki sekoja savam dāvatam karogam, kas pirmo reizi svinīgā gājienā veda visu dziedātāju saimi uz VI Vispārējiem latviešu dziesmu svētkiem Esplanādē.

Ar šo gadu institūtā sāka nēsāt arī skolas cepures. Tai „bija studentu cepures forma, tā bija tumši zaļa ar sarkanbalti sarkanām malām un ar zelta svītru apkārt cepures dibenam. Uz cepures dibena bija stilizēti zelta burti RSI. Lai cepure atšķirtos no studentu formām, skolas vadība cepuru kreisā pusē lika pielikt skujiņu

ar sarkanbalti sarkanām krāsām un zvaigznītēm. Vecāko klašu skolēniem skujiņas „pazuda”. Skolas vadība arī „nepamanīja”, ka to trūkst” [19].

Gadu gaitā RSI ieguva 3 ēkas – „barakas” 2. pilsētas slimnīcas teritorijā Pilsoņu ielā 13, tās bija koka celtnes E burta veidā, ar papes jumtu un malkas apkuri. Ieeja institūtā bija pa vārtiņiem blakus 2. pilsētas kapličiai. Jānis Dāvidsons, viens no RSI absolventiem: „Tas ir skumjš fons zaļajam cerību kokam, ar ko var salīdzināt institūta audzēkņi ar zaļu cepurīti galvā un ar labu nodomu un gaišu cerību pārpilnu sirdi. Reizē tas ir arī memento – atceries, jaunekli, dzīves laiks ir īss, tāpēc lietderīgi izmanto katru dzīves brīdi!” [20] Institūtam bija internāts Talsu ielā un paraugskola. Līdz 1931./32. m. g. institūta mācību laiks bija pieci gadi, pēc tam seši. „Ludis Bērziņš ir vidēja auguma, nāk, rokas mazliet uz priekšu pacēlis, it kā kaut ko nestu un gribētu kādam iedot. .. mugurā viņam pelēki svārkī .. Tie ērti guļ plecos, ir diezgan pagari, uz leju novilktiem stūriem. Toties galva ar sirmo ķīļbārdiņu slienas uz augšu, un acis caur iegarenajām brillēm tālu veras uz priekšu. Pierē jauzams puniņš, un deguns izliec puslaidu kupri ar strauji nolauztu galu, it kā kāds būtu to ar pirkstu uz zemi spiedis. Zem tā pašķidra ūsas šķipsna pārkaņas lūpai.” [21]

L. Bērziņš kopā ar institūta saimi iedibināja vairākas spilgtas tradīcijas. Viena no RSI tradīcijām bija katru gadu doties ekskursijā visiem kopā – gan institūta saimei, gan pamatskolas skolēniem. Tā bija varena organizācija, tika sarunāts transports (kuģītis, vilciens), iedotas līdzī internāta saimnieču sarūpētas maizītes, pārdomāta pasākuma norise – ne velti institūtnieku atmiņā iegūlušī braucieni uz Ložmetējkalnu, Dobeli, Jūrmalu, Siguldu, Ogrī. Arī kora tradīcijas tika atbalstītas. RSI koris bija varens, tajā dziedāja vairums institūta audzēkņu. Koris brauca uzstāties uz Džūksti, Ķemeru kritušo varoņu pieminekļa atklāšanā, Valsts prezidenta Jāņa Čakstes bērēs, Brāļu kapos, dziedāja radiofonā un konservatorijā. Koristi sagaidījuši Somijas un Igaunijas prezidentu. Valkā uz perona ilgi gaidījuši, tomēr neredzējuši Zviedrijas karali – viņa labdzimībai nācis miegs, un viņš tikai caur sapņiem saklausījis „Pūt, vējiņi!”.

Institūta direktors bija autoritāte skolēniem un skolotājiem. Ja koridorā atskanēja viņa sauciens „Lūdzu mieru!”, tad viss uzreiz noklusa. Ludis Bērziņš bija straujas dabas cilvēks, viņš varēja arī pārsteigties, bet, ja tas bija noticis, atzina savu vainu [22]. Tā reiz, kad slimības dēļ nebija ieradies matemātikas skolotājs, meiteņu klase aiz prieka un gara laika sākusī dziesmu, kuras piedziedājumā ir izsaukums „Au!”. Ludis Bērziņš no sava kabineta īsti nav saklausījis un, ieiedams pie meitenēm, licis no klases izvest inspektora suni. Meitenes sacījušas, ka suņa riešanu nav dzirdējušas. Kad pārpratoms noskaidrots, viņš tām teicis: „Sargaties klasi provocēt! Ja to nesaista goda prāts, tad skolotāja stāvoklis arvien būs apdraudēts, jo vesela klase ir gudrāka un viltīgāka nekā viens cilvēks. Tāpat nebaidieties klases priekšā atzīt savu kļūdīšanos. Ja rādīsieties skolēniem cilvēcīgs, tas jūsu autoritāti tikai cels.” [23] Skolotājs ir bezspēcīgs, ja pret viņu nostājas visa klase. To nekad nevajagot izprovocēt. Šajā klasē mācījās arī viņa meita Irēne, kura cietusi vairāk – tas noticis tādēļ, ka Ludis Bērziņš gribēja vienmēr uzsvērt savu tainīgo nostāju pret pārējiem skolēniem, izrādīdams pārspīlētu stingrību pret saviem bērniem [24].

Ludis Bērziņš kā direktors bija konsekvents savā principā – uzticēties, paļauties uz saviem darbiniekiem. Tas bija iespējams, jo institūtā lielāku vai mazāku laika sprīdi mācīja tādas personības kā Fricis Adamovičs (ģeogrāfija), Longīns Ausējs (matemātika), Juris Plāķis (leišu valoda), Pauls Stradiņš (higiēna), Pēteris Šmits

(mitoloģija), Jānis Endzelīns (latviešu gramatika), Aleksandrs Dauge (pedagoģija), Zenta Mauriņa (latviešu literatūra) u. c. Pateicoties šādam pedagogu kolektīvam, „nākošos skolotājus nebaidīja gaidāmās darba grūtības. Visus spārnoja darba griba un entuziasms, ko bijām saņēmuši no saviem skolotājiem” [25].

Institūts veidojās kopā ar Latvijas valsti, tāpēc ikdiena bija jāpiepilda ar latvietības apziņu un topošie skolotāji jāmāca latviskuma pasaulē. Garīgo strāvojumu centrs latviskuma audzināšanā bija institūta direktors Ludis Bērziņš. Viņš neaudzināja ar frāzēm, ar jūsmīgu runāšanu, zinādams, ka frāžainām runām jaunatnes sirdis ir slēgtas. Viņa audzināšana izauga no personiska parauga, no pārliecības, no personības spēka. Ludis Bērziņš zināja, ka latvietim vispirms ir jāaptver plaši apvāršņi, jādod starptautiskās pasaules mērogi, lai viņš izprastu, kas ir latvietis un kāds ir latvietim ejamais ceļš pasaules daudzveidībā un Latvijas situācijā nenovēršamajos vēstures pārbaudījumos. Ludim Bērziņam bija lieliska spēja šādu apvāršņu plašumu pavērt [26]. Institūtā un internātā bieži viesojās Latvijas valsts darbinieki un kultūras pārstāvji – gan J. Čakste ar ģimeni, gan G. Zemgals. Skolēni atceras tikšanos ar A. Brigaderi, E. Virzu, J. Jaunsudrabiņu, Raini, E. Birznieku-Upīti. Latviskumu L. Bērziņš savos skolēnos stiprināja arī ar folkloras palīdzību. Viņš mudināja vākt tautas gara mantas, cik vien iespējams. Pēc Krišjāņa Barona nāves tika nodibināta Krišjāņa Barona biedrība Annas Bērzkalnes vadībā. L. Bērziņš kā šīs biedrības valdes loceklis daudzus savus audzēkņus vasaras brīvlaikā sūtīja uz dažādiem Latvijas novadiem vākt tautas garamantas, vecus rokrakstus, senas grāmatas. Skolēni bija „apgādāti ar Kara ministrijā saņemtām kartēm, kur bija atzīmēta katra lauku māja, katrs maziebraukts lauku ceļš vai taka, un arī ar apliecībām, ka tie ir tautas gara mantu vācēji” [27].

Ludis Bērziņš institūtā vadīja rīta lūgšanas. Viņa īsās svētrunas nebija konfesionāli sniegumi, bet dzīves mācība un kultūras vērtību atklāšana, kas audzēkņiem palika atmiņā visu mūžu. „Šajā pasaules kaldināšanā dominēja divi pamati: tautasdziesmas un kristīgā pārliecība, abām vienojoties labestības un dzīves celšanas aicinājumā.” [28] Rīta lūgšanās zālē vajadzēja valdīt pilnīgam klusumam. Disciplīnas problēmai L. Bērziņš pievērsās arī savos publicistikajos rakstos. Piemēram, IMM tika publicēts raksts „Skola un disciplīna”, kas nolasīts 1936. gadā skolotāju kongresā. Viņš uzskatīja, ka „disciplīna ir lejasgals tai kāptuvei, pa kuru cilvēks, uz augšu kāpdams, nāk pie personīgas un sabiedriskas kultūras” [29]. Disciplīnas nodrošināšana, pēc L. Bērziņa vārdiem, ir skolotāja personības noslēpums. Vismazāk derēs vienaldzīgais skolotājs, jo bērni ar smalku instinktu nojauš, vai skolotājam viņi ir cilvēki, ar kuriem tas meklē kontaktu, vai tikai vienības, kas aizpilda zināmu vietu skolā un klases žurnālā. Bērni visu ko piedod, tikai ne vienaldzību. Gluži citāda izskatās klases seja, ja skolotājam ar klasi ir kontakts un pret bērniem noteikta labvēlība. Skolotājs bez disciplīnas, īpaši nemierīgais, kas, vainīgos ķerdams, svaidās no viena istabas gala uz otru, ir pēc būtības traģiska figūra, bet bērniem tāds skolotājs ir komisks. Rezultātā cieš abas puses: skolotājs ir tapis par mocekli, un audzēkņi nav guvuši savu daļu mācībās vai rakstura veidošanā [30]. „Nevar bez disciplīnas pastāvēt organizēta valsts dzīve; nevar bez disciplīnas būt arī skola, kas dzīvei sagatavo.” [31]

Ludis Bērziņš ar savu vienkāršību, labsirdību un patieso dzīves gudrību bija ieguvis visu savu audzēkņu sirdis, un tieši tāpēc jo nepatīkamāk bija saņemt viņa nosodījumu. 1926. gada absolvents Bernhards Kasars atcerējās: „Mums tagad

visiem pazīstamais Otomārs Oškalsns, kas toreiz mācījās kādā no skolotāju institūta vecākajām klasēm un nedzīvoja internātā, bet Āgenskalnā, netālu no Ed. Smiļģa bijušās dzīves vietas, bija sarīkojis, neatceros vairs kādā sakarā, savā dzīves vietā vakaru, kas beidzās ar pamatīgu iedzeršanu. Prieki pie glāzēm pie Oškalna bija stipri ieilguši, nāca jau pāri pusnaktij, un audzēkņi vēl nebija atgriezušies internātā. Dežurējošais audzinātājs ziņoja direktoram, ka trūkst vairāki audzēkņi. Direktors negāja gulēt, bet dežurēja pagalmā, gaidīdams, kad pārradīsies „pazudušie dēli”. Sāka tie pārrasties, bet daži no tiem bija tik stipri iesiluši, ka neturējās vairs uz savām kājām. Vārti bija aizslēgti, sēta patiesi tur ir ļoti augsta. „Dēliem” bija jāpārvar nopietns šķērslis. Jo grūti bija pārvilkat pāri sētai tos, kas neturējās paši uz savām kājām. Citi stūma vājniekus augšā, citi otrā pusē saņēma pretī. Kad grūtā šķēršļu pārvarēšana bija pilnā spēkā, no ēnas iznāca institūta direktors. Stāsta, ka tad gan viņa balss skanējusi līdzīgi pērkonā dārdieniem, bet varbūt tas tikai tā likās tiem, kas bija stipri sagrēkojušies un necerēja tik agrā rīta stundā vairs piedzīvot tādu pārsteigumu, ka pats direktors, pēc cīņas ar zaļo pūķi, tos apsveiks.” [32]

Ludis Bērziņš mācīja skolturību. Šis priekšmets bija abiturijas klasē. Grāmatu skolturībā nebija, bet direktors, dibinot, vadot un strādājot skolās Jēkabpilī, Dubultos, Limbažos, bija uzkrājis lielu pieredzi. Kā atceras 1929. gada absolvents Jānis Dāvidsons: „Materiāls plašs – viss par skolu kā par sava veida valsti: skolas ēka, sava gara, skola kopumā kā skolotāju, vecāku un skolēnu pūļu summa.” [33] Arī savos rakstos L. Bērziņš lielu uzmanību pievērsa ģimenes un skolas attiecībām audzināšanā, apgalvojot, ka primārais šai procesā ir vecāki, jo „no tevis paša atkarājas, kāds tavš bērns taps” [34]. L. Bērziņa stundas skolturībā bija piemēru un gadījumu bagātināta improvizācija. Bija arī skaitļi un mēri – normatīvi. Apkārt dzīva, interesanta pieredze un praktiski padomi. J. Dāvidsons atcerējās tādu padomu: „Ja jums jāiepazīstas ar kādu skolu, sāciet ar ateju! Ja tā pielaisfīta, neuzkopta, sienas aprakstītas un apzīmētas ar neķītrībām – skaidrs, ka skolas vadība nav savos uzdevuma augstumos.” [35] Šā kursa saturā direktors apskatīja arī tādus jautājumus kā pedagoģisko padomju sēžu, vecāku sapulču un komiteju sēžu organizēšana un vadīšana. Gandrīz vienmēr sekoja kāds padoms, piemēram, ja skolā ierodas sadusmota māte vai pārskaities tēvs, lūdziet apsēsties, nesarunājieties, kājās stāviet, – tā nav tikai pieklājība, apsēzdamies cilvēks nomierinās.

Skolturības stundā runāja par internātiem. Pats galvenais šajā pedagoģiskās darbības jomā – labi jāizplāno brīvā laika pavadīšana. Brīvais laiks jāpiepilda ar sporta nodarbībām, muzicēšanu, dziesmu un ludziņu iestudēšanu, ar darbu skolas dārzā. Saprātīgi noslogotam skolēnam laiks paiet nemanot, viņš nenīkst un negarlaikojas. Stāvošs ūdens bojājas, arī bezdarbīgs skolēns var sākt bojāties morāli. Svētdienas rītos Ludis Bērziņš regulāri ieradās pie audzēkņiem, kuri dzīvoja internātā, un katram bija jāparāda sava vecākiem rakstītā vēstule.

Skolturības stundās L. Bērziņš akcentēja jautājumus par skolas kalpotājiem kā līdzaudzinātājiem. Skolēniem jājūt cieņa ne tikai pret saviem skolotājiem, bet arī pret skolas apkalpotājiem. No otras puses, arī darbiniekiem jāapzinās, ka viņi ir skolas saimes locekļi, bet skola ir kultūras iestāde. Skolā visiem ir jābūt savstarpēji pieklājīgiem. Ludis Bērziņš audzināja ar personīgo paraugu – vienu no vecākajām institūta apkalpotājām viņš nesauca citādi kā par Gailīskundzi, tāpat, protams, viņu sauca arī visi skolēni. Ludis Bērziņš topošajiem skolotājiem mēdza teikt: „Nav

svarīgi, ko kurš dara, bet kā kurš dara. Godīgs strādnieks dažkārt cienījamāks par negodīgu ministru.”

Ludis Bērziņš mācīja ētiku, bet, kad bija jāaizvieto kāds kolēģis, arī vācu valodu, pedagoģijas vēsturi. Viņu no stundas tēmas varēja aizvilināt, pieminot vācu dzejnieku Gēti, jo direktors dzīvoja dižā dzejnieka dzejas pasaulē.

Tomēr vienmēr stundās tika uzsvērts, ka jāpārvalda savs mācību priekšmets – kā apstiprinājums sekoja piemērs no Irlavas skolotāju semināra laikiem, kad kāds poļu tautības skolotājs, tulkojot no vācu valodas uz latviešu valodu, teicis, ka zirgi ir ielūgti, ne iejūgti. Viņš nav uzklauzījis semināristu labojumu, tādēļ turpmāk uz pasākumiem ticis iejūgts.

Skolas dzīve nevar būt atrauta no tā, kas notiek ārpus skolas sienām. L. Bērziņš ir teicis: „Nepieļausim, ka skolnieki izklaidīgi padodas katram nenozīmīgam ārienes iespaidam, bet kur ārējie iespāidi ļaujas izmantoties un sagādā pieredzi un ierosinājumus teorētiskām atziņām, tur nebūsim pedantiski un stundu sadalīšanā kādreiz var būt arī saprātīga brīvība.” [36] Kad uz Daugavas pusi kā milzīgs cigārs slīdēja gaisa kuģis cepelīns, tad visi institūtnieki lūkojās pa logu.

Nejaušā ievēlēšana RSI direktora amatā ļāva pilnībā izpausties Luda Bērziņa skolotāju skolotāja talantam.

Literatūrzinātnieks

Ludis Bērziņš ir viens no latviešu filoloģijas pamatlicējiem, kurš ieviesis zinātniskās pētniecības metodes, jaunus pētījumu veidus. Literatūrzinātnieks J. Bičolis atzīst, ka, darot zinātnieka darbu, L. Bērziņš vienmēr prātā paturējis praktiskos mērķus: palīdzēt izprast seno dzeju un lūkot kaut cik atdzīvināt tās tradīcijas jauno laiku dzīvē.

Ar lielu mīlestību un centību L. Bērziņš pētījis latviešu garīgās un laicīgās rakstniecības sākumus. L. Bērziņu interesējuši latviešu literatūras vēstures senākā posma nozīmīgi autori, kuru pētniecībā (apcerēs un pētījumos) viņš izmantojis biogrāfisko un filoloģisko metodi, tādējādi atklājot katra veclatviešu rakstniecības pārstāvja pirmreizīgumu latviešu literatūras vēsturē. Savos pētījumos un apcerējumos L. Bērziņš izmantojis teologa, folklorista un filologa zināšanas, kā arī vispārīgās vēstures faktus un atzinumus. Uzturot saikni ar tautas pagātni, izceļot atsevišķas personības, literatūrzinātnieks skatījis literatūras attīstības procesu kopumā.

L. Bērziņš ir viens no pirmajiem pētniekiem, kas centies objektīvi izvērtēt veclatviešu rakstu valodu un šī posma tekstu autoru devumu latviešu rakstu valodas attīstībā. L. Bērziņa pievēršanos vairākiem nozīmīgiem 17. gadsimta rakstniekiem – G. Mancelim, K. Fīrekeram (1926), E. Glikam (1935) – veicinājusi literatūrzinātnieka un minēto rakstnieku teoloģisko uzskatu un profesionālā radniecība. Uzskatos radniecīgais luterāņu mācītājs G. Mancelis, pēc L. Bērziņa domām, ir bijis „vīrs, kas latviešu literatūras attīstību pavirzījis tālu pāri 16. gadsimta vēl stipri trūcīgajiem mēģinājumiem un bez tam spējis demonstrēt latviešu valodas izteiksmes spēku un krāsainību jau labi izkoptā prozas stilā” [37], savukārt K. Fīrekers, kas L. Bērziņam bijis īpaši garā tuvs un kura ietekmes jūtamas arī L. Bērziņa dzejā, „ticis par mūsu mākslas dzejas nodibinātāju un lielāko latviešu garīgo dziesminieku” [38], jo

„neviens no veco laiku darbiniekiem nav latviešu tautas garu tik pilnīgi sevī uzņēmis kā viņš, neviens arī nav ar savu talantu latviešu dvēseli tā iespaidojis kā atkal viņš” [39]. Rakstot par E. Gliku, L. Bērziņš risina nozīmīgu jautājumu: kas E. Gliku ietekmējis Bībeles tulkošanas gaitā [40].

L. Bērziņu kā pētnieku raksturo rūpīgs, ilgstošs darbs un mīlestība pret pētāmo tematu. Vislabāk to apliecina prof. P. Šmita novērtējums (1929. gada 28. janvārī) L. Bērziņa monogrāfijai par K. Fīrekeru: „No savas puses varu piezīmēt, ka neviens arī nevarētu sastādīt šādu monogrāfiju par Fīrekeru kā taisni docents L. Bērziņš, kas šim jautājumam ir veltījis ilgu gadu darbu. Pēc manas pārlicības šāds raksts tad arī pilnīgi ir izpelnījis attiecīgu godalgu.” [41] Jāpiebilst, ka L. Bērziņš ikvienā izstrādātajā monogrāfijā mērķtiecīgi pētījis visas pieejamās biogrāfiskās ziņas par rakstnieku, sīki aprakstījis darbus, kā arī novērtējis rakstu valodu.

L. Bērziņa plašās pasaules kultūras un rakstniecības zināšanas atklājas nozīmīgajā pētījumā – apcerējumā par Dundagas mācītāja Jāņa Višmaņa „Nevācu Opicu”, kas pēc satura uzskatāms par pirmo latviešu poētiku. L. Bērziņš savam apcerējumam par mērķi izvirza šādu uzdevumu: „Dot no „Nevācu Opica” raksturīgus izvilukumus ar nepieciešamām piezīmēm, kā arī apskatu par šīs grāmatas sakaru ar toreizējo kultūras dzīvi.” [42] L. Bērziņa komentāros un vērtējumos atklājas J. Višmaņa poētikas salīdzinājums ar tā laika strāvojumiem Rietumeiropā, tiek izvirzīti jautājumi un izteikti spriedumi par tām ietekmēm, kas pamatā mūsu pirmajai poētikai. Zīmīgi, ka J. Višmanis grāmatas ievadā uzsvēris, ka Opica gods pienākas K. Fīrekeram, ar to arī izskaidrojama L. Bērziņa pievēršanās „Nevācu Opicam”.

Turpinot pētīt veclatviešu rakstu valodu, L. Bērziņa uzmanības lokā ir 18. gadsimta apgaismotājs Vecais Stenders ar plašo darbību latviešu rakstniecības laukā, kam literatūrzinātnieks veidojis ieskices skolas mācību grāmatās un šķirkli „Latviešu konversācijas vārdnīcai”. L. Bērziņa ievērtību un cieņu iemantojis arī vācu rakstnieks, filozofs apgaismotājs J. G. Herders [43].

Profesors L. Bērziņš atzinīgi novērtējis pirmo latviešu dzejnieku Neredzīgo Indriķi, uzskatot, ka „dzejnieks ir piemiņas akmens tautas mūža ceļā” [44], jo viņš „senatnes tumsā paceļas pāri saviem laika un likteņa biedriem un, nelūkojot uz „savu bēdu pilnu būšanu, ka tam acu gaisma trūkst”, attīstās kā reti kāds no tā laika redzīgiem latviešiem. Indriķis arī tagad ir labs pamudinājums ne apstākļiem padoties, bet apstākļus pārvarēt [45]. 1898. gada pavasarī, „dzinis Apriķos Neredzīgā Indriķa pēdas”, 1900. gadā L. Bērziņš izdod pirmo apceri par neredzīgo dziesminieku. Ar simpātijām un cieņu literatūrzinātnieks seko Neredzīgā Indriķa personības tapšanai, izsaka atzinīgus vārdus Neredzīgā Indriķa labvēlim un atbalstītājam, vienam no gaišākajiem Kurzemes mācītājiem Elverfeldam, vērtē un analizē Neredzīgā Indriķa dzeju un dziesmas, kā arī apcerējumā ievieto Indriķa dziesmas no dažādiem avotiem. Pārstrādāta un papildināta apcere atkārtoti ir izdota trimdā 1979. gadā, un tā ir līdz šim plašākā un pilnīgākā apcere par Neredzīgo Indriķi.

Rakstos „Tautas atmodas priekšteči” (1940) un „Tautas atmoda latviešu rakstniecībā” publicistiski esejiskā stilā L. Bērziņš latvju rakstniecībā pievērsies tādām personībām kā Jānis Ruģēns, Ansis Līventāls, E. Dinsbergis, J. Cimze, J. Alunāns u. c., cenšamies izcelt minēto personību vienreizību un nozīmību latviešu kultūras un literatūras vēsturē.

L. Bērziņš vienmēr augstā cieņā un godā turējis savus skolotājus un novērtējis viņu devumu. Tā, piemēram, viņš izstrādājis pētījumu par savu Tērbatas Universitātes pasniedzēju J. Lautenbahu-Jūsmiņu [46], augstu novērtējot viņa mēģinājumus atjaunot arhaisko eposu. Literatūrzinātnieks uzskata, ka „Lautenbaha dzejas darbs „Niedrīšu Vidvuds jeb varenu vīru darbi Latvijas senatnē” (1891) ir vesels apcirknis tautas gara mantu pārveidojumā” un, lai to novērtētu, nepieciešamas zinātnieka, folklorista, tautas dziesmu pētnieka zināšanas, tādējādi piesakot vispusīgu un zinātnisku latviešu literārā mantojuma izvērtēšanu.

Izaudzis no pieredzes skolā un augstskolā, literatūras teorijā nozīmīgs ir L. Bērziņa pētījums „Poētika pamatvilcienos” (1933), kas, kā norāda autors, tapis, „skolniekus dzejas darbos ievadot” un rosinot skolēniem apjaust, saskatīt un lietot savu tēvu valodu „visā plašumā saskaņā ar tagadnes kultūru” [47]. Galvenā atziņa, ko pauž autors, ir šāda: tikai iedziļinoties dzejas mācībā, izprotam dzejiskā sacerējuma būtību un tā vērtības, vairojot baudu un prieku, ko dzejas darbs mums sagādā.

Viens no lielākajiem panākumiem literatūrzinātnē ir L. Bērziņa virsredakcijā izdotā „Latviešu literatūras vēsture” (1.–6., 1935–1937) [48], ko veidojusi sava laika ievērojamu humanitāro zinātņu autoru grupa: K. Kārklīšs, K. Egle, Z. Mauriņa. Jaunā literatūras vēsture piedāvā plašu rakstniecības vērtējumu vēsturiskā attīstībā, saglabājot L. Bērziņa personālistmā balstīto uzskatu par personībām kā gara dzīves veidotājām. Redkolēģija norāda, ka „darbā liela uzmanība veltīta laikmetiem un virzieniem, gara strāvojumiem un gadusimteņa atziņām, kas iezīmējas viena vai otra atsevišķa posma spēcīgāko rakstnieku darbos, reizē ar to parādot arī viņu individualitāti” [49]. L. Bērziņa virsredakcijā izstrādātā „Latviešu literatūras vēsture” ir pirmais tāda veida lieldarbs latviešu humanitāro zinātņu vēsturē.

Bez jau minētajiem nopelniem profesora literatūrzinātniskā darbība vēl iekļauj šādus aspektus: L. Bērziņš veidojis literatūras pārskatus, apcerējumus par dzejas sākumiem (1925), publicējis rakstus periodikā („Latviešu Avīzes”, „Austrums”, „Brīvā Zeme”, „Izglītības Ministrijas Mēnešraksts”, „Audzinātājs”) par dažādiem latviešu un pasaules rakstniekiem (A. Lerhi-Puškaiti, K. Baronu, Apsīšu Jēkabu u. c.), apcerējumus par Homēra „Odiseju” (1894), J. Kalniņa „Latviešu rakstniecības teoriju” (1892), V. Plūdoņa „Latvju literatūras vēsturi vidusskolām I, II daļu” (1925, 1926), J. Bičola „Vecākās latviešu literatūras chrestomātiju vidusskolām” (1933), P. Šmita „Pasakām un teikām” (1925), Zeiboltu Jēkaba lugu „Jaunais skolotājs” (1896), A. Niedras romānu „Zeme” (1903), E. Stērstes dzeju (1935), E. Virzu kā dzejas mākslinieku (1936), par stilu dzejā (1936), par pasaules klasiķu drāmu tulkojumiem (1936), par J. Sudrabkalna dzejas virzieniem (1937), par K. Biezbārdi un latviešu tautas dzeju (1937), par stilu dzejas mākslā (1946) u. c.; uzstājies priekšlasījumos par Veco Stenderu kā valodnieku (1895), referējis Zinību komisijas vasaras sapulcēs par oriģinālrakstniecības jautājumiem, par krievu rakstnieku Ļ. Tolstoju (1899), par A. Grīna „Nameja gredzenu” (1935) u. c., uzstājies konferencē Fišbahā ar referātu „Tautas dzeja skolā (1947)”; publicējis piemiņas rakstus par Kažoku Dāvi, Kronvalda Ati, Jēkabu Lautenbahu, A. Lerhi-Puškaiti, V. Plūdoni, A. Niedru, Pavasaru Jāni. Arī piemiņas rakstos L. Bērziņš fiksējis literārus faktus bez analīzes, akcentējis rakstnieku nozīmību literatūras attīstības procesā, rosinot izjust pietāti pret savas tautas kultūras dižgariem. Izstrādājis šķirkļus „Latviešu konversācijas vārdnīcai” par latviešu literatūras un kultūras cilvēkiem (Elferfelds, K. Fīrekers, J. Fišers, E. Gliks,

J. Herders, Kažoku Dāvis, J. Neikens, M. Opics, Pavasaru Jānis), par literatūras teorijas jautājumiem (epitets, metafora, metrika, paralēlisms u. c.).

Recenzējis E. Veidenbauma „Rakstu” izdevumu R. Egles redakcijā (1926), R. Egles monogrāfiju „Poruku Jānis” (1931), R. Klaustiņa monogrāfiju „Mērnieku laiki kā sadzīves romāns (1926)”, A. Niedras drāmu „Zeme” (1904), A. Grīna stāstu „Klusie ciemiņi” (1935), Ā. Ersa stāstu „Zaļā krūze” (1936), M. Zīverta lugu „Āksts” (1936). L. Bērziņam kā recenzentam ir savs skatījums, viņš oponentam autoram, akcentē tematikas, žanra un stilistikas jautājumus, izvairās no laikmeta politiskajām kolīzijām, taču recenzijas rakstītas ļoti korektā stilā.

Tulkotājs

Irlavas skolotāju seminārā tādā līmenī apgūtās grieķu un latīņu valodas zināšanas, kas ļauj diezgan brīvi izteikties un rakstīt, vēlāk deva iespēju tulkot no grieķu un latīņu valodas.

L. Bērziņš tulkojis Horācija darbu fragmentus („Gudrības vārdi”, 3 odas), G. V. Katulla darbus („Sievass uzticība”, „Dziesma Lezbijai”). Literatūrzinātnieks P. Ērmanis norāda, ka L. Bērziņa tulkojumi ir samērā brīvi, sava laika pantmēram un atskaņām atbilstīgi dzejojumi [50]. Antīkie, īpaši latīņu, dzejnieki ietekmējuši L. Bērziņu kā dzejnieku. Rāms apcerētājs, sirsnīgs mūžīgās dabas vērotājs, mierīgs dzīves mīklu minētājs, lirisks prātnieks – tāda, pēc P. Ērmaņa domām, ir L. Bērziņa kā dzejnieka savdabīgā individualitāte. L. Bērziņš tulkojis un ar pseidonīmu Pabēzīzis publicējis Ž. Ž. Ruso darbu fragmentus („Emila”), vācu dzejnieka F. Rikerta dzejoļus („Ziedonis”) un apcerējumus, Ūlanda dzejoļus, H. Heines un J. V. Gētes dzejoļus un aforismus, G. Kellera darbus, krievu rakstnieka A. V. Koļcova dzejoļus, J. A. Krilova darbus („Melkulis”), leišu dainas, krievu tautasdziesmas, tulkojis baznīcas dziesmas, Ziemassvētku dziesmas, Bībeles Jaunās Derības fragmentus (Apustuļa Jēkaba vēstule (1947)) un Džema Montgomerija dziesmas [51].

Mācību grāmatu autors

L. Bērziņa dzīvesdarbībā spilgti iezīmējas vēl viens aspekts, kas rakstā ir tikai ieskicēts, proti, L. Bērziņš kā mācību grāmatu autors un latviešu valodas metodikas jautājumu aktualizētājs. Būdams izcils pedagogs, kas kvalitatīvi varēja mācīt 6–8 mācību priekšmetus (vācu valodu, latviešu literatūras sākotni, tautasdziesmu metrikas, pedagogijas vēsturi, didaktiku, reliģiju un ētiku) [52], viņš interesējās arī par metodikas jautājumiem. Tāpat kā A. Dauge, arī L. Bērziņš uzskatīja, ka prieks ir skolas neatņemams elements, skolā nopietnajam darbam jābūt gaiša prieka pilnam. Pedagoģa pārliecība par mācību priekšmetu apguvi ir šāda: labāk zināt mazāk, bet pamatīgi, mācīt skolēnus domāt.

L. Bērziņš sarakstījis vairākas mācību grāmatas: „Vārds un teikums” I–VI klasei, 1935–36, kopā ar M. Gaidi un R. Grabi [53], lasāmo grāmatu pamatskolām (1.–6. klasei) „Tēvu valoda” (1934–36, kopā ar A. Dravnieku), kopā ar M. Gaidi un R. Grabi sistemātisku gramatikas un pareizrakstības kursu pamatskolas III, IV, V un VI klasei „Vārds un teikums” (1938). L. Bērziņš un A. Dravnieks izdevuši „Latviešu literatūras vēsturi pamatskolām” (1932) [54]. Kā Rīgas Skolotāju institūta direktors

L. Bērziņš sarakstījis jau minēto darbu „Poētika pamatvilcienos” (1933) [55], kā arī izveidojis „Rīgas ābeci” [56], sakārtojis „Pasaku vītni” (jaukāko pasaku izlasi ar illūstrācijām) [57].

Valodas mācību grāmatās satura izklāstā autori izmantojuši formāli gramatisko pieeju – gramatikas jautājumus paredzēts apgūt no teorētiskā viedokļa. Darbam ar tekstu skolēniem piedāvāti kvalitatīvi klasiskās literatūras teksti (A. Brigaderes „Anneles stāsti”, V. Plūdoņa, Doku Ata, N. Kalniņa, J. Poruka, J. Jaunsudrabiņa, A. Grīna, R. un M. Kaudzīšu, Raiņa, R. Blaumaņa, Valda, A. Pumpura, K. Skalbes darbu fragmenti, grāmatas autora L. Bērziņa dzejoļi) un folkloras materiāls (tautasdziesmas, tautas pasakas, anekdotes). Mērķtiecīgi izvēlētie teksti ir patriotiski un vērtīborientēti, tie rosina dzimtenes, skolas, dabas, ģimenes, vecāku mīlestību, satiecību un saderību starp ģimenes locekļiem, kā arī mudina skolēnus kopt tādas īpašības kā apdomība, taisnīgums, čaklums, veiklība un godīga savu pienākumu izpilde. Cildināta varonība, drošsirdība, patriotisms, tēvzemes skaistums un mīlestība [58].

VĒRES

1. LVAA, 7427. f., 13. apr., 178. l.
2. LVAA, 7427. f., 13. apr., 178. l., 101. lp.
3. LVAA, 7427. f., 13. apr., 178. l., 102. lp.
4. LVAA, 7427. f., 13. apr., 178. l., 55., 66. lp.
5. *Zvaigžņu sega*. Rakstu krājums. Mineapole: Grāmatu draugs, 1967, 150.–151. lpp.
6. Turpat, 148. lpp.
7. Turpat, 186. lpp.
8. *Latvijas universitāte divdesmit gados. 1919.–1939.* I daļa. Rīga: Latvijas universitāte, 1939, 244. lpp.
9. Turpat, 244.–245. lpp.
10. *Zvaigžņu sega*. Rakstu krājums. Mineapole: Grāmatu draugs, 1967, 187. lpp.
11. LVAA, 7427. f., 13. apr., 178. l.
12. *Zvaigžņu sega*. Rakstu krājums. Mineapole: Grāmatu draugs, 1967.
13. Turpat, 196. lpp.
14. Turpat.
15. *Atmiņu gaismā*. Kalamazū, 1990, 15. lpp.
16. LVVA, 7427 f., 13. apr., 178. l., 27., 104. lpp.
17. *Atmiņu gaismā*. Kalamazū. 1990, 15. lpp.
18. Baumanis R. Rīgas Skolotāju institūta galvas segas un institūta karoga tapšana. LU Pedagoģijas muzeja materiāli.
19. Turpat.
20. Dāvidsons J. *Tā bija...* Pierakstīts Edvīna Rāfelda maģistra darbā „Skolotāja Luda Bērziņa personība un viņa pedagoģiskās idejas” 1995 (LU Pedagoģijas muzeja fonds).
21. Kalniņš N. *Laiņu licēji*. Grāmatu draugs, 1965, 15.–16. lpp.
22. *Zvaigžņu sega*. Rakstu krājums. Mineapole: Grāmatu draugs, 1967, 71. lpp.
23. Kalniņš N. *Laiņu licēji*. Grāmatu draugs, 1965, 260. lpp.
24. *Zvaigžņu sega*. Rakstu krājums. Mineapole: Grāmatu draugs, 1967, 106.–107. lpp.
25. I. Bergas atmiņas. Par Institūta skolotājiem 1924./25. m. g. LU Pedagoģijas muzeja materiāli.

26. *Atmiņu gaismā*. Kalamazū, 1990.
27. Kasars B. Manas atmiņas par RSI direktoru Dr. phil. hon. causa profesoru Ludvigu Ernestu Bērziņu. LU Pedagoģijas muzeja materiāli.
28. *Atmiņu gaismā*. Kalamazū, 1990, 28. lpp.
29. Bērziņš L. Skola un disciplīna. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*. 1936, Nr. 1, 15. lpp.
30. Turpat, 18. lpp.
31. Turpat, 19. lpp.
32. Kasars B. Manas atmiņas par RSI direktoru Dr. phil. hon. causa profesoru Ludvigu Ernestu Bērziņu. LU Pedagoģijas muzeja materiāli.
33. Dāvidsons J. Tā bija... Pierakstīts Edvīna Rāfelda maģistra darbā „Skolotāja Luda Bērziņa personība un viņa pedagoģiskās idejas” 1995 (LU Pedagoģijas muzeja fonds).
34. Bērziņš L. Skola un skolas gars. *Ceļš*, 1948, Nr. 10, 11.–319. lpp.
35. Turpat.
36. Kalniņš N. *Laiņu licēji*. Grāmatu draugs, 1965, 209. lpp.
37. *Zvaigžņu sega*. Rakstu krājums L. Bērziņa piemiņai. A. Dravnieka red. Bruklina: Grāmatu draugs, 1967.
38. Bērziņš L. Garīgās rakstniecības uzplaukšana. Latviešu literatūras vēsture. 2. sēj., 1935, 52. lpp.
39. Ārštata profesors Ludvigs Bērziņš (Filol. un filos. fak.). LVVA, 7427. f., 13. apr., 178. l., 167 lp.
40. Bērziņš L. *Ernsts Gliks. Darba mūžs un mūža darbs*. R.: 1935, 3. lpp.
41. Ārštata profesors Ludvigs Bērziņš (Filol. un filos. fak.). LVVA, 7427. f., 13. apr., 178. l., 77. lp.
42. Bērziņš L. *Nevācu Opics*. R.: 1925, 3. lpp.
43. Bērziņš L. Latviešu tautas dzeja Stendera un Herdera laikmetā. Filologu biedrības raksti. VII sēj. Rīga, 1927.
44. Bērziņš L. *Neredzīgais Indriķis un viņa dziesmas*. Gauja: 1979, 3. lpp.
45. Turpat, 5. lpp.
46. Bērziņš L. Jēkabs Lautenbachs un viņa centieni. Latviešu literatūras vēsture. R.: 1935, 2. sēj., 32. lpp.
47. Bērziņš L. *Poētika pamatvilcienos*. Rīgā: A/S Valters un Rapa krājumā. 1933. 66 lpp.
48. *Latviešu literatūras vēsture*. 1.–6. sēj. R.: Literātūra, 1935–1937.
49. *Latviešu literatūras vēsture*. Virsredaktors doc. Dr. phil. h. c. Ludis Bērziņš. I burtnīca. R.: Literātūra, 1935.
50. Ērmanis P. Ludis Bērziņš. *Latviešu literatūras vēsture*. XIV/XV burtnīca, 299. lpp.
51. *Zvaigžņu sega*. Rakstu krājums L. Bērziņa piemiņai. A. Dravnieka red. Bruklina: Grāmatu draugs, 1967.
52. Boboka S. Luda Bērziņa daudzpusīgā dzīvesdarbība un bagātīgais mantojums. Rakstu krājums *Laikmets un personība*. 1. sēj., 182. lpp.
53. Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas I klasei*. Valtera un Rapas akc. sab. izdevums, 1935. 60 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas II klasei*. 4. iespiedums. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1938. 56 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas III klasei*. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936. 67 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas IV klasei*. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936. 78 lpp.;

- Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas V klasei*. 2. iespiedums. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1937. 94 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas VI klasei*. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936. 106 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Sistematisks gramatikas un pareizrakstības kurss pamatskolas III, IV, V un VI klasei*. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. Apgāds. 136 lpp.
54. Bērziņš L. un Dravnieks A. *Latviešu literatūras vēsture pamatskolām*. Rīgā: Izdevis A. Gulbis, 1932. 156 lpp.
55. Bērziņš L. *Poētika pamatvilcienos*. Rīgā: A/S Valters un Rapa krājumā, 1933. 66 lpp.
56. Bērziņš L. *Rīgas ābece*. Rīgā: Rīgas skolotāju institūta bij. audzēkņu biedrība. Krājumā pie akc. sab. Valters un Rapa. 80 lpp.
57. *Pasaku vītnes*. Jaukāko pasaku izlase ar ilustrācijām. Kārtojis prof. L. Bērziņš. Rīgā: Literatūra. 157 lpp.
58. Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas I klasei*. Valtera un Rapas akc. sab. izdevums, 1935. 60 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas II klasei*. 4. iespiedums. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1938. 56 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas III klasei*. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936. 67 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas IV klasei*. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936. 78 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas V klasei*. 2. iespiedums. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1937. 94 lpp.; Bērziņš L., Gaide M. un Grabis R. *Vārds un teikums. Valodas mācība pamatskolas VI klasei*. Rīgā: Valtera un Rapas akc. sab. apgāds, 1936. 106 lpp.

Summary

The life activity of the professor of the University of Latvia Ludis Bērziņš provides a rich heritage, part of which is held in the Museum of Pedagogy, University of Latvia. His achievements in Latvian education and culture are many-sided- he has worked in science of literature, pedagogy, theology. The study actualizes the ideas gained in L. Bērziņš life activity and reveals his pedagogical heritage: democratic, respectful leadership style using the potential of every team member in the teaching and educational work, ideas about positive environment as the promoter of the sense of belonging, developing school text books on the basis of serious research, the role of the personal model both with the visual image and the pedagogical approaches in the training of future teachers.

The study uses archive documents from the Latvia State Archive that have been little studied before, the original works of L. Bērziņš, the materials of L. Bērziņš memorial room at the Museum of pedagogy, University of Latvia, the memories shared by the graduates from Rīga Teachers' Institute, colleagues from the University of Latvia and students.

Keywords: *preserving the memory of the professor of the University of Latvia, the life activity of Ludis Bērziņš.*

RTU mērniecības instrumentu kolekcija – tās veidošana un izmantošana

The Collection of Surveying Instruments of the Riga Technical University – Its Development and Use

Jānis Klētnieks, Jānis Štrauhmanis

RTU Ģeomātikas katedra

Āzenes iela 19/20-109, Rīga, LV-1048

E-pasts: janis.kletnieks@geostar.lv; janis.strauhmanis@rtu.lv

Raksts veltīts Rīgas Tehniskās universitātes mērniecības instrumentu kolekcijas veidošanas vēsturei, pašreizējam stāvoklim un nākotnes iecerēm. Pirmais Ģeodēzijas muzejs tika izveidots 20. gs. 20. gadu sākumā Latvijas Universitātes Inženierzinātņu fakultātes Ģeodēzijas institūtā, bet ir saglabāties ļoti maz muzeja eksponātu – ģeodēzisko instrumentu. Ģeodēzisko instrumentu ekspozīcija padomju okupācijas laikā bija izveidota Mālpils Meliorācijas un zemkopības muzejā, bet pēc valstiskās neatkarības atjaunošanas muzeja ēka tika privatizēta un kolekcijas pārvietotas uz Latvijas Lauksaimniecības muzeju. 2004. gadā RTU Ģeomātikas katedrā tika atklāta mērniecības instrumentu kolekcija.

Atslēgvārdi: Alvilcs Bucholcs, ģeodēziskie instrumenti, Mālpils muzejs, instrumentu kolekcija.

Ģeodēzisko instrumentu loma izglītībā un sabiedrībā

Ģeodēzija ir viena no senākajām zinātnes un prakses nozarēm, un tā, neņemot vērā tehnoloģiju izmaiņas, balstījās un joprojām balstās uz izmantotajiem instrumentiem. Latvijā vecākie ģeodēziskie instrumenti saglabājušies no 19. gs. sākuma, te gan jānorāda, ka tie var glabāties arī privātās kolekcijās.

Ģeodēzisko instrumentu loma sabiedrībā ir atkarīga, pirmkārt, no uzmērījumu pieprasījuma, otrkārt, no to daudzo saimniecības nozaru attīstības, kurās īpaša vieta ir ģeodēziskajiem uzmērījumiem un šo uzmērījumu datiem. Senākie ģeodēziskie instrumenti ir arī tehniskās domas un dizaina apliecinājumi, ne velti ekspozīcijās tie piesaista visu paaudžu vērotāju interesi. Izglītībā, it sevišķi tehniskajā izglītībā, ģeodēziskie instrumenti ir zinību un prasmju apguves objekti.

Ģeodēzisko instrumentu ekspozīcijas augstskolās

Šādu ekspozīciju Eiropas augstskolās ir daudz, bet tādu, kas kalpo kā tehniskās vēstures liecinieces, visai maz. Arī vēstures muzejos senie ģeodēziskie instrumenti ir galvenokārt dizaina objekti, bieži pat bez paskaidrojuma pie instrumentiem. Ne velti pasaulē vienīgais globusu muzejs Vīnē ir populārs (arī globuss senatnē kalpoja kā instruments orientācijas un navigācijas nodrošināšanai).

Pirmais Ģeodēzijas muzejs Latvijā izveidots LU Inženierzinātņu fakultātes Ģeodēzijas institūtā laikā no 1924. gada. Muzeju veidoja, lai saglabātu senākos ģeodēziskos instrumentus un tos demonstrētu studentiem un sabiedrībai [1]. Līdz 1940. gadam to vadīja profesors A. Bucholes (1880–1972) [2, 219. lpp.]. Līdz mūsdienām no pirmā muzeja kolekcijas saglabājies ļoti maz.

Att. Prof. A. Bucholca portrets mērniecības instrumentu ekspozīcijā
Figure. Portrait of prof.A.Bucholc at the exhibition of surveying instruments

Mālpils muzeja ģeodēzisko instrumentu ekspozīcija

Mūsu ekspozīcija varēja tapt, tikai pateicoties tam, ka agrākajā Mālpils sovhoztehnikumā strādāja īsts entuziasts Jānis Mednis (1904–1996) [2, 65., 159. lpp.], viņš vāca arī ģeodēziskos instrumentus.

Mālpils Meliorācijas un zemkopības muzejā, pēc tam Meliorācijas Tautas muzejā (šo nosaukumu piešķīra 1973. g. 27. martā) bija 11 ekspozīcijas telpas, divas fondu glabātavas, bibliotēka un divas laboratorijas, jo muzejs pildīja arī nākamo melioratoru izglītošanas funkciju [3]. Pie muzeja tika ierīkots meliorācijas rīku un mehānismu poligons. Muzejā eksponētie ģeodēzijā un mērniecībā lietojamie instrumenti bija sakārtoti pēc to konstrukcijas vēsturiskās attīstības. Jānis Mednis muzeju vadīja no 1967. līdz 1990. gadam.

Atjaunojot valstisko neatkarību, sākās ne tikai zemes reforma, bet arī privatizācija, un Mālpils muzeja ēku atguva agrāko īpašnieku pārstāvji, kuriem unikālā ekspozīcija diemžēl tikai traucēja. Pateicoties valsts institūciju atbalstam, visu Jāņa

Medņa savākto un sakārtoto bagātību bija iespējams nogādāt uz Latvijas Lauksaimniecības muzeju Talsos. 2003. gadā Latvijas Mērnīku biedrībā radās ideja eksponēt senos ģeodēziskos instrumentus, šo ideju aktīvi atbalstīja pirmie atjaunotās specialitātes absolventi A. Cinis, U. Mežulis u. c. [4]. No muzeja Jānis Klētnieks atlasīja 37 senākos un oriģinālākos instrumentus, un tie tiek nomāti eksponēšanai.

2004. gada maijā ar mērnīcības firmas „Merko” un Latvijas Mērnīku biedrības atbalstu Rīgas Tehniskās universitātes Ģeomātikas katedrā tika pilnīgi atjaunota specializēta ģeodēzijas auditorija. Tur ar Latvijas Lauksaimniecības muzeja vadības laipnu atļauju izvietojām no muzeja nomātos instrumentus, arī vairākus ģeodēziskos instrumentus un eksponātus no katedras.

RTU ģeodēzisko instrumentu ekspozīcija

Katedras telpās jau bija neliela padomju laika ģeodēzisko instrumentu ekspozīcija, fondos glabājās vēl vecāki instrumenti. Jaunās ekspozīcijas plānojumu izstrādāja J. Klētnieks, visus instrumentus sadalot trijās grupās. Pirmajā ir instrumenti leņķu mērīšanai, otrajā – nivelieri jeb līmetņi paaugstinājumu uzmērīšanai, trešajā grupā ir instrumenti, ko izmantoja galvenokārt pētnieciskā darbā [5, 6].

No interesantākiem eksponātiem var minēt angļu mehāniķa P. Dolonda konstrukcijas teodolītu, kas darināts no misiņa ar centrā izvietotu busoli un četrām angļu sistēmas pamatnes skrūvēm (18. gs. beigas), kā arī vācu mehāniķa G. Reichenbaha konstrukcijas nivelieri ar balstos pārlietamu tālskati (19. gs. vidus). Starp ievērojamākiem ģeodēzistiem jāmin Rīgas Politehnikuma profesors Antons Šells (1835–1909), Rīgas Politehnikuma un Rīgas Politehniskā institūta (RPI) profesors Aleksandrs Beks (1847–1926), RPI profesors Viktors Ērenfeits (1864–1917). Protams, joprojām aktīvi strādā *Dr. hab. phys.* LZA korespondētājloceklis Māris Ābele, kura izgudrojumu skaits pārsniedz 25, t. sk. satelītu un kosmisko objektu pozicionēšanas kameras, lāzerteleskopi.

Ekspozīcijas centrā ir profesora A. Buholca foto un viņa galvenās publikācijas, seni un jaunāki fotoattēli, informācija par Ģeomātikas katedru un tās absolventiem, par Latvijas Mērnīku biedrību.

RTU Mērnīcības muzeja koncepcija ietver vairākus jautājumus: 1) panākt valsts finansētas štata vietas piešķiršanu, 2) izstrādāt nolikumu par Mērnīcības muzeju, 3) veikt pilnīgu LR likumdošanai atbilstošu eksponātu reģistrāciju, 4) ekspozīciju sagatavot atestācijai.

RTU Ģeomātikas katedras ekspozīciju ir apmeklējuši daudzi ārzemju speciālisti, izsakot savu atzinību, pat sajūsmu.

Mūsu kolekcija pastāvīgi papildinās, bet ne visu ir iespējams eksponēt, piemēram, padomju aerofotokameru, planšeti, ko dāvinājuši Būvniecības fakultātes kolēģi [7]. Minētās koncepcijas īstenošana ir uzsākta, bet to pilnībā varēs pabeigt, kad eksponāti, kas pašreiz tiek nomāti no Latvijas Lauksaimniecības muzeja, pāries RTU īpašumā.

VĒRES

1. Klētnieks J. Latvijas Universitātes Ģeodēzijas institūts. *Zvaigžņotā Debess*, 1989, Nr. 125, 36.–44. lpp.
2. Klētnieks J. *Ģeodēzijas izglītība un zinātne Latvijā 1862–1990*. R., RTU, 2012, 65., 159., 219. lpp.
3. *Mālpils sovhoztehnikuma Meliorācijas tautas muzejs*. R., 1975, 15 lpp.
4. Mežulis U., Štrauhmanis J. Ģeodēzisko instrumentu ekspozīcija. *Mērnieks*, 2004, Nr. 1, 9. lpp.
5. Klētnieks J. *Mērniecības instrumentu kolekcija*. R., Latvijas Mērnieku biedrība, 2004.
6. Štrauhmanis J. Absolventu dāvana katedrai un sabiedrībai. *Jaunais Inženieris*, 2004, 3.06.
7. Štrauhmanis J. Mērniecības kolekcija aug. *Jaunais Inženieris*, 2004, 2.12.

Summary

The oldest geodesic instruments represent the achievements of technical thought and design, which is confirmed by the great interest they arouse at the exhibitions. In technical education the oldest geodesic instruments are the objects of acquiring knowledge. The first Geodesic Museum in Latvia was established at the Institute of Geodesy of the Engineering Faculty of the University of Latvia. From 1924 to 1940 it was headed by professor A. Bucholc (1880-1972). The geodesic and surveying instruments exhibited at the Museum of Land Drainage were arranged according to the historical development of their construction. From 1967 to 1990 the museum was headed by Janis Mednis (1904-1996). In May 2004, a special geodesic lecture – room was restored with the support of the surveying company „Merko” and the Latvian Association of Surveyors at the Department of Geomatics of Riga Technical University, where the instruments hired from the Latvian Museum of Agriculture and several geodesic instruments and exhibits of the Department of Geomatics are placed.

Keywords: *Alvil Bucholc, geodetic instruments, Muzeum of Malpils, Janis Mednis, collection of the instruments.*

Jāņa Endzelīna izveidotā Latvijas Universitātes Baltu filoloģijas nodaļa (1921–1940)

The Department of Baltic Philology at the University of Latvia Established by Jānis Endzelīns (1921–1940)

Sarma Kļaviņa

Ozolciema iela 24/1–112, Rīga, LV-1058

E-pasts: sarmak@latnet.lv

Raksts veltīts LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes Baltu filoloģijas nodaļai, ko 1920./21. mācību gadā izveidoja un visu tās pastāvēšanas laiku vadīja profesors J. Endzelīns. Izmantojot LVVA un LU muzeja materiālus, raksturots tālaika pasaules universitātēs nebijušas nodaļas dibināšanas process un akadēmiskā darbība: mācību plāni un to attīstība, studenti un absolventi, docētāji un zinātniskie pētījumi, nodaļas starptautiskie sakari un prestižs.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, Baltu filoloģijas nodaļa, Jānis Endzelīns, mācību plāni, mācībspēki, studenti un absolventi, starptautiskā sadarbība.

2011. gadā apritēja 90 gadu, kopš Latvijas Universitātē (toreizējā Latvijas Augstskolā) profesora J. Endzelīna vadībā darbu uzsāka Baltu filoloģijas nodaļa. Nevienā pasaules universitātē tādas vēl nebija, un ilgus gadus tā arī palika vienīgā.

Baltu filoloģijas nodaļas dibināšana

Latvijas Augstskolas pirmajā mācību gadā (1919./1920.) Valodnieciski filozofiskajā fakultātē darbojās četras nodaļas: Valodniecības, Vēstures, Filozofijas un Pedagoģijas nodaļa.

Kā lasām fakultātes pirmajā protokolu grāmatā, 1920. gada 24. aprīlī mācībspēki (Kārlis Kundziņš, Jēkabs Lautenbahs, Pauls Dāle, Ernests Blese, Arnolds Speķis resp. Spekke jeb Speke, Leonīds Arbuzovs, Ernests Šneiders, Aleksandrs Dauge), apspriežot nākamajā gadā lasāmos kursus un „nodaļu iekārtu tuvākā nākotnē”, iecerēja veidot Valodniecības nodaļā trīs sekcijas: pirmkārt, salīdzināmās valodniecības un baltu – slāvu, otrkārt, klasisko, treškārt, romāņu – ģermāņu sekciju [1].

Kad 1920. gada 12. jūnijā, pāris nedēļas pēc atbraukšanas no Harkovas, profesoru Jāni Endzelīnu ievēlēja par fakultātes dekānu, sākās aktīva fakultātes mācību plānu konkretizēšana un strukturālas pārmaiņas. Otrā mācību gada sākumā, 1920. gada 18. septembrī, fakultātē ar astoņām balsīm no vienpadsmit tika pieņemts lēmums pārdēvēties par Filoloģijas un filozofijas fakultāti [2]. Šo nosaukumu ierosināja dekāns prof. J. Endzelīns, bet rektors prof. Ernests Felsbergs ieteica fakultāti nosaukt par Valodniecības un vēstures fakultāti, tika arī piedāvāts nosaukums „Filozofijas fakultāte”. Taču faktiski jauno nosaukumu sāka lietot 1921. gada janvārī (par to esmu jau rakstījusi [3]).

Fakultātes sekretārs docents Ernests Blese 1920. gada septembra beigās „Latvijas Vēstnesī” par fakultātes paredzamo darbību 1920./21. māc. gadā, ziņoja, ka Valodniecības nodaļa ir sadalījusies trīs nodaļās un ka pirmā no tām ir Baltu filoloģijas nodaļa [4]. Viņš arī atzina, ka nodaļu veidošana bija iespējama tikai tāpēc, ka fakultāte sagaidīja atgriežamies no Krievijas savus vecākos nopelniem vainagotos darbiniekus – profesorus J. Endzelīnu un E. Felsbergu, docentus Juri Plāķi un Jāni Kauliņu – un no jaunākiem – docentus Edgaru Krieviņu un Aleksandru Daugi. Protams, vēl jānosauc prof. Pēteris Šmits, izcilais sinologs un mandžūrists, arī latviešu folklorists, kas kopā ar Imantas pulka karavīriem ieradās Rīgā no Vladivostokas 1920. gada jūnijā.

Īsti darboties visas nodaļas sāka ar 1921./22. mācību gadu. Par to atmiņās rakstījis toreizējais Filozofijas nodaļas students, vēlākais Latvijas Universitātes un Latvijas Mākslas akadēmijas mācībspēks, gleznotājs un mākslas zinātnieks Jānis Siliņš [5]. To rāda arī Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksti, kas brošūrās sāka iznākt no 1921. gada pavasara semestra. Līdz 1932./33. mācību gadam tos publicēja katram semestrim, turpmāk – katram mācību gadam. Šajā izdevumā redzams, ka J. Endzelīns tikai 1921./22. mācību gadā sāka docēt baltu filoloģijas pamatkursu – baltu valodu salīdzināmo gramatiku – un vadīt seminārus baltu valodās [6]. Iepriekšējā, t. i., 1920./21., mācību gadā no Harkovas atbraukušais profesors docēja latviešu valodas propedeitisko (ievadījuma) kursu, slāvu valodu salīdzināmo gramatiku un ģermāņu pirmvalodu ģermānistiem [7]. Turpmākajos gados latviešu valodas propedeitisko kursu docēja E. Blese, bet slāvu valodu salīdzināmo gramatiku no 1924. gada – Anna Ābele.

Mācību plāni un studiju priekšmeti

Baltu filoloģijas nodaļas darbības pamatā bija 1921. gadā izstrādātais mācību plāns, kā arī studiju gaitas un gala pārbaudījumu noteikumi [8]. Tāpat kā citās Filoloģijas un filozofijas fakultātes nodaļās, bija divi iestāju pārbaudījumi (latviešu un latīņu valodā) un divi mutiski gala eksāmeni. Studijas beidzot, baltu filologiem bija jākārtota gala eksāmeni latviešu valodas zinātniskajā gramatikā un latviešu literatūras vēsturē, kā arī bija jāraksta klauzūra, t. i., rakstu darbs komisijas klātbūtnē par kādu tās uzdotu studiju priekšmeta jautājumu, ko paziņoja tieši pirms rakstīšanas.

Pārbaudījumu rezultātu vērtējumi bija šādi: „ļoti sekmīgi”, „sekmīgi”, „labi”, „nesekmīgi”. Personām, kas studijas bija beigušas ļoti sekmīgi un vēlējās iegūt kandidāta grādu, gada laikā bija jāizstrādā arī kandidāta darbs. Studiju nobeigšanu kopš 1922. gada apliecināja divējādi diplomi – I un II šķiras. I šķiras diplomu saņēma tie, kas visus gala eksāmenus, klauzūru un kandidāta darbu, kā arī divas trešdaļas studiju priekšmetu bija nokārtojuši ļoti sekmīgi.

Tiem, kas studijas beidza ar kandidāta grādu un vēlējās iegūt vidusskolas skolotāja tiesības, papildus bija jāapgūst četri priekšmeti: loģika un izziņas teorija, vispārīgā pedagoģija vai pedagoģijas vēsture, pedagoģiskā psiholoģija un mācību priekšmeta metodika.

Apjomīgo studiju priekšmetu sarakstu veidoja, pirmkārt, vispārīgie, otrkārt, speciālie jeb galvenie, treškārt, ieteicamie priekšmeti. To apguve bija iespējama ļoti nopietnās ilgu gadu studijās. Minimālais studiju laiks bija 4 gadi, bet par maksimālo studiju ilgumu fakultāte 1922. gadā atzina astoņus gadus.

Mācību plānā periodiski tika izdarītas kādas pārmaiņas, un parādījās arvien lielāka tieksme pēc specializācijas, piemēram, jau no 1922. gada marta plānā nošķīrās valodniecības un literatūras nozares. Studijas laika gaitā ritēja pēc 1921., 1924., 1927., 1931. vai 1938. gadā ieviestā plāna.

1938. gada mācību plāns atšķīrās no iepriekšējiem ar to, ka pirmajā propedeitiskajā mācību gadā (*philosophicum*) visiem fakultātes studentiem tika docēti kopēji **vispārīgie** un **ievada kursi** Latvijas vēsturē, mākslas vēsturē, filozofijā, vispārējā literatūras vēsturē, latviešu literatūras vēsturē, kā arī grieķu valoda.

Sākot ar otro mācību gadu, studenti izvēlējās nodaļu, apgūdami **speciālos** priekšmetus. Baltu nodaļai tie bija ievads valodniecībā, ievads baltu filoloģijā, folklorā, latviešu valodas zinātniskā gramatika, latviešu literatūras vēsture, leišu literatūras vēsture, vispārējā literatūras vēsture, leišu valoda, baltu valodu salīdzināmā gramatika, etnogrāfija, baltu mitoloģija, grieķu vai latīņu autors. Valodniecības un literatūras nozarei katrai bija vēl papildu speciālie priekšmeti, piemēram, valodniekiem – ievads fonētikā, sanskrits, senslāvu valoda, grieķu valoda, indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika, slāvu valodu salīdzināmā gramatika, latviešu senvēsture.

Jau nodaļas tapšanas procesā 1920. gada rudenī tika domāts arī par augstākās kvalifikācijas speciālistu, t. i., baltu filoloģijas doktoru, eksāmenu programmām. 1920. gada 23. oktobrī fakultātes padome nolēma, ka baltu valodniecības doktora grāda pretendentiem jānokārto četri eksāmeni: 1) baltu valodas (prūšu, leišu un latviešu teksti), 2) salīdzināmā gramatika (vispārīgais kurss), 3) slāvu valodu salīdzināmā gramatika, 4) senslāvu valoda un, protams, jāizstrādā un fakultātes padomē jāaizstāv patstāvīgs pētījums – disertācija.

Baltu filoloģijas nodaļas studenti un absolventi

Studentu skaits Baltu filoloģijas nodaļā tās pastāvēšanas laikā ir nepārtraukti audzis – no trīsdesmit diviem pirmajā nodaļas darbības gadā līdz divi simti piecdesmit pieciem 1938./39. mācību gadā [9]. Sākot ar 1933./34. mācību gadu, tā bija studentiem bagātākā nodaļa fakultātē, pārspējot līdz tam populārāko – Vēstures nodaļu. Taču absolventu skaita ziņā bija citādi. Baltu filoloģijas nodaļu astoņpadsmit gados ar kandidāta grādu beidza tikai 89 personas, bet lielākā daļa absolventu saņēma diplomu par pilnas studiju programmas pabeigšanu. Toties Vēstures nodaļu ar vēstures kandidāta grādu beidza 140 personas (kopējais fakultātes absolventu skaits bija 475).

Iepazīstoties ar fakultāšu dekānu ziņojumiem par kandidāta grāda piešķiršanu studijas beigušajiem [10], redzams, ka Baltu filoloģijas nodaļas pirmie absolventi, kas 1926. gada pavasarī ieguva kandidāta grādu, bija Kārlis Kārklīšs un Jānis Alberts Jansons, nākamie literatūrzinātnieki, LU profesori. K. Kārklīņa kandidāta darbs bija veltīts praulēniešu izloksnei, bet J. A. Jansona darbs – latviešu drāmai līdz nacionālā posma sākumam 1868. gadā.

Vērts pievērst uzmanību vēl citiem kandidāta darbiem, kuru autori vēlāk deva nozīmīgu ieguldījumu latviešu zinātnē, izglītībā un kultūrā. Piemēram, 1929. gadā baltu filoloģijas kandidāta grādu par darbu „Jānis Poruks kā romantiķis un reālists” ieguva Zenta Mauriņa, 1931. gadā Edīte Hauzenberga – par darbu „Vietvārdu

studijas” un Alvilis Augstkalns – par darbu „Leišu dainu pantmērs”, 1933. gadā Valērija Bērziņa – par darbu „Raiņa „Uguns un nakts” attiecības pret Pumpura „Lāčplēsi””. 1934. gadā Rūdolfs Grabis ieguva kandidāta grādu par darbu, kas veltīts Straupes draudzes izlokšnēm, 1935. gadā Krišjānis Ancītis – par Aknīstes izlokšnes aprakstu, 1938. gadā Kārlis Draviņš – par Stendes vietu vārdu analīzi, bet 1939. gada 5. septembrī kandidāta grādu piešķīra Dainai Zemzarei par Lejasciema vārdu un uzvārdu pētījumu.

1939. gada 1. jūnijā LU Padome apstiprināja Dekānu padomes lēmumu kandidāta grādu pārdēvēt par maģistra grādu [11]. Tādējādi astoņas Baltu filoloģijas nodaļas beidzējās 1939. gadā par saviem kandidāta darbiem ieguva maģistra grādu, arī Velta Rūķe par darbu „Kārļa Brugmaņa un Hermaņa Hirta uzskatu un metožu atšķirība indoeiropiešu valodu salīdzināmā materiāla apstrādājumā”.

Labākie absolventi tika atstāti fakultātē, lai gatavotos akadēmiskajai darbībai: 1925./26. gadā K. Kārklīšs, 1926./27. g. J. A. Jansons, 1931./32. g. A. Augstkalns, 1934./35. g. K. Ancītis, 1935./36. g. Aleksis Kalniņš, 1938./39. g. K. Draviņš, 1938./39. g. E. Hauzenberga-Šturma, 1939./40. g. Vilma Meņģele, D. Zemzare un V. Rūķe. Ne visi atstātie saņēma stipendijas, un sākumā tās arī bija niecīgas (50 latu mēnesī), bet no 1939. g. 1. jūlija stipendija jau bija 175 lati.

Dažus jaunos kandidātus komandēja papildināt zināšanas uz citām Eiropas universitātēm. Pirmais baltu filologs, kas devās ārzemju studijās uz Leipcigu, Kauņu, Kēnigsbergu, Minheni un Vīni, bija 1931. gada absolvents A. Augstkalns.

Augstāko kvalifikāciju – doktora grādu – baltu filoloģijā ieguva tikai nedaudzi pētnieki: 1928. gadā Ernests Blese par disertāciju „Latviešu uzvārdu studijas” un 1938. gadā Zenta Mauriņa par darbu „Friča Bārdas pasaules uzskats”, 1940. gada februārī Kārlis Kārklīšs par disertāciju „Rūdolfa Blaumaņa darbu ārējā forma”.

Studentu līdzdalība zinātniskajā pētniecībā

Daudzi Baltu filoloģijas nodaļas studenti aktīvi piedalījās sava laika zinātniski pētnieciskajos darbos.

Jau 1920. gada 22. septembrī pēc J. Endzelīna ierosmes pie Latvijas Augstskolas resp. Universitātes bija nodibināta Filologu biedrība, lai pulcētu vienotai darbībai valodniecības, literatūrzinātnes un folkloristikas mācībspēkus un studentus, kā arī interesentus ārpus augstskolas. Baltu filoloģijas nodaļas studenti rosīgi iesaistījās biedrības darbībā. Daudzu studentu pētījumi tika publicēti rakstu krājumā „Filologu biedrības raksti” (1921–1940). Līdzās LU mācībspēku J. Endzelīna, P. Šmita, L. Bērziņa, A. Ābeles, L. Arbusova, L. Adamoviča, F. Adamoviča, E. Bleses, J. Kauliņa, P. Ķiļaukas, M. Nusbergera, J. Plāķa, A. Spekes, K. Strauberga, J. Velmes, R. Vīpera, B. Vīpera un arī ārzemju zinātnieku Džakomo Devoto (*Devoto*), Ernsta Frenkeļa (*Fraenkel*), Jurģa Ģerūļa (*Gerulis*, arī *Georg Gerullis*) un Maksa Nīdermana (*Niedermann*) publikācijām ir lasāmi ļoti daudzu baltu filoloģijas studentu darbi. Par izlokšnēm ir rakstījuši M. Alksnis, K. Ancītis, A. Augstkalns, E. Ābele, O. Āboliņa, E. Ādamsons, M. Baumane, A. Bergmane, L. Bičole, J. Bičolis, Z. Birzniece, A. Būce, J. Ceriks, R. Grabis, Ž. Grauds-Graudevics, E. Hauzenberga, A. Īvena, V. Kancāns, K. Kārklīšs, A. Kivrāne, V. Krīgere, E. Kurcalte,

I. Martinsons, V. Maurīte, V. Meņģele, L. Paula, E. Putniņš, V. Rūķe, A. Samuša, E. Šenkevice, E. Šmite, J. Tambergs, H. Tihovskis, E. Valtere, I. Vīksne, E. Zirnītis un citi, par tautasdziesmām – J. Bičolis, K. Draviņš un J. A. Jansons, par pasakām – D. Zemzare, par veclatviešu rakstiem – A. Augstkalns, par daiļliteratūru – V. Bērziņa, N. Dzelzkalne, J. A. Jansons, K. Kārklīšs, M. Vitrunga. Nenoliedzami lielākā daļa „Filologu biedrības rakstu” autoru ir baltu filoloģijas studenti (sk. reģistru, kas publicēts pēdējā, divdesmitajā, sējumā [12]).

1921. gada rudenī drīz pēc tam, kad darbību Universitātē uzsāka Baltu filoloģijas nodaļa, tās dibinātājs profesors J. Endzelīns Latvijas Izglītības ministrijā saņēma grūtu uzdevumu – rediģēt un pabeigt K. Mīlenbaha sākto Latviešu valodas vārdnīcu. Vairākos preses izdevumos publicētajā „Uzaicinājumā latviešu vārdnīces lietā” [13] J. Endzelīns lūdza visus latviešu valodas draugus nākt talkā un piesūtīt viņam „atklātībai vēl nezināmos vārdus”, norādot to izrunu, nozīmi un izplatību. 1922. gada 13. oktobrī J. Endzelīna vadībā savu darbību atjaunoja Rīgas Latviešu biedrības Valodniecības nodaļa ar vienu lielu mērķi – sagatavot izdošanai K. Mīlenbaha vārdnīcu. Tikai ar to nodarbojās Valodniecības nodaļa savās pavisam 309 sēdēs katru ceturtdienu līdz 1932. gada 24. novembrim. Šajos desmit gados sēdēs piedalījās 208 personas, ne tikai valodnieki, bet arī skolotāji, rakstnieki un dzejnieki, publicisti un teologi, ārsti un ierēdņi, inženieri un namsaimnieki. Aktīvi sēžu dalībnieki bija daudzi baltu filoloģijas studenti un studijas beigušie: A. Augstkalns, K. Ancītis, E. Ādamsons, J. Bičolis, K. Draviņš, O. Freimanis, E. Elksnīte, R. Grabis, M. Miezone, P. Ozoliņš, E. Šenkevice, E. Šmite, I. Vīksne, E. Zirnītis un citi. Emma Medne, kas studējusi baltu filoloģiju no 1926. līdz 1932. gadam, atcerējās: „Mēs jau liels bars bijām, no visas Latvijas. [...] Sēdes vadīja pats profesors Endzelīns kopā ar F. Adamoviču, kas skaitījās viņam tā kā sekretārs. Bet istā sekretāre bija E. Hauzenberga-Šturma, viņa jau iepriekš sastādīja iztaujājamo vārdu sarakstu. Profesors Endzelīns sauca priekšā vārdus; un tie, kam minētais vārds bija pazīstams, atsaucās un paskaidroja nozīmi.” [14] Rīgas 1. ģimnāzijas skolotājs Kārlis Rinkužs, kas arī piedalījās šajās RLB Valodniecības nodaļas sēdēs, rakstīja: „Ja mūsu dzīvei nebūtu nekādas nozīmes, tad piedalīšanās šais vārdu talkās jau arī ir kaut kas. Par katru var teikt: „Viņš Latviešu valodas vārdnīcai ir devis vārdu.”” [15]

Pēc tam, kad 1932. gada beigās nāca klajā Latviešu valodas vārdnīcas pēdējās burtnīcas, Valodniecības nodaļas sēdes turpinājās ierastajā ritmā un intensitātē. Tajās tika apspriesti papildinājumi vārdnīcai [16] un pārrunāti aktuāli valodas prakses jautājumi (par to liecina nodaļas sēžu protokoli, ko ar nosaukumu „Profesora J. Endzelīna atbildes” ir izdevis Ramaves apgāds ASV [17]). Šīs sēdes bija ļoti noderīgas daudziem Baltu filoloģijas nodaļas studentiem un absolventiem, kas strādāja par skolotājiem. Tādējādi J. Endzelīns ne tikai LU klausītavās, bet arī RLB Valodniecības nodaļā audzināja latviešu skolotāju paaudzes, kas gūtās zināšanas un pārliecību par skaidru un tīru valodu nesa tālāk saviem audzēkņiem.

1925. gada pavasarī LU Filoloģijas un filozofijas fakultātē tika nodibināts Eksperimentālās fonētikas kabinets un par tā pārzini tika apstiprināta privātdocente Anna Ābele. Aktīvi darboties kabinets sāka 1927. gadā, kad ieguva telpas Baznīcas ielā 5 sētas mājā. Viena daļa studentu izmantoja neobligātos fonētikas seminārus kabinetā: mācījās fonētiskās transkripcijas metodes un vingrinājās pierakstīt izlokšņu runātāju teikto, darbojās ar tālaika skaņu analīzes aparāturu, piemēram,

ar kimogrāfu. Kabineta bibliotēkā varēja studēt jaunāko valodniecības literatūru, piemēram, no Prāgas, kur A. Ābele bija strādājusi 1922./23. un 1923./24. mācību gadā. Kabinetā daudzi studenti pētīja latviešu valodas skaņu garumus un intonācijas dažādās izloksnēs, piemēram, Džūkstes, Šķibes un Sesavas izloksnē – Zelma Birzniece, Vārkas, Pildas un Zvirgzdienes izloksnē – Irma Martinsone, Kieģeļu un Kūduma izloksnē – Elfrīda Šmite, bet Terēze Zvejnice (vēlākā Lazdiņa-Budiņa) šeit apstrādāja materiālus savam kandidāta darbam „Jautājuma teikuma melodiju un zilbes intonāciju maiņa”. Kabinetā zinātniskos pētījumus veica arī pati doc. A. Ābele. Eksperimentālās fonētikas kabinets Baznīcas ielā 5 darbojās līdz 1938. gada pavasarim. Telpas bija vajadzīgas Filoloģijas un filozofijas fakultātes Mākslas muzejam, kas izveidojās, apvienojot prof. Ernesta Felsberga 1921./22. gadā nodibināto Mākslas vēstures kabinetu ar prof. Franča Baloža vadīto Austrumu filoloģijas kabinetu. Praktiskie darbi vispārīgajā un dialektu fonētikā turpmāk notika LU galvenajā ēkā Raiņa bulvārī 19.

1924. gadā tika nodibināta arī Latviešu folkloras krātuve, un to vadīja Anna Bērzkalne. Paralēli studijām šeit strādāja vairāki baltu filoloģijas studenti, piemēram, A. Augstkalns, E. Hauzenberga, E. Medne, A. Ozols u. c. Viņi nodarbojās arī ar apvidvārdu un citu dialektoloģijas materiālu vākšanu. Pēc somu dialektologu parauga tika uzsākta divdesmit pagastu izlokšņu vārdnīcu veidošana. Iestrādes vēlāk pārņēma 1935. gadā pie Izglītības ministrijas nodibinātā Latviešu valodas krātuve. To vadīja Baltu filoloģijas nodaļas absolventi: A. Augstkalns līdz 1940. gada 1. novembrim, V. Rūķe no 1940. gada 25. novembra līdz 1941. gada 1. jūlijam, E. Hauzenberga-Šturma no 1941. gada 1. jūlija līdz 1944. gadam. Krātuvē strādāja galvenokārt baltu filologi, nodaļas absolventi vai studenti. Izlokšņu pētīšanu pārzināja profesors J. Endzelīns, un tajā iesaistījās arī baltu filoloģijas studentes E. Šmite un V. Rūķe, bet E. Hauzenberga-Šturma gatavoja plašu latviešu valodas sinonīmu vārdnīcu. Pats krātuves pārzinis A. Augstkalns rūpējās par apvidvārdu un vietvārdu vākšanu.

Baltu filologi bija Filoloģijas un filozofijas studentu akadēmiskās organizācijas „Ramave” dibinātāji (1929. gada 1. martā tika parakstīts tās dibināšanas akts). „Ramaves” mērķi bija apvienot Latvijas filoloģijas un filozofijas darbiniekus, veicināt šo zinātņu attīstību un izplatīt to zinības sabiedrībā. Kā atzinusi bijusī ramaviete, baltu filoloģe V. Rūķe-Draviņa (1917–2003), „Ramave” bija otrā – praktiskā, idejām un ierosinājumiem bagātā – universitāte [18]. 1939. gadā „Ramaves” saimē bija 75 biedri, par tās goda biedriem bija kļuvuši mācībspēki: J. Endzelīns, L. Bērziņš, A. Ābele, J. Kauliņš, B. Vipers, K. Kārklīšs un citi. Regulārajos saietos ramaviēši un viņu viesi apsprieda literatūrzinātnes, valodniecības, grāmatniecības un filozofijas jautājumus, jaunākās grāmatas un ceļojumus. Bez tam „Ramave” īstenoja vairākus projektus, piemēram, 1932. gadā uzsāka materiālu vākšanu latviešu valodas vēsturiskajai vārdnīcai, 1931. gadā nodibināja apgādu, kas izdeva gan rakstu krājumu „Ceļi”, gan citus baltu filologu darbus, piemēram, J. Endzelīna „Baltu valodu tekstus” (1936), viņa rediģētos „Valodas prakses jautājumus” (1935), A. Augstkalna „Leišu valodas elementus latviešu ģimnazijai” (1935, 1936), A. Ozola „Tautasdziesmu literatūras bibliogrāfiju” (1938), V. Rūķes „Programmu izlokšņu aprakstiem” (1940), kā arī viņas sakārtotos un J. Endzelīna rediģētos „Valodas un rakstības jautājumus” (1940). „Ramavē” uzplauka studentu talanti, un tajā nobrieda latviešu humanitārā inteliģence.

Mācībspēki

Kļūt par mācībspēku Latvijas Universitātē pirms Otrā pasaules kara nebija viegli. Šo tiesību iegūšanu sauca par habilitāciju (no latīņu *habilitare* – ‘pierādīt spējas’), un tā notika saskaņā ar 1927. gada 4. maijā LU Padomes apstiprinātiem noteikumiem [19]: habilitācijas jeb *pro venia legendi* darbam vajadzēja būt patstāvīgam pētījumam, parauga lekcijas tematu noteica fakultātes padome, un tā bija jāsatgavo divu nedēļu laikā. Pēc sekmīgas šo uzdevumu izpildes fakultātes padome, aizklāti balsojot, lēma par privātdocentūras piešķiršanu habilitantam. Privātdocentūra gan nenozīmēja mācīšanu privātā kārtā, un pirmskara Latvijas Universitātē privātdocenti bija štata docētāji. Starp citu, LU Satversme arī noteica, ka maksimālais vecums štata akadēmiskajam personālam ir 70 gadu, bet pēc tā sasniegšanas profesorus un docentus, ja viņi vēlējās strādāt, parasti ievēlēja par ārštata docētājiem, un viņi turpināja akadēmisko darbību.

Tā kā terminu „katedra” toreiz parasti lietoja vienas zinātnes nozares mācībspēku un darbinieku nosaukšanai, katedru skaits fakultātē bija kupls, piemēram, 1924./25. mācību gadā štatu sarakstos bija 13 katedras. Baltu filoloģijas katedru parasti veidoja trīs profesori (J. Endzelīns, P. Šmits, L. Bērziņš) un viens docents. Profesors J. Plāķis bija vienīgais salīdzināmās valodniecības katedras profesors, prof. E. Blese bija viens no diviem ģermāņu filoloģijas profesoriem, bet A. Ābele bija slāvu filoloģijas docente, vēlāk vecākā docente jeb profese. Valodu praktisku apguvi vadīja lektori, kam parasti mācāmā valoda bija dzimtā, piemēram, baltu filologiem leīšu valodu no 1928. līdz 1940. gadam mācīja Ādolfs Raulinaitis no Lietuvas, bet leīšu valodas zinātnisko kursu docēja prof. J. Plāķis. Jāteic, ka profesori un docenti docēja ne tikai savas katedras studiju priekšmetus, bet arī citus mācību plānā iekļautos kursus, kas pēc satura bija pieskaitāmi citai katedrai, piemēram, ģermāņu filoloģijas profesors E. Blese, sākot ar 1921./22. mācību gadu, līdz 1940. gadam docēja latviešu valodas propedeutisko kursu. Bez tam dažām katedrām, arī Baltu filoloģijas katedrai, bija pa vienam asistentam vai subasistentam. Docētāju pamatslodzi veidoja 6 stundas nedēļā, resp., 3 studiju priekšmeti. Pārējā slodze bija virsstundas, tā tika īpaši plānota, limitēta un arī apmaksāta.

Baltu filoloģijas nodaļas pamatpriekšmetus – baltu valodu salīdzināmo gramatiku un latviešu valodas zinātnisko gramatiku – docēja prof. J. Endzelīns pārmaiņus, t. i., vienā mācību gadā vienu no tiem, otrā – otru. Bez tam profesors katru gadu vadīja seminārus vai praktiskos darbus baltu valodās, bet kā trešo priekšmetu pievienoja vai nu sanskrita, vai senirāņu tekstus, senislandiešu valodu vai ģermāņu pirmvalodu. J. Endzelīna docēto kursu sarakstā [20] ir arī daži it kā „baltie zirbuļi”, piemēram, 1938./39. mācību gadā kurss „Tacita Germania”, droši vien sakarā ar tulkojumu, ko profesors veica, un kurss „Plauta Mostellaria” 1923./24. mācību gadā.

Ko, kad un kur katrs mācībspēks ir docējis, to precīzi rāda ikgadējās brošūras „Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksts”, kas iznāca kopš 1921. gada pavasara semestra. Tās stāsta arī, kurā nedēļas dienā, pulksten cikos un kurā klausītavā resp. auditorijā lekcija vai seminārs ir noticis. Piemēram, J. Endzelīna lekcijas parasti ir notikušas pirmdienās, otrdienās un ceturtdienās LU galvenās ēkas 39., 40. vai 60. klausītavā.

Nav jārokas pa arhīvu dokumentiem un nav jāuzticas dažādiem interneta resursiem, lai noskaidrotu mācībspēku docētos kursus, brošūrās atrodams, piemēram, ka prof. P. Šmits docēja ievadu valodniecībā, ievadu baltu filoloģijā, latviešu folkloru un mitoloģiju, arī ķīniešu valodu, prof. J. Plāķis – indoeiropiešu valodu salīdzināmo gramatiku, leišu valodu, sanskritu un fonētiku, doc. A. Ābele – slāvu valodu salīdzināmo gramatiku, senslāvu valodu, arī fonētiku, bet literatūras kursus – J. Lautenbahs, L. Bērziņš, K. Kārklīņš, J. A. Jansons u. c., filozofijas kursus – P. Zālītis, V. Frosts, T. Celms, P. Dāle, P. Jurevičs utt.

Tā kā LU Baltu filoloģijas nodaļa ilgus gadus bija vienīgā pasaulē un tajā darbojās izcilākais baltists – prof. J. Endzelīns, uz Rīgu noklausīties viņa lekciju kursus brauca vairāki ārzemju valodnieki: no 1924. līdz 1926. gadam Vāclavs Čiharžs (*Čiharž*) no Čehijas, 1936. gadā Kristiāns Stangs (*Stang*) no Norvēģijas, no 1935. līdz 1938. gadam Valentīns Kiparskis (*Kiparsky*) no Somijas, no 1935. līdz 1937. gadam Petrs Joniks (*Jonikas*) no Lietuvas un no 1939. līdz 1941. gadam Jons Kabelka (*Kabelka*).

Baltu filoloģijas nodaļā ciemojās arī vieslektori: 1922. gadā Antuāns Meijē (*Meillet*) no Parīzes, 1930. gadā Josepi Mikola (*Mikkola*) no Helsinkiem, 1933. gadā Džakomo Devoto (*Devoto*) no Romas, 1935. un 1939. gadā Mikols Biržiška (*Biržiška*) no Kauņas [21].

Bagāta bija arī fakultātes mācībspēku publikāciju raža. Šo zinātnisko, populārizinātnisko un publicistisko produkciju no 1919. līdz 1930. gadam ir reģistrējis prof. Kārlis Straubergs. Grāmatu, rakstu un recenziju uzskaitījums divās brošūrās piepilda 62 lappuses [22]. Darbu klāstā izceļas baltu filologu monumentālie darbi: J. Endzelīna „Lettische Grammatik” (1922) un viņa rediģētā, papildinātā un turpinātā K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīca, 1.–4. sēj. (1923–1932), arī P. Šmita sakārtotās „Latviešu tautas teikas un pasakas”, 1.–15. sēj. (1925–1937). Abu profesoru darbs pamatoti saņēma augstāko Latvijas valsts apbalvojumu – Tēvzemes balvu: P. Šmitam to piešķīra 1938. gadā, J. Endzelīnam – 1939. gadā.

Paliekšana vērtība ir arī citiem Baltu filoloģijas nodaļas mācībspēku zinātniskajiem darbiem: J. Endzelīna pētījumam „Latvijas vietu vārdi. 2. daļa. Kurzemes un Latgales vārdi” (1925) un „Latviešu valodas skaņas un formas” (1938), J. Plāķa grāmatām „Kursenieku valoda” (1927) un „Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. 1.–2. daļa” (1936–1939). Ne velti trīs no tiem saņēmuši K. Barona prēmiju, bet J. Endzelīna „Latviešu valodas skaņas un formas” – Kultūras fonda prēmiju.

Izcilo mācībspēku paraugs pozitīvi ietekmēja Baltu filoloģijas nodaļas studentu izaugsmi. Nodaļas absolventu ieguldījums kļuva par stūrakmeni latviešu izglītībai, zinātnei un garīgajai kultūrai nākamajās paaudzēs, turpmākajos gadu desmitos Latvijā un citur pasaulē, bet viņi paši ar lepnumu atcerējās to, ka studējuši baltu filoloģiju Latvijas Universitātē.

Diemžēl 1940. gada vasarā, sākoties padomju okupācijai, atbilstoši PSRS augstskolu standartiem LU Baltu filoloģijas nodaļa tika likvidēta. Taču vācu okupācijas laikā (1941–1944) Rīgas Universitātē to atkal atjaunoja, bet pēc Otrā pasaules kara padomju Latvijas Valsts universitātē atkal likvidēja.

VĒRES

1. LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes protokoli, 1. grāmata (1919–1922), 40. lp. (glabājas LU muzejā).
2. Turpat, 56. lp.
3. Kļaviņa S. *Latviešu valodas pētnieki. No klašu laikiem līdz savai valstij*. Rīga: Raka, 2008, 184. lpp.
4. Blese E. Latvijas augstskolas valodnieciski – filozofiskās fakultātes paredzamā darbība nākamā 1920./21. mācības gadā. *Latvijas Vēstnesis*, Nr. 60, 1920. g. 25. sept.
5. Siliņš J. Atmiņas par Filoloģijas fakultātes filozofijas nodaļu Latvijas Universitātē. *Latvijas Universitātei un Konservatorijai (1919–1940) un latviešu pēckara izglītībai Latvijā un Rietumos veltīts rakstu krājums*. Rīga: Elpa [LAMZA], 2004, 203. lpp.
6. *Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksts 1921. gada rudens semestrī*. Rīga: J. Pētersona drukātava, 1921, 22. lpp.; *Latvijas Universitātes lekciju un praktisko darbu saraksts 1922. gada pavasara semestrī*. Rīga: J. Pētersona drukātava, 1922, 29. lpp.
7. LVVA, 7427. f., 6. apr., 1. l. (Latvijas Augstskolas Organizācijas padomes protokoli), 102. lp.
8. Jurevičs P. Filoloģijas un filozofijas fakultāte. *Latvijas Universitāte divdesmit gados, 1919–1939*. I daļa. Rīga: Latvijas Universitāte, 1939, 180.–276. lpp.
9. Turpat, 230. lpp. tabulā, kas rāda Filoloģijas un filozofijas fakultātes studentu skaitu pa nodaļām. Jāaizrāda tikai, ka 1919./20. mācību gadā Baltu filoloģijas nodaļas ailē norādīts studentu skaits toreiz pastāvošajā nesadalītajā Valodniecības nodaļā. Arī 1920./21. mācību gadā Baltu filoloģijas nodaļai pierakstītais studentu skaits uzskatāms tikai par iespējamu, jo studenti izteikuši nodomu studēt topošajā nodaļā.
10. LVVA, 7427. f., 6. apr., 167., 168., 169. l.
11. LVVA, 7427. f., 6. apr., 6. l., 82. lp.
12. *Filologu biedrības raksti*. XX sēj. Rīga: LU, 1940, 265.–272. lpp.
13. Endzelīns J. Uzaicinājums latviešu vārdnīces lietā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1921, XI, 1194.–1195. lpp.
14. Medne E. * * *. *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 138. lpp.
15. Rinkužs K. Latviešu valodas vārdnīcu beidzot. *Rīgas Ziņas*, 1932. g. 17. dec.
16. Endzelīns J., Hauzenberga E. *Papildinājumi un labojumi K. Mülenbacha vārdnīcai*. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1938 (1. sēj.).
17. *Profesora J. Endzelīna atbildes*. Los Angeles: Ramave, 2001 (1. izd.), 2002 (2. izd.).
18. Rūķe-Draviņa V. Atmiņas par Jāni Endzelīnu un studiju gadiem Latvijas Universitātē. *Jānis Endzelīns atmiņās, pārdomās, vēstulēs*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 1999, 217. lpp.
19. *Latvijas Universitāte divdesmit gados: 1919–1939*. I daļa. Rīga: LU, 1939, 33.–34. lpp.
20. Turpat, 284. lpp.
21. LVVA, 7427. f., 6. apr., 42. l. (Pārskats par Filoloģijas un filozofijas fakultātes darbību (1919–1938)).
22. *Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes bibliogrāfisks pārskats*. I. 1919–1925. Rīga, 1926; II. 1925–1930. Sakārtojis prof. K. Straubergs. Rīga, 1930.

Summary

The article is devoted to the Department of Baltic Philology of the Faculty of Philology and Philosophy at the University of Latvia. The Department was established in the academic year of 1920/1921 by professor Jānis Endzelīns, who was also the head of this Department throughout its existence. The Department of Baltic Philology was unprecedented in the world universities of that time.

Using the materials available at the Latvian State Historical Archives and the Museum of the University of Latvia, the author provides a characterization of the establishment process of this Department and gives a description of study programs and their development, students and graduates, teaching staff, international relations of the Department and its prestige.

Keywords: *University of Latvia, Department of Baltic Philology, Jānis Endzelīns, study programs, teaching staff, students, graduates, international relations.*

Eigēnika Latvijas Universitātē *Eugenics in the University of Latvia*

Vladimirs Kuzņecovs, Arnis Vīksna

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte

Šarlotes iela 1a, Rīga, LV-1001

E-pasts: vladimirs.kuznecovs@rpnc.lv

Eigēnikas kursu Latvijas Universitātē no 1934. līdz 1944. gadam lasīja G. Reinhards, V. Kraulis un T. Upners, bet vairākus ar eigēniku saistītus jautājumus risināja H. Budulis, E. Fērmanis, L. Jeruma-Krastiņa, J. Prīmanis, P. Stradiņš u. c. Pienācis laiks viņu atstāto mantojumu vērtēt bezkaislīgi un bez ideoloģiskiem aizspriedumiem.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, eigēnika kā starpdisciplīnu zinātne Latvijā, eigēniska likumdošana, eigēnika un ētika.

Eigēnika jeb labiedzimtība – mācība par indivīdu un tautu pārmantojamo īpašību uzlabošanas iespējām – radās 19. gadsimta beigās. Tās pamatlicējs bija angļu antropologs Frānsiss Galtons (1822–1911). 20. gadsimta sākumā eigēnika strauji izplatījās visā pasaulē. Pēc Pirmā pasaules kara tās popularitāti Eiropā veicināja „demogrāfiskā histērija” – reakcija uz krīzes demogrāfiskajiem raksturlielumiem, kas izpaudās kā dzimstības samazināšanās, gados vecu cilvēku īpatsvara pieaugums, strādātspējīgo iedzīvotāju skaita samazināšanās. Latvijā demogrāfi, ņemot vērā iedzīvotāju kopējā skaita samazināšanos kara rezultātā un dzimstības zemos tempus (pēc ceturtais tautskaites rezultātiem 1935. gadā), paredzēja turpmāko dzimstības mazināšanos vismaz par 15% līdz 1950. gadam [1]. Pazīstamais ķirurgs, LU profesors un eigēnikas programmu dalībnieks Pauls Stradiņš (1896–1958) šādu dzimstības pagrimumu 1938. gadā nosauca par „bioloģisko krīzi” [2].

Vienlaikus statistika atzīmēja dzimstības zemo līmeni pamatnācijas pārstāvju starpā un it sevišķi inteliģences vidū atšķirībā no maznodrošināto iedzīvotāju slāņa. Dažādu valstu eigēnikas piekritēji, pētot cilvēkus, kas cieš no reālām un šķietamām iedzimtām slimībām, it īpaši garīgi slimos, centās pierādīt viņu paaugstināto reproduktivitāti, sevišķi garīgi atpalikušo indivīdu vidū. Par vienu no galvenajiem šādas disproporcijas cēloņiem uzskatīja dabīgās izlases aizvietošanu ar sociālo izlasi, kura it kā rada siltumnīcas apstākļus slimo un vājo indivīdu izdzīvošanai. Pēc eigēnistu domām, šāda situācija draudēja nācijai ne tikai ar fizisko izmiršanu, bet arī ar veselu tautu psihisko un morālo deģenerāciju (regresu), kā arī radīja nevajadzīgus izdevumus „mazvērtīgo” indivīdu uzturēšanai uz budžetaniecīgo iespēju fona. Tas izskaidro milzīgo interesi par eigēniku – ne tikai kā par zinātni, bet arī kā par svarīgu sociāli bioloģisko sabiedrības attīstības regulācijas instrumentu. Par „pozitīvās” (pronatālas) eigēnikas mērķi tika pasludināta „rases” (tautas, etnosa) uzlabošana, stimulējot dzimstību (ar pabalstiem, piemaksām, stipendijām, aizdevumiem u. c.)

tiem indivīdiem, kas ir atzīti par „pilnvērtīgiem”. Savukārt par „negatīvās” eigēnikas mērķi, gluži otrādi, kļuva „nepilnvērtīgo” indivīdu (garīgi slimo, garīgi atpalikušo, noziedznieku) atražošanas procesa mākslīga aizkavēšana abortu legalizācijas, sterilizācijas vai izolācijas (segregācijas) ceļā. Eigēnikas programmu realizācijai 20. un 30. gados virkne Eiropas valstu (Latvija 1937. gadā) pieņēma dažāda radikāluma pakāpes eigēnikas likumus. Pie tam gandrīz visa Eiropa sekoja ASV – tālaika līderi eigēnikas pētījumu un prakses jomā. Piemēram, Zviedrijā 1935. gadā pēc amerikāņu parauga tika pieņemts eigēnikas likums, uz kuru balstoties, līdz 20. gadsimta 70. gadiem tika sterilizēti vairāk nekā 60 000 cilvēku [3].

Eigēnikas kā starpdisciplīnu zinātnes attīstībā Eiropā piedalījās dažādu akadēmiskās zinātnes nozaru un praktisko profesiju pārstāvji: ģenētiķi, biologi, antropologi, higiēnisti, statistiķi, juristi un, protams, ārsti. Latvijā interese par eigēniku kā zinātni aizsākās pagājušā gadsimta 20. gados. Priekšlikums ieviest eigēniku LU Medicīnas fakultātes mācību programmā ieskanējās jau 1920. gadā. Pēc divu Medicīnas fakultātes dibinātāju – Gustava Reinharda (1868–1937) un Pētera Sniķera (1875–1944) – ierosinājuma tā būtu iekļaujama studiju programmā docentūras vai lektorāta veidā [4]. Tomēr sākumā eigēnikas docēšanu realizēja higiēnas lekciju kursā, ko lasīja profesors Ernsts Fērmanis (1872–1947). Daži eigēnikas elementi ieskanējās arī citu priekšmetu lekcijuursos. Eigēnikas vieta radniecisko zinātņu lokā tika iezīmēta atbilstoši tās definētajai piederībai higiēnas nozarei. Piemēram, kādā no tā laika definīcijām eigēnika pasludināta kā „ģeneratīvā jeb rases higiēna, kura pētī faktoros, kas uzlabo vai pasliktina *nākamo* paaudžu rases īpašības, kamēr sociālās higiēnas priekšmets ir *pastāvošā* slimība” [5].

Par kursa saturu daļēji var spriest pēc E. Fērmaņa 1935. gadā publicētās brošūras [6]. Lekcijās vispirms tika analizēta eigēnikas zinātniski praktiskā nozīme „Vakareiropas norieta” kontekstā (izmantots vācu filosofa Osvalda Špenglera (1880–1936) slavenās grāmatas nosaukums). Pēc E. Fērmaņa domām, šādu „norietu” noteica Eiropas nāciju etniskās identitātes zudums galvenokārt bioloģisko un demogrāfisko faktoru iespaidā, daļēji arī politisko un ekonomisko (vides) faktoru iedarbības rezultātā. Tādējādi pat bez nevēlamās „rasu sajaukšanās” notiek pamatnācijas dzimstības mazināšanās vienlaikus ar tās „pienācēju” pieaugumu. Vājo un slimo indivīdu pieaugumu, to atražošanu balsta arī zinātnes sasniegumi (kontrselekcija). E. Fērmanis atzīmēja arī sabiedrības novecošanas efektu kā dzimstības pagrimuma sekas. Lai atrisinātu šo situāciju, piedāvāts pieņemt tādus pronatālos likumus, kas veicinātu ģimenes materiālo apstākļu uzlabošanu: ieviest izmaiņas nodokļu sistēmā, lai neprecēto statuss kļūtu ekonomiski neizdevīgs un lai nodokļu slogs samazinātos ar katru jaundzimušo bērnu; pieņemt adekvātu laulību stimulējošu likumu; iesaistīt lauku dzīvē bezdarbniekus („iekšējā kolonizācija”) u. c. Lai aizkavētu eigēniski nepilnvērtīgu indivīdu atražošanas tempus, tika ieteikts pieņemt radikālus sterilizācijas likumus, līdzīgus tiem, kādi jau bija pieņemti ASV, Šveicē, Vācijā un Dānijā.

Atsevišķu eigēnikas kursu pēc Medicīnas fakultātes ieteikuma Latvijas Universitātē 1934. gadā sāka lasīt oftalmologs, pazīstams sabiedriskais darbinieks, bijušais Saeimas deputāts un latvisku centienu paudējs privātdocents G. Reinhardts [7]. Medicīnas fakultātē 1937. gadā bija paredzēts izveidot Eigēnikas katedru ar vienu profesora un vienu asistenta vietu [8]. Projekts netika realizēts, iespējams, tam par šķērslī kļuva G. Reinharda nāve tajā pašā gadā. Viņa 1935./1936. akadēmiskā

gadā lasīto lekciju kurss pēc docenta nāves tika publicēts 1940. gada sākumā ar LU Medicīnas fakultātes dekāna, anatomijas profesora un ievērojama Latvijas eigēnikas pārstāvja Jēkaba Pīmaņa (1892–1971) priekšvārdu [9].

Kursa saturā vispirms notika iepazīšanās ar klasisko Gregora Mendeļa (1822–1894) ģenētiku kā eigēnikas teorētisko pamatu un tās profilaktiskām rekomendācijām. Autors ar nožēlu atzīmēja, ka sabiedrībā dabiskās izlases likumi gandrīz viscaur aizvietoti ar mākslīgo izlasi, ar vājo, t. i., mazāk spēcīgo un mazvērtīgo, eksemplāru izdzīvošanu (kontrselekciju). Vairāku slimību izcelsmes analizē autors īpaši uzsvēra iedzimtības lomu (ko klasiskā ģenētika ievērojami pārspīlēja), konkrētāk, nervu un psihisko slimību gadījumā, kas rodas vairākās paaudzēs atbilstošu pazīmju uzkrāšanas ceļā. Šādās ģimenēs „idiotija, garīgās slimības, netikumība, alkoholisms un dažāda rakstura noziedzība ir sastopama īpaši bieži, it īpaši klaidonība” [10]. Ņemot vērā dabiskās izlases aizstāšanu sabiedrībā („rases stiprumu sargā dabiskā izlase”) pārsvarā ar sociālo izlasi, šādā veidā atražojot nepilnvērtīgus indivīdus, Reinhards uzskatīja par iespējamu mākslīgi aizkavēt to ar sterilizāciju kā „vienīgo, nežēlīgo un vienlaikus drošo dabiskās izlases aizstājēju” [11]. Tajā pašā laikā ar zināmām bažām viņš novērtēja tos ārkārtīgi plašos mērogus, kādus sterilizācija ieguva nacistiskajā Vācijā, domājot, ka varētu iztikt bez neārstējamo indivīdu operēšanas, ievietojot tos psihiatrisko slimnīcu izolatoros.

Abortu, kas saskaņā ar Latvijas likumdošanu pēc 1933. gada 1. augusta tika atļauts saistībā ar dažādiem, arī personīgiem (sociāli ekonomiskas dabas) iemesliem (Sodu likuma 440. panta grozījums) [12], G. Reinhards vērtēja krasi negatīvi. Pieļaujams, ka, balstoties uz reliģisku motivāciju, viņš likuma dāvātās tiesības katram ārstam („dzīvības glabātājam”) nonāvēt augli līdz trīs mēnešu grūtniecībai uzskatīja par slepkavību, bet pašu likumu par „kauna traipu visiem Latvijas ārstiem” [13]. Atšķirībā no G. Reinharda cits LU mācībspēks privātdocents Miķelis Veidemanis (1895–1945), tiesu medicīnas speciālists, attiecīgo likumu vērtēja kā liberālu un īpaši uzsvēra lielu atbildību, ko ārstam uzliek 440. pants, kas pieļauj grūtniecības pārtraukšanu pēc sociālām indikācijām [14]. Vērtējot apdāvinātības mantošanas iespējas kā vienu no svarīgākajiem cilvēka dabas uzlabošanas faktoriem, G. Reinhards vispirms uzsvēra iedzimtības mehānismu lomu: „iedzimtības kārtā no paaudzes uz paaudzi novērojams stingrs raksturs, augstas gara dāvanas” [15], šie mehānismi no paaudzes paaudzē strādā produktīvi (tādā pašā veidā kontrselekcijas mehānismi strādā pretējā virzienā) un tiek papildināti ar sociālās izlases mehānismiem („sociālo kapilaritāti”). Tanī pašā laikā viņš aicināja nepārvērtēt Rīgā pastāvošās profesionālās piemērotības pārbaudes iespējas (redzes, dzirdes, fiziskā spēka u. c. „psihotehniskā pārbaude”). G. Reinhards ierosināja šo pārbaudi papildināt ar to rakstura īpašību izvērtējumu, kuras viņš (ne visai precīzi, no mūsdienu pozīcijām) saistīja ar iedzimtību – tās ir nopietnība, neatlaidība nolikto mērķu sasniegšanā, zināms morāles stingrums. Visā visumā sociālās izlases lomu viņš saskatīja cieši saistītu ar bioloģisko izlasi. G. Reinhards aplūkoja tradicionālā pronatālā rakstura mēru kompleksu, kura nolūks bija stimulēt dzimstības paaugstināšanu un veselo indivīdu psihosociālo adaptāciju: nodokļu atvieglojumi, laulību likumi, audzināšanas un izglītības loma, profesionālās piemērotības un aizņemtības stimulēšana, alkoholisma un infekcijas slimību apkarošana u. c.

Pēc G. Reinharda nāves no 1938. līdz 1941. gadam, ietverot atbilstošu padomju laika posmu, eigēnikas lekcijas lasīja psihiatrs privātdocents Verners Kraulis (1904–1944). Ievērojamā psihiatra LU profesora Hermana Budula (1882–1854) vadībā 1932. gadā V. Kraulis bija aizstāvējis medicīnas doktora disertāciju histērijas iedzimtības jautājumos [16]. Disertācijas tapšanas procesā, kā arī turpmākā darbībā V. Kraulis guva pamatīgas zināšanas medicīnas ģenētikas un ar to saistītās eigēnikas jomā. Viņš konsultējās Minhenē pie vācu psihiatra, ģeoneoloģiskās metodes dibinātāja Ernsta Ridena (1874–1952), savukārt Galtona ģenētikas institūtā Londonā viņš studēja dvīņu pētīšanas metodi.

Profesors H. Buduls eigēnisko organizāciju darbā pats nepiedalījās, bet ne reizi vien izteicās presē par eigēnikas problēmām no pronatālām pozīcijām [17]. Ņemot vērā plašas auditorijas vājo informētību par ģenētikas un eigēnikas jautājumiem, H. Buduls uzskatīja par nepieciešamu populāri izskaidrot psihiskās iedzimtības mehānismus. Savos argumentos, kas ieturēti klasiskās ģenētikas garā, viņš atsaucās uz psihisko slimību dominanti recesīvo iedzimtības mehānismu, uz stingras fenotipa un genotipa atbilstības trūkumu slimības etioloģijā. Vienā gadījumā veicinot nelabvēlīgo ģenētisko īpatnību uzkrāšanos garīgi slimo ģimenēs, tāda neatbilstība citos gadījumos neizslēdza tajās praktiski veselu pēcnācēju dzimšanu. Pēc Veselības departamenta lūguma H. Buduls veica Dancīgas senāta 1933. gadā pieņemtā eigēnikas likuma ekspertīzi (precīza kopija nacistu „sterilizācijas likumam”, kas tika pieņemts tajā pašā gadā), un viņa atzinums bija noraidošs [18]. Iespējams, ka tas varēja ietekmēt Latvijas 1937. gadā pieņemto eigēnisko likumdošanu [19], kas paredzēja indivīdu brīvprātīgu piekrišanu sterilizācijas veikšanai, nepievienojot „iedzimto” un citu slimību sarakstu kā pamatojumu piespiedu sterilizācijai. Šāda likuma norma autoritārisma apstākļos varēja nozīmēt individuālās brīvības prioritātes kompromisu ar valsti, kas norūpējusies par savas tautas saglabāšanu. Vēl 10 gadus tika uzskatīts, ka eigēnika „aplūko tautu kā kolektīvu vērtību .. vienu veselumu, kuras atsevišķi indivīdi ir uzskatāmi par rases atsevišķiem nesējiem” [20]. Ir zināms, ka vācu okupācijas laikā H. Buduls mēģināja glābt viņa vadītās slimnīcas slimniekus no nacistu realizētās neārstējama psihiatrisko slimnieku iznīcināšanas.

V. Krauļa lekcijas nav publicētas, bet saglabājušies daudzi viņa raksti kā speciālos, tā masu preses izdevumos, kas pietiekami labi raksturo viņa uzskatus par eigēniku un tās piedāvātajiem līdzekļiem indivīdu un sabiedrības atveseļošanā, arī par likumdošanas aktiem. Eigēniku viņš apzīmēja kā zinātni, kuras pamatojums ir iedzimtības bioloģijā un kura sasniegusi lielus panākumus, sākot ar klasiskās ģenētikas likumu atklāšanu. Latvijas eigēnikas galvenos uzdevumus V. Kraulis 1938. gadā saskatīja pronatālā perspektīvā, paredzot aktīvu iejaukšanos demogrāfiskos procesos ar mērķi apturēt dzimstības kritumu un uzlabot pēcnācēju iedzimtās īpašības. Viņš piedāvāja veselu virkni pronatālo pasākumu: agrīna stāšanās laulībā ar jaunā pāra psihosociālo apstākļu uzlabošanu, bērnu pabalsti u. tml. Pret negatīvās eigēnikas paņēmieni plašu izmantošanu V. Kraulis izvirzīja kultūrvēsturiskus, politiskus un demogrāfiskus argumentus, tādus kā vēsturiskās tradīcijas, kas veidoja iedzīvotāju specifisko sastāvu (Latvijā latviešu bija tikai nedaudz vairāk kā puse no visiem iedzīvotājiem), ģeopolitiskie apstākļi, milzīgi cilvēku zaudējumi Pirmajā pasaules karā, kas veidoja gandrīz trešdaļu no iedzīvotāju skaita.

Par svarīgākajām 1937. gada Latvijas Ārstniecības likuma eigēniskas sadaļas īpatnībām V. Kraulis uzskatīja 1) eigēnisko komisiju izveidi, kurām katrā individuālā gadījumā bija jānosaka pamatojums abortam un sterilizācijai, 2) aborta un sterilizācijas atļauju atbilstoši medicīniskām indikācijām gan pārmantojamu, gan dzīves laikā iegūto slimību gadījumos (piemēram, sifilisa gadījumā) ar skaidrojumu, ka tiek ņemti vērā tikai aktīvā sifilisa gadījumi, jo „ārstēts sifiliss pēcnācējus neapdraud” [21], 3) to, ka nav konkrētu iedzimto slimību saraksta ar norādi par sterilizāciju. Tieši šie svarīgākie punkti it īpaši kontrastēja ar nacistu 1933. gada piespiedu sterilizācijas likumu. Latvijas ārstniecības likums deva iespēju ārstam speciālistam risināt katru gadījumu individuāli, pamatojoties uz to, ka klīniski ģenētiski pētījumi ir nepilnīgi. Būtu lieki katru reizi pārrakstīt likumu, parādoties jaunām varbūtējās piespiedu sterilizācijas indikācijām. Brīvprātības principu sterilizācijas jautājumos V. Kraulis uzskatīja par vispareizāko. Pēc viņa aplēsēm, tikai 10–20% bērnu cieš no tās pašas iedzimtās slimības, ar kuru sirgst viens no vecākiem. Sterilizācijas gadījumā tiek atņemtas tiesības uz dzīvību pārējiem 5–9 viņa potenciāli veselajiem bērniem. Smagas oligofrēnijas gadījumos sterilizācijai būtu jāpievērš sabiedrības, it īpaši ārstu, pedagogu un vecāku uzmanība. Ja nav iespējams saņemt piekrišanu sterilizācijai no pilngadīgiem sterilizācijas kandidātiem, risinājums būtu jāuzņemas to aizbildņiem vai aizgādņiem. Salīdzinājumam: Somijas 1935. gada sterilizācijas likumā bija paredzēts piespiedu kārtā sterilizēt idiotus, imbecilus un personas ar dažām smagām psihiskām slimībām. Kaimiņvalsts Igaunijas 1936. gada sterilizācijas likums paredzēja piespiedu sterilizāciju vai abortu garīgi slimiem vai garīgi atpalikušiem indivīdiem, kā arī neārstējamiem invalīdiem ar pārmantotām fiziskām slimībām.

Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūtā V. Krauļa vadītajā eigēniskas nodaļā tika izstrādāta un daļēji realizēta virkne zinātniski pētniecisko projektu, arī par iedzimtu plānpātību Latvijā, tautību un garīgām slimībām, iedzimto garīgo slimību klīniskām attiecībām, šizofrēnijas iedzimtību, daudz bērnu ģimeņu eigēniskām vērtībām, iedzimto slimību un oligofrēnijas (garīgas atpalicības) attiecībām. V. Krauļa kā pētnieka interesi piesaistīja oligofrēnijas slimnieku problēmas, kuri daudzās valstīs bija kļuvuši par iecienītu „negatīvās” eigēniskas objektu. Savā pētījumā V. Kraulis balstījās uz savāko empīrisko materiālu – Rīgas defektīvo bērnu nama 62 garīgi atpalikušu bērnu, kā arī viņu ģimenes locekļu (no dažādiem Latvijas reģioniem) ģenētiskās analīzes datiem. Pētījums tika veikts ar Rūdolfa Krūmiņa (1904–1982), tolaik studenta, vēlāk LVU docenta tehnisko palīdzību. Intelektuālā deficīta izteiktības pakāpes pētīšana pārsvarā bija saistīta ar kvantitatīvo izvērtēšanu, kas bija tipiski 20. gadsimta pirmajā pusē. Izlases izpēte ļāva noteikt tādu personu īpatnību iedzīvotājos, kurām piemita dažāda smaguma pakāpes garīga atpalicība.

Pret garīgi atpalikušo sterilizāciju V. Kraulim bija diferencēta attieksme. Pēc viņa domām, visvairāk tā izmantojama imbecilitātes gadījumā (t. i., mērenas garīgas atpalicības gadījumā, kas esot visbiežāk iedzimta un ar rupjiem uzvedības traucējumiem). Bet personām ar idiotiju (smagu un dziļu garīgu atpalicību), kas līdz mūža beigām atradās specializētās iestādēs, pēc viņa uzskatiem, nav nepieciešama sterilizācija, jo tās nav spējīgas atražot sev līdzīgas personas segregācijas apstākļos. Šādas domas 1936. gadā izteica arī profesors H. Buduls attiecībā uz smagā formā garīgi slimajiem. V. Kraulis ar lielu piesardzību rekomendēja sterilizāciju personām

ar intelekta robežtraucējumiem un vieglākiem garīgās atpalcības veidiem („garīga probežotība” un debilitāte). Pēdējai kategorijai bija īpaši atrunāti gadījumi, ja bērni nāk no veseliem vecākiem (traucējumi bija iespējami, recesīvi pārmantojami) vai arī ja ir ziņas par plānprātības eksogēni organisku izcelsmi. Šai gadījumā sterilizāciju uzskatīja par nevēlamu, jo bija iespēja sagaidīt veselus pēcnācējus sakarā ar veselo pēcnācēju atražošanas iespēju saglabāšanu. Bet vienlaikus pat imbecilitātes gadījumā par sterilizācijas noteicošo nosacījumu tika pasludināta sterilizējamās personas vai tās likumīgo pārstāvju piekrišana. Sterilizējamās personas veselību (arī iedzimtības aspektā) pārbaudīja eigēniskā komisija, kurai piederēja gala slēdziens.

Citā (nepabeigtā) pētījumā V. Kraulis pievērsās garīgo slimību un etniskās piederības saišu jautājumiem. Analizējot rasu (etnisko) psihopatoloģiju, V. Kraulis turpināja klīniski antropoloģisko izmeklējumu tradīciju, kas Latvijā saistīta ar H. Budula 1914. gadā aizstāvēto doktora disertāciju [22]. V. Kraulis salīdzināja sava pētījuma datus ar H. Budula disertācijas datiem, kas skar dažu psihopatoloģisku sindromu biežumu Vidzemes guberņas (tā ietvēra arī Dienvidigauniju) piecu lielāko etnisko grupu pārstāvjiem. 141 zinātnieka apsekotajam pacientam no dažādām Latvijas slimnīcām galvenokārt tika konstatēta šizofrēnija un maniākāli depresīvā psihoze. Pētot endogēno psihožu slimnieku radnieciskās saites, V. Kraulis atzīmēja, ka endogēna rakstura psihiskas slimības ebreju un vācu tautības iedzīvotāju starpā ir sastopamas 5–6 reizes biežāk salīdzinājumā ar šo etnosu īpatsvaru kopējā populācijā. Tāpat arī starp tādu personu radniekiem, kurām ir klīnisko formu garīgie traucējumi, nereti sastopami garīgo slimību gadījumi: 27% gadījumu latviešu vidū, 27% – ebreju, 13% – slāvu tautību pārstāvju un 33% – vāciešu [23]. V. Kraulis šo parādību saistīja ar ciešas savstarpējās saskarsmes situāciju (mūsdienās teiktu „izolātu”), kurā vēsturiski nonācis katrs etnoss. „Pirmskara laika posmā vācieši stājās laulībā savā starpā sakarā ar savu privilēģēto stāvokli, nevēloties saistīties ar zemāk stāvošiem. Ebreji stājās laulībā savā lokā konfesijālo apsvērumu dēļ.” [24] Sociālie, etniskie un reliģiskie stereotipi veicināja nelabvēlīgo iedzimtības pazīmju uzkrāšanu. Šīs pazīmes, kā arī dažas etniski iekrāsotās psihozēm raksturīgās klīniskās īpatnības, pēc V. Krauļa domām, Latvijā varētu ievērojami mīkstināties šeit palikušajiem vāciešiem pēc vāciešu masu izeļošanas 1939. gadā un iespējamās ebreju izeļšanas aiz savas nacionālās nošķirtības robežām. Minēto etniski iekrāsoto garīgo traucējumu korekcijai visos gadījumos, atšķirtībā no oligofrēnijas, V. Kraulis neparedzēja lietot nekādus negatīvās eigēnikas līdzekļus.

No 1938. gada V. Kraulis kopā ar citiem izciliem Latvijas zinātnes darbiniekiem (LU profesoriem P. Stradiņu, P. Sņikeru, J. Prīmani) piedalījās Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta dibināšanā un darbībā. Institūta dibināšanas iniciators bija Veselības veicināšanas biedrības priekšsēdētājs profesors P. Stradiņš. Biedrībai bija plaša profilaktiska ievirze, un institūts kļuva par tās sastāvdaļu. Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūtā tika izveidotas Eigēnikas, Statistikas un Antropoloģijas nodaļa. Pirmo, kā jau teikts, vadīja privātdocents V. Kraulis.

Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta un tā Antropoloģijas nodaļas vadītājs Jēkabs Prīmanis un viņa asistente Lūcija Jēruma-Krastiņa (1899–1968), meklējot Latvijas etnosa izcelsmi un tā bioloģiskās identitātes avotus, kā arī veicot latviešu antropometriskos pētījumus, popularizēja eigēniku kā nācijas atdzimšanas līdzekli. Demogrāfisko krīzi kā daļu no pēckara viseiropeskās problēmas J. Prīmanis

bioloģiskās tradīcijas ietvaros vērtēja saistībā ar pamatnācijas iedzīvotāju vairošanās dziņas apstākumu. Demogrāfiskās krīzes pārvarēšanu viņš saskatīja iedzimtības likumu izziņāšanā, sekošanā dabas likumiem, veselās ģimenes atdzimšanā, atbilstoši risinot šos jautājumus pētniecisko, atveseļošanas un sociāli ekonomisko pasākumu ceļā. Šeit svarīga bija ģenētiskā konsultācija, kas darbojās institūta paspārnē.

LU mācībspēki, vispirms V. Kraulis un Teodors Upners (1898–1992), aktīvi piedalījās eigēnisko komisiju darbībā, kur tika risināti aborta, sterilizācijas un kastrācijas praktiskie jautājumi. Balstoties uz 1937. gada Ārstniecības likumu, eigēniskās komisijas tika izveidotas 1938. gada sākumā [25].

Pēc V. Krauļa padzīšanas no universitātes un eigēniskām organizācijām vācu okupācijas laikā 1941. gadā, eigēnikas kursu universitātē no 1942. līdz 1944. gadam lasīja neirologs, medicīnas doktors T. Upners [26]. Viņa eigēniskos uzskatus atspoguļo publikācija speciālās preses izdevumā un zinātniski populārais izdevums „Eugēnikas nozīme tautas un valsts dzīvē” (1943. gadā, atkārtoti izdots 1998. gadā). Tas pēc kara, 1948. gadā, kalpoja par svarīgāko argumentu viņa notiesāšanai uz desmit gadiem [27].

T. Upnera grāmatas saturs ir visai tradicionāls. Tās pirmajā daļā dots G. Mendela ģenētikas, dabīgās izlases un sociālās izlases raksturojums, kas, autora skatījumā, ir par iemeslu tādām sekām kā trūcīgo un slimo intensīva atražošana, kas savukārt pazemina nācijas veselību un rada „valstīs un nācijās dziļu krīzi” [28]. Otrā grāmatas daļa ir veltīta šīs krīzes pārvarēšanai ar eigēnikas metožu palīdzību, tās iedalītas divās kategorijās – t. i., atbalsta vērtīgo cilvēku sugu atražošānu un aizkavē šo procesu bioloģiski un sociāli nepilnvērtīgu personu starpā. Pirmās kategorijas (pozitīvās eigēnikas) pasākumos ierindojas viss, kas varētu veicināt vērtīgo indivīdu izlasi, tā ir saprātīga sociālā, ekonomiskā un izglītības politika, kas mudinātu veidot stipras daudz bērnu ģimenes. Negatīvās eigēnikas jomā par „drošākiem līdzekļiem” atzīta laulību aizliegšana un sterilizācija, kuru T. Upners aicina nejaukt ar kastrāciju, bet pašu eigēniku – ar vājo un slimo totālās iznīcināšanas metodi, t. i., eitanāziju. Viņam arī nebija iebildumu pret ārstnieciskā likuma grūtniecības pārtraukšanas indikācijām aiz eigēniskiem, medicīniskiem un sociāliem motīviem. Saprātīga sterilizācijas lietošana, pēc viņa domām, neatņem pašu dzīvību, bet nedod iespēju nelabvēlīgās iedzimtības nesējam to reproducēt: „Ir tomēr jāatšķir tiesības dzīvot no tiesībām dzīvību dot.” [29] Tāpēc Latvijas 1937. gada eigēniskā likuma atbilstošo normu T. Upners uzskatīja par nepietiekamu, kas bija septiņas astoņas personas gadā visā eigēnisko komisiju pastāvēšanas laikā. Komisijas pārskati liecina, ka 1938. gadā Latvijā sterilizācija veikta 32 cilvēkiem, no tiem vienam – kastrācija. Vairākums bija sievietes, kurām vienlaikus izdarīja abortu. 1939. gadā sterilizācija veikta 31 personai [30].

Mūsdienās eigēnikas mācība par evolūciju, kas ģenerē cilvēces pozitīvu (proģenerācija) vai negatīvu (deģenerācija) psihosociālo attīstību un tās regulēšanas iespējas ar eigēnisku metožu palīdzību, jāaplūko vispirms vēsturiski, bez emocijām un ideoloģizētiem aizspriedumiem, kā tas notika padomju laikā. Eigēnika meklēja atbildes uz jautājumiem par indivīdu un cilvēces dabas uzlabošanu pirmkārt bioloģijā (nereti tieši interpretējot tās sarežģītas likumsakarības), neaizmirstot arī demogrāfiju un sociālo politiku, formulējot primāras profilakses vadlīnijas. Latvijas

20. gadsimta 20. un 30. gadu nelabvēlīgās demogrāfiskās un sociālekonomiskās situācijas korekcijai eigēnika piedāvāja nekontrolējamo dabisko izlasi nomainīt ar mākslīgo, izmantojot tā saucamās pozitīvās (dzīvi sargājošās, pronatālās) un negatīvās (dzīvi noraidošās vai ierobežojošās) metodes. Dažādās valstīs eigēnikas programmu saturs tika variēts. Latvijā eigēnika bija cieši saistīta ar tās attīstību vairākās Eiropas valstīs, bet tajā pašā laikā atšķīrās ar zināmu patstāvību – gan ar „mazas tautas” saglabāšanas centrālo ideju, gan ar programmas metodēm, sevišķi uzsverot eigēnikas likumdošanas jautājumu traktējuma humānismu, kas Latvijā neparedzēja piespiedu sterilizāciju. Klasiskās eigēnikas uzdevumi mūsdienās tiek risināti liberālas eigēnikas ietvaros.

VĒRES

1. Zelče V. Vara, zinātne, veselība un cilvēki: eigēnika Latvijā 20. un 30. gados. *Latvijas Arhīvi*, 2006, Nr. 3, 94.–137. (95.) lpp.
2. Stradiņš P. Vienots darbs tautas veselības veicināšanai. *Jaunākās Ziņas*, 1938, 22. janv.
3. Broberg G., Roll-Hansen N. (Ed). *Eugenics and the Welfare State*. East Lansing, 2005. XVIII, 294 p.
4. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 7427. f., 6. apr., 390. l., 27., 34.–36. lp.
5. Baltais J. Eugenika. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. R., 1929/1930, 4. sēj., 7871.–7873. sl.
6. Fērmanis E. *Eugenikas tagadējās problēmas*. [R., 1935.] 20 lpp.
7. LVVA, 7427. f., 6. apr., 403. l., 30. lp.
8. *Latvijas Universitāte divdesmit gados*. 1919–1939. R., 1939, 1. d., 632. lpp.
9. Reinhards G. *Eugenika. Latvijas Universitātē 1935. un 1936. gadā visu fakultāšu studentiem lasītās lekcijas*. R., 1940. 87 lpp.
10. Turpat, 42. lpp.
11. Turpat, 43. lpp.
12. Sodū likums. *Valdības Vēstnesis*, 1933, 28. apr.
13. Reinhards G. Kā pasargāt tautu no bojā ejas. *Universitas*, 1934, 1. apr., 84.–86. lpp.; 17. maijs, 134.–137. lpp.
14. Veidemanis M. Par abortiem Latvijā no 1933. g. Sodū likuma viedokļa. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1933, Nr. 10/11, 721.–728. lpp.
15. Reinhards G. *Eugenika. Latvijas Universitātē 1935. un 1936. gadā visu fakultāšu studentiem lasītās lekcijas*. R., 1940, 44. lpp.
16. Kraulis V. *Par histērisko reakciju un viņas konstitucionāliem pamatiem*. R., 1932. 229 lp. Mašīnraksta eksemplāri LU Bibliotēkā un P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzejā.
17. Budulis H. Rases labiedzimtība. *Jaunākās Ziņas*, 1936, 6. jūn.; Budulis H. Vai garīgās slimības iet plašumā. *Jaunākās Ziņas*, 1939, 11. marts.
18. LVVA, 2917. f., 1. apr., 6. l., 249. lp.
19. Ārstniecības likuma II daļas 4. sadaļas „Eigēniskās komisijas” 28.–40. pants. *Valdības Vēstnesis*, 1937, 28. dec.
20. Baltais J. Eugenika. *Latviešu konversācijas vārdnīca*. R., 1929/1930, 4. sēj., 7871.–7873. sl.
21. Kraulis V. Eigenikas ceļi Latvijā. *Tautas Labklājības Ministrijas Mēnešraksts*, 1939, Nr. 3, 161.–168. lpp.

22. Будул Э. М. *К сравнительной расовой психиатрии*. Юрьев, 1914. 220 с.
23. Kraulis V. Tautība un gara slimības. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta raksti*. R., 1939, 1. sēj., 73.–79. lpp.
24. Turpat.
25. Noteikumi par eigēnisko komisiju darbību. *Valdības Vēstnesis*, 1938, 7. janv.
26. LVVA, 7427. f., 7. apr., 5. l., 65. lp.
27. Latvijas Valsts arhīvs, 1986. f., 2. apr., P-6831. l., 182., 183., 220. lp.
28. Upners T. *Eugēnikas nozīme tautas un valsts dzīvē*. R., 1943, 64. lpp.
29. Turpat, 63. lpp.
30. LVVA, 4578. f., 1. apr., 204. l., 117. lp.; Pārskats par Veselības departamenta darbību 1939. g. *Tautas Labklājības Ministrijas Mēnešraksts*, 1940, Nr. 3, 217.–228. lpp.

Summary

The course of Eugenics in the University of Latvia in 1934-1944 years was read by G. Reinhards, V. Kraulis and T. Upners, but some to eugenic related issues were tackled by H. Buduls, E. Fērmanis, L. Jeruma-Krastiņa, J. Prīmanis, P. Stradiņš etc. It is time to value their scientific heritage dispassionately and without ideological biases.

Keywords: *University of Latvia. Eugenics as multidisciplinary science in Latvia. Eugenics' laws. Eugenics and ethics.*

Latvijas Universitātes privātdocentes Alīses Karlsones (1881–1959) profesionālā un sabiedriskā darbība *The Professional and Public Activities of Alise Karlsonē (1881–1959), Private Docent of the University of Latvia*

Iveta Keštere, Gunta Marihina

Latvijas Universitātes Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte

Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1084

E-pasts: iveta.kestere@lu.lv; gunta.marihina@gmail.com

Pētījums par vienu no pirmajām LU docētājām Alīsi Karlsoni (1881–1959) atklāj gudras un mērķtiecīgas sievietes likteni 20. gadsimta sarežģīto vēsturisko notikumu kontekstā. A. Karlsonē absolvēja universitāti Kijevā kā ģermāņu un romāņu valodu speciāliste, 1925. gadā ieguva filozofijas doktora grādu Minhenes Universitātē, LU docēja kursu angļu valodā un literatūrā, aktīvi darbojās Latvijas Akadēmiski izglītoto sieviešu apvienībā. A. Karlsones profesionālā un sabiedriskā darbība cēla Latvijas sieviešu pašapziņu, veicināja starptautiskos kontaktus akadēmiskā līmenī un Latvijas kultūras sasniegumu popularizēšanu pasaulē.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, Alīse Karlsonē, angļu filoloģija, Latvijas Akadēmiski izglītoto sieviešu apvienība, sieviešu dzīvesstāsti.

Pēc Latvijas Augstskolas (vēlāk – Latvijas Universitātes) nodibināšanas 1919. gadā par mācībspēkiem tajā tika aicināti daudzi pieredzējuši speciālisti gan pētniecībā, gan docēšanā. Viņu vidū bija arī Alīse Karlsonē, viena no pirmajām un retajām sievietēm Latvijas Universitātē mācībspēka statusā. Jautājums par to, kas palīdzēja sievietei izvirzīties šajā vīriešu monopolizētajā jomā un kā viņai veicās, rosināja pētīt privātdocentes A. Karlsones biogrāfiju gan arhīvu materiālos, gan literatūrā.

Dzīves gaitas pirms darbības Latvijas Universitātē. Alīse Karlsonē ir dzimusi 1881. gada 2. jūnijā Valkā, tolaik Vidzemes guberņā, tiem laikiem neparasti inteligentā latviešu ģimenē – viņas tēvs Pēteris Karlsons bija ierēdnis, zemnieku virstiesnesis Valkas apriņķī no 1889. līdz 1917. gadam un vēlāk miertiesnesis Rīgā. Māti Alīse zaudēja, kad viņai bija tikai deviņi gadi, un tēvs nodibināja jaunu ģimeni ar jēlgavnieci Adeli Brantu-Brakševicu [1]. Pamāte kļuva Alīsei par tuvu cilvēku, kas viņas paspārnē pavadīja savu mūža novakaru [2].

Savai meitai tēvs novēlēja izglītota cilvēka ceļu, un Alīse ieguva izglītību „augstās skolās” – 1899. gadā viņa ar zelta medaļu absolvēja Jelgavas sieviešu ģimnāziju, iegūstot mājskolotājas tiesības [3]. Iespējams tādēļ, ka dzimtenē darbu atrast nebija viegli, A. Karlsonē devās uz Pēterburgu, kur līdz 1905. gadam strādāja par privātskolotāju [4].

Taču, būdama gudra, uzņēmīga un mērķtiecīga, Alīse vēlējās izglītību turpināt. Tā kā Krievijas impērijā sievietes universitātēs neuzņēma, viņa mācījās Kijevās

Augstākajos sieviešuursos Vēstures un filoloģijas fakultātes Ģermāņu un romāņu valodniecības nodaļā, kur visus eksāmenus kārtoja ar novērtējumiem „sekmīgi” un „ļoti sekmīgi” [5]. Gala pārbaudījumi A. Karlsonai bija jākārt Ķeizarskajā Sv. Vladimira universitātē (mūsdienās – Tarasa Ševčenko Kijevas Nacionālā universitāte), un 1916. gadā [6] viņai tika piešķirts pirmās šķiras diploms „ar visām attiecīgo vīriešu mācību iestāžu diploma tiesībām, izņemot dienesta un kārtas tiesības” [7]. Līdz ar to visos dokumentos A. Karlsona varēja sevi pilntiesīgi dēvēt par sievieti universitātes absolventi, kas, protams, tajos gados bija visai neparasti.

1917. gadā A. Karlsona absolvēja Kijevas Mācību kuratorijas Latīņu valodas nodaļas viengadīgos pedagoģiskos kursus, kur ieguva tiesības mācīt latīņu valodu ģimnāzijā [8]. Šajosursos viņa apguva zināšanas ne tikai valodniecībā, bet arī pedagoģijā, skolas higiēnā un psiholoģijā [9], tā pilnveidojoties ne tikai par kompetentu speciālisti filoloģijā, bet arī pedagoģijā. To vēlākajos gados novērtēja viņas studenti.

Paralēli mācībām A. Karlsona turpināja pedagoģisko darbību: kopš ierašanās Kijevā viņa strādāja vairākās prestižās zēnu ģimnāzijās [10], bet kopš 1914. gada par lektori arī augstākajās mācību iestādēs: Kijevas Komercinstitūtā, Kijevas Augstākajos sieviešuursos, Kijevas Tuvo Austrumu institūtā, Sevastopoles Juridiskajā institūtā, Taurijas Universitātē Simferopolē [11]. A. Karlsona mācīja vācu, franču un latīņu valodu, taču pārvaldīja arī krievu, angļu un bez latīņu arī vairākas citas senās valodas. Pamatzināšanas viņai bija itāļu, zviedru un ukraiņu valodā [12]. Daudzo valodu prasmes palīdzēja A. Karlsonai akadēmiskās karjeras veidošanā, kā arī bija nozīmīgs ierocis, sadzīvojot ar dažādām politiskām varām turpmākajos dzīves ceļos.

Līdztekus akadēmiskajai darbībai Karlsona bija apguvusi medicīnas māsu profesiju, kas ļāva Pirmā pasaules kara gados kalpot par vecāko žēlsirdīgo māsu Sevastopoles evakuēto punktā [13].

1920. gadā A. Karlsoni uzaicināja strādāt par docenti jaundibinātajā Taurijas Universitātē Simferopolē. Taču lielinieku nākšana pie varas paralizēja augstskolas darbību un negatīvi ietekmēja arī Alīses Karlsones akadēmisko karjeru. Apstākļu spiesta, pedagoģe atgriezās Kijevā, kur strādāja par franču valodas lektori Kijevas Dzelzceļu tehnikumā, Tautas universitātē un Diplomātisko zinību institūtā [14]. Tādēļ piedāvājums atgriezties dzimtenē, kas 1918. gadā bija ieguvusi valstisko neatkarību, tika uzņemts ar prieku.

Latvijas Augstskolas Organizācijas padome 1921. gada 31. augustā nolēma, ka Alīse Karlsona Latvijai ir vajadzīga kā zinātniska darbiniece, un lūdza visas iestādes rūpēties, lai valodniece drīzāk varētu atgriezties, līdz ņemot savu zinātnisko bibliotēku [15].

Profesionālā darbība starpkaru periodā. 1922. gada jūlijā Alīse Karlsona sāka darbu Latvijas Universitātē: Filoloģijas un filozofijas fakultātē viņa mācīja vēsturisko vācu valodu (*Mittelhochdeutsch*) un Juridiskajā fakultātē – vācu valodu [16], bet vēlākajos gados viņas akadēmiskā darbība bija galvenokārt saistīta ar studiju kursiem un pētniecību angļu valodas un literatūras vēsturē.

Strādājot Universitātē, protams, vajadzēja domāt par doktora grāda iegūšanu. 1923. gadā Latvijas Universitāte piešķīra Karlsonai stipendiju studijām Mīnhenes Universitātē Vācijā, kur viņa imatrikulējās un piecus semestrus strādāja pētniecisku darbu ģermāņu filoloģijā, angļu un vācu salīdzinošajā valodniecībā [17]. 1925. gadā

A. Karlsonē Vācijā aizstāvēja disertāciju (*Ulrich Fūtrēr un sein „Iban”*), iegūstot filozofijas doktora grādu ar augstāko vērtējumu (predikātu) – „*magna cum laude*” [18]. Alīses Karlsones disertācija par 15. gadsimta dzejnieku Ulrihu Fitreru tika publicēta grāmatā 1927. gadā [19], un par tās nozīmīgumu liecina fakts, ka šis darbs joprojām mūsdienās ir pieejams pasaules augstskolu (piemēram, Jeila Universitātes ASV) bibliotēkās.

1926. gada 6. oktobrī jauno zinātņu doktori Karlsoni ievēlēja par Latvijas Universitātes privātdocenti angļu filoloģijā, un viņa uzņēmās arī Angļu filoloģijas nodaļas vadību [20]. LU A. Karlsonē docēja kursus angļu literatūras vēsturē, anglosakšu valodā [21], kā arī īpašu kursu par angļu dzejnieku Džefriju Čoseru (*Geoffrey Chaucer*, ap 1343–1400) [22], vadīja seminārus senās un vidusangļu valodas tekstu interpretācijā [23].

A. Karlsonē, tāpat kā daudzas tā laika izglītotas sievietes, savu ģimeni nenodināja, bet visu uzmanību un rūpes veltīja zinātniskajam darbam un studentiem, par ko viņu Filoloģijas un filozofijas fakultātes studenti paturēja pozitīvā atmiņā arī pēc studiju gadu beigām. Katru gadu pavasarī vecāko kursu un semināra dalībniekus viņa aicināja pie sevis mājās uz cienastu. Arī tādēļ studenti Alīsi Karlsoni uzskatīja par visdraudzīgāko un mācību metodēs vismodernāko pasniedzēju, viņas attieksme rosināja studentus patstāvīgiem spriedumiem un mudināja neatkarīgiem pētījumiem [24].

A. Karlsones tuvināšanos studentiem, iespējams, rosināja vēl kāds apstāklis: fakultātē Karlsonē bija viena no pirmajām sievietēm docētājām, un, šķiet, vīriešu kārtas mācībspēki viņu neuzskatīja par sev līdzvērtīgu vai vismaz izturējās pret viņas aktivitātēm piesardzīgi un aizbildnieciski. LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes profesors Jānis Endzelīns (1873–1961) par kolēģi A. Karlsoni 1926. gadā rakstīja: „... viņa pa šo laiku ir paguvusi sev iegūt arī doktora grādu; kā nu viņa kvalificējama kā zinātniece, tas būs redzams tikai no viņas disertācijas un sagaidāmā habilitācijas raksta. Pagaidām tomēr jāsaprot, ka viņa tur varbūt ziedojuši salīdzināmai valodniecībai vairāk laika, nekā būtu vēlams sekmīgām ģermāņu filoloģijas studijām.” [25]

Paralēli darbam augstskolā A. Karlsonē strādāja par skolotāju – no 1927. līdz 1931. gadam viņa mācīja latīņu valodu Dzeņa ģimnāzijā [26] un organizēja privātus kursus latīņu valodas apguvei [27]. Viņa darbojās arī kā tulkotāja, rakstīja zinātniskus darbus un recenzijas: no tiem jāmin „Tristans un Izolda viduslaiku literatūrā” (publicēts Kijevā 1914. gadā), „Šekspira soneti” (publicēts Kijevā 1915. gadā), „Gētes *Trilogie der Leidenschaft*” (publicēts Kijevā 1915. gadā), „Bruņinieku pasaule un mīlestība Gotfrīda darbos” (kandidāta darbs, 1915), „Francis Thompsons un viņa *Hound of Heaven*. Biogrāfiska skice un tulkojums” (publicēts Rīgā 1938. gadā) [28].

Latvijas Universitātes docētājiem 20. gs. 20.–30. gados pasaule bija plaši atvērta, un viņi to izmantoja, gan ārzemēs veicot pētniecisku darbu, gan piedaloties konferencēs. No 1928. līdz 1930. gadam A. Karlsonē vasaras brīvlaikus „studiju nolūkos” pavadīja Vācijā un Anglijā [29], 1929. gada jūnijā viņa devās uz Vīni, lai piedalītos orientālo valodu kongresā [30], 1932. gadā apmeklēja Austriju, Čehoslovākiju un Poliju „zinātniskos nolūkos” [31]. 1936./1937. akadēmiskā gada laikā A. Karlsonē atradās zinātniskā atvaļinājumā un pievērsās pētniecībai Britu muzejā Londonā un Oksfordas bibliotēkās [32]. No Latvijas līdzpaņemtais divritenis nenodrošināja attālumu pārvarēšanu ne laika ziņā, ne fiziski, tādēļ Anglijas draugi sniedza zinātniecei

materiālu atbalstu, lai viņa varētu apmeklēt Bristolu, Devonšīru, Stratfordu, Kembridžu un citas vietas, kur no seniem rokrakstiem izzināja angļu literatūru pirms 15. gadsimta un uzstājās ar lekcijām par Latvijas kultūras dzīvi [33]. Latvijas vārda nešana pasaulē bija cieši saistīta ar A. Karlsones sabiedriskajām aktivitātēm.

Sabiedriskā darbība starpkaru periodā. Privātdocente Karlsonē bija vairāku profesionālu un sabiedrisku organizāciju biedre: viņa darbojās LU Filologu biedrībā un K. Barona biedrībā Latvijā, *Deutsche Morgenlandische Gesellschaft* (no 1924. gada līdz 1933. gadam) Vācijā, *Societie de Linguistique* Francijā, *Medieval Society* un *Anglo-Norman Society* Anglijā, *Linguistic Society of America* ASV [34], kā arī *All Peoples' Association* Rīgas nodaļā [35].

Taču visciešāk Alīses Karlsones sabiedriskā darbība bija saistīta ar sieviešu kustību, kas starpkaru periodā uzplauka visā pasaulē un kurai pievienojās arī progresīvākās sievietes Latvijā. A. Karlsonē kopš organizācijas dibināšanas 1928. gadā darbojās Latvijas Akadēmiski izglītoto sieviešu apvienībā (LAISA) kopā ar tādām izcilām personībām kā vēsturniece un literāte Angelika Gailīte (1884–1975), filozofe Milda Paļēviča (1889–1972), psiholoģe un pedagoģe Milda Liepiņa (1889–1972) un citām. A. Karlsonē kļuva par organizācijas līderi, vairākus gadus vadīja Ārzemju sakaru komisiju [36], tika ievēlēta par vienu no valdes sekretārēm, dalot šo amatu ar ievērojamo dzejnieci, publicisti, vēsturnieci, skolotāju un sabiedrisko darbinieci Austru Dāli-Ķeniņu (1892–1972) [37]. LAISA mērķis bija apvienot Latvijas akadēmiski izglītotās sievietes, lai veicinātu viņu sadarbību zinātniskā un citās garīgās darbības jomās, aizstāvētu viņu profesionālās intereses, kā arī atbalstītu akadēmiski izglītoto sieviešu ietekmi un nozīmi Latvijas kultūras dzīvē [38].

1929. gadā sadarbību ar LAISA akceptēja Starptautiskā akadēmiski izglītoto sieviešu savienība (*International Federation of University Women* vai *I.F.U.W.*) – organizācija, kas darbojas arī mūsdienās. Šīs organizācijas uzdevumā Karlsonē aptaujāja Latvijas akadēmiski izglītotās sievietes par tēmu „Ko dod augstskolas izglītība, un ko sieviete ar tādu izglītību ienes savas zemes dzīvē, kultūrā un zinātnē?”. A. Karlsonē savā aicinājumā atsaukties uz šo aptauju rakstīja: „Jautājums svarīgs un nopietns ir sevišķi mūsu dienās, kad gandrīz visās valstīs aug studējošo sieviešu skaits, kad arī sievietei universitātes izglītība jau pārvēršas it kā par dabisko vidusskolas turpinājumu. Vai šī tieksme pēc augstskolas izglītības ir pamatota, un vai gūtie rezultāti to attaisno?” [39] Anketas jautājumi ir interesanta liecība par tām problēmām, ar kurām nācās sastapties izglītotajām sievietēm 20. gs. 30. gados – piemēram, viens no jautājumiem bija šāds: „Ja precējusies, tad vai var savienot zinātnisku jeb patstāvīgu profesionālu darbību ar ģimenes dzīves pienākumiem?” [40] Savāktos anketēšanas materiālus bija paredzēts sūtīt uz Parīzi Starptautiskās akadēmiski izglītoto sieviešu savienības Intelektuālās kopdarbības komisijai, lai sastādītu visu zemju zinātnieču sarakstu ar mērķi veicināt kolēģu savstarpēju iepazīšanos un sadarbību atsevišķās nozarēs [41].

Alīse Karlsonē regulāri pārstāvēja Latviju Starptautiskās akadēmiski izglītoto sieviešu savienības (*I.F.U.W.*) padomes sanāksmēs, kas notika dažādās pasaules valstīs. Tā 1931. gadā viņa devās uz XVI padomes sanāksmi ASV Veleslejas kolledžā (*Wellesley College*) netālu no Bostonas [42]. Amerikā zinātniece uzturējās četrus mēnešus un apmeklēja slavenākās universitātes: Jeila, Hārvarda, Kolumbijas Universitāti un citas, uzstājoties ar lekcijām par Latvijas kultūru, vēsturi un literatūru [43]. Latvijas Universitātes vārdā zinātniece Hārvarda Universitātei uzdāvināja

Dainu sējumu [44]. 1932. gadā A. Karlsonē devās uz *I.F.U.W.* padomes sanākumi Edinburgā [45], bet 1934. gadā – uz sanākumi Budapeštā [46].

I.F.U.W. padomes sanāksmes privātdocente izmantoja arī profesionālajai pilnveidei: piemēram, lūgumā LU Filoloģijas un filozofijas fakultātei piešķirt līdzekļus braucienam uz Edinburgu viņa raksta, ka pēc sanāksmes vēlētos palikt vēl dažas nedēļas Lielbritānijā, lai „varētu iepazīties ar skotu dialektu, kas būtu svarīgi dažu vidus angļu visinteresantāko pieminekļu pētīšanai” [47]. Tā A. Karlsones profesionālā un sabiedriskā darbība bija cieši savijušās un veiksmīgi viena otru papildināja.

Profesionālās darbības noslēgums LVU padomju varas periodā. Padomju okupācija 1940. gadā īpašas pārmaiņas A. Karlsones profesionālajā dzīvē neienesa. Kā viņa atzina vācu varas iestāžu izplatītajā anketā Otrā pasaules kara gados, „no komunistu varas pati nav cietusi, nav cietuši arī tuvākie ģimenes locekļi. Tālāko radu starpā ir izsūtītie” [48]. 1940. g. oktobrī Alīsi Karlsoni ievēlēja par Latvijas Universitātes docenti [49]. Šo darbu viņa turpināja arī nacistu okupācijas laikā.

Otrā pasaules kara beigās, kad Latvija bija nokļuvusi Padomju Savienības varā, 1944. gada 22. decembrī A. Karlsonē tika iecelta par Latvijas Valsts universitātes Angļu filoloģijas katedras docenti [50], un šajā amatā viņu 1945. gada 23. aprīlī apstiprināja arī PSRS Augstākā atestācijas komisija [51]. Pēc kara A. Karlsonēi nācās uzņemties ne tikai Angļu filoloģijas katedras vadītājas pienākumus, bet vadīt arī Vācu filoloģijas katedru [52], jo, kā viņa pati raksta, „tuvākie kolēģi vāciešu aizvesti (...). Aizvesta arī par nožēlošanu mana skolniece, uz kuru liktas lielas cerības, jaunā zinātniece Lūcija Ernesta m. Bērziņa, mūsu bijušā profesora Felsberga meita (...), kuru gatavoju sev par pēcteci” [53]. Kad 1947. gada februārī Vācu filoloģijas katedras vadītājas pienākumus uzņēmās docente Eleonora Pampe, A. Karlsonē turpināja vadīt Angļu filoloģijas katedru [54].

Taču drīz vien padomju vara kļuva viņai nelabvēlīga – 1948. gadā A. Karlsonē saņēma dekāna profesora Roberta Pelšes (1880–1955) un partijas organizācijas sekretāres E. Āboliņas parakstītu raksturojumu, kurā bija izteikta virkne pārmetumu. Vispirms docente tika vainota par „buržujisku” metožu izmantošanu un par to, ka „uzskata studentu sabiedriski politisko audzināšanu par lieku apgrūtinājumu un visādi atbalsta apolitismu”, arī pati ir sabiedriski neaktīva. A. Karlsones lekcijas tika atzītas par saturiski neatbilstošām marksistiski zinātniskai kvalitātei un jaunākajai padomju literatūrai specialitātē. Atzīmēts arī, ka Karlsonē ir noskaņota pret jaunu darbinieku izvērzišanu fakultātes darbā, jo uzskata, ka „jaunie nav pietiekami speciālisti angļu zinātniskajā valodā” [55]. Šis raksturojums kalpoja par pamatu A. Karlsones atbrīvošanai no katedras vadītājas pienākumiem sakarā ar neatbilstību prasībām, kas izvērzītas šim amatam [56]. Taču darbību kā docente viņa vēl dažus gadus turpināja, līdz 1950. gada 6. jūlijā 69 gadu vecumā no darba LVU tika atbrīvota „sakarā ar pāreju pensijā” [57]. Tā noslēdzās Alīses Karlsones darbs Latvijas Universitātē, kam bija veltīti 28 mūža gadi.

***

Alīses Karlsones dzīve ir spilgts piemērs sievietes zinātnieces karjerai Latvijas Universitātē 20. gs. 20.–30. gados. Mērķtiecīgi strādājot, aktīvi iekļaujoties pasaulē aprītē un pārvaldot svešvalodas, sieviete spēja gūt līdzvērtīgus profesionālos sasniegumus un, tēlaini sakot, nostāties blakus saviem kolēģiem vīriešiem, lai gan

par veiksmīgu akadēmisko karjeru, iespējams, bija jāmaksā ar laimi personīgajā dzīvē. Latvijas mērogā Alīses Karlsones devumā jānovērtē viņas darbība sieviešu akadēmiskās izglītības un savstarpējo kontaktu veicināšanā, kā arī Latvijas kultūras sasniegumu popularizēšanā pasaulē.

VĒRES

1. *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939. I daļa.* Rīga: Latvijas Universitāte, 1939, 98. lpp.
2. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 27. lp.
3. Turpat, 3. lp.
4. *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939. I daļa.* Rīga: Latvijas Universitāte, 1939, 98. lpp.
5. LVVA, 1632. f., 1. II apr., 9575. l., 3. lp.
6. Citos avotos – 1915. gadā.
7. LVVA, 1632. f., 1. II apr., 9575. l., 3. lp.
8. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 12. lp.
9. LVVA, 1632. f., 1. II apr., 9575. l., 4. lp.
10. Turpat, 2. lp.
11. Turpat.
12. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 2. lp.
13. *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939. I daļa.* Rīga: Latvijas Universitāte, 1939, 98. lpp.
14. LVVA, 1632. f., 1. II apr., 9575. l., 2. lp.
15. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 153. lp.
16. Turpat, 12. lp.
17. Turpat, 1. lp.
18. Turpat, 12. lp.
19. Carlson, A. *Ulrich Füetrer und sein „Iban“*. Rīga: Nitawsky, 1927.
20. LVVA, 1632. f., 1. II apr., 9575. l., 13. lp.
21. Turpat, 153. lp.
22. Turpat, 59a. lp.
23. Turpat, 72. lp.
24. Sopere V. Latvijas Universitāte palika mana īstā alma mater. *Universitas*, 1977, 40, 14.–15. lpp.
25. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 60. lp.
26. LVVA, 1632. f., 1. II apr., 9575. l., 2. lp.
27. *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939. I daļa.* Rīga: Latvijas Universitāte, 1939, 98. lpp.
28. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 12. lp.
29. Turpat, 1. lp.
30. Chronika. *Latvijas akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības ziņojumi*, 1, 1929, 84. lpp.
31. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 1. lp.
32. Turpat, 12. lp.
33. Turpat.

34. Turpat, 13. lp.
35. Turpat, 73. lp.
36. Turpat, 107. lp.
37. *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. Rīga: Latvijas enciklopēdija, 1992, 72. lpp.
38. Latvijas akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības mērķi. *Latvijas akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības ziņojumi*, 19/20, 1935, 341. lpp.
39. Karlsonē A. Visām akadēmiski izglītotām sievietēm Latvijā. *Latvijas akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības ziņojumi*, 6, 1931, 94. lpp.
40. Turpat, 95. lpp.
41. Turpat.
42. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 77. lp.
43. Turpat, 12. lp.
44. *Latvijas akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības ziņojumi*, 8, 1931, 125. lpp.
45. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 107. lp.
46. Latvijas akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības gada sapulce 1934. g. 21. oktobrī. *Latvijas akadēmiski izglītoto sieviešu apvienības ziņojumi*, 19/20, 1935, 342. lpp.
47. LVVA, 7427. f., 13. apr., 780. l., 107. lp.
48. Turpat, 27. lp.
49. Turpat, 3. lp.
50. Turpat, 15. lp.
51. Turpat, 121. lp.
52. Turpat, 16.–17. lp.
53. Turpat, 4. lp.
54. Turpat, 16a. lp.
55. Turpat, 24. lp.
56. Turpat, 26. lp.
57. Turpat, 31. lp.

Summary

The study The Professional and Public Activities of Alise Karlsonē (1881-1959), Private Docent of the University of Latvia reveals the destiny of one of the first female teachers at the University of Latvia in the context of complex historical events of the 20th century. Karlsonē was born and subsequently accomplished her education at a gymnasium in Latvia (that time not yet an independent State), but continued her studies at the University of Kiev. She returned to Latvia in 1922 and became private docent of the University of Latvia where she delivered courses in German and English philology. 1925 she received Dr. Phil. at the University of Munich. Karlsonē was an active member of The International Federation of University Women. After World War II Karlsonē's activities were criticized as inadequate to the Marxism ideology and not serving the goals of the Soviet dictatorship. She was fired from the University of Latvia in 1950. Karlsonē's professional and public activities during the interwar period raised the self-esteem of Latvian women, encouraged international contacts at the academic level and contributed to the promotion of Latvian culture in the world.

Keywords: *University of Latvia, Alīse Karlsonē, English philology, International Federation of University Women (IFUW), Women's life writing.*

Verners Kraulis (1904–1944) – spilgta personība Latvijas psihiatrijas vēsturē

Verners Kraulis (1904–1944) – an Outstanding Figure in the History of Psychiatry in Latvia

Ieva Lībiete

Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejs
Antonijas iela 1, Rīga, LV-1010
E-pasts: ie.libiete@gmail.com

Verners Kraulis (1904–1944) ir latviešu psihiatrs, profesora Hermana Budula skolnieks, Latvijas Universitātes Psihiatrijas katedras mācītbspēks (no 1924. līdz 1941. g.) un zinātnieks, kas nodarbojās galvenokārt ar psihiatrisko slimību iedzimtības pētījumiem, bioķīmiskiem pētījumiem psihiatrijā un klīniskiem pētījumiem šizofrēnijas ārstēšanā. Verners Kraulis bija viena no ietekmīgākajām figūrām Latvijas psihiatrijā starpkaru periodā, un viņa vārds bija pazīstams arī starptautiskās psihiatrijas aprindās.

Atslēgvārdi: Verners Kraulis, psihiatrijas vēsture, Psihiatrijas katedra.

Par Vernera Krauļa dzīvi saglabājies maz liecību, un viņa biogrāfija diemžēl ir maz zināma. Taču par to, cik liela ir bijusi V. Krauļa ietekme uz psihiatrijas attīstību Latvijā 20. gs. pirmajā pusē, var spriest pēc daudzajiem viņa publicētajiem zinātniskajiem un populārzinātniskajiem darbiem.

Verners Kraulis dzimis 1904. gada 10. martā Ventspils apriņķa Vārves pagasta Enišķu mājās lauksaimnieku ģimenē. Iesācis mācības Ventspils pilsētas skolā un Liepājas ģimnāzijā, V. Kraulis tās turpināja Rīgas pilsētas ģimnāzijā, ko absolvēja 1921. gadā. Tajā pašā gadā V. Kraulis iestājās Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātē [1], kur, vēl būdams medicīnas students, nopietni ieinteresējās par psihiatriju. Drošu ziņu par to, kas rosināja jauno ārstu nodoties psihiatrijas studijām, nav. Iespējams, ka zināma loma Vernera Krauļa psihiatrijas specialitātes izvēlē bija anatomam un antropologam **Gastonam Bakmanim** (1883–1964), kas pats bija strādājis psihiatrijā [2] un arī savus studentus prata aizraut ar „smadzeņu pētījumiem” [3]. Par to, ka arī V. Kraulim bija radusies šāda interese, liecina fakts, ka viņam 1923. gadā, darbojoties Medicīnas studentu biedrības zinātniskajā komisijā [4], bija iecere iztulkot un izdot profesora Gastona Bakmaņa lekciju „Centrālās nervu sistēmas anatomija”. Grāmata bija iecerēta „apm. 300 l.p. bieza ar daudz zīmējumiem un vācu termiņiem” [5]. Nav zināms, ka šāds izdevums jebkad būtu iespiests, taču iespējams, ka tieši iedziļināšanās nervu sistēmas anatomijā V. Krauli novirzīja uz psihiatrijas studijām.

Tā jau 1924. gada pavasarī, trešā studiju gada beigās, Verners Kraulis sāka strādāt par voluntieri Rīgas pilsētas Sarkankalna slimnīcā [6], kas jau no 1921. gada bija arī Latvijas Universitātes psihiatrijas apmācības klīniskā bāze [7]. Slimnīcas

direktors un Psihiatrijas katedras vadītājs tobrīd bija profesors **Hermanis Buduls** (1882–1954) [8]. Tas, ka trešā kursa students Verners Kraulis tika pieņemts psihiatrijas klīnikā par voluntieri, ir diezgan neparasti, jo no psihiatra **Arnolda Laksberga** (1901–1983) atmiņām zināms prof. H. Budula uzskats, ka pat no ceturtā kursa strādāt psihiatrijas klīnikā ir stipri par agru [9]. Turklāt tobrīd, 1924. gadā, V. Kraulis ar psihiatriju nebija saskāries pat universitātes mācību programmā, jo lekcijas no 1922./1923. mācību gada vispārīgajā psihiatrijā tika lasītas piektajā kursā, bet klīnisko psihiatriju studenti apguva tikai sestajā kursā [10]. Jādomā, ka šis izņēmums skaidrojams gan ar Venera Krauļa personiskajām īpašībām, gan ar mācībbspēku trūkumu, jo Psihiatrijas katedrā bez prof. H. Budula tobrīd strādāja tikai nesen studijas beigušais jaunākais asistents **Ansis Karps** (1892–1979) [11], bet iepriekšējais vecākais asistents privātdocents **Miķelis Kazaks** (1884–1968) no darba katedrā bija aizgājis 1923. gada maijā [12]. 1924. gada septembrī ceturtā kursa students Verners Kraulis tika ievēlēts par Psihiatrijas katedras subasistentu [13].

Nākamajā 1925. gadā V. Kraulis uzrakstīja savas pirmās publikācijas, kas visnotaļ atšķirīgo tēmu dēļ liecina par studenta meklējumiem plašajā pētījumu laukā. Pirmie V. Krauļa publicētie darbi bija ārzemju autoru referātu pārpublicējumi [14] Latvijas Skolotāju savienības un Latvijas Skolotāju slimokases izdevumā „Nākotnes Spēks”. Šie pārpublicējumi atbilstoši izdevuma mērķiem [15] skāra tuberkulozes profilakses un bērnu attīstības jautājumus. Taču pirmajos lielajos paša V. Krauļa veiktajos pētījumos izteikti jūtama mērķtiecīga profesora H. Budula ietekme. Pirmie V. Krauļa veiktie pētījumi skāra iedzimtības jautājumus psihiatrijā un „sifilītiķu” progresīvās paralīzes jautājumus – abas šīs tēmas, strādādams par asistentu pie slavenā krievu psihiatra **Vladimira Čīža** (1855–1922) Tērbatas Universitātes Psihiatrijas un neiroloģijas katedrā, bija aizsācis pats H. Buduls [16]. Prof. H. Buduls arī bija tas, kas noteica virzienus, kādos tika plānots pētnieciskais darbs LU Psihiatrijas katedrā, galvenokārt koncentrējoties uz garīgo slimību iedzimtības, epidemioloģijas un biokīmiskajiem pētījumiem, kā arī jaunāko terapijas metožu ieviešanu Latvijā [17].

Šīs pētījumu tēmas jāskata tā laika psihiatrijas attīstības virzienu kontekstā. 20. gs. 20. gadu sākumā teorētiskā psihiatrija pasaulē sāka virzīties pa diviem dažādiem attīstības ceļiem, balstoties uz idejām par psihiatrisko slimību psihogēno vai pretēji – neirogēno etioloģiju [18]. Hermana Budula vadībā Psihiatrijas katedra jau no pašiem pirmsākumiem izvēlējās piederību neirogēni jeb bioloģiski orientētajai psihiatrijas skolai [19], kas arī noteica jau minētos pētījumu virzienus katedrā. Arī V. Krauļa zinātniskie pētījumi lieliski atspoguļo tā laika tendences neirogēni jeb bioloģiski orientētajā psihiatrijas skolā, un tiem raksturīga vēlme lietot empīriski pierādītus līdzekļus psihiatrisko slimību izpētē un ārstēšanā.

1926. gadā atbilstoši katedras pētnieciskajām interesēm Latvijas Universitātes Psihiatrijas katedrā tika izsludināts studentu pētniecisko darbu konkurss par iedzimtības jautājumiem – „Izpētīt kādā dzimtā psihiskās deģenerācijas un reģenerācijas gaitu” [20]. Iedzimtības teorijas pirmsākumi psihiatrijā meklējami vēl 19. gs. vidū ienākušajā progresīvās deģenerācijas teorijā. Tā balstījās uz viedokli, ka garīgās slimības ir ne tikai iedzimtas, bet arī savā smaguma pakāpē progresē no paaudzes uz paaudzi [21]. Taču 20. gs. sākumā šī teorija jau bija norietā, un, pateicoties Mendeļa likumu otrreizējai atklāšanai un ģenētikas uzplaukumam, jaunie iedzimtības pētījumi pretendēja kļūt zinātniski pamatoti. Atsaucoties uz Psihiatrijas katedrā izsludināto

konkursu, piektā kursa students V. Kraulis izstrādāja aprakstošu ģeoloģisku pētījumu par garīgo slimību pārmantošanos trīs vācbaltu dzimtās, kuras jau gadsimtiem ilgi bija dzīvojušas Baltijā. Izmantojot šo ģimeņu arhīvus, Rīgas centrālbibliotēkas ģeoloģiskos materiālus un intervijas [22], V. Kraulis bija ievācis ziņas par 394 personām – vienā dzimtā par deviņām paaudzēm, sākot ar 17. gadsimta pirmo pusi, bet pārējās divās par septiņām paaudzēm divsimt gadu laikā. Šo darbu „Pētījumi par psihiskās deģenerācijas un reģenerācijas gaitu S., H. un K dzimtās” V. Kraulis iesniedza vērtēšanai studentu darbu konkursā. Prof. H. Buduls LU Medicīnas fakultātes padomes sēdē V. Krauļa pētījumu vērtēja ļoti atzinīgi – „darbs uzskatāms par teicami izdevušos un var noderēt kā vērtīgs materiāls tālākām speciālām psihiatriskām studijām” [23]. V. Krauļa darbam tika piešķirta Medicīnas fakultātes pirmās pakāpes godalga [24]. Kaut arī darba nosaukumā parādās termins „deģenerācija”, tam nav nekādas saistības ar 19. gs. deģenerācijas teorijām. Vēlāk nākamajos rakstos Kraulis pats ierosināja vārdu „deģenerāts” nelietot vispār, jo „tas var radīt tikai pārpratumus un veicināt nepareizu jēdzienu izplatīšanos” [25]. Darbs bija tik pamatīgi izstrādāts, ka ar nelielām izmaiņām tas 1928. gadā tika publicēts zinātnisko rakstu izdevumā *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* Berlīnē [26]. Jādomā, ka šis pētījums bija izšķirošais stimuls Krauļa tālākajai zinātniskajai interesei par iedzimtības teoriju, jo arī nākamie Krauļa lielākie darbi – disertācija (1931) [27] un habilitācijas (1938) darbs [28] – ir veltīti tieši šai tēmai. Iedzimtības jautājumi plaši atspoguļojas arī V. Krauļa daudzajos populārzinātniskajos rakstos [29].

Bez iedzimtības pētījumiem otrs virziens, kurā strādāja Psihiatrijas katedra, bija jaunāko ārstniecības metožu pārņemšana un ieviešana praksē. Tā 20. gs. 20. gadu vidū Sarkankalna slimnīcā H. Budula vadībā tika ieviesta malārijas drudža terapija „sifilitiķu” progresīvās paralīzes ārstēšanai [30]. Metode balstījās uz novērojumu, ka progresīvo paralīzi izraisošais mikroorganisms – *Treponema pallidum* – iet bojā paaugstinātā temperatūrā. Lai izraisītu ārstējošo drudzi, progresīvās paralīzes pacienti tika mērķtiecīgi inficēti ar malārijas ierosinātāju [31]. Šīs terapijas īstenošanā un izpētē tika iesaistīts arī V. Kraulis, gan 1927. gadā braucot pēc malārijas plazmodija uz Karaļaučiem [32], gan nolasot referātus par progresīvo paralīzi Sarkankalna slimnīcā (1900–1928) un par progresīvās paralīzes ārstēšanu ar malāriju (1925–1928) [33] Neurologu un psihiatru biedrībā, ko 1924. gadā bija izveidojis prof. H. Buduls kā vienu no pirmajām ārstu – speciālistu biedrībām Latvijā [34]. Vēlākos gados V. Kraulis šajā biedrībā pildīja sekretāra pienākumus [35].

1927. gadā Verners Kraulis absolvēja Medicīnas fakultāti ar vērtējumu „ļoti sekmīgi” [36], un 1928. gadā viņu ievēlēja par jaunāko asistentu Psihiatrijas katedrā [37]. Šajos gados V. Kraulis iesaistījās arī trešajā pētījumu virzienā Psihiatrijas katedrā. Zināms, ka jau 20. gs. 20. gadu sākumā pēc H. Budula iniciatīvas Rīgas pilsētas Sarkankalna slimnīcā tika izveidota laboratorija histoloģiskiem smadzeņu izmeklējumiem [38]. Garīgo slimību t. s. humorālpatoģijas pētīšanas laboratoriju sāka iekārtot vēlāk, 1930./1931. mācību gadā [39]. Kaut gan trūka atbilstoša aprīkojuma, V. Kraulis sāka strādāt arī ar bioķīmiskiem pētījumiem, sākotnēji koncentrējoties uz tobrīd aktuālajiem sifilisa seroloģiskajiem pētījumiem progresīvās paralīzes pacientiem [40].

Redzot sava asistenta talantu un interesi gan iedzimtības, gan humorālpatoģijas jomā, profesors H. Buduls V. Kraulim noorganizēja pirmo ārvalstu komandējumu

uz Vāciju, kas 20. gs. 20. gados nenoliedzami bija pasaules psihiatrijas epicentrs [41]. 1929. gadā, saņēmis Kultūras fonda finansiālu atbalstu – „ārzemju stipendijas zinātniekiem” – Ls 1800 apmērā [42], V. Kraulis devās pusgadu ilgā komandējumā uz Vāciju, lai „iepazītos un papildinātos speciālos psihisko slimību pētīšanas pajēmienos” [43].

Komandējuma pirmo daļu Kraulis pavadīja Berlīnes Universitātes Šarītē klīnikas Patoloģijas institūta Bioķīmijas nodaļā, kur strādāja profesora **Pitera Rona** (1871–1945) vadībā. Kā noprotams no V. Krauļa vēstules [44] prof. H. Budulam, kas saglabājusies P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājumā, V. Kraulis Šarītē klīnikā turpināja darbu ar Latvijā Sarkankalna slimnīcas laboratorijā iesāktu pētījumu par komplementa daudzumu asinīs progresīvās paralīzes gadījumā. Paralēli darbam laboratorijā V. Kraulis klausījās lekcijas psihiatrijā un neiroloģijā, kas tika lasītas Berlīnes Universitātē, kā arī apguva smadzeņu punkciju, encefalogrāfiju u. c. jaunākās diagnostikas metodes. V. Krauļa vēstule liecina arī par Sarkankalna slimnīcas atbilstību laikmeta augstākajām prasībām, jo V. Kraulis atzīmēja, ka „klīnikas iekārtā un darba veidā nav principiāli nekā savādāka kā pie mums”. Vēstules noslēgumā Kraulis atzina: „Jūtos ļoti laimīgs, ka varu šē strādāt un tik daudz jauna redzēt. Lielais zinātnisko darbinieku skaits vien jau ierosina daudz jaunu domu, fermentē visu darbību un padara viņu intensīvu. Un katru nedēļu nāk jauni klāt no dažādām pasaules malām.”

Pirmos komandējuma mēnešus pavadījis Berlīnes Universitātes Šarītē klīnikā, V. Kraulis tālāk devās uz Minheni, uz profesora **Ernsta Rīdina** (1874–1952) vadīto Vācijas Psihiatriskās pētniecības institūtu (*Deutsche Forschungsanstalt für Psychiatrie*) [45], kur šajā laikā strādāja izcilas pētnieku grupas, kas nodarbojās ar neiropatoloģiju, neirobioķīmiju, klīnisko psihiatriju un ģenētiku (dvīņu pētījumiem). Diemžēl vēlāk, nākot pie varas vācu nacionālsociālistiem, politiskās ideoloģijas dēļ šis institūts tika transformēts par nacisma rasu teorijas pseidozinātnisko bāzi. Tomēr 20. gs. 20. gados, laikā, kad tur stažējās Verners Kraulis, tas bija visizcilākais psihiatrisko pētījumu institūts pasaulē [46]. Ernsts Rīdins iepazīstināja Verneru Krauli ar modernākajām ģenētisko pētījumu metodēm (t. s. probandu metodi) un, par pētījumu objektu ņemot Minhenes klīnikā ar histēriskiem traucējumiem ārstētos pacientus, palīdzēja V. Kraulim iesākt viņa iecerēto pētījumu par „histēriskās reakcijas” pārmantošanas īpatnībām [47]. Uz Minhenē savāktu materiālu bāzes Kraulis izstrādāja un Berlīnē publicēja apjomīgu pētījumu par histēriskās reakcijas iedzimtību [48]. Kā Kraulis vēlāk atzina: „Pielietojot Mendela likumus un eksaktās iedzimtības pētīšanas statistikas asos ieročus, Rīdinam ir izdevies psihiatrisko iedzimtības pētīšanu pārvērst par zinātni.” [49] Šo Minhenē apgūto probandu metodi V. Kraulis izmantoja arī nākamajos iedzimtības pētījumos.

Verners Kraulis pēc komandējuma atgriezās Latvijā, kur turpināja aizsāktos pētījumus. 1930. gadā viņu ievēlēja par asistentu Psihiatrijas katedrā [50] un pieņēma darbā par ārstu Sarkankalna slimnīcā [51], kur Minhenē savāktos pacientu datus viņš varēja papildināt ar Sarkankalna slimnīcas pacientu datiem. Šis pētījums plašāk tika izvērstis Venera Krauļa disertācijā, kurā par galveno uzdevumu izvirzīts noskaidrot, „kādā sakarībā histēriskais reakcijas veids stāv ar cilvēka psihisko konstitūciju” [52], ar konstitūciju saprotot psihisko konstitūciju, kas veidojusies kā ģenētisko, tā ārējo faktoru ietekmē. Disertācijā pētīto pacientu materiāls bija rūpīgi atlasīts un apvienots no Sarkankalna slimnīcas un Minhenes pētniecības institūta pacientiem, kam bija anamnēzē zināms „histēriskais reakcijas veids”, kopā 127 probandi, 695 viņu brāļi

un māsas un 253 vecāki [53]. Balstoties uz saviem pētījumiem, V. Kraulis secināja, ka būtiska loma histērijas attīstībā ir iedzimtībai [54], tomēr „deģeneratīvas gara slimības, kas no paaudzes uz paaudzi nenovēršami kļūst grūtākas un noved pie zemākām idiotijas pakāpēm, saskaņā ar tagadējiem pētījumiem par gara slimību iedzimtību nepastāv” [55], tādējādi uzsverot, ka 19. gs. deģenerācijas teorija ir piederīga vēsturei.

1932. gada novembrī pēc sekmīgas disertācijas aizstāvēšanas V. Kraulim piešķīra doktora grādu [56], bet 1934. gada novembrī viņu ievēlēja par vecāko asistentu [57].

Pēc disertācijas aizstāvēšanas 20. gs. 30. gados V. Kraulis turpināja darbu bioķīmijas laboratorijā, pievēršoties komplementa, broma un joda saturam asinīs, kā arī urīna virsmas spraiguma izmaiņām garīgu saslimšanu gadījumos [58]. Šo pētījumu vērtība jāskata tā laika psihiatrijas ideju kontekstā. Psihiatrija reaģēja uz aktuālajiem pētījumiem medicīnā, cenšoties arī garīgo slimību diagnostikā un pētniecībā izmantot tās pašas metodes, ko izmantoja somatiskajās klīnikās. Tā, piemēram, atbilstoši atradei, ka urīna virsmas spraigums izmainās pie dažādām somatiskām patoloģijām [59], tika meklētas izmaiņas urīna virsmas spraigumā arī dažādu psihožu gadījumos. Arī citu valstu klīnikās tika veikti līdzīgi daļēji metaboli, daļēji endokrinoloģiski pētījumi, taču lielākā daļa no tiem bija pretrunīgi un otrreiz neatkārtājami. Bieži tas bija saistīts ar diagnostiskām nepilnībām, jo, piemēram, šizofrēnijas diagnoze ļoti variēja starp dažādām klīnikām [60].

Par garīgo slimību humorālpatoloģiju Verners Kraulis turpmākajos gados publicēja vairākus rakstus gan Latvijas [61], gan ārvalstu [62] zinātniskos izdevumos un nolasīja vairākus referātus Neurologu un psihiatru biedrībā: „Par broma un joda saturu maniakāli–depresīvo asinīs” (1933), „Bioloģiski pētījumi par šizofrēniju” (1935), „Vājprātīgo mīzalu iespaids uz peļu augšanu un Komplementa izzušana serumus uzglabājot” (1938) [63]. Jāatzīmē, ka bioķīmiskās laboratorijas darbība psihiatriskajā slimnīcā bija nozīmīga ne vien ar to, ka tur tika veikti pētījumi, bet arī ar faktu, ka šādas laboratorijas esamība psihiatriskās slimnīcas, kas ilgstoši bija darbojušās līdzīgāk patversmēm nekā ārstniecības iestādēm, tuvināja „Istajai medicīnai”.

Šajā psihiatrijas medikalizācijas procesā īpaši nozīmīgs laiks bija 20. gs. 30. gadi, kad pasaules un arī Latvijas psihiatrijā ienāca pirmās „somatiskās” ārstēšanas metodes, kas psihiatriju no uzraugošas un uzvedību koriģējošas nozares pārvērtā leģitīmā medicīnas specialitātē [64]. Tā no 1933. gada šizofrēnijas ārstēšanā tika ieviesta insulīna šoka terapija (Sakels, Vīne) un no 1934. gada kardiazola konvulsīvā terapija (Meduna, Budapešta). Metodes balstījās uz ideju, ka ārstējošs efekts uz šizofrēnijas slimniekiem piemīt hipoglikēmiskam stāvoklim (pie insulīna šoka terapijas) un konvulsivam jeb krampju stāvoklim (pie kardiazola terapijas) [65].

Tiklīdz šīs metodes tika ieviestas vadošajās psihiatrijas klīnikās pasaulē, arī Latvijas Universitātes Psihiatrijas katedras asistenti devās mācību komandējumos tās apgūt. Tā 1936. gada vasarā asistents **Hermanis Saltups** (1901–1968) devās uz Vīnes Universitātes Psihiatrisko klīniku, kur šo metodi mācījās pie paša metodes izgudrotāja psihiatra **Manfrēda Sakela** (1900–1957), bet Verners Kraulis „šoka terapijas” apguva Londonā [66]. Latvijas klīnikās jaunās terapijas metodes tika ieviestas 1936. gada nogalē [67]. Metodes pasaules slavu ieguva neticamā ātrumā, un 1937. gada pavasarī notikušais Starptautiskais psihiatru kongress Bernē, kurā

pedalējās arī V. Kraulis un H. Saltups [68], jau pilnībā tika veltīts tikai jaunajām somatiskajām terapijām šizofrēnijas ārstēšanā [69]. Pateicoties atklājumam, ka progresīvās paralīzes attīstībai ir nepieciešama sifilisa infekcija, jautājums par šīs biežās saslimšanas iemeslu tika atrisināts, bet jautājums par šizofrēnijas etioloģiju joprojām bija atklāts un, ieviešot jaunās terapijas metodes, pat aktualizējās. Meklēt ģenētisku bāzi šizofrēnijai – tas tolaik bija viens no pamatpētījumiem psihiatrijā [70]. Arī Verners Kraulis, sekojot šim paraugam, atgriezās pie iedzimtības pētījumiem, pievēršoties šizofrēnijas un ciklofrēnijas (maniakāli depresīvie traucējumi) iedzimtības likumsakarībām. Par šo jautājumu V. Kraulis izstrādāja habilitācijas darbu „Par schizofrenijas un ciklofrenijas hereditārām attiecībām”. Viens no viņa pieņēmumiem bija, ka abām diagnozēm atbilst kā noteikts fenotips, tā genotips un ka šīs slimības varētu pārmantoties: pirmā – monohibrīdi recesīvi, bet otrā – monohibrīdi dominanti [71]. Šis darbs atspoguļo vispārējos, bet neiespējamos tālaika centienus pasaulē šīs saslimšanas iekļaut vienkāršos Mendela likumu principos. Tā savā laikā esot apgalvojis arī slavenais vācu psihiatrs, termina „šizofrēnija” ieviesējs **Eižens Bleulers** (1857–1939), atzīdamies, ka tas esot bijis viņa dzīves sapnis – atklāt Mendela likumus šizofrēnijai [72]. Pēc habilitācijas darba uzrakstīšanas un parauglekciju nolastīšanas „Humoralpatoloģijas nozīme psihiatrijā” un „Eigēnikas jautājums psihiatrijā” [73] 1937. gadā Verners Kraulis ieguva privātdocenta tiesības Medicīnas fakultātē [74].

1938. gadā privātdocents V. Kraulis publicēja darbu, kas viņam nesa vislielāko ievērību starptautiskās psihiatru aprindās. Šajā darbā tika aprakstīta jauna, modificēta insulīna terapijas metode – ārstēšana ar protrahētiem jeb prolongētiem šokiem [75]. Pie metodes izstrādes idejas V. Kraulis nonāca nejaušības dēļ. Klasiskās M. Sakela metodes pamatā bija pakāpeniska insulīna devu palielināšana, līdz pacients sasniedz hipoglikēmiskās komas stāvokli. Šādā stāvoklī pacients pēc M. Sakela metodes pavadīja ne ilgāk kā divas stundas un tad tika pamodināts, caur nazogastrālo zondi kuņģī ievadot glikozes šķīdumu [76]. Ilgāks šoks tika uzskatīts par bīstamu terapijas komplikāciju [77]. 1936. gadā, pēc M. Sakela metodes ārstējot kādu 31 gadu vecu ar šizofrēniju slimojošu virsnieku, pacientu no šoka stāvokļa izvadīt neizdevās, kaut arī glikoze tika ievadīta atkārtoti. Pēc 47 stundu ilgām pūlēm pacientu pamodināt viņš atguva samaņu, un, kā liecina šī gadījuma apraksts, iepriekš murgu ideju un halucināciju pārņemtais pacients juties pilnīgi vesels un pēc divām nedēļām ticis izrakstīts kā pilnīgi izvesēlojies [78]. No šī un citiem līdzīgiem gadījumiem V. Kraulis aizguva ideju, ja vien šo prolongēto šoku varētu padarīt ne tik bīstamu, to varētu lietot iepriekš nesekmīgi ārstētiem pacientiem. Kraulis izstrādāja pats savu – modificēto terapijas metodi, kurā ilgstošās komas laikā monitorēja pacienta vispārējo stāvokli un ordinēja glikozes devas, kas nebija tik lielas, lai pacientu pamodinātu, bet pietiekamas, lai uzturētu dzīvības funkcijas. Zināms, ka V. Kraulis bija izstrādājis arī jaunu metodi cukura līmeņa noteikšanai asinīs, tā ļāva iegūt rezultātus tikai 14 min laikā [79]. V. Krauļa protrahētā šoka metode izraisīja interesi arī starptautiskās psihiatru aprindās. Metode, protams, bija empīriskā, tā balstījās vien uz gadījumu novērojumiem un maz gadījumos bija izmantojama savas bīstamības dēļ. Tomēr insulīna šoka metodes autors M. Sakels, kurš parasti bija ļoti neiecietīgs pret citu psihiatru centieniem modificēt viņa klasisko metodi, piekrita V. Kraulim, atzīstot, ka šī metode ir vērtīga citādi grūti ārstējamiem murgu gadījumiem [80].

Savus pētījumus Kraulis turpināja līdz 1940. gadam, kad publicēja rezultātus jau ar lielāku pacientu skaitu [81]. Apzinoties metodes trūkumus un neskaidrību attiecībā uz iespējamām komplikācijām, V. Kraulis uzsvēra, ka pret šo ārstēšanu jāizturas ar vislielāko piesardzību [82]. Taču viņš arī norādīja, ka šādi tiek dota cerība uz ārstēšanu arī ilgstoši (vairāk par 5 gadiem) slimajiem, kas citādi ir „kā dzīvs mironis, ko siena šķir no ārpusaulas; vairākus desmit gadus viņš pavada psihiatriskās slimnīcās vai mājas kopšanā” [83].

Verners Kraulis savu pētījumu rezultātus prezentēja ne tikai šauram medicīnas darbinieku lokam, bet arī plašākai sabiedrībai, publicējot populārzinātniskus rakstus preses izdevumos un lasot lekcijas. Šīs sabiedriskās aktivitātes tika pamanītas un novērtētas, tāpēc 20. gs. 30. gadu beigās V. Kraulis tika uzaicināts iesaistīties vairāku ar sabiedrības veselību saistītu organizāciju darbā. 1937. gada pavasarī, apvienojoties Tuberkulozes un Vēža apkarošanas biedrībai un Baltā krusta biedrībai, **Paula Stradiņa** (1896–1958) vadībā bija izveidojusies Veselības veicināšanas biedrība [84], kuras pamatmērķis bija „apturēt bioloģisko krīzi, kā pretendi šai parādībai izvēloties eugenikas jeb labdzimības programmu – izglītošanas darbu par ģimenes prestiža celšanu sabiedrībā, veicināt pilnvērtīgu, miesīgi un garīgi veselu pēcnācēju veidošanos”. 1937. gada nogalē Veselības veicināšanas biedrība, apspriežot jauno Ārstniecības likumu [85], kurā tika iestrādāti arī panti par eigēnikas praksi Latvijā, aicināja privātdocentu Verneru Krauli un prof. **Ernestu Fērmani** (1872–1947) novērtēt šo likumu [86]. V. Kraulis uzskatīja, ka „mēs nevaram vienkārši kopēt citu valstu likumus eigēnikas laukā. Latvija ar savu īpatnējo nacionālo sastāvu, vēsturiskām tradīcijām, zemes lielumu un vietu starp kaimiņu valstīm atrodas sevišķā stāvoklī. Bez tam, neaizmirsīsim, ka Latvijas iedzīvotāju skaits pasaules karā ir samazinājies vairāk kā par trešo daļu. Visi šie apstākļi prasa, lai viņus sīki izpētītu un apsvērtu, iekams speram soļus likumdošanas laukā” [87]. Šo Latvijas „sevišķo stāvokli” V. Kraulis ļoti labi apzinājās, jo, veicot iedzimības pētījumus, bija saskāries ar rezultātiem, kas neuzmanīga pētnieka rokās varētu tikt nepareizi interpretēti vai citā gadījumā – pat ļaunprātīgi sagrozīti. Tā, piemēram, izstrādājot habilitācijas darbu, V. Kraulis novēroja, ka psihiatriskās slimnīcās Latvijā „žīdu un vācu ir daudz vairāk, kā tas viņiem proporcionāli pienāktos” [88]. To Kraulis skaidroja nevis ar šo tautu nacionālām īpatnībām, bet ar „krustošanos tuvu radnieku starpā, ko savukārt izsauc minoritātu īpatnējais stāvoklis Latvijā” [89], respektīvi, šauro laulību loku gadsimtiem ilgi. Kraulis kritizēja visnotaļ populārās rasu psiholoģijas idejas, norādot, ka „parasti gan šie pētījumi neiziet no eksaktiem eksperimentāliem datiem, bet vairāk gan dibinas uz atsevišķu pētnieku nojautu, ka viņa tauta ir tā vērtīgākā un labākā. Zinātnei gan šāds ceļš ir maz piemērots” [90].

1937. gada Ārstniecības likums paredzēja arī speciālu eigēnisko komisiju izveidi, kuru galvenie uzdevumi būtu eigēnisku jautājumu risināšana, abortu un sterilizācijas atļauju izsniegšana vai aizliegšana [91]. Ņemot vērā V. Krauļa zināšanas eigēnikas jomā, nākamā gada sākumā, 1938. gada janvārī, tautas labklājības ministrs V. Krauli iecēla par vienu no Tautas labklājības ministrijas Eigēniskās komisijas locekļiem [92].

Savukārt 1938. gada februārī Veselības veicināšanas biedrības paspārnē savu gaitu uzsāka jauna sabiedrības veselības institūcija – Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts. Institūtā tika izveidotas trīs nodaļas – Apdzīvotības, Antropoloģijas un

Eigēnikas nodaļa [93]. Arī šajā institūtā Verners Kraulis tika ievēlēts par valdes locekli un Eigēnikas nodaļas vadītāju [94]. Institūta Eigēnikas nodaļa par vienu no saviem pirmajiem darbiem izvirzīja iedzimtās „plānprātības jautājuma” noskaidrošanu [95]. Lai papildinātu zināšanas šādu pētījumu veikšanā, V. Kraulis 1939. gadā devās komandējumā uz Vāciju, tostarp Minheni, lai apgūtu jaunākos paņēmienus pārmentoto slimību reģistrācijas metodēs un dvīņu pētījumos [96]. Vernera Kraula vadībā sadarbībā ar Rīgas pilsētas valdi Eigēnikas nodaļa izstrādāja lielu pētījumu par iedzimto plānprātību Latvijā [97]. Šajā pētījumā V. Kraulim tehniskos darbos palīdzēja medicīnas students **Rūdolfs Krūmiņš** (1904–1982), vēlāk pretrunīgi vērtētais Psihiatrijas katedras vadītājs [98].

Arī šeit V. Kraulis izmantoja jau iepriekš minēto probandu metodi, par probandiem ņemot Rīgas pilsētas defektīvo bērnu namu iemītniekus. Pētījumā tika apsekota 41 ģimene, kopā ap 1200 personas [99]. Zināms, ka, prezentējot sava pētījuma rezultātus, Latvijas Ārstu biedrībā tika demonstrēta arī filma par defektīviem bērniem [100]. Kraulis atzina, ka iedzimtā plānprātība pēc savas dabas ir bioloģiska īpašība, taču tautība, kultūras īpatnības, ģeogrāfiskais un sociālais stāvoklis „ienes slimībā specifisku nokrāsu” [101].

Turklāt jau no pašiem sākumiem Eigēnikas komisijas galvenās rūpes bija veseli dzimušo bērnu skaita palielināšana. Tautas dzīvā spēka institūta pirmajā atklātajā sēdē privātdocents V. Kraulis teica, ka „iedzimtības masa, ko pārņem no senčiem ir simstūkstošu gadu veca. Jāgādā, lai to nesabojātu, saistot dzīvi ar mazvērtīgu indivīdu, tad latviešu tauta pastāvēs miesīgi un garīgi stipra” [102]. Tā no 1939. marta Rīgā darbu uzsāka institūta izveidotais Padomu punkts laulības un iedzimtības jautājumos [103]. Arī Latvijas Universitāte jau no 1936. gada bija iesaistījusi eigēnikas jautājumu apspriešanā, piedāvājot Medicīnas fakultātes studentiem iespēju klausīties privātdocenta **Gustava Reinharda** (1868–1937) lasītās lekcijas eigēnikā. Pēc G. Reinharda nāves šis lekciju kurss uz laiku tika pārtraukts, bet no 1939. gada rudens lekcijas eigēnikā tika atjaunotas, un tās lasīja Verners Kraulis [104]. Viens no viņa lekciju klausītājiem bija **Kārlis Arājs** (1915–2005), vēlākais anatoms un neiroķirurgs. Viņš atcerējās privātdocentu V. Krauli kā lektoru: „Kraula lekcijas bija interesantas, jo viņš bija labs orators.” No K. Arāja atmiņām arī zināms, ka Verners Kraulis, Universitātē turpinādams darbu kā docents [105], eigēnikas lekcijas turpināja lasīt arī pirmās padomju okupācijas laikā, 1940./1941. mācību gadā, V kursa studentiem [106].

Pirmās padomju okupācijas laikā V. Kraulis iesaistījās Ārstu biedrības pārveidē par Padomju ārstu arodbiedrību un kļuva par ārstu arodbiedrības pārstāvi Tautas labklājības ministrijas veselības padomē, kas bija izveidota veselības aizsardzības un kopšanas jautājumu apspriešanai [107]. Jādomā, ka V. Kraulim simpatizēja sociālisma teorētiskās idejas, jo lielāko daļu viņa rakstu par eigēniskiem jautājumiem caurvij sociālā taisnīguma idejas un rūpes par sociāli nenodrošinātajām iedzīvotāju grupām. Viņš vairākkārt bija uzsvēris, ka nedrīkst jaukt cilvēka īpašības, kas ir iedzimtas, ar tām, kas izveidojušās nelabvēlīgu sociālo u. c. ārēju apstākļu ietekmē: „Tā ar tuberkulozi slimo un mirst daudz vairāk nabadzīgo kā bagāto. Tikai tāpēc, ka viņi dzīvo sliktā dzīvoklī un darba apstākļos, tuberkulozes baciļi tos vairāk spēj vārdzināt. Šie ļaudis paši par sevi ir tikpat vērtīgi kā bagātie, tikai nelabvēlīgie ārējie apstākļi tiem neļauj viņu labās īpašības parādīt.” [108]

1941. gadā, Latvijā ienākot nacistiem, V. Krauļa darbība padomju okupācijas laikā kļuva par ieganstu represijām. V. Kraulis tika atbrīvots no darba Latvijas Universitātē „uz visiem laikiem” [109], līdz ar to viņš arī pameta veiksmīgo darbību zinātnē. Zināms, ka pēc aiziešanas no Universitātes no 1942. gada jūnija Verners Kraulis strādāja par Liepājas slimnīcas Psihiatriskās nodaļas vadītāju. 1944. gada sākumā 40 gadu vecumā Verners Kraulis pārcieta smagu plaušu karsoni un tam sekojošu komplikāciju dēļ priekšlaicīgi aizgāja no dzīves [110], atstājot savu sievu ārsti Irēnu (dz. Alksni) un divus bērnus – dēlu Ģirtu un meitu Irēni, kas vēlāk arī kļuva par psihiatri [111].

Kaut arī Vernera Krauļa mūžs bija neilgs, psihiatrijā viņš bija paveicis ļoti daudz – pabeidzis studijas Latvijas Universitātē un papildinājis zināšanas ārvalstu klīnikās un pētnieciskajos institūtos, viņš ar savu entuziastisko zinātnisko darbību LU Psihiatrijas katedrā ienesa attiecīgā laikmeta labākos standartus psihiatriskajos pētījumos. Vernera Krauļa publikācijās izgaismojas ne tikai viņš pats kā spilgta personība Latvijas psihiatrijā, bet arī visas galvenās teorijas bioloģiski orientētajā psihiatrijas skolā, kas dominēja 20. gs. pirmajā pusē, pēdējās desmitgadēs pirms psihofarmakoloģijas ienākšanas psihiatrijas praksē. No mūsdienu skatpunkta raugoties, daudzas no rakstā minētajām teorijām un ārstniecības metodēm nav vienkārši vērtējamas un var raisīt ētiskas dabas pārdomas, taču jāuzsver, ka šīs metodes tomēr skatāmas medicīnas vēstures kontekstā, kur bieži katra jaunā metode ir efektīvāka un mazāk bīstama nekā iepriekšējā, bet ne tik efektīva un droša kā nākamā.

VĒRES

1. *Latvijas Universitāte 1919–1929*. Rīga, LU, 1929, 513.–514. lpp.
2. Grāvere R. Gastons Bakmanis (1883–1964). *Medicīnas profesūra Latvijā: tapšana un attīstības tendences. Medicīnas vēstures simpozījs*. Rīga, 2009, 24.–25. lpp.
3. Arājs K. *Latviešu kauli... Atmiņas par anatomikumu un antropoloģijas ziedu laikiem Latvijā*. Rīga, RSU, 2005, 115.–116. lpp.
4. Studentu organizācijas. *Students*, 1923, Nr. 11, 2. lpp.
5. Aizrādījumi. *Students*, 1923, Nr. 13, 3. lpp.
6. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 4. lpp.
7. Buduls H. Psihiatrijas klīnika. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats 1919–1924*. Rīga, LU, 1925, 202.–203. lpp.
8. Vīksna A. *Profesors Hermanis Buduls*. Rīga, Medicīnas zinātniskā bibliotēka, 2002, 45 lpp.
9. P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājums, 1. f., mvm 1534. A. Laksberga autobiogrāfija, 1976.
10. Krimbergs R., Prīmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa. Rīga, LU, 1939, 661. lpp.
11. LVVA, 7427. f., 13. apr., 784. l., 6. lpp.
12. LVVA, 7427. f., 13. apr., 793. l., 23. lpp.
13. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 4. lpp.
14. Kraulis V. (pēc dr. L. Šteina) Bērnu aizsargāšana no stostīšanās. *Nākotnes spēks*. 1925, Nr. 4, 194.–198. lpp.; Kraulis V. (pēc prof. E. Vernikes) Dzīvoklis un tuberkuloze. *Nākotnes spēks*. 1925, Nr. 7, 339.–344. lpp.

15. Grāvere R. Izdevums „Nākotnes spēks”: medicīniskās sabiedrības devums bērnu profilaktiskajā veselības aizsardzībā (1920–1935). *RSU 2011. gada zinātniskā konference. Tēzes*. Rīga, RSU, 2011, 451. lpp
16. Будул Э. *К сравнительной рассовой психиатрии*. Юрьевъ, 1914, 220 с.; Будул Э. М. *К статистик и этиологии прогрессивнаго паралича*. 1912. P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja bibliotēka, Nr. 6646.
17. Vīksna A. Profesors Hermanis Buduls un viņa vieta Latvijas psihiatrijas vēsturē. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 2002, Nr. 11/12, 55.–59. lpp.
18. Shoter E. The 1920s: an Overview. *A Century of Psychiatry*. Vol. 1. Ed. H. Freeman. London, Mosby–Wolfe Medical Communications, 1999, p. 63–71.
19. Lībiete I. Latvijas Universitātes Psihiatrijas katedras izveide un darbība 20. gs. 20. gados. *Latvijas Universitātes Raksti*. Nr. 763. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, LU, 2011, 54.–64. lpp.
20. LVVA, 7427. f., 6. apr., 396. l.
21. Shorter E. *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. New York: John Wiley & Sons, 1997, p. 93.
22. Kraulis W. Studien uber psychopathologische Vererbung. Untersuchung dreier untereinander verwandter Stammbaume in sieben Generationen. *Zeitschrift fur die gesamte Neurologie und Psychietrie*. 1928, 114/1, 647.–680. lpp.
23. LVVA, 7427. f., 6. apr., 396. l.
24. Krīmbergs R., Prīmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa. Rīga, LU, 1939, 669. lpp.
25. Kraulis V. Par iedzimto plānprātību Latvijā. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta raksti*. Rīga, Veselības veicināšanas biedrības Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts, 1939, 54. lpp.
26. Kraulis W. Studien uber psychopathologische Vererbung. Untersuchung dreier untereinander verwandter Stammbaume in sieben Generationen. *Zeitschrift fur die gesamte Neurologie und Psychietrie*. 1928, 114/1, 647.–680. lpp.
27. Kraulis V. *Par histērisko reakciju un viņas konstitucionāliem pamatiem*. Rīga, 1932, 229 lpp., manuskripts (disertācija).
28. Kraulis V. *Par ciklofrenijas un schizofrenijas hereditārām attiecībām. Psihotiski brāļi un māsas, vecāki un bērni Latvijas psihiatriskās slimnīcās*. Rīga, 1937, 68 lpp., manuskripts (habilitācijas darbs).
29. Kraulis V. Kultūra un deģenerācija. *Tautas Veselība*, 1928, Nr. 4/5, 78.–82. lpp.; Kraulis V. Kādas slimības var iedzimt pēcnācējos. *Jaunākās Ziņas*, Nr. 294, 1928, 4. lpp.; Kraulis V. Gara spējas un iedzimtība. *Nākotnes Spēks*, 1928, Nr. 3, 105.–112. lpp.; Kraulis V. Eigēnikas bioloģiskie pamati. *Nākotnes Spēks*, 1928, Nr. 4, 161.–168. lpp.; Kraulis V. Kas darāms praktiskā eigēnikā. *Nākotnes Spēks*, 1928, Nr. 5, 225.–231. lpp.; Kraulis V. Rāsu higiēnas problēma Latvijā. *Tautas Veselība*, 1928, Nr. 3, 49.– 54. lpp.; Kraulis V. Eigēnikas ceļi Latvijā. *Tautas Labklājības Ministrijas Mēnešraksts*, 1939, Nr. 3, 161.–168. lpp.; Kraulis V. Tautība un gara slimības. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta Raksti*. Rīga, Veselības veicināšanas biedrības Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts, 1939, 73.–79. lpp.
30. Buduls H. Par progresīvās paralīzes ārstēšanu ar malāriju. *I Latvijas Ārstu un Zobārstu Kongresa darbi*. Rīga, Kongresa izpildu komitejas izdevums, 1926, 430.–445. lpp.
31. Whitrow M. Wagner – Jauregg and Fever Therapy. *Medical History*. 1990, vol. 34, p. 294–310.
32. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 10. lpp.

33. Kraulis V. *Par histērisko reakciju un viņas konstitucionāliem pamatiem*. Rīga, 1932, 228. lpp.
34. Vīksna A. Profesors Hermanis Budulis un viņa vieta Latvijas psihiatrijas vēsturē. *Latvijas Ārsts Žurnāls*, 2002, Nr. 11/12, 55.–59. lpp.
35. P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājums, MVM 1. f., 51. l. Paziņojumi par Latvijas neirologu un psihiatru biedrības sēdēm.
36. *Latvijas Universitāte 1919–1929*. Rīga, LU, 1929, 513.–514. lpp.
37. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 11. lpp.
38. Budulis H. Psihiatrijas klīnika. *Latvijas Universitātes piecgadu darbības pārskats 1919–1924*. Rīga, LU, 1925, 202.–203. lpp.
39. Psihiatrijas katedrs. *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1930/1931 akad. gads*. Rīga, LU, 1931, 110.–111. lpp.
40. P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājums, MVM 45. 392. Netieši izsecinot no V. Krauļa vēstules H. Budulam. 18.06.29.
41. Shoter E. The 1920s: an Overview. *A Century of Psychiatry*. London, Mosby–Wolfe Medical Communications, 1999, p. 63–71.
42. Pārskats par kultūras fonda atbalstiem no 1929. gada 1. aprīļa līdz 1930. gada 1. aprīlim. *Valdības Vēstnesis*. 1930, Nr. 134, 3. lpp.
43. Psihiatrijas katedra. *Latvijas Universitātes darbības pārskats 1928/1929*. Rīga, LU, 1929, 79.–80. lpp.
44. P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājums, MVM 45. 392.
45. Kraulis V. *Par histērisko reakciju un viņas konstitucionāliem pamatiem*. Rīga, 1932, 4.–5. lpp.
46. Shorter E. *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. New York: John Wiley & Sons, 1997, p. 65.
47. Kraulis V. *Par histērisko reakciju un viņas konstitucionāliem pamatiem*. Rīga, 1932, 229 lpp.
48. Kraulis W. Zur Vererbung der hysterischen Reaktionsweise. *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*. 1931, 136, 174–258. lpp.
49. Kraulis V. *Par ciklofrenijas un schizofrenijas hereditārām attiecībām. Psihotiski brāļi un māsas, vecāki un bērni Latvijas psihiatriskās slimnīcās*. Rīga, 1937, 5. lpp.
50. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 19. lpp.
51. Budulis H. *Sarkankalna slimnīcas vēsture 1862–1937*. Rīga, Pilsētas valdes izdevums, 1938, 136. lpp.
52. Kraulis V. *Par histērisko reakciju un viņas konstitucionāliem pamatiem*. Rīga, 1932, 27. lpp.
53. Turpat, 64., 86. un 96. lpp.
54. Turpat, 125.–126. lpp.
55. Turpat, 229. lpp.
56. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 20. lpp.
57. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 26. lpp.
58. Rudzītis K. Psihiatrijā. *Zinātne tēvzemei divdesmit gados 1918–1938*. Rīga, LU, 1938, 276.–277. lpp.
59. Donnan W. D, Donnan F. G. The surface tension of urine in health and disease. *British Medical Journal*, 1905, 2(2347), 1636–1641.
60. Crammer J. A Basis of Biological research. *A Century of Psychiatry*. Vol. 1. Ed. H. Freeman. London: Mosby–Wolfe Medical Communications, 1999, p. 132–134.

61. Kraulis V. Par broma saturu maniakāli depresīvo asinīs. *Latvijas Ārstu Žurnāls*. 1934, Nr. 5/6, 396.–401. lpp.
62. Kraulis W. Über Veraenderungen der Oberflaechenaktivitaet des Harnes bei Geisteskranken. *Zeitschrift fur die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1933, 144, 96–112; Kraulis W. Über Veränderungen des Komplementes bei Progressiver Paralyse und Seine Reaktivierung. *Journal of Molecular Medicine*, 1936, Vol. 15, Nr. 30, p. 1065–1067.
63. P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājums, MVM 1. f., 51. l. Paziņojumi par Latvijas neirologu un psihiatru biedrības sēdēm.
64. Lībiete I. No patversmes līdz palātai: izmaiņas psihiatriskajā aprūpē Latvijā 20. gs. 30. gados. *RSU 2011. gada zinātniskā konference. Tēzes*. Rīga, RSU, 2011, 452. lpp.
65. Sakel M. The Classical Sakel Shock Treatment: A Reappraisal. In F. Marti-Ibanez, A. M. Sackler, M. D. Sackler & R. R. Sackler (eds.) *The Great Physiodynamic Therapies in Psychiatry: An Historical Reappraisal*. New York: Hoeber-Harper, 1956, pp. 13–75.; Meduna L. J. The Convulsive Treatment: A Reappraisal. In F. Marti-Ibanez, A. M. Sackler, M. D. Sackler & R. R. Sackler (eds.) *The Great Physiodynamic Therapies in Psychiatry: An Historical Reappraisal*. New York: Hoeber-Harper, 1956, pp. 76–90.
66. Jauna metode gara slimību dziedēšanai. *Brīvās Zemes ilustrētais pielikums*, 1937, Nr. 10, 79. lpp.; LVVA, 7427. f., 13. apr., 1539. l., 41. lpp.; LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 25. lpp.
67. Saltups H. Par schizofrenijas insulīnterapiju un tās rezultātiem Sarkankalna slimnīcā no 16.XII.36. – 16.X.37. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1937, Nr. 11/12, 305.–323. lpp.; Nikolajevs V. Schizofreniķu ārstēšana Ģintermuižas slimnīcā pēdējo 17 mēnešu laikā. *Rakstu sakopojums Ģintermuižas slimnīcas 50 gadu darbības atcerei*. Jelgava, Tautas labklājības ministrijas Veselības departamenta Ģintermuižas slimnīca, 1938, 35.–58. lpp.
68. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1539. l., 43. lpp.; LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 29. lpp.; P. Stradiņa Medicīnas vēstures muzeja krājums, MVM 45.393.
69. Sakel M. The Classical Sakel Shock Treatment: A Reappraisal. In F. Marti-Ibanez, A. M. Sackler, M. D. Sackler & R. R. Sackler (eds.) *The Great Physiodynamic Therapies in Psychiatry: An Historical Reappraisal*. New York: Hoeber-Harper, 1956, p. 25.
70. Shorter E. *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. New York: John Wiley & Sons, 1997, p. 242.
71. Kraulis V. *Par ciklofrenijas un schizofrenijas hereditārām attiecībām. Psihotiski brāļi un māsas, vecāki un bērni Latvijas psīchiatriskās slimnīcās*. Rīga, 1937, 63. lpp.
72. Shorter E. *A History of Psychiatry: From the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. New York: John Wiley & Sons, 1997, p. 242.
73. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 30. lpp.; Baltiņš M. Par privātdocenta statusu Latvijas Universitātē. *Latvijas Universitātes Raksti*. Nr. 653. Zinātņu vēsture un muzejniecība. Rīga, LU, 2003, 63.–79. lpp.
74. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 27. lpp.
75. Kraulis W. Protracted Shock in the Treatment of Schizophrenia and Results of the Therapy in Riga, Latvia. *American Journal of Psychiatry*, 1938, vol. 94, No. 6S, pp. 324–328.; Kraulis W. Über die Behandlung der Schizophrenie mit protrahiertem Insulinschock. *Zeitschrift für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1939, vol. 164, No. 1, pp. 36–49.
76. Saltups H. Par schizofrenijas insulīnterapiju un tās rezultātiem Sarkankalna slimnīcā no 16.XII.36. – 16.X.37. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1937, Nr. 11/12, 305.–323. lpp.
77. Doroshow D. B. Performing a Cure for Schizophrenia: Insulin Coma Therapy on the Wards. *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 2007, vol. 62, No. 2, p. 234.

78. Saltups H. Par schizofrenijas insulīnterapiju un tās rezultātiem Sarkankalna slimnīcā no 16.XII.36. – 16.X.37. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1937, Nr. 11/12, 305.–323. lpp.
79. Kraulis W. Protracted Shock in the Treatment of Schizophrenia and Results of the Therapy in Riga, Latvia. *American Journal of Psychiatry*, 1938, vol. 94, No. 6S, pp. 324–328.
80. Last S. L. Epitome. *Journal of Mental Science*, 1938, vol. 84, pp. 440–441.
81. Kraulis V. Tālāki novērojumi par schizofrenijas ārstēšanu ar protrahētiem insulīna šokiem. *Padomju Latvijas Ārsti*, 1940, Nr. 2, 65.–70. lpp.
82. Kraulis W. Protracted Shock in the Treatment of Schizophrenia and Results of the Therapy in Riga, Latvia. *American Journal of Psychiatry*, 1938, vol. 94, No. 6S, p. 328.
83. Kraulis V. Tālāki novērojumi par schizofrenijas ārstēšanu ar protrahētiem insulīna šokiem. *Padomju Latvijas Ārsti*, 1940, Nr. 2, 65. lpp.
84. Stradiņš P. *Veselības veicināšanas biedrības mērķi un uzdevumi*. Veselības veicināšanas biedrības izdevums. Rīga, 1938, 11. lpp.
85. Ārstniecības likums. *Valdības Vēstnesis*, 1937, Nr. 294, 1.–4. lpp.
86. LVVA, 3112. f., 2. apr., 21. l., 194. lpp.
87. Kraulis V. Eigēnikas ceļi Latvijā. *Tautas Labklājības Ministrijas Mēnešraksts*, 1939, Nr. 3, 161. lpp.
88. Kraulis V. *Par ciklofrenijas un schizofrenijas hereditārām attiecībām*. Psihotiski brāļi un māsas, vecāki un bērni Latvijas psihiatriskās slimnīcās. Rīga, 1937, 61. lpp.
89. Turpat, 63. lpp.
90. Kraulis V. Tautība un gara slimības. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta Raksti*. Rīga, Veselības veicināšanas biedrības Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts, 1939, 73. lpp.
91. Ārstniecības likums. *Valdības Vēstnesis*, 1937, Nr. 294, 1.–4. lpp.
92. LVVA, 4578. f., 1. apr., 204. l., 156. lpp.; Zelče V. Vara, zinātne, veselība un cilvēki: eigēnika Latvijā 20. gs. 30. gados. *Latvijas Arhīvi*, 2006, Nr. 3, 94.–137. lpp.
93. Stradiņš P. *Veselības veicināšanas biedrības mērķi un uzdevumi*. Veselības veicināšanas biedrības izdevums. Rīga, 1938, 11 lpp.
94. LVVA, 3112. f., 2. apr., 9. l., 59., 60. lpp.; Zelče V. Vara, zinātne, veselība un cilvēki: eigēnika Latvijā 20. gs. 30. gados. *Latvijas Arhīvi*, 2006, Nr. 3, 94.–137. lpp.
95. Kraulis V. Par iedzimto plānprātību Latvijā. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta Raksti*. Rīga, Veselības veicināšanas biedrības Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts, 1939, 49. lpp.
96. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 36. lpp.
97. Kraulis V. Par iedzimto plānprātību Latvijā. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta Raksti*. Rīga, Veselības veicināšanas biedrības Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts, 1939, 49.–72. lpp.
98. Eglītis I. *Daži papildinājumi psihiatra R. Krūmiņa biogrāfijā*. Latvijas Medicīnas augstskola. Rīga, AML, 1995, 33.–35. lpp.
99. Kraulis V. Par iedzimto plānprātību Latvijā. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta Raksti*. Rīga, Veselības veicināšanas biedrības Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts, 1939, 52. lpp.
100. Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta pirmā atklātā sēde. *Tautas Labklājības Ministrijas Mēnešraksts*, 1939, Nr. 4, 305. lpp.
101. Kraulis V. Par iedzimto plānprātību Latvijā. *Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta Raksti*. Rīga, Veselības veicināšanas biedrības Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūts, 1939, 49. lpp.

102. Tautas dzīvā spēka pētīšanas institūta pirmā atklātā sēde. *Tautas Labklājības Ministrijas Mēnešraksts*, 1939, Nr. 4, 305. lpp.
103. Veselības veicināšanas biedrības darbība tautas veselības kopšanas laukā. *Ārsts. Latvijas Ārstu Biedrības Žurnāls*, 1939, Nr. 1, 63. lpp.
104. Krimbergs R., Prīmanis J. Medicīnas fakultāte 1919–1939. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa. Rīga, LU, 1939, 643. lpp.
105. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 42. lpp.
106. Arājs K. *Latviešu kauli... Atmiņas par anatomikumu un antropoloģijas ziedu laikiem Latvijā*. Rīga, RSU, 2005, 178. lpp.
107. Padomju Latvijas ārstu arodbiedrības darbība. *Padomju Latvijas Ārsts*, 1940, Nr. 1, 54.–59. lpp.
108. Kraulis V. Eigēnikas bioloģiskie pamati. *Nākotnes Spēks*, 1928, Nr. 4, 168. lpp.
109. LVVA, 7427. f., 13. apr., 862. l., 44. lpp.
110. Janaus A. Dr. med. Verners Kraulis. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 1944, Nr. 2, 141.–142. lpp.
111. Vīksna A. *Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte 1919–1950*. Rīga, LU, 2011, 398. lpp.

Summary

Verners Kraulis (1904-1944) was a Latvian psychiatrist, a pupil of professor Hermanis Buduls. V. Kraulis worked in the Department of Psychiatry in the University of Latvia and focused his scientific work mainly on psychiatric genetics, biochemistry and clinical research of schizophrenia treatment. He was one of the most influential figures in Latvian psychiatry and was also known abroad.

Keywords: *Verners Kraulis, history of psychiatry, Department of Psychiatry.*

Haralds Lūkins – panākumi un zaudējumi *Haralds Lūkins – Achievements and Losses*

Jānis Liepiņš

Zvārdes iela 26, Rīga, LV-1004

E-pasts: janis.liepins@tvnet.lv

Rakstā aplūkots ārsta un sabiedriskā darbinieka Haralda Lūkina darbs medicīnā, ko raksturo galvenokārt fitoterapija, un H. Lūkina darbība Rēriha biedrībā, tāpat viņa rīcība pirmajā padomju okupācijas gadā, veicot laikraksta „Jaunākās Ziņas” galvenā redaktora pienākumus un ļaujot sevi „ievēlēt” Tautas saeimā, kā arī H. Lūkina ārsta prakse vācu okupācijas gados Ugālē un pēckara gados līdz H. Lūkina apcietināšanai.

Atslēgvārdi: Haralds Lūkins, Rēriha biedrība, ārsta medicīniskā darbība, ārsta sabiedriskā darbība, neatkarīgās Latvijas gadi, abu okupāciju laiks.

Ārsti Lūkini ir plaši pazīstama dzimta [1], viņi visi krietni darbojušies medicīnā un ir cildināmas personas. Haralds Lūkins nodevies arī politiskai darbībai, ko daudzi vērtē negatīvi. Tālab pievērsos viņam, ievērojot, ka Rēriha biedrību, kuras dibinātājs bija Haralda tēvs Fēlikss Lūkins un kurā pats Haralds pēdējos gados bija biedrības sekretārs, Mariss Vētra grāmatā „Sestā kolonna” vērtējis ironiski un visai noraidoši [2]. Sabiedrībā cirkulējušās baumas par Rēriha biedrības kaitniecisku darbību Vētra nenoraida, tikai atjautīgi, atsaukdami uz Nacionālās operas direktoru Jēkabu Poruku, piekto kolonnu „transformē” par sesto kolonnu, ar to itin kā piesaistot operas nama arhitektūrai.

Rēriha biedrību, kas daudzu lūkojumā nebija tikai cēla skaistuma pielūdžēju kopa, nemanāmi, taču stingri vadījis Krievijas (PSRS) izlūkdienests. Fēlikss Lūkins (Haralda tēvs, Ivandes Kaijas vīrs) ir Rēriha biedrības oficiāls dibinātājs, tā reģistrēta 1930. gadā. Taču jaunākajā Latvijas enciklopēdijā par Rēriha biedrības sākumu minēts jau 1920. gads, kad to ar nosaukumu Meistaru loža iedibinājis Vladimirs Šibajevs, baltvācietes un Rīgas krieva dēls, dzimis 1898. gadā, ārzemju pasē reprezentēts kā *Shibayeff Vladimir*. Šibajevs bija PSRS izlūkdienesta darbinieks Sarkanā Krusta ierēdņa svārkos un, daudz pa pasauli braukādams, Londonā spējis Nikolaju Rērihu pievērst PSRS izlūkdienesta interesēm [3, 4, 5].

Par Rēriha biedrību un par Haraldu Lūkinu ļoti plašas ziņas gūstamas Riharda Rudzīša dienasgrāmatā, kas mašīnraksta versijā glabājas Nacionālās bibliotēkas Rokrakstu nodaļā [6]. Dzejnieka Rudzīša naivitāte reizēm bijusi gluži uz smagas psihozes robežas, tomēr viņa sniegtajiem faktiem var uzticēties. Ilgus gadus būdams biedrības priekšsēdis, saprotams, viņš pārredzēja visus notikumus, gan nemanīdams, ka daudzējādi biedrību vada sveši spēki. 1940. gadā, kad Krievijas vēstniecības pārstāvis Mihails Vetrovs „sirsnīgi” šķīrās no latviešu rērihiešiem, Rudzītis bija rezignācijā, bet viņam nebija ne mazākā dvēseles īgnuma. Tāds gan drusciņ Rudzīti

piemeklēja, kad okupācijas vara 1940. gada novembrī Rēriha biedrību slēdza [6]. Rudzītis ar vislielāko bijību izturējies pret rērihiešu ideologiem, pats būdams starp dedzīgākajiem darba vīriem un Rēriha ideju cildinātājiem.

Pilnīgi jānoraida presē un sarunās bieži dzirdētais apgalvojums, ka Nikolajs Rērihs cēlies no vikingsiem. Rēriha izcelšanos pētījis Ivars Silārs, kas atradis gleznotāja un filozofa dzimtas saknes. Nikolaja tēvs ir Paplakas barona Eduarda Ropa un muižas kalpotājas Šarlotes Šūšeles-Zušeles, arī vācietes, ārlaulības bērns. Savu Rēriha uzvārdu atvēlējis muižas pārvaldnieks. Edgara Andersona Latvju enciklopēdijā iespiestie materiāli par Rērihiem kā vikingu un zviedru pēctečiem ir skaidra fantāzija [7, 8].

Haralds Lūkins (1906–1991) Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāti beidzis 1931. gadā. Presē bieži paustās ziņas, ka viņš darbojies homeopātijā, nav patiesas, jo homeopātiju Latvijas Universitātē nemācīja. Iespējams, ka Haralda tēvs Fēlikss Lūkins ir nodarbojies arī ar homeopātiju, bet Haralda Lūkina metode bija galēnisko preparātu lietošana, pašam tos sagatavojot. Tā ir dēvējama par fitoterapiju [9].

R. Rudzīša dienasgrāmatā paustie cildinājumi Haraldam Lūkinam ir visādi saprotami, ievērojot ārstu lielos ziedojumus organizācijai. Kamēr citi maksā 10 latus (vai mazāk) kā biedra naudu mēnesī, Lūkins samaksā uzreiz par diviem gadiem, rēķinot mēnesī 30 latus.

R. Rudzīša dienasgrāmatā Haralds Lūkins figurē ļoti bieži un dažādos raksturojumos. Piemēram, 1938. gadā R. Rudzītis apraksta Veselības departamenta direktora Oskara Alka un LU privātdocenta Nikolaja Vētras uzbrukumus Lūkinam. Viņi apgalvojuši, ka Lūkina zāles ir vienkāršs ūdens, sajaukts ar spirtu, turklāt viņš tās gatavo pats, lai gan tikai aptiekām ir zāļu gatavošanas tiesības. R. Rudzītis aizrāda, ka, lietojot zāles gatavot pašam, slimnieks vairs nesaņemšot psihisko enerģiju, kas tik svarīga. Un R. Rudzītis arī bilst, ka redzējis H. Lūkinu ievācam augus, tos šķirojot, nevis vienkārši saplūcot [6]. O. Alks Daugavpilī oficiālas sanāksmes laikā H. Lūkinu nodēvējis par blēdi un šarlatānu. Tādēļ Ivande Kaija privātā vēstulē žēlojusies Kārlim Ulmanim [10].

Oskars Alks ir gan vērsies pret H. Lūkina metodēm, bet savā grāmatā „Mūžs viesuļu vērpetēs” Lūkinu nemaz nepiemin, redzams, strīdi par ārstniecības metodēm nav bijuši departamenta direktoram pārlieku nozīmīgi [11].

1938. gada 21. oktobra ierakstā R. Rudzītis uzsver, ka H. Lūkins ļoti pārslogots – tik lielā mērā, ka neesot laika lasīt grāmatas. Rēriha biedrības aktīviste Katrīna Draudziņa raksturojusi H. Lūkinu, ka viņš kļuvis strups pret pacientiem un pacientu skaits samazinājies. Tā paša gada 18./19. decembrī dienasgrāmatā atzīmēts, ka H. Lūkins ir nervozs par uzlikto ārkārtīgi lielo nodokli [6]. Nodoklis ir liecība, ka ienākumi bijuši lieli. H. Lūkins gan griezies Senātā ar lūgumu, lai nodokli atlaiž, bet paskaidrots, ka 1937. gada skaidrs ienākums bijis gandrīz 60 tūkstoši latu. Dažu dienu H. Lūkins bijis spiests pieņemt pat simt pacientus dienā. H. Lūkins Rēriha biedrībai bez lielas biedra naudas ziedojis arī 15 tūkstoš latu Nikolaja Rēriha monogrāfijas izdošanai [6].

Jo vairāk tuvojās 1940. gads, jo lielāku interesi par Rēriha biedrību izrāda PSRS vēstniecība, sevišķi tās darbinieks Mihails Vetrovs, piešķirdams krievu izdevumus un citādāk apdāvinādams biedrību [12]. Neapšaubāmi, PSRS vēstniecībai bija galvenā

nozīme H. Lūkina iecelšanā par laikraksta „Jaunākās Ziņas” galveno redaktoru. Avīzi H. Lūkins paraksta ar 1940. gada 27. jūniju [13]. Viņš palika avīzes galvenais redaktors līdz brīdim, kad avīzi pārdēvēja par „Padomju Latviju” un „Jaunāko Ziņu” redakciju pārņēma Kārlis Ozoliņš [14, 15].

R. Rudzītis dienasgrāmatā daudz vērības veltī H. Lūkina jaunajiem pienākumiem un cenšas ar savu publicistisko darbību atsaukties H. Lūkina prasībām. Prasībās tiek izvirzīta neatliekama vajadzība pēc rakstiem par Padomju Savienību. R. Rudzītis gan ķeras pie darba, bet savu rakstu par stahanoviešu kustību jaudā iespiest tikai tad, kad redaktors ir jau Kārlis Ozoliņš, tas ir, 10. augustā. Raksta nosaukums – „Tautas līdzdalība tehniskā jaunradīšanā” [15].

Anšlavs Eglītis grāmatā „Lielais mēmais” Haraldu Lūkinu raksturo kā ideālistiska sociālisma cīnītāju. Anšlavs Eglītis ar Lūkiniem iepazīties Goļicinā Pirmā pasaules kara laikā bēgļu gaitās, draudzējies ar abiem brāļiem un Ivaru Lūkinu vērtē kā aktīvi nacionāli noskaņotus [16]. Ivaru Lūkinu jau 1941. gadā iznīcināja krievu okupācijas vara. Sodīts Ivars Lūkins acīmredzot ir Krievijā, jo grāmatā „No NKVD līdz KGB” viņa vārds nav atrodams [17], viņš pieminēts izdevumā *These Names Accuse* [18].

Haralda Lūkina rīcību 1940. gadā nevar vērtēt citādi kā par lētticību – viņš iedomājās, ka okupācijas vara, drusciņ pārkārtojusi attiecības, ļaus latviešiem pašiem izšķirt lietas. Gan stāšanos redaktora amatā, gan „ievēlēšanu” Tautas saeimā var izskaidrot tikai ar politisku aklību un situācijas neizpratni. Tomēr ir arī dažs stingri nopeļams H. Lūkina solis. Vēl pirms okupācijas – neatkarīgās Latvijas pēdējos mēnešos – H. Lūkins piedalījās neglītā darbā – kopā ar Jāni (Ivanu) Blūmentālu izdeva „Literāras piezīmes” (krievu valodā), abi tās parakstīja kā redaktori. Tas ir žurnāls, kam tikai viens vienīgs numurs, veltīts padomju armijas varenības cildināšanai [19]. Par tāda izdevuma eksistenci nebūtu ne mazākās miņas, ja vien Jurijs Abizovs grāmatā „Bet tas izdots Rīgā” nebūtu žurnālu bibliografejis kā Rēriha biedrības apgāda „Uguns” izlaidumu [20]. Jānis (Ivans) Blūmentāls, spriežot pēc 1930. gadā izdotās laulības apliecības, ir Latvijas krievs, strādājis par noliktavas pārzini rūpnīcā „Varonis” [21].

Ģimenē, kurā māte (Ivande Kaija) bijusi viena no dedzīgākajām Latvijas neatkarības aizstāvētājām, Zelta fonda iedibinātāja, tuva Kārļa Ulmaņa palīdzē un kaismīga neatkarības idejas propagandētāja Latvijas laukos un pilsētās, ģimenē, kurā viens no dēliem (Ivars Lūkins) ir dedzīgs nacionālists, rasties krievu boļševisma atbalstītājam nemaz nav iespējams. Haralds Lūkins krievu okupācijas varas riteņos iekļuva negribēdams, kaut arī intensīvi darbojies krieviem tīkamas organizācijās – Rēriha biedrības – valdē, to bagātīgi pabalstīdams arī materiāli. Nepieļauju, ka viņš naudā biedrības vajadzībām ņēma no Mihaila Vetrova, lai gan šāds viedoklis ir pausts. Par Ivandi Kaiju Rakstniecības un mūzikas muzeja krātuvē ir nepublicēta Paulas Balodes monogrāfija, sarakstīta īsi pirms krievu okupācijas [22].

Nekrieviska un neboļševistiska orientācija Haraldam Lūkinam ļāva izvairīties no vācu okupācijas varas spaidiem. Pēc īsas paturēšanas cietumā H. Lūkins tika atbrīvots, un viņam norādīts Rīgu atstāt. H. Lūkins uzņēmās Ugāles lauku ārsta iecirkņa vadītāja pienākumus. Šis laiks literārā formā atspoguļots rakstu krājumā „Ventpils novada medicīnas vēsture” [23]. Ugāles doktorāta vēstures materiālus

apkopojusi gleznotāja Laimdota Junkara. H. Lūkinu viņa raksturo ar vairāku ugālnieču atstāstiem un vērojumiem. Gaidas Pūpolvalkas tāmnieku dialektā rakstītajās atmiņās H. Lūkins tēlots kā ārsts, kas pats devis visiem slimniekiem vienādas zāles, dzidras kā ūdenslāse. Pie viņa galda stāvējis liels grozs, pilns ar mazām pudelītēm. Pieņemšanas laikā ārsts tikai pastiepis roku, satvēris pudelīti un iedevis to pacientam, vienalga, vai viņš slimojis ar vējbakām vai plaušu karsoni. Atšķīries vienīgi pilienu skaits, kas katram jādzēr.

Kara izskaņā H. Lūkins 1944. gada beigās un 1945. gada sākumā īsu laiku strādājis Ventspilī [24]. Pēc filtrācijas laika atgriezies Rīgā, papriekš strādādams par skolas ārstu, vēlāk apkalpodams savus pacientus, kas pakāpeniski atgriezās pie viņa. H. Lūkins turpināja to pašu galēnisko preparātu lietošanu, paplašinot izvilumus ar Tālo Austrumu augiem [25].

Lai gan Rēriha biedrība jau pirmajā krievu okupācijas gadā tika slēgta, tās kods turējās kopā un turpināja interesēties par ezoteriskiem tematiem. Pirms Rēriha biedrības slēgšanas aktīvi bijuši kādi četrdesmit biedri. Spriežot pēc biedrības viesu grāmatas, Rēriha biedrības priekšlasījumus apmeklējuši arī citi interesenti: Rutku Tēvs, Mirdza Bendrupe, Indriķis Zeberīņš, Voldemārs Jākobsons, Jūlijs Vecozols, Jānis Siliņš, Pauls Kundziņš, Nikolajs Kūlainis, Kārlis Baumanis [26]. Daudzo tēlotājas mākslas pārstāvju klātieņi skaidrojama ar viņu interesi mazāk par Rēriha filozofiskajiem uzskatiem, bet galvenokārt par viņa veikumu glezniecībā. Biedrībai krievu okupācijas sākumā bija piecdesmit trīs Nikolaja Rēriha gleznas (desmit Svjatoslava Rēriha darbi), tās H. Lūkins kā biedrības pārstāvis 1941. gada 27. janvārī nodeva LPSR Mākslas lietu pārvaldes priekšniekam R. Pinnim, pieņemšanas aktu parakstīja V. Piesis. 1938. gada novembrī Nikolaja Rēriha glezna „Himalaji” dāvināta Kārlim Ulmanim. Prezidents gan dāvinātājus pašus nav pieņēmis, aizbildinādams ar aizņemtību, bet gleznu nav atraidījis. R. Rudzītis dienasgrāmatā ieraksta: „Kaut viņš apzinātos, ka tā nav vienkārša dāvana, bet svētība!” Glezna Ulmanim pasniegta ar N. Rēriha atļauju, daļēji pēc viņa ierosinājuma [6]. Vācu okupācijas gados vairākas Rēriha gleznas bijušas biedrības aktīvistu, arī H. Lūkina ziņā, par ko uzrādīta sūdzība krimināllietā [27].

R. Rudzītis arestēts 1948. gada 28. maijā, bet viņa krimināllietas Latvijā nav. Redzams, iztaujājāmie temati bijuši īpaši slēpjami, ievērojot R. Rudzīša saites ar V. Šibajevu. Literatūras vēsturniece Astrīda Aļķe vēstulē man paskaidro, ka no R. Rudzīša meitas Guntas Rudzītes viņai kļuvis zināms V. Šibajeva vēstuļu liktenis: tās visas konfiscētas jau kratīšanā un nav atdotas.

Tam, kas sarakstīts krimināllietās, maz var uzticēties, kaut arī katrā lappusē ir tiesājamā paraksts. Piemēram, literātes Ineses Veides tēvs Paulis Jansons ir nošauts jau 1942. gada 7. martā, bet meita 1959. gadā saņēma izziņu, ka tēvs 1944. gadā miris ar plaušu karsoni. Par to I. Veide raksta grāmatā „Skaudrajos laikmetu griežos” [28]. Vai var ticēt visam, kas safabricēts H. Lūkina krimināllietā, tāpat jāšaubās. H. Lūkinam krimināllietā ir kopīga ar trīspadsmit citām personām. Vairāku sējumu lietas pirmā persona ir Katrīna Draudziņa, H. Lūkins šai lietā ir otrais [27]. H. Lūkinu apcietināja 1949. gadā ceļā uz Taškentu [25].

Galvenais apvainojums ir par aizliegtas teozofu organizācijas uzturēšanu un sanāsmēs rīkotām pretpadomju pārrunām. Arī kratīšanās atrastās teozofu grāmatas

esot pieskaitāmas pretpadomju literatūrai. Vaina tāpat meklēta N. Rēriha gleznu glabāšanā, lai gan likvidētās biedrības priekšsēdim R. Rudzītīm vācu okupācijas laikā gleznas atdotas un R. Rudzītis H. Lūkinu izraudzījies par gleznu glabātāju un viņu tam pilnvarojis. Netiek īpaši uzsvērts, bet manāms, ka padomju tiesu darbiniekus uztraukusi H. Lūkina sazināšanās ar Helēnu Rērihu 1946. gadā. Katra lūkošanās pāri PSRS dzelzs robežai likās bīstama un apkarojama. H. Lūkinam pārņemts, ka viņš, būdams Tautas saeimas loceklis, nav evakuējies uz Krieviju. Smieklīgi, ka H. Lūkinam gluži kā vaina tiek uzrādīta strādāšana padomju garā transformētajās „Jaunākajās Ziņās” 1940. gadā.

Prokurors H. Lūkinam prasīja divdesmit piecu gadu apcietinājumu. Tik ilgi H. Lūkinam Galējos Ziemeļos tomēr nebija jāuzturas, jo 1957. gadā viņš tika atbrīvots [25].

Haralds Lūkins, priekšzīmīgā ģimenē audzis, izglītojies latviskās skolās, guvis teicamu izglītību – ar visu to viņam bijusi ieska pēc svešu tautu dzīvesziņas, pēc krieviskām idejām, itin kā krievu imperiālisma pamata tendence – citu tautu pārkrievošana – H. Lūkinam būtu bijusi nezināma. Visa kalpošana svešai varai bijusi bez kādas jēgas: H. Lūkinam bija jāpārcieš visi tie paši pazemojumi, kas bija nolemti krievu okupācijas pretiniekiem.

VĒRES

1. Vīksna A. Ārstu saraksts. *Latvijas Ārsti*, 1991.
2. Vētra M. *Sestā kolonna*. Rīga, 1993, 104.–105. lpp.
3. *Latvijas izlūkdienesti 1914–1940*. Rīga, 2001, 134. lpp.
4. *Latvijas enciklopēdija*. Rīga, 2002–2009.
5. *Ogoņok* (krievu val.). 1995, 34, 68.–72. lpp.
6. Rudzītis R. *Dienasgrāmata*. LNB R. Rudzīša fonds. A 122. Nr. 12.
7. *Latvju enciklopēdija*. Linkolna, 1962–1982.
8. *Latvijas Arhīvi*, 2006, 1, 42.–47. lpp.
9. Vīksna A. *Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte 1919–1950*. Rīga, 2011, 478. lpp.
10. LVVA, 5969. f., 386. l.
11. Alks O. *Mūžs viesuļu vērpētēs*. Rīga, 2001, 184 lpp.
12. LVVA, 1747. f., 460. l.
13. *Jaunākās Ziņas*, 1940, 27. jūn.
14. *Jaunākās Ziņas*, 1940, 9. aug.
15. *Padomju Latvija*, 1940, 10. aug.
16. Egļītis A. *Lielais mēmais*. Bruklina, 1972, 26.–35. lpp.
17. *No NKVD līdz KGB*. Rīga, 1999.
18. *These Names Accuse*. Stokholma, 1982, 259. lpp.
19. *Literāras piezīmes* (krievu val.). Rīga, 1940, 176. lpp.
20. Abizovs J. *Bet tas izdots Rīgā 1918–1940*. (krievu val.). Maskava, 2006, 359. lpp.
21. LVVA, 7427. f., 5548. l.
22. Balode P. *Ivande Kaija un viņas laiks*. Manuskripts. Rakstniecības un mūzikas muzeja krātuve.
23. *Ventspils novada medicīnas vēsture*. Rīga, 2011, 397.–412. lpp.

24. Turpat, 65. lpp.
25. *Latvijas Ārsti*, 2012, 3, 64.–65. lpp.
26. LVVA, 1747. f., 459. l.
27. LVA, 1986. f., Nr. 2, P-2958. l.
28. Veide I. *Skaudrajos laikmetu griežos*. Rīga, 2006, 89.–90. lpp.

Summary

The article depicts the work of Mr. Haralds Lūkins – a doctor and public figure – in the field of medicine, distinctive above all by his work in phytotherapy, and H.Lūkins engagement in the Roerich Society, likewise – his activity in the newspaper “Jaunākās Ziņas” (“The Latest News”) and LPSR Saeima (the parliament of the Latvian Soviet Socialist Republic) during the first year of the Russian occupation, doctor’s practice in Ugāle during the years of the German occupation, and post-war medical performance, as well as his detention.

Keywords: *Haralds Lūkins, Roerich Society, doctor’s medical performance, doctor’s public activity, the period of independent Latvia, the period of both occupations.*

**Profesora Voldemāra Langenfelda ieguldījums
augstāko augu sistemātikā**
*The Contribution of Professor Voldemar Langenfelds into
the Systematics of the Higher Plants*

Arturs Mauriņš

Līvzemes 6, Salaspils, LV-2121
E-pasts: Arka80@inbox.lv

V. Langenfelds (1923–2007) – botāniķis un dārzkopis, savu zinātnieka darbību veltījis *Malus* (ābeļu) ģints izpētei. Pēc viņa veiktās revīzijas, ģintī ir 35 sugas, kur ietilpst 6 sekcijas, 22 varietātes, 13 formas, 86 kultivāri (dekoratīvās šķirnes), 22 hibrīdās sugas un 1 kultivārais komplekss – mājas ābele (*M. domestica* Borkh.). V. Langenfelds aprakstījis jaunu sugu zinātnē – *M. kaspiriensis* Langenf., divas sekcijas un 4 iekšsugas taksonus. *Malus* ģints sistēmu viņš veido uz evolūcijas bāzes, filoģenētiski arhaiskākas ir *Sect. Docyniopsis* Langenf., ar 4 sugām un *sect. Eriolobus* Langenf. *Malus* ģints parādījusies krīta periodā Dienvidaustrumāzijā, tās senči ir līdzīgi *Docynia* Decne ģints sugām. Pētījumu rezultātus V. Langenfelds apkopojis monogrāfijā „Ābele: Morfoloģiskā evolūcija, filoģenija, ģeogrāfija, sistemātika” un vairāk nekā simts citās publikācijās. Viņš uzrakstījis arī pagaidām vienīgo mācību grāmatu augstāko augu sistemātikā un sagatavojis jaunu sistemātiku.

Atslēgvārdi: Latvijas botāniķi, *Malus* sistēma, ābeļu morfoloģiskā evolūcija, ābeļu filoģenija.

Voldemārs Langenfelds dzimis 1923. gada 6. augustā Zemgales līdzenuma Dobeles apriņķa Auru pagastā jaunsaimnieka ģimenē. Viņa tēvs Teodors saņēmis jaunsaimniecību kā Brīvības cīņu dalībnieks. Pēc vietējās pagastskolas beigšanas tālākais izglītības ceļš Voldemāru veda uz Bulduru dārzkopības skolu. Mācības pārtrauca karš. No mobilizācijas vācu armijā vai palīgdienestā izdevās izvairīties, bet ne no Sarkanās armijas, kurā viņu iesauca 1944. gada rudenī. Pēc īslaicīgas apmācības viņu kopā ar citiem Zemgales zēniem nosūtīja uz Baltkrievijas fronti. Prettanku lielgabala apkalpē viņš piedalījās kaujās Polijā un Vācijā.

Pēc demobilizācijas no padomju armijas 1947. gadā V. Langenfelds pabeidza Bulduru dārzkopības tehnikumu (bijušo dārzkopības skolu) un sāka strādāt par dārznieku Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas mācību saimniecībā un neklātienē studēja Rīgas Pedagoģiskajā institūtā. Pēdējā kursā Voldemārs pieņēma Bulduru dārzkopības tehnikuma piedāvāto botānikas skolotāja vietu. Tā sāka veidoties viņa personības radošā simbioze: botāniķis – pedagogs – dārzkopis. 1955. gadā, pabeidzis Rīgas Pedagoģiskā institūta Dabaszinātņu fakultāti, V. Langenfelds sāka gatavoties iestājpārbaudījumiem aspirantūrā.

1957. gadā pēc spīdošas konkursa eksāmenu nokārtošanas V. Langenfeldu uzņēma PSRS Zinātņu akadēmijas V. Komarova Botānikas institūta aspirantūrā. Sekoja trīs gadi saspringta zinātnes mācekļa darba pasauleslaveni zinātnieku sabiedrībā.

Jāatceras, ka Pēterburga kopš Pētera I laika līdz 1918. gadam bija Krievijas impērijas galvaspilsēta, aristokrātiska savā uzbūvē un garā. Neņemot vērā masu represijas un Otrā pasaules kara blokādi, vairums Botānikas institūta vadošo zinātnieku nebija nākuši „no spīlarkla”, bet pirms revolūcijas bija mācījušies klasiskajā ģimnāzijā, studējuši pie patiesiem gara aristokrātiem. Pat neilgi uzturoties šajā institūtā, varēja just pamatīgumu un perfektumu, kaut arī telpas bija vecas un tajās valdīja saspiesība. V. Langenfelds centās izmantot visas piedāvātās iespējas un apguva dažādas botānikas zinātnes disciplīnas ne tikai savā augu sistemātikas specializācijā, bet arī blakus nozarēs, tādās kā palinoloģija, evolucionārā morfoloģija, paleobotānika, karioloģija u. c. Viņam disertācijas tēma bija skaidra jau pirms iestāšanās aspirantūrā – protams, tikai sirdsmīļā ābele! Zinātniskās padomes locekļi gan pabrīnījās par disertanta drosmi izvēlēties tik sarežģītu ģinti. Pirmais zinātniskais vadītājs prof. S. Juzepčuks pirms kara bija apstrādājis šo ģinti „PSRS florai” un ļoti labi apzinājās izvēlētais tēmas grūtības. Pēc profesora Juzepčuka pēkšņās nāves disertācijas darba vadīšanu uzņēmās institūta direktors akadēmiķis Aleksandrs Fjodorovs. Līdz disertācijas aizstāvēšanai V. Langenfelds Latvijā publicēja monogrāfiju „Latvijas PSR ābeļu sugas” [1].

Pēc aspirantūras beigšanas 1960. gada rudenī V. Langenfelds pieņēma Latvijas universitātes Bioloģijas fakultātes piedāvājumu un sāka pasniedzēja gaitas Botānikas katedrā. Viņš pasniedza pamatkursus – augstāko augu sistemātiku un augu morfoloģiju, gatavoja mācību līdzekļus. Pēc gada PSRS ZA Botānikas institūtā sekmīgi aizstāvēja disertāciju bioloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai. Līdztekus intensīvajam pedagoģiskajam darbam V. Langenfelds neatlaidīgi turpināja zinātniskos pētījumus. Ar botānikas specializācijas studentu grupu viņš brauca mācību ekspedīcijā uz Vidusāziju un Kaukāzu. Lauka pētījumos pagāja arī atvaļinājumi. Sākumā tie bija PSRS floras ziņā bagātākie reģioni, tad Eiropa, Austrumāzija, Ziemeļamerika. Izbraukt bez uzraudzības ļāva tikai uz sociālistiskajām valstīm. Taču Botānikas institūts drīkstēja pasūtīt herbārija materiālu arī no kapitālistiskajām valstīm. Savas aspirantūras institūta herbāriju, kur bija savākts materiāls no visas pasaules, V. Langenfelds izmantoja pilnībā, kā arī 31 lielāko Padomju Savienības botānisko iestāžu herbārijus. Ārzemju materiāli saņemti no Kju Britu muzeja, Kalkutas Centrālā nacionālā herbārija, Arnolda arborētuma herbārija (ASV), Ženēvas Botāniskā dārza herbārija, Tokijas Meža botānikas institūta un vēl 21 botānikas iestādes. Bagātīgu informāciju dažādās valodās V. Langenfelds atrada botāniskajā un dārzkopības literatūrā.

Ābele ir ieviesta kultūrā jau pirms mūsu ēras, arī savvaļas sugas pētītas vairākus gadsimtus. Kur palikušas neatrisinātas problēmas? Ļoti strīdīga ir daļas kultūršķirņu izcelsme. Pasaulē pašreiz ir ap 10 000 šķirņu, daudzas no tām radušās hibridizācijas rezultātā, nereti krustoti divu un pat vairāku sugu pārstāvji. Kultūršķirņu sējeņi pārgājuši savvaļā un sajukuši ar vietējām savvaļas sugām, kuras jau pašas par sevi ir diezgan variablas. Botāniķi, kas strādājuši ar ābeļu ģinti, vairāk uzmanības pievērsuši savam reģionam, dažkārt hibrīdās formas aprakstītas kā savvaļas sugas, bet citu reģionu sugas – kā pasugas vai varietātes. Arī ābeļu ģints sugu kopskaits dažādu autoru darbos pat vairākkārt atšķiras. Dažādu autoru darbos sugas aprakstītas dažādā līmenī, dažkārt pazīmes, kas nepieciešamas sugu filogēnēzes (evolucionārās radniecības) noskaidrošanai, izpaliek. Šīs un citas ģints sistemātikas grūtības tika pārvarētas, un 1971. gadā aizstāvēta bioloģijas zinātņu doktora disertācija „Malus Mill. ģints: sistemātika, ģeogrāfija, filogēnija”.

Pēc vienotas metodikas, atbilstoši Starptautiskā botāniskās nomenklatūras kodeksa jaunākās redakcijas prasībām, V. Langenfelds izanalizējis un sintētiski apkopojis milzīgu pretrunīgu materiālu par strīdīgo ābeļu ģinti. Rezultāts patiesi izrādījās grandiozs: savvaļas taksoni kopā ar daudzajiem kultivāriem loģiski izvietojās vienotā sistēmā. Pierādīts, ka ģintī ir 35 savvaļas sugas, kas sagrupētas 6 sekcijās un 11 sērijās (rindās). Deviņas sugas izrādījušās sevišķi polimorfas (morfoloģiski daudzveidīgas) ar daudziem iekšsugas taksoniem – pasugām, varietātēm, formām. Pavisam aprakstītas 4 pasugas, 22 varietātes, 13 formas un 86 kultivāri (dekoratīvās šķirnes). Kopumā ābeļu ģintī ir 180 iekšsugas taksoni. Bez autohtoniem (vietējās savvaļas sugas) aprakstīti sugas rangā 22 hibrīdie kompleksi un 1 kultivārais (mājas ābele) komplekss [2].

Personīgi V. Landenfelda vārds zinātnē saistās ar jaunu sugu – Kašmiras ābeli (*Malus kaspiriesis* Langenf.). Suga ir aprakstīta kā bumbiere, aug Ziemeļindijā, Rietumu Himalaju kalnu nogāzēs 1,5 līdz 3,5 km augstumā. Tas ir līdz 10 m augsts koks ar prāvām lapām (līdz 9 cm garas), lieliem (līdz 5 cm diametrā) ziediem un palieliem (ap 4 cm diametrā) dzelteniem augļiem. Pētot sava skolotāja S. Juzepčuka aprakstīto austrumu ābeli (*M. orientalis* Juz.), kas izplatīta Kaukāza un Irānas kalnos, V. Langenfelds atklājis un aprakstījis vienu pasugu – subsp. *turkmenorum* Langenf. un vienu varietāti – var. *montana* Langenf. Viņš vienlaikus atklājis, ka citi autori šos iekšsugas taksonus aprakstījuši patstāvīgas sugas rangā.

Sevišķu uzmanību V. Langenfelds pievērša tām sugu pazīmēm, kas var raksturot sugu filoģenētisko vecumu, evolucionāro radniecības pakāpi. Arhaiskākās sugas viņš apvienojis divās sekcijās – sect. *Docyniosis* Langenf. ar četrām sugām un sect. *Eriolobus* Langenf. ar vienu sugu – *M. trilobata* C. K. Schneid. Senāko ābeļu fosiliju materiāls ir diezgan trūcīgs, tāpēc V. Langenfelds tik lielu nozīmi piešķir tagadējo sugu pazīmēm, kas var raksturot to evolūcijas līmeni. Pēc viņa pētījumiem iznāk, ka pirmās ābeles krīta periodā bijuši lieli (20–25 m) mūžzaļi koki. Domājams, ka tām bijis kopējs sencis ar *Docynia*, *Pyrus* un *Cydonia* ģintīm. Vissenākās ābeles nav saglabājušās ne dzīvā, ne fosilā veidā. Pat tagadējās arhaiskākās sugas jau ir ilgstošas evolūcijas procesa rezultāts. Ābeļu plaša izplatība un relatīvi ātrā evolūcija terciāra periodā sakrīta ar Pasaules okeāna intensīvu transgresiju – Tetisas jūras un Eirāzijas kalnu (Pireneju, Alpu, Kaukāza, Tjanšana, Himalaju, Rietumķīnas) veidošanos. Lielākā *Malus* ģints areāla daļa no mitrā tropu un subtropu klimata nonāca mērenos vai arīdos (sausos) apstākļos. Paceļoties kalniem, notika ģints areāla disjunktija, tas saskaldījās. V. Langenfelds kā piemēru min *Malus* sekcijas (īsto ābeļu) kādreiz kopējā areāla saskaldīšanos. Tagad ir izveidojušies pieci vairāk vai mazāk izolēti reģioni: Ķīnas – ar sugu *M. asiatica*; Himalaju – ar sugām *M. kaspiriensis*, *M. chitralensis* un *M. nuristanica*; Vidusāzijas – ar sugām *M. sieversii* ar varietātēm *hissarica* un *kirghisarum*; Kaukāza – ar sugu *M. orientalis* un tās pasugām *montana* un *turkmenorum*, Eiropas – ar sugām *M. sylvestris* un *M. praecox*.

Kalnu pacelšanās un reljefa veidošanās terciāra un kvartāra laikmetu mijā, kā arī klimata kontrastainības palielināšanās sekmēja mutāciju biežuma pieaugumu. Šādi apstākļi aizkavēja dažu koka struktūrelementu attīstību, tas rosināja neotēniju, vairošanos agrākās attīstības stadijās. Kalni nodrošināja sugas populāciju izolāciju un diverģenci – būtiskus jaunu sugu veidošanās faktoros. No ziemeļu un augstkalnu populācijām radās mērenā klimata sugas.

V. Langenfelds nācis pie slēdziena, ka jau terciārā periodā, bet, iespējams, pat agrāk, ābeles ģints sākotnējā evolūcijā iezīmējās pamati trim filoģenēzes zariem: trīsdaivu pūkainās, docinijveidīgās un pīlādžveidīgās ābeles. *Trīsdaivu pūkainā ābele* (sekcija Eriolobus) mūsdienās pārstāvēta ar vienu endēmisku sugu – trīsdaivu ābeli (*M. trilobata*), areāls ļoti šaurs, galvenokārt Libānā, nedaudz sastopama Grieķijā un Bulgārijā, ļoti reti Turcijā un Izraēlā. Sugas evolucionāri arhaiskās pazīmes liecina par tās ļoti seno izcelsmi. *Docinijveida ābeles* (sekcija Docyniopsis) saglabājušās kā endēmas sugas Dienvidaustrumu Āzijā. Pēc reproduktīvo orgānu uzbūves tās ir tikpat evolucionāri primitīvas kā iepriekš minētā suga, sevišķi *M. laosensis* un *M. formosana*. Nedaudz evolucionāri progresīvākas ir *M. tschonoskii* (Japāna) un *M. sikkimensis* (Himalaji). Pirmā no tām pēc savām pazīmēm jau tuvojas sekcijai Chioromeles, bet otrā – sekcijai Gymnomeles un sekcijai Malus. *Pīlādžveidīgās ābeles* (sekcija Sorbomalus) ir evolucionāri arhaiskas, radušās terciārajā periodā un plaši izplatījušās Centrālāzijā un Austrumāzijā līdz Vidusjūras reģionam un Ziemeļamerikā. Tās ir gan mezofīli (mitrumu mīloši) koki, gan kserofītiski (sausumizturīgi) krūmi. Visas tagadējās pīlādžveida ābeles V. Langenfelds iedalījis četrās grupās. *Juņņanas ābeles* (sērija Yunnanensis) – koki ar izteiktu vienu stumbru, veselām vai daivainām lapām, ar virkni evolucionāri progresīvāku, kā arī arhaisku pazīmju. Sugas: *M. ambrophila*, *M. yunnanensis*, *M. honanensis*. *Gansujas ābeles* (sērija Kansuensis) – zemi krūmveida koki. Ļoti polimorfās sugas: *M. kansuensis*, *M. toringoides*, *M. transitoria*, *M. centralasiatica* un *M. komarovii*. *Toringo ābeles* (sērija Toringonae) – zemi krūmveida koki vai krūmi, evolucionāri visarhaiskākā grupa. Sugas: *M. toringo* un *M. t.* var. *sargentii*. *Brūnganās ābeles* (sērija Fuscae) pārstāvētas ar vienu Ziemeļamerikas endēmu sugu *M. fusca*.

Tālākā ābeļu filoģenēzes zaru veidošanās noritēja antropogēnajā (kvartāra) laikmetā, pielāgojoties jau bargākiem apstākļiem nekā terciārajā periodā. Līdztekus jaunu struktūru veidošanās procesam notika arī dažu struktūru reducēšanās, vienkāršošanās. Jau terciārā laikmeta beigās Himalajos sāka veidoties divi jauni ābeļu filoģenēzes zari – sīkaugļainās ogu ābeles (sekcija Gymnomeles), kurās sēklas izplatīja putni, un lielaugļainās īstās ābeles (sekcija Malus), kuras izplatīja sauszemes dzīvnieki. Mūsdienu lielaugļainās ābeles ir intensīva evolūcijas procesa rezultāts. Pie senākajām sugām pieder mezofīlā kirgīzu ābele (*M. kirghisorum*), kas saglabājusies Vidusāzijā, kur tā aug upju ielejās un kalnu ziemeļu nogāzēs kopā ar reliktajiem valriekstu mežiem. Arhaiskas pazīmes ir arī Kaukāza (austrumu) ābelei (*M. orientalis*), taču tai ir izteiktas pazīmes, kas raksturīgas kserofitizācijas procesam. Vairums sekcijas sugu ir mērenā klimata bargo apstākļu dabiskās izlases produkts. Šajā pēdējā posmā strauji pieaug antropogēnā faktora ietekme. Tāds īsumā ir V. Langenfelda ieskats ābeļu ģints evolūcijā [3].

Pētniecības darbs padomju augstskolā bija „dienas otrās puses” uzdevums, pareizāk, zinātnieki to veica savā brīvajā laikā. Pozitīvais aspekts – pētniecības darbu mazāk kontrolēja. Uzmanības centrā bija mācību darbs, ko konsekventi nesauca par studijām. Nepārspīlējot var sacīt, ka profesors V. Langenfelds bija izcils pedagogs. Katrs, pat sīks studenta panākums nepalika neatzīmēts. Recenzējot kursa darbus, viņš tik smalkjūtīgi runājis par kļūdām, ka pat kritika, pēc kolēģu teiktā, izklausījies pēc uzslavas.

Jau ar pirmo mācību gadu viņš neatlaidīgi strādāja, rakstīdams mācību grāmatu augstāko augu sistemātikā. Pusgadsimta laikā, kamēr pastāvēja LU Botānikas (pirms kara – Sistemātiskās botānikas) katedra, augstāko augu sistemātikas mācību grāmatas latviešu valodā nebija. Bija izcili profesori un docenti, kas lasīja attiecīgo kursu, bet izmantoja mācību grāmatas citās valodās. Iespējams, mācību grāmatas latviešu valodā nebija tāpēc, ka docētāji savu zinātnisko darbu veica citās botānikas nozarēs (galvenokārt floristikā). Profesors V. Langenfelds zinātnisko darbu veica augu sistemātikā. Šādu mācību grāmatu viņš varēja uzrakstīt viens pats, bet smalkjūtīgi pieaicināja kolēģi Gaidu Ābeli un tolaik jau pensionāri Emīliju Ozoliņu, kas kādreiz pasniedza šo kursu. Mācību grāmata iznāca 1973. gadā [4]. Šo grāmatu izmanto arī citās Latvijas augstskolās, to ir augstu novērtējuši ārzemju kolēģi. Četrdesmit gadu laikā nekā labāks nav izdots.

Četrdesmit darba gados viņš studentiem ne tikai radīja interesi par sistemātiku, bet arī mācīja atrast un aprakstīt zinātnē jaunas sugas. Šo prasmī viens otrs jau licis lietā. Sevišķi izceļas viņa skolnieks Dr. biol. Arnis Seisums, kas ekspedīcijās ar zviedru botāniķiem Mazāzijā (Irānā un Turcijā) ir atklājis un aprakstījis pāri par simts sugu. Skolotājs dzīvo savos skolniekos.

Diemžēl skolotāju pieveica nežēlīga slimība. Profesors Voldemārs Langenfelds mira 2007. gada 15. jūlijā. Bet pēc viņa ir palikuši skolnieki botāniķi un vairāk nekā simt divdesmit publikācijas [5], sevišķi zinātniskā monogrāfija par sarežģītu ģinti. Šedevrs, kas ne tikai informē, bet arī māca.

VĒRES

1. Langenfelds V. *Latvijas PSR ābeļu sugas*. R., Latv. PSR ZA izd-ba, 1961.
2. Лангенфельд. *Яблоня: Морфологическая эволюция, филогения, систематика*. Рига, Зинатне, 1991.
3. Langenfeld W. Die Evolution der Gattung Malus Mill. In: *Wissensch. Ztschr. Univ. Rostock*. 1971, Hf. 1, S. 49–51.
4. Langenfelds V., Ozoliņa E., Ābele G. *Augstāko augu sistemātika*. R., Zvaigzne, 1973.
5. *Profesors Voldemārs Langenfelds. Personālais bibliogrāfiskais saraksts*. R., LVU, 1983.

Summary

V. Langenfelds (1923-2007), botanist and gardener, has devoted his scientific investigations to Malus (apples) genus investigation. According to his survey, there are 35 species in the genus, subdivided into 9 sections, 22 varieties, 13 forms, 86 cultivars (decorative species), 22 hybrid species and one cultivar complex – which is domestic apple (M.domestica Borkh.) and its most widespread species.

V. Langenfelds has described a new species: two sections and 4 lower taxa. M.kaspiriensis Langenf., Malus genus system is created on the evolution bases. More archaic are Sect. Docyniopsis Langenf. with 4 species and sect. Eriolobus Langenf. Malus genus has appeared in the Cretaceous period in South – East Asia about 70 million years ago. Its ancestors resemble the species of Docynia Decne. The results of the investigations have been summarized in his monograph „Apple: Morphological Evolution, Phylogeny, Geography, Systematics” and more than 100 other publications. He has written also the only text – book in systematization of plants.

Keywords: *Latvian botanists, Malus system, evolution of apples, phylogeny of apples.*

Latvijas Universitātē izmantotā mācību literatūra pedagoģijā (1919. gads – 20./21. gs. mija) *Pedagogical Literature at the University of Latvia (1919 to the turn of the 21st c.)*

Iveta Ozola

Latvijas Universitātes Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1084
E-pasts: iveta.ozolal@gmail.com

Analizējot Latvijas Universitātē skolotāju izglītībā izmantoto mācību literatūru pedagoģijā, rakstā ieskicēta pedagoģijas zinātnes attīstība Latvijā – parādīts, kā vēsturiskās situācijas un varas maiņas iespaidā pedagoģiju, kas sākotnēji attīstījies humanitārās vai garazinātņu tradīcijās, nomainīja uz sociālo teoriju bāzes balstītā marksisma–ļeņinisma pedagoģija, kā arī atklāta sociokulturālo notikumu ietekme uz skolotāju sagatavošanā izmantoto mācību literatūru pedagoģijā laika posmā no 1919. gada līdz 20./21. gadsimta mijai.

Atslēgvārdi: skolotāju sagatavošana, mācību programmas pedagoģijā, mācību literatūra pedagoģijā.

Pedagoģijas zinātnes izveidošanās Latvijā tiek cieši saistīta ar Latvijas Universitātes nodibināšanu, kur pirmoreiz pedagoģija Latvijas teritorijā tika docēta akadēmiskā līmenī [1]. Pedagoģijas zināšanu apgušanai bija nepieciešama mācību literatūra, kas mūsdienās ir kļuvusi par nozīmīgu vēstures avotu. Pedagoģijas docēšanai un mācībspēkiem, kā arī skolotāju sagatavošanai Latvijas Universitātē ir veltīti vairāki pētījumi [2], taču pedagoģijas kursa docēšanā LU izmantotā mācību literatūra līdz šim ir maz pēfīta. Tomēr šis svarīgais avots atklāj gan laikmeta būtiskākās pedagoģiskās nostādnes, gan arī dažādu strāvojumu un virzienu ietekmi Latvijas izglītības laukā. Mācību literatūra ir liecība arī tam, cik svarīgu lomu skolotāju sagatavošanai ir piešķīrusi valdošā vara – tā kā audzināšanas uzdevums ir iepriekšējo paaudžu uzkrāto kultūras vērtību, zināšanu un pieredzes nodošana nākamajām paaudzēm, valdošajai varai vienmēr ir bijis svarīgi, lai nākamajām paaudzēm tiktu nodota „pareizā” pieredze un zināšanas. Par to liecina arī pedagoģijas kursu programmu un mācību literatūras maiņa, kas vērsta uz to, lai nākamo paaudžu audzinātāji būtu apguvuši attiecīgās varas pasaules uzskatam atbilstošu pedagoģisko pārlicību.

Par mācību literatūru šajā pētījumā sauktas grāmatas, kas minētas mācību iestāžu pedagoģijas programmās vai citās liecībās, kuras apstiprina šo grāmatu izmantošanu studiju procesā LU. Mācību literatūras analīzei plašākā kontekstā kā avoti izmantoti Filoloģijas un filozofijas fakultātes Pedagoģijas nodaļas (1919–1944), Pedagoģijas katedras, kopš 1948. gada – Pedagoģijas un psiholoģijas katedras, un

kopš 1996. gada – Pedagoģijas un psiholoģijas institūta pedagoģijas kursa programmas [3], Pedagoģijas un psiholoģijas katedras sēžu protokoli [4], kā arī atskaites par Latvijas Universitātes darbību [5].

Starpkaru periodā skolotāju sagatavošanā Latvijas Universitātē izmantotā mācību literatūra pedagoģijā

Pedagoģijas docēšana akadēmiskā līmenī Latvijā sākās līdz ar Latvijas Universitātes (no dibināšanas brīža līdz 1922. gadam – Latvijas Augstskolas) [6] nodibināšanu 1919. gadā, kad Filoloģijas un filozofijas fakultātes (no 1919. gada līdz 1920. gada 18. septembrim Valodnieciski – filozofiskās fakultātes) Pedagoģijas nodaļā sāka gatavot skolotājus. Jau 1919. gada 1. oktobrī, tātad tikai trīs dienas pēc Universitātes svinīgā atklāšanas akta 1919. gada 28. septembrī, fakultātes dekāns profesors Kārlis Kundziņš nolasīja pirmo lekciju pedagoģijā [7].

Veidojot Latvijas Universitāti kā klasiska tipa universitāti, fakultātes un studiju virzienus, kuri pirms tam Latvijā nebija pārstāvēti, vajadzēja veidot no pašiem pamatiem. Tas attiecās uz medicīnu, tieslietām, teoloģiju un filozofiju [8], daļēji arī uz pedagoģiju – lai gan līdz 1919. gadam akadēmiskā līmenī pedagoģiju Latvijā apgūt nebija iespējams, skolotāji semināros Latvijas teritorijā plaši tika sagatavoti jau kopš 19. gs. pirmās puses un, protams, apguva arī pedagoģijas teorētiskos pamatus. Līdz ar to pedagoģijai, Latvijas Universitātē veidojoties par akadēmisku disciplīnu, Latvijas teritorijā bija jau gandrīz gadsimtu ilgas tradīcijas kā mācību priekšmetam skolotāju sagatavošanas programmās.

Senākās līdz šim apzinātās Latvijas Universitātes pedagoģijas kursu programmas atrodamas starp fakultātes mācībspēku 1934./1935. mācību gadā docējamo kursu programmām, kuras 1935. gada 31. janvārī Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns iesniedzis rektoram [9]. Latvijas Valsts vēstures arhīva materiālos atrodama arī programma, pēc kuras Aleksandrs Dauge (1868–1937) 1927./1928. mācību gadā Latvijas Tautas universitātē lasījis vispārīgās pedagoģijas kursu. Kā uzskata I. Ķestere, arī Latvijas Universitātē A. Dauge šajā laikā varētu būt docējis pēc šīs programmas [10]. Citas starpkaru periodā izmantotās pedagoģijas mācību programmas līdz šim nav izdevies apzināt, ir zināms vienīgi, ka sākotnēji Latvijas Universitātei oficiāli iesniegtu un apstiprinātu mācību programmu nav bijis [11]. Pedagoģijas kursā izmantojamā literatūra nav minēta nevienā no pieejamajām programmām, līdz ar to nav tiešu pierādījumu tam, kādi mācību līdzekļi tikuši izmantoti. Mācību līdzekļu izmantošana šajā vēstures periodā tika konstruēta no dažādām liecībām.

Latvijas Universitāte savu darbību uzsāka ar „mācības līdzekļiem trūcīgos apstākļos” [12], trūka gan zinātniskās literatūras, gan mācību grāmatu, jo īpaši Filoloģijas un filozofijas fakultātē [13]. Nepieciešamo mācību līdzekļu trūkumu nesēn dibinātajā Latvijas Republikā 1920. gada decembrī savā noslēguma runā Trešajā Latvijas skolotāju kongresā atzīmējusi arī tā Goda prezidija locekle Aspazija, sakot, ka mums kā citām kultūrtautām nav senas kultūras, vēl nav izveidota zinātniskā terminoloģija, nav arī vajadzīgo mācību grāmatu [14]. Trūka gan pedagoģiskās literatūras svešvalodās, gan latviešu autoru darbu par pedagoģiskiem jautājumiem [15].

Kā viens no iemesliem, kāpēc Latvijas Universitātē nav pieticis mācību grāmatu, minēts līdzekļu trūkums to izdošanai. Turpmākajos gados grāmatu skaits Filoloģijas un filozofijas fakultātes bibliotēkā ievērojami palielinājās. 1919./1920. mācību gada 1. semestrī tajā bija apmēram 5000 sējumu [16], taču 1938. gadā to bija jau 36 972 [17]. 1937. gadā, pieņemot lēmumu par Latvijas Universitātes Mācību grāmatu apgādniecības fonda izveidošanu [18], palielinājās gan docētāju iespējas publicēt savus darbus, gan LU iespējas izdot akadēmiskas mācību grāmatas – kā oriģināldarbus, tā tulkojumus no citām valodām [19]. Taču laika posmā no 1937. gada līdz 1942. gadam izdoto darbu vidū un starp Apgādniecības komisijai pieteiktajiem manuskriptiem darbi par pedagoģijas jautājumiem nav atrodam [20], tas varētu liecināt par to, ka studenti pedagoģijas kursu apguvuši galvenokārt no lekciju materiāliem, kā arī, visticamāk, lasījuši docētāju ieteikto literatūru svešvalodās.

LU sākotnē docētāji, gatavojot gan lekcijas, gan publikācijas, visticamāk, izmantojuši tikai savas privātās bibliotēkas. Rektors E. Felsbergs par materiālo situāciju Latvijas Universitātē rakstījis: „... grāmatu trūkums universitātē ir tik liels, ka grūti ir atrast priekšmetu, kurā varētu noslēgt kādu lielāku zinātnisku pētījumu nebraucot uz ārzemēm. Ja dažiem mācībspēkiem nebūtu lielāku privātu bibliotēku, tad varbūt pat universitātes „Rakstu” pirmā burtņīca nebūtu varējusi iznākt.” [21]

1919. gadā bija izdota Kārļa Dēķena (1866–1942) sarakstītā „Rokas grāmata pedagoģijā”, kuru Filoloģijas un filozofijas fakultātes pirmais dekāns Kārlis Kundziņš savā atsauksmē nosaucis par „pirmo mēģinājumu likt pamatu sistemātiskai pedagoģiskai aroda literatūrai latviešu valodā” [22]. Viņaprāt, tā ir „grāmata, kura nedrīkst trūkt neviena skolotāja bibliotēkā. Visvairāk viņa noderēs jaunākiem pedagoģijas mācekļiem, sevišķi šinī laikā, kad Vakareiropas literatūra tik grūti pieejama” [23]. Ir zināms, ka šī K. Dēķena grāmata tikusi izmantota skolotāju sagatavošanasursos – tā ir vienīgā grāmata latviešu valodā, kas 20. gadsimta 20. gadu sākumā minēta kursu programmā ieteiktās literatūras sarakstā [24]. Lai gan pats grāmatas autors īsu laika sprīdi – 1919./1920. mācību gadā – bijis tobrīd Valodnieciski – filozofiskās fakultātes lektors [25], docējis kursu „Mācība par skolu un skolotāju” [26] un, visticamāk, iepazīstinājis studentus ar grāmatā paustajiem pedagoģiskajiem uzskatiem, tiešu pierādījumu tam, ka „Rokas grāmata pedagoģijā” tikusi izmantota arī skolotāju sagatavošanā LU, nav.

1931. gadā tika izdota Eduarda Pētersona (1882–1958) „Vispārīgā didaktika” – grāmata, kas atsauksmē „Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā” novērtēta kā „didaktiskais minimums, kas katram skolotājam jāzina” [27]. Līdzīgi kā K. Dēķens, arī E. Pētersons bija viens no Pedagoģijas nodaļas mācībspēkiem. 1924. gadā viņš sāka docēt mācību par skolu, vēlāk mācīja arī didaktiku. Pedagoģijas kursus E. Pētersons turpināja docēt līdz 1944. gadam, ar pārtraukumu no 1940. līdz 1941. gadam padomju okupācijas laikā [28]. Par „Vispārīgo didaktiku” var samērā droši apgalvot, ka tā Latvijas Universitātē izmantota skolotāju sagatavošanā – lekciju temati E. Pētersona Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekānam iesniegtajā 1934./1935. mācību gada vispārīgās didaktikas kursa programmā pilnībā sakrīt ar grāmatā aplūkotajiem, atbilst pat tematu secība kursa aprakstā un grāmatā [29].

1933. gadā iznāca „Vispārīgā pēdāgōģija. Zinātne un māksla sevis un citu audzināšanā”, kuras autors Jūlijs Aleksandrs Students (1898–1964), lai arī ar filozofijas

kandidāta grādu beidzis Filoloģijas un filozofijas fakultāti un no 1924. līdz 1926. gadam bijis „atstāts pie LU Filozofijas fakultātes gatavoties akadēmiskai darbībai” [30], pedagoģiju Latvijas Universitātē nav pasniedzis. Par lielāko daļu grāmatā aplūkoto jautājumu J. A. Students, kā viņš pats minējis grāmatas priekšvārdā, runājis savās vispārīgās pedagoģijas kursa lekcijās Latvijas Valsts konservatorijā [31]. Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļas docētāji J. A. Studenta grāmatu, visticamāk, neizmantoja. E. Pētersona atsauksme par grāmatu „Izglītības Ministrijas Mēnešrakstā”, neraugoties uz dažām kritiskām piezīmēm, visumā bija pozitīva [32], taču Pauls Jurēvičs „Vispārīgo pedagoģiju” nosaucis par „plašu kompilatīvu kompendiju” [33]. Atšķirīgie Pedagoģijas nodaļas mācībspēku vērtējumi varētu liecināt par to, ka grāmata viņu vidū nav bijusi īpaši populāra. Tomēr Filoloģijas un filozofijas fakultātes bibliotēkā atradusies arī „Vispārīgā pedagoģija” – tā līdz ar citiem pedagoģijas un audzināšanas jautājumiem veltītiem izdevumiem minēta tās literatūras sarakstos, kas 1951.–1952. gadā izņemta no apgrozības bijušās Filoloģijas un filozofijas fakultātes bibliotēkā [34].

Ilggadējais Pedagoģijas nodaļas vadītājs (1920. g. – 1937. g., ar pārtraukumu no 1921. gada jūnija līdz 1923. gada janvārim, izglītības ministra pienākumu pildīšanas laikā [35]) un pedagoģijas kursa docētājs profesors A. Dauge, kā liecina atsauces viņa pedagoģijas lekciju kursā, par pedagogam nepieciešamām grāmatām uzskatījis Ernsta Krīka (*Ernst Kriek*, 1882–1947) *Philosophie der Erziehung* („Audzināšanas filozofija”), *Menschenformung* („Cilvēku veidošana”) un *Bildungssysteme der Kulurvölker* („Kultūras tautu izglītības sistēmas”) [36]. Par E. Krīka grāmatām *Menschenformung* un *Philosophie der Pädagogik* („Pedagoģijas filozofija”) un Nikolaja Hartmaņa (*Nikolai Hartmann*, 1882–1950) *Das Problem des geistigen Seins* („Garīgās esības problēma”) ilggadējais pedagoģijas vēstures docētājs profesors Jānis Kauliņš (1863–1940) vēstulē profesoram Paulam Jurēvičam 1938. gadā rakstījis: tie ir raksti, „kurus es turu par zinātniskās pedagoģikas galvenajiem izkopējiem. Abiem viņiem esmu veltījis atsevišķus seminārus” [37]. Šie avoti liecina, ka minētās vācu autoru grāmatas tikušas izmantotas skolotāju izglītībā.

20. gs. 20.–30. gados galveno vietu pedagoģijas zinātnes attīstībā Latvijā ieņēma Vācijas pedagoģiskās idejas, un vācu pedagoģiskās domas ietekmē bija veidojušies arī Latvijas Universitātes pedagoģijas kursu docētāju uzskati. Par to liecina atsauces mācību grāmatās un mācību kursu programmās, publikācijās, kā arī vācu pedagoģu lekciju apmeklējumi [38]. Gadsimtiem ilgi pastāvējusī saikne starp vācu un latviešu kultūru, kas skolotāju sagatavošanu ietekmēja jau 19. gadsimtā, kā arī Vācijas sasniegumi un pieredze pedagoģijā 20. gadsimta sākumā starpkaru periodā noteica pedagoģijas kā zinātnes ievirzi Latvijā un tās attīstību humanitārās vai garazinātņu pedagoģijas tradīcijās [39]. Šo vācisko pedagoģijas tradīciju ietekme skolotāju sagatavošanā Latvijas Universitātē saglabājās līdz pat 1940. gadam.

Mācību literatūra pedagoģijā Latvijas Universitātē padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā: paradigmas maiņa

Līdz ar padomju okupāciju 1940. gadā Latvijā sākās pedagoģijas imports no PSRS. Slēgtās LU Pedagoģijas nodaļas vietā reorganizētās Vēstures un filoloģijas

fakultātē atvērtajā Pedagoģijas katedrā gandrīz pilnībā tika nomainīti mācītbspēki. Daļa jaunpieņemto mācītbspēku bija Latvijā dzimuši, bet vēlāk dzīvojuši un izglītību ieguvuši Krievijā. Kā piemērs te minams Izidors Meikšāns (1900–1975), kurš no 1940. gada 1. decembra līdz 1941. gada 25. jūlijam izpildīja profesora vietu un vadīja Pedagoģijas un psiholoģijas katedru [40]. Šo mācītbspēku pedagoģiskie uzskati bija veidojušies citu pedagoģijas tradīciju un ideju ietekmē, un līdz šim humanitārās vai garazinātu tradīcijās attīstījušos pedagoģiju Latvijas Universitātē nomainīja uz sociālo teoriju bāzes balstītā marksisma–ļeņinisma pedagoģija. Uz garazinātu tradīcijām balstītās pedagoģijas galvenais audzināšanas mērķis bija jaunā cilvēka ieaudzinašana kultūrā, kultūras cilvēka veidošana, bet marksistiski–ļeņiniskajā pedagoģijā par audzināšanas mērķi tika izvirzīta jaunās paaudzes sagatavošana sabiedriskajai dzīvei un ražošanas darbam [41]. Šī paradigmas maiņa skolotāju sagatavošanā skāra ne vien Pedagoģijas nodaļas mācītbspēkus, bet arī mācību programmas un mācību līdzekļus. Kā apliecinājumu tam, ka tūlīt pēc varas maiņas Latvijā tika importēta arī pedagoģiskā literatūra un prese, var minēt mēnešraksta „Latvijas Skola” [42] 1940. gada jūlija numurā, tātad tikai mēnesi pēc padomju okupācijas, publicēto akciju sabiedrības „Valters un Rapa” reklāmu: „Paidagōģiskā literatūra plašā izvēlē latviešu, krievu, vācu un cit. valodās. Pienākuši jauni sūtījumi no PSRS. Pieņemam parakstīšanos uz visiem PSRS paidagōģiskiem laikrakstiem un žurnāliem.” [43]

Lai arī sākotnēji no Maskavas Augstākās izglītības komitejas tika saņemts norādījums, ka Universitātei nav pilnībā jāpārņem Padomju Savienības augstskolām paredzētie mācību plāni, 1940./1941. mācību gadā Vēstures un filoloģijas fakultātē izmantoto pagaidu plānu vietā nākamajā gadā bija paredzēti jauni, kas vēl vairāk atbilstu Maskavas paraugiem. Vēlāk, jau vācu okupācijas laikā, 1941. gadā izveidotajā aprakstā *Das Lehrjahr 1940/41 an der Staatsuniversität Lettlands unter der Bolschewistenherrschaft (Materialsammlung)* („1940./41. mācību gads Latvijas Valsts universitātē boļševiku varas laikā (materiālu apkopojums)”) [44] centieni sekot Padomju Savienības paraugam skaidroti ar bailēm, ka pretējā gadījumā mācītbspēki varētu novirzīties no marksisma–ļeņinisma pamatprincipiem. Tā kā Vēstures un filoloģijas fakultāte bija viena no fakultātēm, kur ieradās strādāt salīdzinoši daudz mācītbspēku no Padomju Savienības, jaunie plāni tajā salīdzinājumā ar eksakto zinātņu fakultātēm tika ieviesti lielākā apjomā [45].

Mācību programmas un mācību līdzekļus, pēc kuriem pedagoģiju docēja padomju okupācijas laikā 1940.–1941. gadā, līdz šim nav izdevies apzināt. Ir zināms, ka kursu apguvē nepieciešamo mācību līdzekļu jautājumu līdz attiecīgu mācību grāmatu sastādīšanai bijis paredzēts risināt, LU Mācību grāmatu apgādniecības darbu pārņēmušajā LVU izdevniecībā [46] izdodot stenografētas kursu lekcijas, taču pedagoģijas kursa lekciju starp 1940.–1941. gadā izdotajām lekcijām nav [47]. Pedagoģijas kursa apguvē mācību literatūra, visticamāk, tika izvēlēta tāda pati kā Padomju Savienībā izmantotā. Skolotāji šajā laikā tika gatavoti no garazinātu pedagoģijas atšķirīgās marksistiski–ļeņiniskās pedagoģijas tradīcijās, un Latvijas Valsts arhīva dokumentos rokrakstā ir saglabājušās rektora 24. pavēles 18. § veiktās izmaiņas, kuras noteica, ka agrākās Pedagoģijas nodaļas beidzējiem atšķirībā no citu specialitāšu absolventiem ir jāpārliet eksāmeni pedagoģijā un psiholoģijā [48].

Mācību literatūra pedagoģijā Latvijas Universitātē vācu okupācijas laikā 1941.–1944. gadā

Minimāla informācija avotos ir pieejama arī par vācu okupācijas laikā skolotāju sagatavošanā izmantotajiem mācību līdzekļiem. Šajā laikā darbā LU atgriezās daļa līdz 1940. gadam strādājušo un padomju varas padzīto mācītspēku, starp viņiem arī E. Pētersons, kurš, sākot ar 1941. gada jūliju, atkal bija LU ārkārtas profesors pedagoģijas priekšmetos, bet 1943. gada decembrī tika ievēlēts par Pedagoģijas katedras profesoru [49]. Visticamāk, viņš izmantoja tās pašas programmas un daļu mācību līdzekļu, ko lietoja līdz padomju okupācijai. Citu specialitāšu studenti iepriekšējā okupācijas periodā kursus pārsvarā bija apguvuši pie bijušajiem LU docētājiem, kas kursus „kā vielas, tā satura ziņā centušies apgaismot objektīvi” [50], taču pedagoģijas nozares studentiem atkal bija jāpārliet visi iepriekš kārtotie valsts eksāmeni. Ar 1941. gada 18. septembri datētajā Filoloģijas un filozofijas fakultātes ziņojumā rektoram par eksāmenu kārtošānu teikts, ka „fakultāte tos [eksāmenus] nevar akceptēt, jo šai grupai paredzētajos valsts eksāmenu priekšmetos (paidaģoģijā un psiholoģijā) lielinieku laikā programma bija noteikti tendencioza” [51].

Mācību literatūra pedagoģijā Latvijas Valsts universitātē padomju totalitārisma periodā

Pēc atkārtotās padomju okupācijas 1944. gadā nodibinātajā Pedagoģijas katedrā [52] turpinājās 1940. gadā aizsāktais marksistiski–ļeņiniskās pedagoģijas imports no PSRS. Par katedras vadītāju tika iecelts Roberts Miķelsons (1889–1973), kurš Krievijā bija ieguvis pedagoģisko izglītību un strādājis izglītības jomā [53]. Darbu katedrā sāka nākamā Pedagoģijas un psiholoģijas katedras vadītāja, arī Krievijā izglītību ieguvusī Milda Drīzule (1895–1991) [54]. Tika veidotas jaunas pedagoģijas kursa programmas, noteikti jauni mācību līdzekļi. „R. Miķelsons noliedza neatkarīgās Latvijas laika tautas izglītības un pedagoģiskas zinātnes sasniegumus. ... Padomju pedagoģijas principu popularizēšana bija viņa dzīves credo.” [55] A. Stara aprakstītā attieksme pret Latvijā starpkaru periodā pedagoģijas zinātnē paveikto un uzkrāto pedagoģisko pieredzi raksturo arī situāciju skolotāju izglītībā – pedagoģijas programmās nebija atrodama neviena no latviešu autoru 20. gs. 20.–30. gados sarakstītajām grāmatām, un arī neviens autors no ārzemēm programmās netika minēts. Starpkaru periodā pedagoģijas zinātnieku sarakstītās grāmatas kopā ar citu „universitātes profilam neatbilstošu literatūru” [56] laika posmā no 1950. līdz 1951. gadam tika izņemtas no apgrozības un nodotas makulatūrai [57], lai, pildot Augstākās izglītības ministrijas pavēli, atbrīvotu LU bibliotēku no „antizinātniskas un ideoloģiski kaitīgas literatūras” [58]. Pedagoģija Latvijā ilgus gadus desmitus tika izolēta no demokrātiskajā pasaulē notiekošajiem procesiem pedagoģijas laukā.

Jaunās programmas tika izstrādātas atbilstoši Maskavā izdotām paraugprogrammām, tika izmantotas arī gatavas paraugprogrammas [59]. Arī padomju varas laikā LVU mācītspēki piedalījās pedagoģijas kursa programmu izstrādē, taču tagad, atšķirībā no starpkaru perioda, kad kursa programmu veidoja pats docētājs, līdzdalība izstrādē izpaudās kā jau gatavu piesūtītu programmu projektu apspriešana Pedagoģijas un psiholoģijas katedras sēdēs un piezīmju un ierosinājumu izteikšana [60]. Piemēram, 1952. gadā izdotajā programmā pedagoģijā valsts universitātēm

bija „veiktas ievērojamas izmaiņas, kas atspoguļoja visus atsauksmēs par 1951. gada programmu dotos norādījumus” [61].

Tāpat Maskavas diktātam bija pakļauta arī programmās iekļautā mācību literatūra [62], par ko liecināja grāmatās atrodamais grifs ar apliecinājumu, ka PSRS Izglītības ministrija attiecīgo grāmatu atļāvusi izmantot par mācību līdzekli. Neiztrūkstoši izmantojamās literatūras sarakstos līdz pat 1991. gadam ir atradušies partijas un valdības dokumenti un marksisma–ļeņinisma klasiķu darbi par audzināšanu, kas vienmēr minēti pirms mācību grāmatām. Tas ir vēl viens apliecinājums tam, ka pedagoģijas zinātne padomju totalitārisma periodā attīstījās tikai un vienīgi marksistiski–ļeņiniskās pedagoģijas tradīcijās. Partijas un valdības pieņemtie lēmumi noteica arī pedagoģijas attīstību un pētniecības virzienus.

Skolotāju sagatavošanā P. Stučkas Latvijas Valsts universitātē (turpmāk – LVU), kā Latvijas Universitāte tika nosaukta pēc okupācijas, tika izmantotas vadošo padomju pedagogu, parasti pedagoģijas zinātnieku, akadēmiķu un profesoru [63] grāmatas – gan to oriģināli krievu valodā, gan tulkojumi latviešu valodā. Starpkaru periodā līdzās citu tautību autoru darbiem bija pieejamas arī latviešu autoru sarakstītas mācību grāmatas, bet padomju varas laikā skolotāju izglītībā izmantojamā mācību literatūra tika importēta no PSRS jau gatavu mācību grāmatu veidā. Tas vairākus gadu desmitus negatīvi ietekmēja pedagoģiskās domas attīstību Latvijā: 20. gs. 20.–30. gados topošie skolotāji ar mācību literatūras palīdzību tika iepazīstināti ar dažādiem pedagoģijas virzieniem un pedagoģiskajām aktualitātēm pasaulē, bet, izveidojoties padomju autoru pedagoģijas mācību grāmatu monopolam, pedagoģija Latvijā attīstījās šaurajās marksistiski–ļeņiniskās pedagoģijas tradīcijās, kas bija vienīgais grāmatās atspoguļotais pedagoģijas virziens. Tas veicināja pedagoģijas kā zinātnes aprobežotību un bieži vien degradēja to līdz propagandas līmenim.

Kā liecina pedagoģijas kursa programmas, visvairāk laika posmā no 1944. gada līdz Latvijas neatkarības atjaunošanai, gatavojot skolotājus gan LVU Pedagoģijas un psiholoģijas katedrā, gan 1982. gadā dibinātajā Pedagoģijas fakultātē [64], plaši izmantotas grāmatas „Pedagoģija” (*Pedagogika*) Ivana Kairova redakcijā, kā arī „Skolas pedagoģija” (*Pedagogika školi*) Gaļinas Ščukinas redakcijā un „Skolas pedagoģija” (*Pedagogika školi*) Ivana Ogorodņikova redakcijā (abas izmantotas no 20. gs. 70. gadu vidus līdz 80. gadu beigām), arī Jurija Babanska „Pedagoģija” (*Pedagogika*) (no 20. gs. 80. gadu vidus līdz 90. gadu sākumam). Taču pedagoģijas studiju kursu programmās visbiežāk minētie un visilgāk (no 20. gs. 70. gadu sākuma līdz 90. gadu sākumam) izmantotie ir Tatjanas Iljinas „Pedagoģijas” dažādu gadu izdevumi. Lai gan jau 1963. gadā LVU mācībspēki Pedagoģijas un psiholoģijas katedras sēdē sprieduši par to, ka būtu nepieciešams sarakstīt mācību grāmatu pedagoģijā [65], tomēr līdz pat 80. gadu beigām tika tulkotas un izdotas citu padomju autoru grāmatas. Te gan jāpiebilst, ka laika posmā no 1948. līdz 1987. gadam tika iztulkotas tikai piecas pedagoģijas mācību grāmatas [66]. Ar visu nepieciešamo mācību literatūru latviešu valodā tika apgādātas tikai vispārīzglītojošās astoņgadīgās skolas un vidusskolas, bet augstākajām izglītības iestādēm gan mācību, gan speciālā literatūra latviešu valodā tika izdota maz. Kā, raksturojot pedagoģijas zinātnes attīstību padomju Latvijā, 1960. gadā rakstījis R. Miķelsons, tika uzskatīts, ka ir neekonomiski izdot biezas mācību grāmatas augstskolām tikai dažu simtu eksemplāru lielā tirāžā. Topošajiem studentiem krievu valoda skolā bija jāapgūst tādā līmenī, lai viņi

tajā varētu lasīt nepieciešamo literatūru [67]. Pirmais latviešu autora programmās minētais mācību līdzeklis bija 1987. gadā iznākusi LVU profesora Jāņa Anspaka metodiskā izstrādne „Ievads marksistiski ļeņinskajā pedagoģijā”.

Kopš 1944. gada līdz pat 20. gs. 80. gadu beigām Latvijas Valsts universitātē izmantotā mācību literatūra vispārīgajā pedagoģijā saturiski īpaši nemainījās. Pedagoģijas zinātnes jaunākās attīstības tendences pasaulē līdz skolotājiem Latvijā nenonāca, bet ar pedagogu pētījumiem Latvijā, viņu uzskatiem un uzkrāto pieredzi topošie skolotāji varēja iepazīties publikācijās pedagoģiskajā presē un atsevišķiem pedagoģijas jautājumiem veltītajās grāmatās.

Mācību literatūra pedagoģijā Latvijas Universitātē pēc neatkarības atjaunošanas: paradigmas maiņa

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas valstī notiekošās pārmaiņas 20. gs. 90. gadu sākumā atspoguļojās arī skolotāju sagatavošanā izmantotajā mācību literatūrā Latvijas Universitātē. Pārmaiņas noritēja trijos virzienos.

Pirmkārt, mainoties varai, līdzīgi kā 1940., 1941. un 1944. gadā, arī pēc neatkarības atjaunošanas no studiju kursā izmantojamās mācību literatūras sarakstiem pazuda iepriekšējā vēstures periodā izmantotās mācību grāmatas (T. Iljinas un J. Babanska grāmatas gan tika izmantotas arī pēc 1991. gada [68]).

Otrkārt – atšķirībā no 1944. gada šoreiz padomju autoru vietā pedagoģijas docētāji mācību literatūras sarakstos necentās iekļaut pedagoģisko literatūru no Rietumeiropas, bet atgriezās pie 20. gs. 20.–30. gados tapušajām grāmatām: E. Pētersona „Vispārīgās didaktikas”, 1929. gadā izdotā S. Hessena darba „Paidagōģikas pamati. Ievads lietājamā filozofijā” tulkojuma, A. Dauges grāmatas „Vispārīgā pedagoģija. (Latvijas Universitātē lasāmo lekciju kurss)”. Programmās minēta arī starpkaru periodā pretrunīgi vērtētā J. A. Studenta „Vispārīgā paidagōģija. Zinātne un māksla sevis un citu audzināšanā” – grāmata, kas tās iznākšanas laikā Pedagoģijas nodaļā kā mācību līdzeklis atsaucību neguva, pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas nekavējoties tika iekļauta pamatliteratūras sastāvā [69].

Treškārt – tika izdoti un pedagoģijas kursa apgūvē iekļauti Latvijas pedagoģijas zinātnieku sarakstītie darbi [70]: Ausmas Šponas un Irīnas Maslo „Skolas pedagoģiskais process” (1991), Ausmas Šponas sarakstītā „Audzināšanas teorija un metodika” (1996) un Irīnas Žoglas „Vispārīgā didaktika” (1997). 1991. gadā tika izdota arī Vol-demāra Zelmeņa (1911–2006) grāmata „Īss pedagoģijas kurss”, pirmā pēc 1944. gada latviešu autora sarakstītā grāmata vispārīgajā pedagoģijā. 1997. gadā iznāca Leonarda Žukova „Ievads pedagoģijā (pamatkurss)”, kurā autors apvienojis gan 20.–30. gadu latviešu pedagogu un pedagoģijas zinātnieku, gan savu laikabiedru un ārzemju autoru uzskatus. Ineses Jurgenas 2002. gadā publicētā „Vispārīgā pedagoģija” ir pēdējā no līdz šim izdotajām vispārīgās pedagoģijas mācību grāmatām Latvijā.

Daži secinājumi

Pedagoģijas zinātnes attīstību Latvijā vienmēr ir ietekmējušas gan Vācijas, gan Krievijas pedagoģiskās tradīcijas. Šo ietekmi atspoguļo arī mācību literatūras izvēle skolotāju sagatavošanā Latvijas Universitātē, kur vēsturiskās situācijas un varas

maiņu ietekmē mainījās arī pedagoģijas kā zinātnes saturs un izmantotā pedagoģiskā literatūra. Šo pārmaiņu rezultātā pedagoģijas zinātnes attīstībā tika pārtraukta vēsturiskā pēctecība un dabiskais evolūcijas ceļš. Tā, piemēram, padomju pedagoģijas zinātnes, tai skaitā mācību grāmatu, imports pēc Otrā pasaules kara uz vairākiem gadu desmitiem pārtrauca nacionālās pedagoģijas zinātnes attīstību un tās atziņu nodošanu topošajiem skolotājiem. Pedagoģijas mācību līdzekļi skolotājus iepazīstināja tikai ar centralizēti akceptētiem Krievijas zinātnieku pedagoģiskajiem uzskatiem.

Varas maiņas ietekmēja arī mācību līdzekļu izvēles kārtību. Starpkaru periodā docētāji paši veidoja kursu programmas un pēc saviem ieskatiem izvēlējās mācību literatūru, taču pēc 1945. gada tika izmantoti tikai PSRS Izglītības ministrijas apstiprināti mācību līdzekļi.

Pēc Latvijas valstiskās neatkarības atgūšanas 20. gs. 90. gados Latvijas pedagoģijas zinātnieki, izstrādājot pedagoģijas kursa programmas un gatavojot mācību grāmatas vispārīgajā pedagoģijā, atradās grūta uzdevuma priekšā – kā topošos skolotājus iepazīstināt gan ar starpkaru perioda Latvijas pedagoģijas zinātnieku un pedagogu atziņām un pieredzi, gan ar pasaulē aktuālajām pedagoģijas zinātnes attīstības tendencēm. Tā kā pedagoģijas zinātne Latvijā gandrīz 50 gadus attīstījās tikai vienas pedagoģiskās tradīcijas ietekmē un izolācijā no demokrātiskās pasaules, Latvijas pedagoģijas zinātniekiem vispirms pašiem vajadzēja gūt priekšstatu par to, kas noticis pedagoģijas attīstībā pasaulē pēc Otrā pasaules kara un iepazīties ar vadošo Rietumeiropas pedagoģijas zinātnieku uzskatiem, lai varētu šos jautājumus aplūkot pedagoģijas kursā un iekļaut mācību literatūrā. Tas arī izskaidro to, kāpēc pēc neatkarības atgūšanas sākotnēji pedagoģijas programmās līdzās latviešu autoriem nav minēta ārzemju autoru mācību literatūra pedagoģijā. Atklāts paliek jautājums, kādēļ pēdējos desmit gados mācību literatūra pedagoģijā nav papildināta ar jauniem izdevumiem.

VĒRES

1. Ķestere I., Ozola I. Pedagogy: A Discipline under Diverse Appellations. Mūirsepp P. (Ed.) *Baltic Journal of European Studies*, Vol. 1, No. 1 (9), June 2011. Tallinn: Department of International Relations and Tallinn School of Economics and Business Administration, Tallinn University of Technology, 2011, p. 371.
2. Piemēram, Ķestere I. LU profesors Jānis Kauliņš (1863–1940) un viņa laikabiedri. I. Vilks. (Atb. red.) *Latvijas Universitātes Raksti. Zinātņu vēsture un muzejniecība*. 716. sēj. Rīga: Latvijas Universitāte, 2007, 53.–62. lpp.; Zigmunde A., Ķestere I. Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļa: pirmsākumi, studiju process, mācībspēki un studenti (1919–1944). Krūze A., Ķestere I. (sast.). *Pedagoģijas vēsture: 15 jautājumi*. Rīga: RaKa, 2010, 176.–203. lpp.
3. LVVA, 7427. f., 6. apr., 63. l.; Gūtmanis A. (red.) Pedagoģijas programma Latvijas Valsts universitātei un Latvijas Valsts pedagoģiskajam institūtam. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1948; Pedagoģijas programma pedagoģiskajiem institūtiem, 1949 (LVA, 1340. f., 23. apr., 20. l., 42.–49. lp.); Латвийский Государственный университет им. Петра Стучки, кафедра педагогики и психологии. Методические указания по изучению курса педагогики 1960./1961. уч. г. (LVA, 1340. f., 23. apr., 20. l., 264.–272. lp.); Латвийский Государственный университет им. Петра Стучки, кафедра педагогики и психологии. Методические указания по изучению курса педагогики

- 1961./1962. уч. г. (LVA, 1340. f., 23. apr., 20. l., 273.–283. lp.); *Metodiskie norādījumi pedagoģijas kursa studēšanai 1963./64. m. g.* Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte. Pedagoģijas un psiholoģijas katedra; Špona A., Klēģeris N. (red.) *Metodiski ieteikumi pedagoģijas kursa studēšanai*. Rīga: Ar Darba Sarkanā Karoga ordeni apbalvotā P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte. Pedagoģijas un psiholoģijas katedra, 1970; Špona A., Zelmanis V. (red.) *Metodiski ieteikumi pedagoģijas kursa studēšanai*. Rīga: P. Stučkas LUV Redakcijas un izdevniecības daļa, 1972; Иващенко О. (сост.) *Методические указания по педагогике для студентов университета*. Издание второе, стереотипное. Рига: Редакционно – издательский отдел ЛГУ им. Петра Стучки, 1974; Иващенко О. А. (сост.) *Методические указания по педагогике*. Издание третье, дополненное. Рига: Латвийский Государственный университет им. Петра Стучки, 1978; Kļaveniece E. (sast.) *Darba programma pedagoģijā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1982; Kļaveniece E. (sast.) *Darba programma pedagoģijā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1983; Kļaveniece E., Grudulis L. (sast.) *Darba programma pedagoģijā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1985; Špona A., Zogla I., Koķe T. *Darba programma pedagoģijā un audzināšanas darba metodikā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1987; Диманте В., Курилова Т. (сост.) *Методические указания и рекомендации по курсу педагогики (для студентов заочников)*. Рига: Латвийский Государственный университет им. Петра Стучки, 1988; Zīds O. (sast.) *Darba programma pedagoģijā*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, 1989; Zīds O. (sast.) *Vispārējā pedagoģija. Darba programma akadēmiskajām studijām pedagoģijā un psiholoģijā*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1991; Pļaveniece M., Ķestere I. *Autorprogramma kursam „Pedagoģija”*, b. g. (rokraksts, ap 1991. g.); *Darba programma kursam „Pedagoģija”*, b. g. (rokraksts, pēc 1991. g.); Špona A., Zogla I., Koķe T., Krūze A. *Studiju kursa „Vispārīgā pedagoģija” apraksts* (rokraksts, 1998. g.).
4. LVA, 1340. f., 23. apr., 1.–17. l.
  5. LVVA, 7427. f., 6. apr., 37.a l., 42. l.; 7427. f., 7. apr., 8.a l., 9. l.
  6. Turpmāk tekstā visur tiks lietots apzīmējums – Latvijas Universitāte.
  7. Krūze A. Pedagoģijas un psiholoģijas katedra. Varslavāns A. (atb. red.) *Latvijas Universitāte 75*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1994, 337. lpp.
  8. Zaķis J. Mūsu Alma Mater. Varslavāns A. (atb. red.) *Latvijas Universitāte 75*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1994, 8. lpp.
  9. LVVA, 7427. f., 6. apr., 63. l., 25.–26. lp. (Dauge A. Programma vispārīgā pedagoģijā), 93.–94. lp. (Pētersons E. Vispārīgā didaktika), 95.–96. lp. (Pētersons E. Mācība par skolu).
  10. Ķestere I. *Pedagoģijas vēsture. Skola, skolotājs, skolēns*. Rīga: Zvaigzne ABC, 2005, 129. lpp.
  11. LVVA 7427. f., 6. apr., 59. l., 6. lp.
  12. Dāle P. (sast.) *Vēsturisks pārskats par Latvijas Augstskolas nodibināšanu un viņas darbību pirmā (1919./20.) mācības gadā*. Rīga: J. Pētersona drukātava, 1921, 35. lpp.
  13. Felsbergs E. Kas jāievēro Latvijas Universitāti tālāk izveidojot. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1927, Nr. 9, 201. lpp.
  14. Vičs A. Latvijas skolotāju kongress (no 27. līdz 31. dec. 1920). *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1921, Nr. 2, 138. lpp.
  15. Latvijas Skolotāju savienības III. delegātu konference Rīgā no 7.–10. aprīlim 1920. g. *Latvijas Skola*, 1920, Nr. 5, 184. lpp.
  16. LVVA, 7427. f., 6. apr., 37.a l., 24. lp.
  17. LVVA, 7427. f., 6. apr., 42. l., 23. lp.
  18. LVVA, 7427. f., 6. apr., 225.a l., 8., 40., 52. lp.

19. Latvijas Universitātes Mācības grāmatu apgādes fonds. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1937, Nr. 12, 715.–716. lpp.
20. LVVA, 7427. f., 6. apr., 225.a l., 70.–71. lp.
21. Felsbergs E. LU materiālais stāvoklis. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1921, Nr. 7, 759. lpp.
22. Kundziņš K. K. Dēķens. Rokas grahmata pedagoģijā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1920, Nr. 9, 280. lpp.
23. Kundziņš K. K. Dēķens. Rokas grahmata pedagoģijā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1920, Nr. 9, 282. lpp.
24. Skolotāju sagatavošanas kursu programma. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1921, Nr. 2, 170. lpp.
25. LVVA, 7427. f., 13. apr., 367. l., 1.–3. lp.
26. Zigmunde A., Ķestere I. Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļa: pirmsākumi, studiju process, mācībspēki un studenti (1919–1944). Krūze A., Ķestere I. *Pedagoģijas vēsture: 15 jautājumi*. Rīga: RaKa, 2010, 182. lpp.
27. Bebru J. Edv. Pētersons. Vispārējā didaktika. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1931, Nr. 11, 493. lpp.
28. Žogla I. Eduards Pētersons savam laikam un mūsdienām. Krūze A. *Laikmets un personība*. 7. sēj. Rīga: RaKa, 2006, 74.–76. lpp.
29. LVVA, 7427. f., 6. apr., 63. l., 93.–94. lp.; Pētersons E. *Vispārīgā didaktika*. Rīga: A. Gulbja grāmatu spiestuve, 1931.
30. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1660. l., 8.–10., 23. lp.
31. Students J. A. *Vispārīgā paidagōģija. I daļa. Zinātne un māksla sevis un citu audzināšanā*. Rīga: RaKa, 1998, 50. lpp.
32. Pētersons E. Kāds jauns darbs mūsu paidagōģiskā literatūrā. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1934, Nr. 5/6, 403.–411. lpp.
33. Jurēvičs P. Filozofija, psiholoģija un pedagoģija. Adamovičs L. (red.) *Zinātne Tēvzemei divdesmit gados. 1918–1938*. Rīga, grāmatu spiestuve „Izdevējs”, 1938, 109. lpp.
34. LVA, 1340. f., 15. apr., 48. l., 91., 121. lp.
35. Zigmunde A., Ķestere I. Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļa: pirmsākumi, studiju process, mācībspēki un studenti (1919–1944). Krūze A., Ķestere I. *Pedagoģijas vēsture: 15 jautājumi*. Rīga: RaKa, 2010, 179. lpp.
36. Dauge A. *Vispārīgā paidagōģija (Latvijas Ūniversitātē lasāmo lekciju kurss)*. Rokraksta vietā. B. i. v.: b. i., 1932, 3. lpp.
37. LVVA, 7427. f., 13. apr., 719. l., 129. lp. o.p.
38. Piemēram, E. Pētersons 1922. gadā Berlīnes Universitātē klausījies lekcijas pedagoģijas priekšmetos pie E. Šprangera, Izglītības ministrijas uzdevumā iepazīties ar skolotāju sagatavošanu Vācijā, Leipcīgā hospitējis H. Gaudiga skolotāju sagatavošanas iestādē, kā arī klausījies P. Barta un T. Līta lekcijas Leipcīgas Universitātē, iepazīties ar G. Keršenšteineru un viņa darba skolas iekārtu Minhenē (LVVA, 7427. f., 13. apr., 1309. l., 43. lp.; sal.: Žogla I. Eduards Pētersons savam laikam un mūsdienām. Krūze A. *Laikmets un personība*. 7. sēj. Rīga: RaKa, 2006, 73. lpp.; Pētersons E. Keršenšteineru piemiņai. *Izglītības Ministrijas Mēnešraksts*, 1932, Nr. 3, 203. lpp.).
39. Ozola I., Ķestere I. Pedagoģijas kā zinātnes ģenēze Eiropā (18. gadsimts – 20. gadsimta 20.–30. gadi: historiogrāfiskais aspekts). Krūze A., Ķestere I. *Pedagoģijas vēsture: 15 jautājumi*. Rīga: RaKa, 2010, 94. lpp.
40. LVA, 1340. f., 2. p. apr., 303. l.

41. Iljina T. *Pedagoģija*. Rīga: Zvaigzne, 1971, 7. lpp.
42. Sākot ar 1940. gada augustu „Padomju Latvijas Skola”.
43. *Latvijas Skola. Mēnešraksts skolotājiem un audzinātājiem*. 1940, Nr. 7, 777. lpp.
44. Apraksta autors nav minēts, taču tas varētu būt bijis R. Drillis. Par to liecina Latvijas Valsts vēstures arhīvā atrodamais, ar 06. 11. 1941. datētais lūgums ļaut asistentam R. Drillim pārskata gatavošanai par LU darbību izmantot materiālus par boļševiku valdīšanas laiku Latvijā iepriekšējā gadā (LVVA, 7427. f., 7. apr., 8.a l., 22. lp.).
45. LVVA, 7427. f., 7. apr., 9. l., 4., 74.–75. lp.
46. LVA, 1340. f., 1. apr., 25. l., 14. lp.
47. LVA, 1340. f., 1. apr., 24. l., 19.–26., 35.–36. lp.
48. LVA, 1340. f., 1. apr., 21. l., 5. lp.
49. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1309. l., 41., 44., 46. lp.
50. LVVA, 7427. f., 7. apr., 17. l., 79. lp.
51. LVVA, 7427. f., 7. apr., 17. l., 65. lp.
52. Katedra atbildēja par pedagoģijas kursa docēšanu visās fakultātēs, kurās studentus gatavoja pedagoģiskajam darbam. 1948. gadā tai pievienoja Psiholoģijas katedru. Līdz 1958. gadam katedra ietilpa Vēstures un filozofijas fakultātē, pēc tam tā kļuva par patstāvīgu katedru. Krūze A. Pedagoģijas un psiholoģijas katedra. Varslavāns A. (atb. red.) *Latvijas Universitāte. 75*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1994, 338. lpp.
53. Staris A. Roberts Miķelsons. Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsdienām*. Rīga: Puse, 1998, 27.–28. lpp.
54. Anspaks J. Milda Drīzule. Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsdienām*. Rīga: Puse, 1998, 38.–39. lpp.
55. Staris A. Roberts Miķelsons. Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsdienām*. Rīga: Puse, 1998, 29. lpp.
56. LVA, 1340. f., 15. apr., 47. l., 2. lp.
57. LVA, 1340. f., 15. apr., 44., 46., 47. l. Te gan jāpiebilst, ka līdzīga nevēlamās literatūras izņemšana no bibliotēkas un novietošana slēgtās telpas notikusi arī iepriekš, mainoties okupācijas varām (sal. LVVA, 7427. f., 7. apr., 8.a l., 35. lp.; LVVA, 7427. f., 7. apr., 47. l., 18.–19. lp.; 7427. f., 7. apr., 9. l., 99. lp.; LVA, 1340. f., 15. apr., 25. l., 4. lp.).
58. LVA, 1340. f., 15. apr., 25. l., 1. lp.
59. Paraugprogrammas par laika posmu no 1945. līdz 1963. gadam atrodamas Latvijas Valsts arhīvā (LVA, 1340. f., 23. apr., 20. l., 1.–8., 42.–49., 66.–73., 74.–81., 82.–89., 112.–123., 124.–131., 181.–188., 197.–204. lp.). Apliecinājumi tam, ka darbā LU izmantotas gatavas paraugprogrammas un to tulkojumi latviešu valodā, atrodami Pedagoģijas un psiholoģijas sēžu protokolos (sēdēs spriests par izmantojamajām programmām), piemēram, LVA, 1340. f., 23. apr., 2. l., 6. lp., 24. lp.; 4. l., 15. lp.; 9. l., 35. lp.; 11. l., 88. lp.; 13. l., 256. lp.; 14. l., 24. lp., 143. lp.; 15. l., 223. lp.; 16. l., 88. lp.
60. LVA, 1340. f., 23. apr., 4. l., 23.–25. lp.
61. LVA, 1340. f., 23. apr., 6. l., 3. lp.
62. Senākajā no apzinātajām programmām, kas datēta ar 1948. gadu, izmantojamā literatūra vēl netika norādīta, tas ļauj pieņemt, ka izmantojamās literatūras saraksti mācību programmās tika iekļauti vēlāk.
63. Kā piemēri minami pedagoģijas zinātņu doktori PSRS PZA īstenais loceklis J. Babanskis, KPFSR PZA korespondētājloceklis B. Jesipovs, KPFSR PZA īstenais loceklis, KPFSR PZA prezidents (1946–1966) un KPFSR izglītības ministrs (1949–1956) I. Kairovs.
64. Anspaks J., Zīds O. Pedagoģijas fakultāte. Varslavāns A. (atb. red.) *Latvijas Universitāte. 75*. Rīga: Latvijas Universitāte, 1994, 199. lpp.

65. LVA, 1340. f., 23. apr., 17. l., 115. lp.
66. B. Jesipova un N. Gončarova „Pedagoģija” (1948), A. Kovaļova, A. Bušļas un N. Kuzmina „Pedagoģijas apcerējumi” (1964), T. Iljinas „Pedagoģija” (1971), „Pedagoģija” S. Baranova, T. Voļikovas un V. Slasteņina redakcijā (1979) un J. Babanska „Pedagoģija” (1987).
67. LVA, 464. f., 1. apr., 62. l., 8.–9. lp.
68. Zīds O. (sast.) *Vispārējā pedagoģija*. Darba programma akadēmiskajām studijām pedagoģijā un psiholoģijā. Rīga: Latvijas Universitāte, 1991; Pļaveniece M., Ķestere I. *Autorprogramma kursam „Pedagoģija”*, b. g. (rokraksts, ap 1991. g.); *Darba programma kursam „Pedagoģija”*, b. g. (rokraksts, pēc 1991. g.).
69. Pļaveniece M., Ķestere I. *Autorprogramma kursam „Pedagoģija”*, b. g. (rokraksts, ap 1991. g.); Špona A., Žogla I., Koķe T., Krūze A. *Studiju kursa „Vispārīgā pedagoģija” apraksts* (rokraksts, 1998. g.).
70. Pļaveniece M., Ķestere I. *Autorprogramma kursam „Pedagoģija”*, b. g. (rokraksts, ap 1991. g.); Špona A., Žogla I., Koķe T., Krūze A. *Studiju kursa „Vispārīgā pedagoģija” apraksts* (rokraksts, 1998. g.).

Summary

This article analyzes the use of pedagogical literature utilized in teacher training at the University of Latvia. A brief historical overview describes the change from an initially humanistic pedagogical tradition to a socially based Marxist/Leninist pedagogical theory. The research is based upon analysis of pedagogy programs, syllabi, and reading materials, and the changes that took place in each as a result of change in the ruling elite and associated worldview. This also attests to the long-standing importance of the teaching profession as up-bringers of future generations.

Eigēnika pagātnē un mūsdienās *Eugenics in the Past and Today*

Jēkabs Raipulis

Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija
Imantas 7. līnija 1, Rīga, LV-1035
E-pasts: jekabs.raipulis@rpiva.lv

Idejas par cilvēka fizisko un garīgo pilnveidošanu, regulējot laulāto pāru veidošanu, un vārgo un slimu iznīcināšana ir pazīstamas jau kopš civilizācijas pirmsākumiem. Taču zinātski pamatoti pasākumi tika veikti tikai 20. gadsimta sākumā, realizējot eigēniskās idejas, t. i., ierobežojot pēcteču radīšanas iespējas cilvēkiem, kuri tika atzīti par „nepilnvērtīgiem”, un sekmējot šo iespēju tiem, kuriem ir „labas” īpašības. Taču, lai realizētu šīs idejas, tika pārkāptas cilvēktiesības un personas neaizskaramība, tādēļ eigēnikas idejas un to realizācija ieguva negatīvu vērtējumu. Modernās ģenētikas sasniegumi ļauj realizēt vairākas eigēnikas ieceres, piemēram, atbrīvošanos no „kaitīgiem” gēniem, neaizskarot cilvēka tiesības. Ir parādījies jauns eigēnikas apzīmējums „liberālā eigēnika”, kuras prakse ir it kā brīva no klasiskās eigēnikas kļūdām. Tomēr paliek jautājums, ar kādiem nodomiem un cik lielā mērā cilvēks drīkst iejaukties sava genoma pārveidošanā, lai tas neizraisītu apdraudējumu cilvēka sugas pastāvēšanai.

Atslēgvārdi: eigēnika, molekulārā ģenētika, eigēnika un ētika, liberālā eigēnika, cilvēku sugas evolūcija.

Klasiskās eigēnikas idejas un to realizācija

F. Galtons: „Eigēnika ir zinātne, kas nodarbojas ar visām ietekmēm, kuras spējīgas uzlabot kādas rases (vai tautas) iedzimtības ceļā mantotās vērtības un pat attīstīt šīs vērtības līdz visaugstākajai pilnībai.”[1]

Cilvēku *Homo sapiens* suga tāpat kā jebkura dzīvo organismu suga sastāv no indivīdiem ar ļoti dažādām īpašībām, kas kopumā nodrošina sugas izdzīvošanu mainīgos vides apstākļos. Šajā īpašību daudzveidībā ir gan tādas, kas konkrētājā situācijā labvēlīgi ietekmē to nēsātāju izdzīvošanu, gan tādas, kas pazemina adaptivitāti. Arī cilvēka sugā šī mainība ir spēkā. Tikai dabā mazāk pielāgotais iet bojā, turpretī cilvēka sugā ikviena indivīda izdzīvošana ir vērtība, un dažādas, indivīda izdzīvošanai nelabvēlīgas izmaiņas cilvēka vērtējumā ir kaitīgas un ir jānovērš. Cilvēka loģika saka, un tā ir arī ikviena indivīda vēlme, ka jācenšas atbrīvoties no ciešanām, ko rada slimības un dažādi fiziski un garīgi traucējumi, jācenšas kļūt gudrākam un radošākam. Kopš pastāv cilvēce, šīs vēlmes ir mēģināts realizēt, gan nogalinot jaundzimušos, kam ir kādas novirzes, gan meklējot dzīvības eliksīru, kas ārstētu no visām kaitēm. Arī senie domātāji (Platons, Kampanella) par ideālas valsts un sabiedrības veidošanas priekšnosacījumu uzskatīja ne tikai zināšanu, kultūras un cilvēku savstarpējo attiecību attīstīšanu, bet arī cilvēka bioloģiskās dabas

uzlabošanu, pilnveidošanu. Eigēnikas konceptuālos pamatus licis jau Platons, kurš uzskatīja, ka laulībai jāveidojas uz mākslīgās atlasē pamata, kas savukārt novedīs pie sugas pilnveidošanās. Lai sasniegtu šo mērķi, Platons (427.–347. p. m. ē.) aicināja valdnieku savā starpā pārrot pašus cienīgākos, proti, augstākās raudzes (sugas) pilsoņus, savukārt tām savienībām, kuras var novest pie nevēlamu tipu iemūžināšanas, Platona skatījumā, jārada visi iespējamie šķēršļi. Dialogā „Valsts” Platons raksta: „Pilsoņu valsti Sokrats pielīdzina ganāmpulkam, kura saimnieks rūpējas par labas sugas dzīvnieku vairošanu. Kietnākajiem vīriešiem jāizvēlas krietnākās sievietes, to bērni jāaudzina, bet nederīgo vecāku bērni nav jāaudzina.” [2] Līdzīgas idejas par ideālas sabiedrības veidošanu izsaka arī itāļu utopists Džiāns Domenico Kampanella (1568–1639) grāmatā „Saules pilsēta”: „Bērna radīšanu solārieši uzskata par reliģisku lietu, kuras mērķis ir valsts, nevis atsevišķa indivīda labums, pie kam jāpakļaujas varas iestādēm... Galvenā uzmanība jāveltī bērnu radīšanai un jāvērtē vecāku iedzimtās īpašības, nevis pūrs vai mātīgā dzimtas dižcilvēka.” [3] Krievijas cars Pēteris I pat izdeva rīkojumu, kurā liegts „mazvērtīgākiem” cilvēkiem precēties: „... tiem, kuri ne zinātnē, ne dienestā neder un nederēs arī turpmāk, precēties neļaut un laulības apliecības neizsniegt.” [4]

Ilgus gadsimtus idejas par cilvēku „uzlabošanu” palika tikai ieceru līmenī, līdz Čārlzs Darvins (1809–1882) pierādīja, ka dabiskā izlase ir veidojusi visu dzīvās dabas daudzveidību un ka mākslīgā izlase spēj radīt gan ļoti ražīgas kultūraugu un mājdzīvnieku šķirnes, gan visdīvainākos mūsu mīļulus un izklaides objektus (suņus, baložu u. c. sugu šķirnes). Mākslīgās izlases izmantojumu viņš redz arī cilvēka mērķtiecīgā pārveidošanā. Viņš grāmatā „Cilvēka izcelšanās” rakstīja: „Cilvēks, pirms pāro savus zirgus, liellopus, suņus, ar lielu rūpību izpēta viņu raksturu un ģeoloģiju, bet, nonākdams pats pie savas laulības attiecībām, viņš tādu rūpību izrāda reti kad vai pat neizrāda nemaz... Atlases ceļā viņš varētu nodot saviem pēcnācējiem šo to ne tikai no fiziskajiem dotumiem, bet arī no prāta un tikumiskajām īpašībām.” [5] Č. Darvina atklājumu iedvesmots, viņa brālēns Frānsiss Galtons (1822–1911) sāka izstrādāt cilvēka pilnveidošanas praktiskos paņēmienus, izvirzot eigēnikas ideju – mērķtiecīgas izlases ieviešanu cilvēku sabiedrībā.

F. Galtons uzskatīja, ka eigēnikai ir jābūt diviem darbības virzieniem – tā saucamajai negatīvajai eigēnikai un pozitīvajai eigēnikai. Negatīvās eigēnikas pasākumiem vajadzēja samazināt iedzimtības slimību rašanās biežumu, tātad cilvēku populāciju atbrīvot no slimību izraisītājiem gēniem. Pozitīvās eigēnikas mērķis bija uzlabot cilvēku īpašības. Kā galvenais šo ieceru realizēšanas paņēmieni tika izvirzīta izlase. Tālākā eigēnikas ideju realizēšana notika, izmantojot dažādas izlases metodes. Tieši izlases metožu pielietošana izvērtās par vienu no eigēnikas ideju strupceļiem. Šīs metodes bija cita par citu brutālākas, tās pārkāpa cilvēka tiesības un neaizskaramību. Par negatīvās eigēnikas metodēm kļuva tādu cilvēku sterilizācija, kuriem ir iedzimtas slimības, vēlāk arī vairākkārt tiesātu likumpārkāpēju sterilizācija, piespiedu abortu veikšana sievietēm, kuras uzskatīja par neatbilstošām pilnvērtīgu bērnu radīšanai, obligāta kontraceptīvu lietošana un aizliegums precēties [6].

Nākamā metode – imigrantu ar „sliktām īpašībām” neuzņemšana savā valstī, ko 20. gs. sākumā realizēja Amerikas Savienotās Valstis, bet pēc Otrā pasaules kara – Izraēla [7]. Kulmināciju tā saucamo eigēnisko metožu realizācija sasniedza Hitlera „rasu tīrības” ideju realizācijas laikā, kad sterilizēti un fiziski iznīcināti tika

tie, kurus neuzskatīja par atbilstošiem augstākās rases standartiem, tāpat nonāvēti tika psihiatrisko slimnīcu pacienti. Fašisti realizēja arī sieviešu piespiedu sapārošanu ar vīriešiem, kuriem bija tipiskas āriešu rases ārējās pazīmes [8].

Latvijā eigēnikas idejas neguva lielu piekrišanu, kaut gan 1937. gadā bija izdots likums par eigēnisko komisiju organizēšanu pie Veselības departamenta. Pēc šī likuma pieņemšanas tiešajiem eigēniskajiem pasākumiem daudz uzmanības netika veltīts, bet dzimstībai un latviešu tautas skaitliskā sastāva saglabāšanai tika pievērsta nopietna uzmanība. Jau 20. gs. 20. gados tika celta trauksme, ka kara un ekonomiskā sabrukuma dēļ latvieši vairs nespēj atražot jauno paaudzi tādā daudzumā, lai nodrošinātu tautas pastāvēšanu. Diemžēl aizsāktos pasākumus pārtrauca Otrais pasaules karš ar tā sekām – tas vēl vairāk pietuvinājis latviešus demogrāfiskajai katastrofai [9, 10, 11, 12].

Eigēnikas ideoloģiskā un zinātniskā noliegšana

Pēc fašisma sagrāves sākās eigēnikas noriets. Kļuva skaidrs, ka, aizsedzoties ar eigēnikas ideju realizēšanu, ir iespējams veikt visbriesmīgākos pārkāpumus pret cilvēcību. Jau Nirnbergas prāvas laikā, kad tiesāja fašisma ideologus un viņu ideju realizētājus, Hitlera „eigēniskie pasākumi” tika nosodīti kā noziegums pret cilvēcību. Līdz ar to bija nosodīta arī eigēnika kā teorētiska fašistu noziegumu un rasisma pamatotāja, kā antizinātniska, pret cilvēcību vērsta ideoloģija. Pilnveidojoties cilvēka tiesību un personības neaizskaramības izpratnei un likumdošanai, sterilizācijas izmantošana kā metode iedzimtības slimību īpatsvara samazināšanai cilvēku sabiedrībā tika atzīta par cilvēka personības neaizskaramības pārkāpumu [13].

Arī ģenētikas pētījumi parādīja, ka ar to cilvēku sterilizēšanu, kuriem ir kāda iedzimtības slimība, nevar pilnībā atbrīvoties no slimību izraisītājiem recesīvajiem gēniem un panākt poligēni noteikto pazīmju (slimību) eliminēšanu. Tāpat eliminējot kādus gēnus vai palielinot „derīgo gēnu” uzkrāšanu, ar korelatīvajām saistībām var paņemt līdzī gēnus, kuri nosaka citas derīgas īpašības, tā izmainot cilvēka genofondu. Arī pozitīvās eigēnikas pasākumu veikšanai trūkst stingra pamata. Būtiskākais jautājums, mēģinot realizēt pozitīvās eigēniskās programmas, ir – kas gan noteiks, kādā virzienā ir jāveic izlase, lai „pilnveidotu” cilvēku [14].

Eigēnikas ideju atdzimšana ar ģenētikas metožu pilnveidi

E. Čargrafs: „Mūsu laikmets ir nolādēts ar nepieciešamību vājiem cilvēkiem, kas izliekas par ekspertiem, pieņemt ārkārtīgi tālejošus lēmumus.”

Attīstoties molekulārās ģenētikas metodēm, kļuva iespējams gēnus pētīt un to sastāvu izmainīt ne ar netiešajām izlases metodēm pazīmes līmenī, bet tieši gēna līmenī. Modernās molekulārās ģenētikas metodes ļauj jau ļoti agri, pat pirms dīgļa implantācijas, topošajā individuā konstatēt slimības izraisītāju gēnu un šādu grūtniecību pārtraukt. Iespējams veikt arī gēnu terapiju, konkrētos audos slimības izraisīto gēnu aizvietojošā ar normālas funkcijas atjaunojošo utt. Tāpat, izmantojot apaugļošanu *in vitro*, cilvēku īpašības var ievirzīt kādā noteiktā gultnē [15, 16].

Prenatālās ģenētisko noviržu diagnostikas metodes un šo noviržu realizēšanās novēršanas iespējas ar gēnu inženierijas tehnoloģijām vai medicīnisko abortu

izmantošana atkal aktualizē daļēji aizmirsto eigēnikas ideju par cilvēces atbrīvošanu no iedzimtības slimībām un iespējamo cilvēka „dabas” uzlabošanu. Lai nodalītu mūsdienu pieejas no eigēniskās prakses (izmantotajām metodēm) 20. gadsimta pirmajā pusē un lai izvairītos no vienprātīgā tās nosodījuma, ir ierosināts molekulārās ģenētikas un mākslīgās apaugļošanas pasākumu kopumu ar eigēnisku ievirzi nosaukt par „liberālo eigēniku” [17]. G. Brāzma raksta: „Liberālā eigēnika mēģina apvienot ideju par cilvēces genofonda uzlabošanu ar indivīda reproduktīvo autonomiju, tādējādi izvairoties no 20. gs. pirmās puses klasiskajai eigēnikai raksturīgās indivīda tiesību noniecināšanas.” [18]

Neapšaubāmi, molekulāro metožu izmantošana atceļ „vecās” eigēnikas brutālo sterilizēšanas vai bērnu radīšanas aizlieguma biedu atsevišķām cilvēku grupām. Turklāt Eiropas Padomes „Konvencijas par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā” 13. pants nosaka: „... jebkura iejaukšanās, lai modificētu cilvēka genomu, var tikt veikta tikai preventīvos diagnostiskos vai ārstniecības nolūkos un vienīgi tad, ja tās mērķis nav radīt izmaiņas pēcnācēju genofondā.” [19] Taču dziļākā eigēnikas būtība saglabājas, arī ievērojot šo Konvenciju. Eiropas Konvencijā ietvertais aizliegums apzināti „radīt izmaiņas pēcnācēju genofondā” neizslēdz neapzinātu izmaiņu radīšanu, kuras neizbēgami rodas, novēršot ģenētiski determinētas novirzes. Apzināto izlasi noliedzot, mēs, protams, neatceļam arī to nepzināto izlasi, ko rada sociālie apstākļi un kultūras normas, tradīcijas. Tās vieniem rada lielākas priekšrocības vai motivāciju radīt vairāk pēcteču nekā citiem, un šajā aspektā vēl aizvien realizējas dabiskās izlases darbības rezultāts, ka to indivīdu genomi, kuri rada visvairāk pēcteču, kļūst dominējošie populācijā.

Vai modernā eigēnika ir brīva no agrākajām kļūdām un pieņēmumiem?

Cilvēks, pēc sava prāta un izpratnes iejaucoties sarežģītās genoma struktūrās, ilgstošā evolūcijas procesā saskaņotās sistēmas darbībā var izraisīt neparedzamas sekas. Ikviens gēns ar korelatīvām saistībām ir saistīts ar citiem gēniem, un, atlasot vienu gēnu, kopā ar to tiek eliminēti arī citi, kuru darbība var būt nozīmīga cilvēka vispārīgo funkciju, tajā skaitā veselības un garīgo īpašību, izmainīšanā. Vairāki letāli vai semiletāli gēni heterozigotiskā stāvoklī ir nodrošinājuši cilvēka izturību pret smagām slimībām (sirpjveida šūnu anēmijas gēns heterozigotā – pret malāriju, cistiskās fibrozes – heterozigotā – pret diareju u. c.). Ir pamats uzskatīt, ka atsevišķu izcilu cilvēku augstās garīgās spējas ir zināma heterozes efekta izpausme. Tāpat arī, kamēr gēnu tehnoloģijas vēl nespēj aizvietot slimību izraisīto gēnu dzimumšūnās, veicot gēnu terapiju somatiskajās šūnās (arī novēršot gēna izpaušanos fenotipā), tiek veicināta slimības gēna izplatīšanās.

Pilnveidojoties gēnu tehnoloģijām, radīsies arī kārdinājums veikt ne tikai negatīvo eigēniku, bet arī „uzlabot” cilvēku fiziski un garīgi, pilnveidot viņu atbilstoši mūsu izvirzītajiem ideālās sabiedrības modeļiem, atbrīvojoties no evolūcijas mantojuma, kas cilvēka saprātu ļautu izmantot tikai „labā” un „pareizā” darīšanai un izskaustu dziļi cilvēka dabā esošo pagātnes mantojumu – agresivitāti, ekspansivitāti un citas uzvedības izpausmes, kas ir pamatā pašreizējām cilvēces problēmām. Kaut arī daudzsološs, šis ceļš ir nepieļaujams. Tas agrāk vai vēlāk novedīs pie eigēniskiem pasākumiem, t. i., mēģinājumiem „uzlabot” cilvēku paša cilvēka izpratnē.

Neapšaubāmi, tā būs vēlme palielināt cilvēka kognitīvās spējas, kreatīvos dotumus u. c. īpašības, kas nosaka viena cilvēka pārākumu pār otru. G. Brāzma norāda, ka, „domājot par pozitīvo eigēniku, ir pamats ievērot īpašu piesardzību, lai atsevišķu specializētu īpašību vai spēju pastiprināšana nemazinātu indivīda iespējas iegūt daudzveidīgu pieredzi un būt atvērtam dažādām iespējām” [20].

Nav arī aizmirsta ideja par pēcteču radīšanas priekšrocību nodrošināšanu spējīgākajiem. 1986. gadā Singapūra kļuva par pirmo demokrātisko valsti, kurā atklāti pieņemta eigēniska politika. Šajā valstī augstskolu beigušajām sievietēm bērna piedzimšanas gadījumā ir garantēts algas pielikums, bet precētajām sievietēm bez augstākās izglītības ir iespēja saņemt dotāciju mājas iegādei, ja tās ir ar mieru pēc pirmā vai otrā bērna piedzimšanas sterilizēties [21].

Vai termins „eigēnika” ir pieņemams modernajām ģenētiskajām darbībām? Noliecot eigēniku, nedrīkst aizmirst, ka problēmas, kuras jau F. Galtons saskatīja cilvēka kā bioloģiskas būtnes pastāvēšanā, nav izzudušas arī šobrīd, un klāt nākušas jaunas. Piemēram, pieaugot vides piesārņojumam un samazinoties dabiskajai izlasei, palielinās cilvēka mutāciju slogs.

Kā „modernā eigēnika” saistāma ar ētiku?

E. Froms: „Cilvēka uzvedību, atšķirībā no dzīvniekiem, vairs nenosaka tikai bioloģiskie instinkti. Tādēļ, ka cilvēkam ir domāšana, iztēle, viņš spēj iziet ārpus dabas dotajiem ietvariem, justies brīvs. Vienlaikus cilvēka dzīvē ienāk bezspēcības un bailu izjūta.”

Ētika kā cilvēka uzvedības normu kodekss nodrošina labas cilvēku savstarpējās attiecības un cilvēku populāciju un cilvēka kā sugas izdzīvošanu. Ir mūžīgās ētiskās normas, kas pastāvējušas, kopš cilvēks ir radies kā saprātīga būtne, un ir katra laikmeta ētikas normas, kas veidojas noteiktās situācijās. Mūsu laikmetā šīs situācijas ir izaicinājumi, ko izvirza zinātnes atklājumi, un tādu lēmumu pieņemšana, kas mums nenodarītu ļaunu. Mūsdienu ētikas normu jautājumos iekļaujas arī „modernās eigēnikas” iespēju izvērtēšana. No ētiskā viedokļa, atzīstot, ka modernās molekulārās ģenētikas metodes atkal atjauno eigēnikas biedu, to iespējas būtu jāierobežo. Taču, no otras puses, cik ētiski ir nepalīdzēt cilvēkam atbrīvoties no ciešanām? Runa nevar būt par pilnīgu atteikšanos no molekulārās ģenētikas metožu iespējām. Katrā atsevišķā gadījumā ir jāizsver pozitīvais ieguvums un riski, kādi iespējami ar konkrētajām darbībām. Piemēram, ja konstatēts recesīvais, slimības izraisošais gēns homozigotiskā stāvoklī, tā realizācija ir jāpārtrauc, bet nav pamata censties atbrīvot genotipu no šīs slimības recesīvā gēna heterozigotā. Ar katru gadu palielinās gēnu tehnoloģiju iespējas diagnosticēt slimības gēnu līmenī un tās novērst. Taču atklāts ir jautājums, cik tālu var iet, cenšoties palīdzēt cilvēkam? A. Rubenis raksta: „Gēnu tehnoloģijas riska faktors – cilvēka tālākas pastāvēšanas risks – stājas arvien lielākā konfliktā ar vēlēšanos visādā veidā palīdzēt slimajam.” [22]

Pašlaik ļoti populāra ir ideja par cilvēka radošo spēju palielināšanu ar modernām audzināšanas metodēm, neizslēdzot arī ārēju iejaukšanos smadzeņu procesos [23]. Taču uzdevums „uzlabot” cilvēka psihiskās īpašības ar gēnu inženierijas metodēm nav pamatots ne no viena viedokļa.

No ētiskā viedokļa būtisks jautājums ir arī par metožu izmantošanas pieļaujamo robežām, veicot ģenētiskās manipulācijas ar cilvēku. Diemžēl informācijas pārbagātība, turklāt pārsātināta ar ezoteriskām fantāzijām, apgrūtina reālās situācijas izpratni un neļauj pieņemt situācijai atbilstošāko lēmumu.

Amerikāņu biologs Edvards Vilsons raksta, ka ētikā un politikas zinātnē trūkst pārbaudītu zināšanu par cilvēka dabu, kas nepieciešamas, lai formulētu likumus, kas apraksta sakarības starp cēloņiem un sekām, un uz to bāzes veidotu saprātīgus spriedumus. Pamatojoties uz šādiem likumiem, būtu iespējams saprātīgi pārveidot senos morāles izteikumus tā, lai tie atbilstu ātri mainīgajam mūsdienu dzīves tempam, kurā mēs gribot negribot un pa lielākai daļai neapzināti esam ielēkuši [24].

Kopš cilvēks pats lemj savu likteni, pieļaut kļūdas ar tālejošām sekām ir lielāka iespēja nekā tad, kad sugas pastāvēšanu noteica skarbie dabas likumi. Īslaicīgu mērķu īstenošana nereti samazina visas sabiedrības izdzīvošanas iespējas lielā laika mērogā. A. Rubenis raksta: „Zinātne no dabas izskaidrošanas un izpratnes pāriet pie dabas konstruēšanas, kuras augstākais punkts ir gēnu tehnoloģijas, jo pirmo reizi reizi par tehnoloģiskās darbības priekšmetu kļūst cilvēka bioloģiskā daba. Ģenētiskā manipulācija ar organismiem atšķiras no iepriekšējās evolūcijas iespējām ar to, ka evolūcijas princips – iešana uz priekšu nelieliem soļiem – tiek atmests.” [25] Cik subjektīvi un aizspriedumaini cilvēki izvēlas, pēc viņu ieskatiem, labāko, var spriest pēc tā, kāda dzimuma bērnus izvēlas vecāki, kad viņiem ir iespēja to darīt. Tā, piemēram, pēc tam, kad ar ultraskaņas skenēšanu kļuva iespējams noteikt embrija dzimumu, 20. gadsimta 90. gados Korejā dzima 122 zēni uz 100 meitenēm (normāli – 105 zēni uz 100 meitenēm), Ķīnas Tautas Republikā – 117 zēni uz 100 meitenēm, bet dažos Ziemeļindijas štatos šī attiecība ir vēl vairāk nobīdīta, neņemot vērā abortu aizliegumu [26]. Arī ar loģiskiem slēdzieniem katra indivīda pieņemtais lēmums veidot ģimeni un radīt bērnus apdraud dabīgo cilvēka populāciju atražošanu, kas jau redzams Eiropā un Ziemeļamerikā. Medicīniskās apaugļošanas rezultātā dzimušo zēnu ir būtiski vairāk nekā meiteņu, un tas nevarētu būt saistīts ar medicīniskiem cēloņiem dzimuma izvēlē [27].

Sabiedrībā ir izveidojusies pārliecība, ka zinātne pateiks, kas ir pareizi un kas – nepareizi. Taču zinātne ir absolūti neitrāla pret to, vai zinātniskie rezultāti ir iegūti, skrupulozi saglabājot cilvēku intereses, vai ne. Arī zinātniekus virza godkāre būt pirmatklājējiem, naudas kāre ieviest savus atklājumus pēc iespējas izdevīgāk un radīt noteiktas tehnoloģijas. Tātad iespēja izlemēt, ko atļaut, ko aizliegt, nebūtu atstājama tikai zinātnieku vai tehnokrātu ziņā [28]. Bīstama ir arī steiga, ar kādu jaunāko atziņu vai pētījumu rezultātus daudzas valstis cenšas ieviest praktiskajā medicīnā. Jau bēdīgā pieredze ar eigēniku tās pirmsākumos parāda, ka jaunās atziņas un atklājumus nedrīkst tūlīt masveidā realizēt praksē.

Tātad kādiem būtu jābūt mūsdienu ētikas izstrādāšanas kritērijiem? Mēs pārlietu paļaujoties uz loģiskajiem slēdzieniem. Tādēļ atmest vēsturiskā gaitā izveidojušās ētikas normas, kas pārbaudītas ilgu laiku un daudzās paaudzēs, balstoties tikai uz loģikas spriedumiem un vienas vai divu paaudžu pieredzi, ir ļoti riskanti. Ētiska ir tāda uzvedība un cilvēku attiecības, kas ne tikai rada pašlaik dzīvojošiem cilvēkiem ērtības un labsajūtu, bet arī nodrošina turpmāko paaudžu pilnvērtīgu pastāvēšanu un pilnveidošanos, tātad ilgtspējīgu cilvēka sugas attīstību.

Vai un kur evolucionē cilvēks?

Optimistiski noskaņoti cilvēki tic, ka cilvēks kļūst aizvien pilnīgāks ne tikai kā sociāla būtne, bet arī bioloģiski. Ka uzlabotie dzīves apstākļi, medicīnas sasniegumi, izolēšanās no pārējās dzīvās dabas ir tie apstākļi, kas veicina cilvēka pilnveidošanos. Tomēr šādam optimismam nav pamata. Cerībām (ticībai), ka neapzinātā izlase virza cilvēci uz gudrāku, veselīgāku, skaistāku cilvēku veidošanos, nav neviena argumenta. Izlase, kuru cilvēks ir ievērojami minimizējis, salīdzinājumā ar to, kas notiek dabā, uz cilvēku iedarbojas joprojām, taču tā nerealizējas vienā noteiktā virzienā, veidojot kādas jaunas pazīmes vai īpašības [29]. Vismaz eiropēiskajā demokrātiskajā sistēmā tam nav motivācijas. Tradicionālo sociālo struktūru sabrukums, ģimenes sabrukums, sabiedrība bez tēva, dzimuma maiņas iespējas un virtuālais sekss kā interneta paaudzes dzīvesveids nevis veicina bioloģiskā cilvēka pilnveidošanos, bet gan nostāda attiecīgo grupu izmiršanas draudu priekšā.

Nereti izskan doma, ka ar molekulārās bioloģijas zināšanām apbruņotā cilvēce varēs atbrīvot savu reproduktīvo spēju no draudošajām bioloģiskajām briesmām. Ar cilvēka kontrolētas evolūcijas palīdzību dabas haosā beidzot tiks ieviesta kārtība. Vēlreiz jāuzsver, ka arī tad, ja tiešām pilnveidotās ģenētisko manipulāciju metodes ļaus „uzlabot” atsevišķas cilvēka īpašības, kas gan būs tas, kurš noteiks, ka šīs pārmaiņas būs ar ilglaicīgu pozitīvu efektu, nevis pretējas cerētajam? G. Brāzma raksta: „Ko var teikt par cilvēka bioloģiskās evolūcijas izredzēm nākotnē? Ja „dabiska” jaunu sugu rašanās ir iespējama vienīgi mazu populāciju ilgstošas ģeogrāfiskās izolācijas rezultātā, tad jaunās *Homo* sugas rašanās nākotnē šķiet tikpat kā neiespējama. Iespējams, ka tālākā nākotnē radīsies iespējas cilvēku izmainīt ģenētiskā līmenī, pastiprinot kādu vēlamu pazīmju attīstību. No otras puses, būs jāvērtē tas, vai šāda veida iejaukšanās cilvēka genomā nevar novest pie grūti paredzamiem negatīviem blakusefektiem, piemēram, lielākas cilvēka dabas vienpusības un vienveidības.” [28]

VĒRES

1. Cit. no: Reinhard G. *Eugenika*. R.: Valters un Rapa, 1940, 5. lpp.
2. Platons. *Valsts*. R.: Zvaigzne, 1982, 110. lpp.
3. Kampanella. *Saules pilsēta*. R.: Zvaigzne, 1980, 37. lpp.
4. Cit no: Полинин В. М. *Мама, папа и я*. Москва: Сов. Россия, 1969, с. 320.
5. *Сборник сочинения Чарльза Дарвина*. С.-Петербургъ. Вестник знания. Происхождение человека, 1909, с. 75–736 (728).
6. Raipulis J. *Radības kronis*. *Eigenika*. *Latvijas daba*. 1990, 26.–27. lpp.
7. Bock G. Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State. In: *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. Ed. by R. Bridenthal, A. Grossmann, and M. Kaplan. New York: Monthly Review Press, 1984.
8. Varma J. K. Eugenics and Immigrant Restriction: Lessons for Tomorrow. *J. American Medical Association*, 1996, Vol. 275, p 734.
9. Reinhard G. *Eugenika*. R.: Valters un Rapa, 1940.
10. Upners T. *Eugēnikas nozīme tautas un valsts dzīvē*. R., 1943.
11. Zelče V. Vara, zinātne, veselība un cilvēki: *Eigenika* Latvijā 20. gs. 30. gados. *Latvijas Arhīvi*, 2006, Nr 3, 94.–137. lpp.

12. Raipulis J. Latviešu demogrāfiskais stāvoklis un perspektīvas. *Akadēmiskā Dzīve*, 1995, Nr. 37, 28.–34. lpp.
13. Raipulis J. *Radības kronis. Eigenika. Latvijas daba*. 1990, 26.–27. lpp.
14. Turpat.
15. Shenfield F., Pennings G., Devroey P. et al. *Preimplantation genetics diagnosis. Human Reproduction*. 2003, No. 3, p. 649–651.
16. Verma I. M., Somia N. Gene therapy – promises, problems and prospects. *Nature*, 1997, Vol. 389, p. 239–242.
17. Agar N. Liberal Eugenics. In: *Bioethics: an anthology*. Ed. by Kuhse H., and Singer P. Blackwell Publishers, 1999, p. 171–181.
18. Brāzma G. Liberālā eigēnika: iespējas un ētiskās problēmas. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 60. sēj., 2006, Nr. 1–2, 119. lpp.
19. Konvencija par cilvēktiesību un cieņas aizsardzību bioloģijā un medicīnā. Pieejams: <http://www.likumi.lv/doc.php?id=203118>
20. Brāzma G. Liberālā eigēnika: iespējas un ētiskās problēmas. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 60. sēj., 2006, Nr. 1–2, 120. lpp.
21. *Ideju vārdnīca*. R.: Zvaigzne ABC, 1999, 129. lpp.
22. Rubenis A. *Ētika XX gadsimtā*. R.: Zvaigzne ABC, 1996, 178. lpp.
23. Snyder A. W., Mulcahy E., Taylor J. L. et al. Savant-like Skills Exposed in Normal People by Suppressing the left Fronto-temporal Lobe. *Journal of Integrative Neuroscience*, 2003, Vol. 2, No. 2, p. 149–158.
24. Wilson E. O. *On human nature*. Harvard University Press. 2000, p. 207.
25. Rubenis A. *Ētika XX gadsimtā*. R.: Zvaigzne ABC, 1996, 180. lpp.
26. Фукуяма Ф. *Наше постчеловеческое будущее*. Москва: АСТ, 2008, с. 119.
27. Mežinska S. Biomedicīnas ētiskās problēmas. Krāj.: *Biomedicīnas ētika: teorija un prakse*. Sast. V. Sīle. R.: RSU, 2006, 163. lpp.
28. Engdahl F. W. Seeds of Destruction: The Hidden Agenda of Genetic Manipulation. Progressive Press Series. *Global Research*, 2007, p. 341.
29. Raipulis J. Vai mūsdienu cilvēks evolucionē? *Zinātne un Tehnika*, 1971, Nr. 2, 7.–10. lpp.
30. Brāzma G. Cilvēka evolūcijas problēmas. *Terra*, 2008, Nr. 3, 25.–27. lpp.

Summary

The idea of regulation of human physical and mental development by the formation of married couples and destruction of weak and sick has been known since the beginning of civilization. But scientific research has been done since the beginning of the 20th century by realization of eugenics idea, it means that „incomplete” people have limited possibility to have children but people with „good features” have advanced to have children. Nevertheless in order to realize such an idea there is violation of the human rights, integrity of individual, therefore the idea of eugenics has a negative assessment. Nowadays achievements of the modern genetics allow to realize several plans of eugenics, for example, disposal of „wrong” genes without violation of the human rights. There is a new name of eugenic – „liberal eugenic” that is free of classic eugenic mistakes. However there is still a question what is the purpose and how far people can be involved in transformation of their genome without risk to the survival of the human species.

Keywords: eugenics, molecular genetics, eugenics and ethics, liberal eugenics, the human species evolution.

Saldūdens pērļu ieguves vēsture Latvijā *History of Freshwater Pearl Fishing in Latvia*

Māris Rudzītis

LU Ģeoloģijas muzejs
Alberta iela 10, Rīga, LV-1010
E-pasts: maris.rudzitis@lu.lv

Mudīte Rudzīte

LU Zooloģijas muzejs
Kronvalda bulvāris 4, Rīga, LV-1586
E-pasts: mudite.rudzite@lu.lv

Sākot ar 16. un līdz pat 18. gs. Eiropas upēs tika iegūtas pērles, vietām pat ievērojamā daudzumā. Tagad vairākās Eiropas zemēs Ziemeļu upespērlene izzudusi vispār. Latvijā tā saglabājusies dažās upītēs, bet arī pie mums kādreiz iegūtas pērles. Senākās ziņas par pērļu zveju Latvijas teritorijā atrodamas Dionīsiņa Fabričija hronikā. Daudz ziņu par to ir sniedzis J. B. Fišers 18. gs. beigās. Vēlāk šo informāciju papildinājuši A. Hupelis, J. Kavals, A. Meders. 20. gs. otrajā pusē biologi vairāk pievērsušies upespērlenes pētījumiem, tās meklēšanai un aizsardzībai.

Atslēgvārdi: Latvija, Eiropa, pērļu zveja, *Margaritifera margaritifera*.

Ziemeļu upespērlene *Margaritifera margaritifera* ir suga, kurai draud iznīkšana ne tikai Latvijā, bet arī visā sugas areālā. Kopš 1985. gada tā iekļauta Latvijas Sarkanās grāmatas 1. kategorijā. Ziemeļu upespērlene iekļauta 1979. gada Bernes konvencijas III pielikumā un Eiropas Savienības Direktīvas 92/43/EEC – par dabisko biotopu un savvaļas dzīvnieku un augu sugu aizsardzību – II un V pielikumā. Kopš 1957. gada tā iekļauta visos Latvijas aizsargājamo dzīvnieku sarakstos, taču visu šo laiku gliemeņu skaits turpina samazināties.

Laika posmā no 16. līdz 18. gs. Eiropā – Īrijā, Skotijā, Francijā, Vācijā, Zviedrijā, Somijā, kā arī Krievijā tika iegūtas saldūdens pērles, vietām pat ievērojamā daudzumā. Tagad Eiropā suga saglabājusies kā nelielas izolētas populācijas, vairākās zemēs tā izzudusi. Arī Latvijā saglabājušās dažas upītes ar upespērlenēm, un arī pie mums kādreiz iegūtas saldūdens pērles.

Jau 1855. gadā E. Vāls rakstīja, ka Vidzemē cilvēku saimnieciskā darbība pērleņu upēs un to tuvumā novedīs ja ne gluži pie šīs sugas iznīkšanas, tad noteikti šī iemesla dēļ pērleņiem nekad vairs nespēs savairoties tādā skaitā kā senajos pērļu zvejas laikos [1].

Gandrīz visi autori, kas 19. gadsimtā un 20. gadsimta pirmajā pusē [1, 2, 3, 4, 5] rakstījuši par *Margaritifera margaritifera* izplatību un sastopamību tagadējā Latvijas teritorijā, norāda, ka pērles vairs nav iespējams iegūt, jo iepriekšējos gadsimtos tās iegūtas pārāk intensīvi. Novērtējot populāciju stāvokli pēdējos piecdesmit gados, jāsecina, ka situācija ir sarežģīta: visas populācijas ir novecošanas stadijā [6, 7].

Ziemeļu upespērlene ir evolūcijas gaitā ļoti šauri specializējusies suga: tā pielāgojusies dzīvei oligotrofās upēs, to kāpuru (glohīdiju) attīstībai nepieciešamas zivis, kas arī pielāgojušās šādai videi. Pašlaik pērleņu izdzīvošanas iespējas ļoti strauji samazinās vispārējās vides eitrofikācijas dēļ [8]. Turklāt Latvijas upespērleņu populācijas ļoti cietušas no intensīvās pērļu ieguves 17., 18. gadsimtā un 19. gadsimta pirmajā pusē [4, 5, 9]. Pērleņu kolonijas, kas bija izveidojušās gadu tūkstošos, īsā laikā tika gandrīz pilnīgi iznīcinātas. Pat ja tām būtu vislabākie dzīves apstākļi, nepieciešami vairāki gadu simti, lai tās atjaunotos. No kādreiz milzīgajām kolonijām, no kurām ieguva pērles arī Zviedrijas un Krievijas galmu vajadzībām, tagad saglabājušās tikai nelielas gliemeņu grupiņas. Tās spētu izdzīvot un nodrošināt vismaz sugas saglabāšanos, taču pašlaik pērleņu izdzīvotību limitē paaugstinātais slāpekļa saturs ūdenī un pastāvīgu foreļu populāciju trūkums, kā arī tieša pērleņu dzīvesvietu iznīcināšana upju meliorācijas, mežu izciršanas, aizsprostu veidošanas un bebru darbības dēļ [10, 7].

Pirmā rakstītā liecība par to, ka Latvijas upēs kādreiz iegūtas pērles, atrodama Dionīsija Fabrīcija hronikā, kas pabeigta apm. 1610. gadā. Rakstītājs pats redzējis Vidzemē atrastas pērles, kas labumā esot pielīdzināmas Austrumu pērlēm. Taču viņš raksta, ka vietējie zemnieki neprotot noteikt, kad pērles gatavas un ir laiks tās zvejot, tādēļ tās atrastas tikai nejauši un aizvien retāk [11].

Vācijā tajā laikā pērles ieguvuši profesionāli pērļu zvejnieki, kas mācējuši gan atpazīt, kurās pērlenēs meklējamas pērles, gan arī pēc pērles izņemšanas gliemēni atstāt upē dzīvu un nebojātu [5]. Lejassāvārijā tiesības uz pērļu zveju no 1579. g. piederēja Pasavas bīskapam, tur bijuši bargi sodi – pērļu laupītāji (t. i., nelegālie pērļu zvejnieki) kārti. Saksijas Fogtlandē 1621. g. pērļu zveja noteikta kā karaliskā privilēģija, iecelts pērļu uzraugs (šo amatu mantojuši šīs ģimenes vīrieši vēl 19. gs. beigās). Zveja priekšzīmīgi organizēta: 1650.–1783. g. pērles tikušas zvejotas ik gadus tikai zvejas laikā un rotācijas kārtībā – tikai noteiktos upju iecirkņos. Strādājuši 3 profesionāli pērļu zvejnieki, lietojot speciālus instrumentus. Izņemtas tikai lielās pērles, tās nodotas pārdošanai izsolē; ieņēmumi nonākuši valsts kasē [12]. Zvejas rezultātu rūpīgie reģistri noder mūsdienai un tā laika pērleņu populāciju stāvokļa salīdzināšanai.

Daudz faktu par Latvijas pērlēm atrodami J. B. Fišera „Vidzemes dabas aprakstā” (*Versuch einer Naturgeschichte von Livland – 1778, 1791*). Autors pats gan nav pērles un gliemeņu čaulas atradis, bet atsaucas uz vairākiem citiem autoriem, kas rakstījuši par Vidzemes pērlēm 17. un 18. gs. – G. Miliju (*G. Mylius*), K. Kelhu (*C. Kelch*), F. Jecu (*F. C. Jetze*) [13]. Fišera dotās ziņas vēlāk izmantojuši H. Kavals, A. Mēders un citi autori.

Latvijas pērļu resursi atzīti par nozīmīgiem: laikā, kad daļa pašreizējās Latvijas teritorijas atradās zviedru pārvaldījumā, karalis Kārlis XI izdevis pavēli, kas aizliedza pārdot pērles uzpircējiem, kas ved preces pārdošanai Maskavā. 1694. gadā karalis iecēlis pērļu inspektoru, kurš bija atbildīgs par Vidzemes un Igaunijas pērlēm. Inspektora galvenais uzdevums bija kontrolēt pērļu zveju kroņa muižās, bet privātajās muižās iegūtās pērles novērtēt un, ja nepieciešams, izmantojot pirmpirkuma tiesības, iegādāties pērles galma vajadzībām par standarta cenu. 1697. g. ģenerālgubernators izdevis patentu, kas noteica, ka pērļu zvejniecība ir karaļa privilēģija un

ka tā ir aizliegta, ja nav saņemta pārļu inspektora atļauja un pārļu zvejā nepiedalās pārļu inspektors vai viņa pilnvarotie. Par šī aizlieguma pārkāpumu draudēja miesas un naudas sodi, turklāt bija norādīts, ka pie ūdeņiem, kur zvejo pārles, uzceļamas karātavas, kas kalpotu potenciālo pārļu laupītāju iebiedēšanai. Ir zināms, ka inspektors Krejs (*Krey*) konstatējis nelikumīgu pārļu zveju un par to ziņojis karalim [13].

Līdzīga kārtība tika ieviesta arī pēc Lielā Ziemeļu kara (1700–1721), kad Vidzeme tika iekļauta Krievijā. Kara un mēra laikā „liekas gājusi aizmāršā šī kroņa tiesību ievērošana pārļu zvejas lietā” [14], un 1720. gadā (t. i., gadu pirms Nīšates miera līguma noslēgšanas) tika izdota ģenerālgubernatora Aņikitas Repņina pavēle, kas noteica ķeizarišķās majestātes pastāvīgas tiesības uz pārļu resursiem. Pārļu zveja Vidzemē tika pilnīgi aizliegta.

Zviedrs Hedenbergs (tā viņš dēvēts literatūrā, vārds nav zināms), aizbraucis uz Pēterburgu un uzstājies Senātā ar ziņojumu, ka Latvijā un Igaunijā atrodamas skaistas un augstvērtīgas pārles. 1745. gadā Senāts nosūtījis uz Pēterburgas Zinātņu akadēmiju pārles, kas iegūtas Livonijā, Tērbatas apriņķī, pieprasot ziņas par to iegūšanas veidu. Iespējams, ka šīs bija Hedenberga atvestās pārles. Akadēmiķis M. Lomonosovs atbildējis un devis instrukciju par pārles gatavības noteikšanu pārļenē. Šī instrukcija glabājas Pēterburgas ZA arhīvā, publicēta M. Lomonosova kopotajos rakstos; citāts: „No Valdošā Senāta Zinātņu Akadēmijai piesūtītās divas Vidzemes pārles ir visai līdzīgas Bohēmijas pārļem, jo tās ir baltākas nekā Austrumu pārles, kuras krāsā vairāk sudrabam līdzīgas. Kā pārļenes zvejo un kad tajās pārles nobriest, tas redzams no sekojošām ziņām. Tās atveras skaidrā laikā, īpaši rīta rasā, kad var ievērot, ka dzīvnieciņš, kas gliemežvākā sēž, tur pārli mutē un rotaļājas ar to. Īstā pazīme, ka pārle gatava, ir tā, ka uz pārļenes no ārpuses ir bedrītes, itīn kā ar pirkstiem iespiestas. Šīs pazīmes parasti gadās uz trīs gadus vecām pārļenēm un tādēļ trīs gadus pēc pirmās zvejas uzsāk nākamo, ko veic sekojošā kārtā. Tie, kas pārles zvejo, staigā pa ūdeni zvejnieku zābakos, ļoti augstiem stulmiem, un pārļenes no ūdens izņem, un tās, uz kurām minētās pazīmes ierauga, saudzīgi atver ar nazi, lai dzīvniekam, kas gliemežvākā sēž, nenodarītu ļaunu, un, izņēmuši pārli, pārļeni atkal laiž atpakaļ ūdenī. Jo novērots, ka pārļene īsā laikā atkal būs kārtībā un kopā ar citām ieraksies smiltīs. Bet, ja ievērots, ka dzīvniekam nodarīts ļaunums, tad pārļeni noliek sānis... Gatavām pārļenēm vāciņi bāli, negatavām – zilgani. Zvejo maija, jūnija un jūlija mēnešos.” [16, 17]

Hedenbergs lūdzis piešķirt naudu un zaldātus, lai varētu pārles meklēt un nogādāt ķeizarienei Elizabetei. Tos saņēmis, viņš aktīvi ķēries pie darba un ieguvis vairākas augstvērtīgas pārles. Tās viņš tūdaļ nosūtījis ķeizarienei. Kā atalgojumu Hedenbergs saņēmis 300 cara rubļus un papildu karaspēku pārļu ieguves vietu apsargāšanai.

1746. gadā imperatore Elizabete Petrovna apmeklējusi Vidzemi un Hedenbergs viņai dāvinājis pārles; šajā gadā Hedenbergs iecelts par pārļu inspektoru, kam jāuzrauga pārļu ieguve kroņa muižās. Muižniekiem, kuru privāto muižu robežās atrada pārles, tika izsniegta gratifikācijas atlīdzība „60 rubļi par loti (t. i., ap 15 g) pirmās šķiras pārļu, par otro šķiru – 30 rubļi”. 1749. g. izdots patents, kas noteica inspektora tiesības un atbildību par pārļu ieguvi. Pārļu zveja, domājams, notika ar primitīvām un nesaudzīgām metodēm, pēc F. Jeca apraksta, 45 Livlandes pārļeņu strautos, upēs un ezeros (toreizējā Livlande tagad atbilst Vidzemei un Igaunijas dienvidu daļai).

Tirzas apkaimes pērļu zvejas laikā Hedenbergs ilgstoši uzturējies krogā, kas ieguvis nosaukumu Pērļu krogs (Pērlekrogs, arī Pērļa krogs, netālu no Druvienas). Zināms, ka par spīti vai, ticamāk, tieši pateicoties Hedenberga aktivitātei, pēc A. V. Hupeļa ziņām, ap 1774. g. pērļu atradumi bija kļuvuši stipri reti un pērļu zveja bija visiem atļauta [5, 12], pēc citām ziņām, jau pēc 1750. g. „sevišķi skaistas vairs neatrada, jo visas jau bija izzvejetas” [15].

J. Broces rokrakstā „Vidzeme 18. gadsimta beigās” ir uzskaitītas 19 vietas, kur esot atrodamas pērles (no tām 3 pilnīgi un 2 daļēji tagadējā Igaunijas teritorijā) [15].

Plašs pērļu zvejas vēstures apskats *Perlenfischerei* atrodams periodikā – Baltijas vācu laikraksta *Das Inland* 1856. gada 26. numurā, autors E. Rusvurms. 19. gadsimtā [2] un 20. gadsimta sākumā seko vairāku autoru darbi, kuros pausta nožēla, ka kādreiz Latvijas upēs ir bijis daudz pērļu, bet tagad tās vairs nav atrodamas [18, 3, 19].

Tas pats rakstīts arī pirmajos rakstos par pērlēm latviešu valodā: visi autori uzskata, ka kvalitatīvas pērles jau sen vairs nav iespējams atrast, konstatēta arī pērļu vērtības krišanās sakarā ar Japānā un citur audzēto kultūras pērļu ienākšanu juvelierizstrādājumu tirgū [4, 9, 20, 21].

Rīgas Dabaspētnieku biedrības sanāksmju protokolos fiksēts, ka 1168. kārtējā sanāksmē 1924. g. 17. novembrī uzstājies profesors Alfrēds Meders (vairāk pazīstams kā matemātiķis) ar referātu par pērļu zveju Vidzemē un Igaunijā. Pēc tam uzstājušies vēl vairāki ziņotāji, kas stāstījuši par redzētām Latvijas pērlēm. Dr. Alfrēds fon Hedenštroms (*Hedenström*), vēstures un mākslas speciālists, demonstrējis gredzenu ar iestrādātu zirņa lieluma pērli no Vesetas, kas izgatavots apmēram 1812. gadā un piederējis baronam fon Pālenam (*von Pahlen*). Tam sekojuši vairāki ziņojumi par pērlēm no Gaujas, Amatas un vēl dažām Gaujas pietekām [5]. No Vesetas pērlēm bijusi gatavota arī viena baroneses Šarlotes fon Pālenas kaklarota. Tajā bijušas 54 pērles, kas visas iegūtas Vesetā. Vislielākās pērles diametrs bijis 9 mm, 5 pērles bijušas apmēram 7 mm lielas, 11 pērles – 6 mm, mazās – 4–5 mm. Baronesei esot piederējušas arī citas pērles, lielākā no tām – 11 mm diametrā [2].

1933. gadā Skolu muzeja rīkotajā Gaujas izstādē bijušas rotas no pēdējām Gaujas pērlēm. Gatavojoties izstādei, tika organizēta ekspedīcija pa Gauju, cerot iegūt arī pērles, kuras Gaujas piekrastes iedzīvotāji meklējot, bet tās nepārdodot un amata noslēpumus nevienam neizklāstot. Students Kampe visu vasaru veltījis pērļu meklēšanai un guvis labus panākumus („Latvijas Kareivis”, 23.07.1933. un 10.10.1933.). Par izstādi varēja lasīt avīzē „Jaunākās Ziņas” (09.10.1933.): „Bagātas Gaujas un viņas pieteku gliemežu kolekcijas. Sevišķu uzmanību saista Gaujas pērles. Tādas mums dod daži Gaujas un viņas pieteku gliemeži savos vākos. Izstādīta arī saspraužamā adata, kas rotāta glītām Gaujas pērlēm. Pērles apskatāmas paraugos lielākā skaitā.” Avīzē ievietots arī ekspozīcijas fotoattēls. Diemžēl mūsu rīcībā nav nekādu ziņu par to, kāds liktenis piemeklējis Latvijas pērļu rotas Otrā pasaules kara un pēckara gados.

Pārbaudot ziņas par Latvijas baznīcu īpašumā esošiem pērļu izstrādājumiem, Latvijas Malakologu biedrības ekspedīcija 2007. gadā apsekoja Velēnas baznīcu. Eksperti, apskatījuši leģendāro baroneses fon Mengdenas dāvāto altārsēgu, kas

izsūta ar apmēram 5000 pērlītēm, konstatēja, ka tās, pretēji gida stāstītajam, nav iegūtas tuvējā Tīrzā un ir ražotas rūpnieciski – no stikla.

20. gs. pirmajā pusē Latvijas laikrakstos publicēti vairāki raksti par vietējām pērlēm: kādam īsam rakstiņam par Vidzemes pērlēm 1937. g. laikrakstā „Kurzemes Vārds” sekoja plašāks vēsturisks apskats „Pērļu zvejniecība Latvijas ūdeņos” laikrakstā „Valmierietis” 1938. g. Tā autors M. Sams Lejasciemā uzzinājis, ka pērles tiek zvejotas, Smiltēnē pulksteņu taisītāji joprojām tās uzpērķ un pārdod. 1936. gada augustā „Jaunākajās Ziņās” publicēti divi raksti par pērļu zveju, kas liecina, ka privāta pērļu ieguve dažās vietās joprojām notiek un tā netiek uzskatīta par nelikumīgu. Raksts „Latvijas upēs atkal atrod pērles. Saruna ar Aizputes pērļu zvejnieku” vēsta, ka ap 200 pērļu iegūts Kurzemē; upes vārdu zvejojotājs nav izpaudis. (Tagad pērles Kurzemē vairs nav atrodamas. Pērļu lielais skaits un sīkais izmērs – neviena nav lielāka par 3 mm – liek domāt, ka šīs pērles varētu būt iegūtas no citu sugu gliemenēm.) Otrs atradums – 14 pērles no Gaujas un tās pietiekām. Šis gadījums tuvāk aprakstīts Ziemeļkalifornijas latviešu luterāņu draudzes izdevumā „Zelta vārtu vēstis”, no kurienes tas pārpublicēts Brīvās pasaules latviešu mežkopju žurnālā „Meža Šalkas” 1986. g. Nr. 10, autors (vai pārstāstītājs) V. Blakenburgs. Zveja notikusi Amatas pietekā 1928. vai 1936. gadā (datējumā acīmredzamas pretrunas), kad atrastas nedaudzas, bet samērā lielas pērles, lielākā – ap 1 cm², kā arī plakana, iespējams, perlamutra pārklāta vāka atlūza. Pēc dažiem gadiem – 1938. gada sausajā vasarā – šī upīte izžuvusi, ūdens palicis tikai dziļākajās bedrēs, un Skolu muzeja direktors līdzekļu trūkuma dēļ atteicies veikt gliemeņu glābšanas darbus.

Meklējot Latvijā Ziemeļu upespērlenes atradnes, laikā no 1999. gada līdz 2003. gadam apsekoti upju posmi 163 upēs 610 km garumā. Parasti ļoti neliela apjoma pērļu populācijas konstatētas 8 upēs. No dažādos literatūras avotos minētajām pērļu upēm deviņās upespērlenes vairs nav konstatētas, bet sešās no tām atrastas tikai tukšās čaulas – arī minētajā Vesetā, kuras pērles greznojušas fon Pāleni ģimenes piederīgos. Tagad visās Latvijas atradnēs kopā ir tikai ap 25 000 pērļu [22]. 2003. gadā Latvijā upespērļu aizsardzībai izveidoti četri dabas liegumi. Salīdzinājumam: tuvējās valstīs – Igaunijā zināma 1 pērļu upe, it kā arī Lietuvā iespējama viena atradne, Polijā un Baltkrievijā to vairs nav [23, 24].

2006. gada vasarā ekstremāla sausuma apstākļos gāja bojā lielāks skaits upespērļu vienā no mazākajām Latvijas atradnēm. Daļa čaulu tika ievāktas, un, čaulas skalojot, starp smilšu graudiņiem atrasti arī dažādi ieapaļi it kā perlamutra veidojumi. Divus no tiem varētu saukt par pērlēm, to forma ieapaļa, vienam diametrs ap 6 mm, otram garākā ass 7 mm, īsākā 4,5 mm, abi gaiši brūnā krāsā ar neizteiktu perlamutra spīdumu. Mazākie – 15 sīki un ļoti sīki pērļu aizmetņi – no 0,3 līdz 2,5 mm, pelēki vai netīri balti ieapaļi graudiņi, daži ar neizteiktu perlamutra spīdumu, citi gandrīz pilnīgi bez tā. Iespējams, daži no tiem pērļu čaulās nonākuši īsi pirms dzīvnieka nāves, vai arī pērles nobrūnējušas, pērlēm mirstot. Dažas 20. gs. sākumā Latvijā iegūtās pērles atrodas LU Zooloģijas muzeja R. Kampes kolekcijās, tās ir dažāda lieluma – no vidējām līdz mazām, baltas, spīdums no vidēja līdz neizteiktam. Zināms, ka R. Kampe ņēmis pērles arī no dzīvām gliemenēm, šādos apstākļos ļoti sīkos pērļu aizmetņus grūti pamanīt. Iespējams, R. Kampes kolekcijās nonākušas tikai lielās un varbūt arī tikai kvalitatīvās pērles.

Pērļu pētnieki uzskata, ka perlamutra struktūru un pārļu krāsu, mirdzumu u. c. īpašības ietekmē gan gliemju suga, gan pērles atrašanās vieta čaulā; svarīga ir arī temperatūra, perlamutra uzslāpošanās ātrums un ūdens ķīmiskais sastāvs, kas Latvijā 20. gs. laikā stipri mainījies eitrofikācijas un vides piesārņojuma dēļ.

Visas Latvijas pārļu populācijas ir pārāk mazas, lai tajās būtu statistiski nozīmīga kvalitatīvu pārļu rašanās varbūtība. Pēc dažādu autoru datiem, varētu uzskatīt, ka uz vairākiem simtiem tūkstošu gliemeņu iespējama vienas kvalitatīvas pērles rašanās. Tātad pat visās Latvijas atradnēs kopā nebūtu iespējams atrast kaut vienu kvalitatīvu pērli. Arī iespējamība, ka varētu būt atrodamas nekvalitatīvas, t. i., ļoti sīkas pērles, ir ļoti, ļoti maza, bet cilvēkam, kurš gribēs pērles meklēt, varbūt liksies, ka tā ir pietiekami liela. Tas ir galvenais iemesls, kādēļ informāciju par pērleņu atradnēm nedrīkst izplatīt. Pērles, kas tika vāktas 17. un 18. gadsimtā, pērleņu kolonijās bija krājušās ļoti ilgu laiku – pērleņu mūža ilgums ir ap 100 gadu, arī koloniju tolaik bija daudz, un tās bija daudz lielākas. Tolaik katrā pērleņu upītē bija simtiem tūkstošu vai pat miljoni pērleņu, bet tagad visā Latvijā kopā ir tikai 25 tūkstoši pērleņu. Tādēļ iespējamība atrast kādu lielu un skaistu pērli ir tuva nullei, tomēr neapzinīgus cilvēkus tas var neatturēt no pārļu meklējumiem.

VĒRES

1. Wahl E. Die Süßwasser-Bivalven Livlands. *Arch. f. Naturk.* Liv-, Ehst- und Kurlands. Ser. 2, 1. Dorpat, 1855, S. 75–148.
2. Kawall J. H. La Peche des Perles en Livonie. *Annal. Soc. Malacologiq.* Belgiq., 1872, VII: 38–46.
3. Riemschneider J. Livländische Najaden. *Sitzungsber. Naturf. Ges. Univ. Jurjew*, 1908, 16. 4: 9–44.
4. Eke H. Gliemežu dzimta Unionidae. *Daba*. 3. 1925, 93.–99. lpp.
5. Meder A. Perlenfischerei in Liv- und Estland. *Baltische Blätter für all. Kulturelle Fragen*. 1925, S. 111–116.
6. Rudzīte M. Strategy for conservation of the Freshwater Pearl Mussel *Margaritifera margaritifera* L. populations in Latvia. *Acta Biologica Universitatis Daugavpiliensis*. Vol. 1, Nr. 1, Daugavpils, 2001, 38–44 pp.
7. Rudzīte M. Assessment of the condition of freshwater pearl mussel *Margaritifera margaritifera* (Linnaeus 1758) populations in Latvia. *Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis. Bioloģija. Biology*. Vol. 691, 2005, 121–128 pp.
8. Hruška J., Bauer G. Zusammenhänge zwischen der Populationsbiologie der Flussperlmuschel und der Gewässereutrophierung. *Arbeitstagung „Schutz und Erhaltung der Flussperlmuschelbestände“*. Schriftenreihe: Lindberger Hefte 5, 1995, S. 10–16.
9. Pētersons H. *Atzīmes par Gaujas baseinā atrodamiem recentiem un subfossiliem gliemežiem*. Rīga, 1933, 20 lpp.
10. Rudzīte M. Distribution of the freshwater pearl mussel *Margaritifera margaritifera* (Linnaeus 1758) in Latvia in relation to water quality. *Latvijas Universitātes Raksti. Acta Universitatis Latviensis. Bioloģija. Biology*. Vol. 676, 2004, 79–85 pp.
11. Dionysii Fabricii, praepositi pontificii Felinensis, Livonicae historiae compendiosa series ab a.1158 usque ad a. 1610. *Scriptores rerum livonicarum*. Riga und Leipzig, 1848, Bd. 2, S. 458.
12. Kunz G. F., Stevenson C. H. *The Book of the Pearl*. N.Y. 1908, 548 p.

13. Fischer J. B. *Versuch einer Naturgeschichte von Livland*. Königsberg. 1791, S. 826.
14. Pērļu zveja. *Konwersācijas wahnrdniza*. 3. sēj. R.L.B. Rīga, Derigu Grahmatu Nodaļa, 1911, 3126 lpp.
15. Siliņš J. Pērļu zveja Latvijā. *Latviešu konwersācijas vārdnīca*. 16. sēj. Rīga, A. Gulbja apgāds, 1937.–1938., 31662.–31633. sleja.
16. Lomonosov M. Mnenije Akademii Nauk o zhemchuge, siskannom v Livonii, v Derptskom ujezdje [1745]. *Polnoje sobranije sochinenij*. Moskva-Leningrad, Izd. Akad. Nauk 1957, t. 5: 267–270 (krievu val.).
17. Stradiņš. J. *Lielā zinātnes pasaule un mēs*. R., Zinātne, 1980. 288 lpp.
18. Riemschneider J. Über die Binnenmollusken der Ostseeprovinzen. *Sitzungsber. Naturf. Ges. Univ. Jurjew*, 1907, 15: 19–29.
19. Schlesch H. Die Land- und Süßwassermollusken Lettlands mit Berücksichtigung der in den Nachbargebieten vorkommenden Arten. *Sonder-Abdruck aus dem Korrespondenzblatt des Naturforscher-Vereins zu Riga LXIV*: 1942, S. 245–360.
20. Kampe R. Novērojumi par pērlēm. *Daba un Zinātne*, 1940, Nr. 2, 50.–54. lpp.
21. Kampe R. Novērojumi par pērlēm. *Daba un Zinātne*, 1940, Nr. 3, 87.–93. lpp.
22. Rudzīte M. Assessment of the condition of freshwater pearl mussel *Margaritifera margaritifera* (Linnaeus 1758) populations in Latvia. *Latvijas Universitātes Raksti*. Acta Universitatis Latviensis. Bioloģija. Biology. 2005, Vol. 691, 121–128 pp.
23. Geist J. *Conservation Genetics and Ecology of European Freshwater Pearl Mussels (Margaritifera margaritifera L.)*. Pieejams: <http://www.weihenstephan.de/zpf/fisch/PDF/PromotionGEIST.pdf>
24. *Красная книга Беларуси. Черный список. Животные*. Список регионально исчезнувших видов на территории беларуси за последние 100 лет. Pieejams: <http://redbook.minpriroda.by/blacklistanimals.html>

Summary

According to the J.B. Fisher, in 1694 Charles IX of Sweden decreed, that the Livonian pearls should not be exported but should be sold to officers of the crown at a definite price. In 1742 the fishery was reorganized at the suggestion of pearl inspector Hedenberg. Many authors who have written about pearl fishing have used this information. Probably these were Hedenberg's pearls, about which Russian polymath M. Lomonosov wrote. At a meeting organized by Naturforscher-Vereins Zu Riga in 1924 pearl fishing was discussed and old local jewellery demonstrated. In 1933 Gauja expedition and exhibition took place, organized by the School Museum. Newspaper articles of 1930–1940 show that accidental pearl fishing was not illegal. During the freshwater pearl mussel distribution research in 1999–2003 altogether 610 km at 163 rivers have been examined. At eight sites small populations have been found, among nine known as pearl rivers six have shown only empty shell remains, nothing found in the remaining three. At present there are about 25,000 Freshwater Pearl mussels in Latvia. To protect this species 4 conservancy areas have been established. In the hot summer of 2006 inside dead mussels some pearls were found, most of which are pale or brownish, without luster - probably due to the bad quality of water in the stream or conditions during the animals death.

Keywords: Latvia, Europa, pearl fishing, *Margaritifera margaritifera*.

Gustavs Flors (1829–1883) un Latvijas lapblusu faunas pētījumu vēsture *Gustav Flor (1829–1883) and History of Psyllid Research in Latvia*

Arturs Stalāžs

Latvijas Valsts auglīkopības institūts
Graudu iela 1, Dobeles, LV-3701
E-pasts: arturs.stalazs@lvai.lv

Gustavs Flors (Gustavs Augusts Ādams Flors) bija pirmais, kurš veica lapblusu faunas pētījumus Latvijas teritorijas ziemeļu un centrālajā daļā, kas bija kādreizējās Livonijas teritorijas sastāvā. Kopā nepārprotami G. Flors 1861. gada darbā minētas 37 Latvijas faunai piederīgas lapblusu sugas. Pēc G. Flors, lapblusu pētījumi Latvijā atsākti tikai 20. gadsimta sākumā, bet 20. gadsimtā publicētajos darbos Latvijas lapblusu faunai minētas vēl 8 jaunas lapblusu sugas. No 40 Latvijas faunas lapblusu sugām 17 sugas nav minētas citu autoru darbos un ir pieminētas vienīgi G. Flors publikācijā.

Atslēgvārdi: pētījumu nozīme, Livonija, Igaunija, Psylloidea, kultūraugu kaitēkļi.

Ievads. Lapblusu ir nelieli, laputīm līdzīgi augu sūcēji kukaiņi, kuriem labi attīstītas pakaļējās kājas, kas nodrošina to spēju lēkt [1], un tās pieder pie lapblusu virszimtas (Psylloidea). Eiropas ziemeļu daļas fauna ir pārstāvēta ar divām dzimtām – lapblusu dzimta (Psyllidae) un bārktlapblusu dzimta (Triozidae) [2]. Dažas lapblusu sugas ir nozīmīgi kultūraugu kaitēkļi [3, 4], tādēļ šīm sugām bieži vien tiek pievērsta lielāka nozīme kā pētījumu objektiem.

Gustavs Flors (*Gustav August Adam von Flor* [5]), Gustavs Augusts Ādams Flors, dzimis Vecsalacā, beidzis Bērzaines ģimnāziju (1840–1846), pēc tam studējis Tērbatas Universitātē, kur apguva medicīnu un dabaszinātnes, vēlāk kļuva par zooloģijas profesoru [6]. Tērbatas Universitātē aizstāvētā un latīņu valodā sarakstītā G. Flors inaugurācijas disertācija *Rhynchotum livonicorum descriptio. Familia Prima: Longiscuti Am. et A. Serv. Scutati Burm., Dissertatio Inauguralis quam consensu et auctoritate gratiosi medicorum ordinis* (1856) veltīta augu sūcēju faunai toreizējā Livonijā [7]. Nedaudz vēlāk, 1860. un 1861. gadā, G. Flors publicēja trīs savas nozīmīgākās augu sūcēju faunai veltītās publikācijas: *Die Rhynchoten Livlands in systematischer Folge beschrieben*, kas iznāca divās daļās – **1. daļa** 1860. gadā [8] un **2. daļa** 1861. gadā [9]. Abas publikācijas veltītas augu sūcēju faunai bijušās Livonijas teritorijā. Savukārt darbs *Zur Kenntniss der Rhynchoten* veltīts citu zemju augu sūcēju kukaiņu faunai [10] un neskar tagadējās Latvijas teritoriju.

Gustavs Flors un lapblusu pētījumi. Lapblusu G. Flors darbos minētas abās 1861. gadā izdotajās publikācijās [9, 10], kurās ievērojams zinātnieks

aprakstījis vairākas lapblusiņas kā zinātnei jaunas sugas, no kurām lielākā daļa atzītas kā sugas līdz pat mūsdienām (1. tabula). Lai arī pēc šiem darbiem G. Flors nav publicējis citas nozīmīgas publikācijas, tomēr ar tām pilnīgi pietika, lai zinātnieks tiktu atzīts par trešo nozīmīgāko lapblusiņu faunas pētnieku Eiropā [2]. Par to liecina arī viņa aprakstīto sugu skaits ar sugām ne pārāk lielajā lapblusiņu virsdzimtā (salīdzinājumā ar citiem augu sūcējiem).

1. tabula

G. Flora aprakstītās un mūsdienās atzītās lapblusiņu sugas Eiropas faunā

Accepted Names of Psyllids Described by G. Flor in Fauna of Europe [11]

Dzimta <i>Family</i>	Atzītais sugas nosaukums <i>Accepted species name</i>	Ģints G. Flora darbā <i>Genus name after G. Flor</i>
Psyllidae	<i>Arytaina torifrons</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Trioziidae	<i>Bactericera striola</i> (Flor, 1861)	<i>Trioza</i>
Psyllidae	<i>Baeopelma foersteri</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Psyllidae	<i>Cacopsylla albipes</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Psyllidae	<i>Cacopsylla brevientennata</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Psyllidae	<i>Cacopsylla ledi</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Psyllidae	<i>Cacopsylla notata</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Psyllidae	<i>Camarotoscena speciosa</i> (Flor, 1861)	<i>Rhinocola</i>
Psyllidae	<i>Camarotoscena subrubescens</i> (Flor, 1861)	<i>Rhinocola</i>
Psyllidae	<i>Chamaepsylla hartigii</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Trioziidae	<i>Eryngiophaga mesomela</i> (Flor, 1861)	<i>Trioza</i>
Psyllidae	<i>Livilla spectabilis</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Psyllidae	<i>Psyllopsis discrepans</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla</i>
Trioziidae	<i>Trioza abdominalis</i> Flor, 1861	<i>Trioza</i>
Trioziidae	<i>Trioza alacris</i> Flor, 1861	<i>Trioza</i>
Trioziidae	<i>Trioza marginepunctata</i> Flor, 1861	<i>Trioza</i>
Trioziidae	<i>Trioza proxima</i> Flor, 1861	<i>Trioza</i>
Trioziidae	<i>Trioza rotundata</i> Flor, 1861	<i>Trioza</i>
Trioziidae	<i>Trioza schrankii</i> Flor, 1861	<i>Trioza</i>

Gustavs Flors un Latvijas lapblusiņu fauna. Zinātnē ik pa brīdim kāda pētījumu joma var palikt novārtā, ja šajā jomā veco zinātnieku vietā nenāk jauni. Pēc G. Flora Livonijas lapblusiņu faunas pētījumu rezultātu publicēšanas 1861. gadā, kad Latvijas faunā minētas gandrīz 40 lapblusiņu sugas, šo kukaiņu pētījumu jomā Latvijā bijis ļoti liels pārtraukums.

Lapblusiņu faunas pētījumi Latvijā atsākti vienīgi 20. gadsimta pirmajā pusē, kad 1919. gadā Latvijā par nopietnu kaitēkli kļuva burkānu lapblusiņa (*Trioza apicalis*) un pētījumus par šo sugu veica E. Ozols [3]. Šis un turpmākie pētījumi Latvijā 20. gadsimta laikā skar tikai noteiktiem kultūraugiem kaitīgo lapblusiņu faunas izpēti, tādēļ šajā laikā Latvijas faunā atklāto lapblusiņu sugu skaits pieaudzis ļoti maz. Ņemot vērā lapblusiņu sugu skaitu, kas konstatēts Dānijā, Norvēģijā, Somijā un Zviedrijā, kā arī Krievijas Karēlijā [2], Latvijas teritorijā palikusi neizpētīta tā lapblusiņu fauna, kas dzīvo uz saimnieciski maznozīmīgiem savvaļā augošiem augiem, bet ziņas par atsevišķu sugu sastopamību Latvijā būtu vēl jāpārbauda.

Attiecībā uz tām lapblusu sugām, kas sastopamas uz savvaļas augiem, domājams, ka 20. gadsimtā publicētajos Latvijas faunas apskatos pamatā ir G. Flora 1861. gada darba faunistiskā informācija, nevis jaunu atklājumu rezultāti.

G. Flors savā darbā [9] Latvijas teritorijai nepārprotami ir minējis 37 lapblusu sugas (2. tabula), bet pārējām šajā publikācijā minētajām sugām precīza atradne toreizējās Livonijas teritorijā nav norādīta. Tādēļ var tikai pieņemt, ka atlikušās lapblusu sugas sastopamas arī Latvijas teritorijā.

2. tabula

G. Flora minētās lapblusu sugas Livonijas faunā
Psyllid Species Mentioned by G. Flor in Fauna of Livonia [9]

Atzītais sugas nosaukums <i>Accepted species name</i>	Nosaukums G. Flora darbā <i>Species name after G. Flor</i>	Valsts mūsdienās <i>Country today</i>
<i>Aphalara affinis</i> (Zetterstedt, 1828)	<i>Aphalara affinis</i> Zetterstedt	Latvia
<i>Craspedolepta artemisiae</i> (Foerster, 1848)	<i>Aphalara artemisiae</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Aphalara exilis</i> (Weber & Mohr, 1804)	<i>Aphalara exilis</i> Weber & Mohr	Estonia, Latvia
<i>Craspedolepta nervosa</i> (Foerster, 1848)	<i>Aphalara nervosa</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Aphalara calthae</i> (Linnaeus, 1761)	<i>Aphalara picta</i> Zetterstedt	Estonia, Latvia
<i>Aphalara polygoni</i> Foerster, 1848	<i>Aphalara polygoni</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Livia crefeldensis</i> Mink, 1855	<i>Livia crefeldensis</i> Mink	?
<i>Livia juncorum</i> (Latreille, 1798)	<i>Livia juncorum</i> Latreille	?
<i>Psylla alni</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Psylla alni</i> Linn. Zett.	Latvia
<i>Psylla betulae</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Psylla betulae</i> Linn.	Estonia, Latvia
<i>Baepelma foersteri</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla fôrsteri</i> Flor, 1861	Estonia, Latvia
<i>Psyllopsis fraxini</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Psylla fraxini</i> De Geer	Estonia, Latvia
<i>Chamaepsylla hartigii</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla hartigii</i> Flor, 1861	Estonia, Latvia
<i>Cacopsylla flori</i> (Puton, 1871)	<i>Psylla insignis</i> Flor, 1861	Latvia
<i>Cacopsylla ledi</i> (Flor, 1861)	<i>Psylla ledi</i> Flor, 1861	Estonia, Latvia
<i>Cacopsylla peregrina</i> (Foerster, 1848)	<i>Psylla crataegicola</i> , nec. Foerster	Estonia
<i>Cacopsylla mali</i> (Schmidberger, 1836)	<i>Psylla mali</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Cacopsylla ambigua</i> (Foerster, 1848)	<i>Psylla melina</i> Flor, 1861	Latvia
<i>Psylla fusca</i> (Zetterstedt, 1828)	<i>Psylla perspicillata</i> Flor, 1861	Latvia
<i>Cacopsylla nigrîta</i> (Zetterstedt, 1828)	<i>Psylla pineti</i> Flor, 1861	Latvia
<i>Cacopsylla pyri</i> (Linnaeus, 1761)	<i>Psylla pyri</i> Linn. (uz bumbierēm)	Estonia, Latvia
<i>Cacopsylla parvipennis</i> (Löw, 1878)	<i>Psylla saliceti</i> , nec. Foerster	Estonia, Latvia
<i>Cacopsylla saliceti</i> (Foerster, 1848)	<i>Psylla salicicola</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Psyllopsis fraxinicola</i> (Foerster, 1848)	<i>Psyllopsis fraxinicola</i> (as <i>Psylla unicolor</i>)	Latvia
<i>Rhinocola aceris</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Rhinocola aceris</i> Linn. Fôrst.	Estonia, Latvia
<i>Strophingia ericae</i> (Curtis, 1835)	<i>Rhinocola ericae</i> Curtis	Latvia
<i>Camarotoscena speciosa</i> (Flor, 1861)	<i>Rhinocola speciosa</i> Flor, 1861	Latvia
<i>Trioza abdominalis</i> Flor, 1861	<i>Trioza abdominalis</i> Flor, 1861	Estonia, Latvia
<i>Trioza rhamni</i> (Schrank, 1801)	<i>Trioza abieticola</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Bactericera affinis</i> (Zetterstedt, 1828)	<i>Trioza acutipennis</i> Zetterstedt	?

Atzītais sugas nosaukums <i>Accepted species name</i>	Nosaukums G. Flora darbā <i>Species name after G. Flor</i>	Valsts mūsdienās <i>Country today</i>
<i>Bactericera albiventris</i> (Foerster, 1848)	<i>Trioza albiventris</i>	Estonia, Latvia
<i>Trioza remota</i> Foerster, 1848	<i>Trioza dryobia</i> Flor, 1861	Latvia
<i>Bactericera femoralis</i> (Foerster, 1848)	<i>Trioza femoralis</i> Foerster	?
<i>Trioza flavipennis</i> Foerster, 1848	<i>Trioza flavipennis</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Trioza galii</i> Foerster, 1848	<i>Trioza galii</i> Zetterstedt, <i>Trioza velutina</i> Foerster	Estonia, Latvia
<i>Trioza munda</i> Foerster, 1848	<i>Trioza munda</i> Foerster	Latvia
<i>Bactericera nigricornis</i> (Foerster, 1848)	<i>Trioza nigricornis</i>	Latvia
<i>Bactericera striola</i> (Flor, 1861)	<i>Trioza striola</i> Flor, 1861	Estonia, Latvia
<i>Trioza urticae</i> (Linnaeus, 1758)	<i>Trioza urticae</i>	Latvia
<i>Trioza viridula</i> (Zetterstedt, 1828)	<i>Trioza viridula</i>	Estonia, Latvia
<i>Trichohermes walkeri</i> (Foerster, 1848)	<i>Trioza walckeri</i> Foerster	Estonia, Latvia

Jau vēlāk, dažādos 20. gadsimta autoru darbos, Latvijas teritorijā nepārprotami pieminētas vēl 8 lapblusu sugas, tādējādi pašlaik kopumā Latvijā minētas 45 lapblusu sugas. Statistikas dati rāda, ka G. Flors ar vienu savu publicēto darbu norādījis Latvijai pietiekami daudz sugu (salīdzinājumā ar Fenskanārijas faunu), bet 20. gadsimtā veiktie pētījumi praktiski nav papildinājuši ziņas par šo kukaiņu faunu Latvijas teritorijā, ņemot vērā Latvijas teritorijā vēl iespējamo (prognozējamo) lapblusu sugu skaitu. Novērtējot G. Flora ieguldījumu lapblusu faunas pētījumu jomā gan saistībā ar Latvijas, gan citu valstu faunu, jāatzīst, ka šis ieguldījums ir ļoti liels.

No G. Flora pieminētajām lapblusu sugām 17 sugas Latvijas faunai citi zinātnieki vairs nav minējuši. Tā kā G. Flors savus pētījumus varēja arī veikt tikai tagadējā Igaunijas teritorijā, neskarot Latvijas teritoriju, pašlaik Latvijas faunā būtu zināmas aptuveni 20 lapblusu sugas, tas ir, tās sugas, kuras savos darbos Latvijas teritorijai vismaz vienu reizi pieminējuši pārējie zinātnieki tikai 20. gadsimtā. Šādā gadījumā lapblusu pētījumu jomā Latvijas situācija būtu līdzīga Lietuvai, kur zināmas tikai 13 lapblusu sugas [12].

VĒRES

1. Rupais A. *Kokaugu kaitēkļu sugu noteicējs pēc bojājumiem augļu dārzos un apstādījumos*, Rīga, 1999, 271 lpp.
2. Ossiannilsson F. The Psylloidea (Homoptera) of Fennoscandia and Denmark. *Fauna Entomologica Scandinavica*, 26, 1992, 346 pp.
3. Ozols E. *Zaļā burkānu lapu uts (Trioza viridula Zett.)*. Rīga, 1925, 32 lpp.
4. Alford D. V. *Pests of fruit crops: a color handbook*. Boston-San Diego, 2007, 461 pp.
5. Gustav Flor. *Wikipedia, the free encyclopedia*. Pieejams: http://en.wikipedia.org/wiki/Gustav_Flor. (skatīts 19.01.2012.)
6. Fabriku evakuācija – Gonadas. *Latviešu Konversācijas vārdnīca*, 5. Galv. red. A. Švābe, A. Būmanis, K. Dišlārs, 1930–1931, 8859. sleja.
7. Flor G. *Rhynchotorum livonicorum descriptio. Familia Prima: Longiscuti Am. et A. Serv. Scutati Burm., Dissertatio Inauguralis quam consensu et auctoritate gratiosi medicorum ordinis*. Dorpat, 1856, 78 pp.

8. Flor G. Die Rhynchoten Livlands in systematischer Folge beschrieben. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands*. Zweite Serie – Biologische Naturkunde, 3, 1860, 1–804.
9. Flor G. Die Rhynchoten Livlands in systematischer Folge beschrieben. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Ehst- und Kurlands*. Zweite Serie – Biologische Naturkunde, 4, 1861, 1–567.
10. Flor G. Zur Kenntniss der Rhynchoten. *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*, 34, 1861, 331–422.
11. Sugu saraksts sagatavots pēc *Fauna Europaea* datubāzes. Pieejams: <http://www.faunaeur.org/> (skatīts 19.01.2012.). Tabulā iekļautas sugas, kuru nosaukumos saglabājies G. Flora dotais sugas epitets.
12. Malumphy C., Ostrauskas H., Pye D. Contribution to the knowledge of jumping plant-lice (Hemiptera, Psylloidea) of Lithuania. *Acta Zoologica Lituanica*, 19, 2009, 128–131.

Summary

Gustav Flor (Gustav August Adam von Flor) was the first who studied psyllids in north-central part of Latvia (what was formerly included in the territory of Livonia). Totally 37 psyllid species unambiguously were mentioned for Latvia territory G. Flor in 1861. After G. Flor new studies of psyllids in Latvia were started only in the beginning of the 20th century. During the 20th century only 8 new psyllid species by other scientists were mentioned for fauna of Latvia. From a total of 45 species of psyllids in fauna of Latvia 17 species not mentioned by other authors and was recorded for Latvia only by G. Flor.

Keywords: *research significance, Livonia, Estonia, Psylloidea, crop pests.*

**Jānis Rudzītis: daži zinātniskās un
pedagoģiskās darbības aspekti**
*Jānis Rudzītis: A Few Aspects
of Scientific and Pedagogic Activity*

Elita Stikute

LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1083
E-pasts: elita.stikute@lu.lv

Jāņa Rudzīša zinātniskās un pedagoģiskās darbības laiks aptver vairāk nekā pusgadsimtu (no 1952. gada). Gandrīz 30 gadu viņa darbība saistāma ar Izglītības ministrijas Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūtu (1962–1990), kur viņš aktīvi darbojies Valodu un literatūras sektora literatūras mācību metodikas virzienā, pievēršoties latviešu tautas pedagoģijas, didaktikas un literatūras mācību metodikas problēmām, kā arī jaunāko literatūrzinātnes un literatūras metodikas atziņu ieviešanai skolu darbā.

Zinātnisko darbību pedagoģijas doktors docents J. Rudzītis veiksmīgi apvienojis, gandrīz 20 gadus (1985–2004) Latvijas Universitātes Pedagoģijas fakultātē docējot dažādus studiju kursus, kas saistīti ar literatūras didaktiku, vadot studentu diplomdarbus, aktīvās pedagoģiskās prakses. Savā darba mūžā docents J. Rudzītis sagatavojis daudzus latviešu valodas un literatūras skolotājus un augstskolu docētājus. Pētījumos un darba pieredzē gūtās teorētiskās atziņas paustas lekcijās, tālākizglītībasursos, tādējādi nodrošinot dzīvo saikni starp zinātni un praksi, kā arī apkopotas daudzos zinātniskos rakstos un vairākās monogrāfijās.

Nozīmīgākais J. Rudzīša devums ir viņa izstrādātā sistēmstruktūrpieceja, vērtīborientētā pieceja un problēmpieceja, latviešu tautas pedagoģijas, literatūras kā mākslas priekšmeta apguves jautājumu aktualizēšana literatūras didaktikā.

Atslēgvārdi: J. Rudzītis, latviešu literatūras metodika, ieguldījums literatūras didaktikā.

Pedagogs, pedagoģijas doktors, pedagoģijas teorijas pētnieks, metodīķis Jānis Rudzītis dzimis 1929. gada 27. martā Ziemeļvidzemē, Zvārtavas pagasta Priežulejās jaunsaimnieka četru bērnu ģimenē, no kuriem trīs izvēlējušies pedagoga profesiju un bijuši tai uzticīgi visu darba mūžu. Studējis Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā latviešu valodu un literatūru un ieguvis latviešu valodas un literatūras skolotāja kvalifikāciju. Kopš 1953. gada strādājis tikai pedagoģisku darbu (literatūras skolotājs, metodīķis, pedagoģijas zinātnieks, augstskolas docētājs). Strādājot par skolotāju, interesējies par didaktikas un metodikas jautājumiem. Interese bijusi visnotaļ noturīga un produktīva, jo J. Rudzītis izveidojies par Latvijā iecienītu pētnieku un publicistu. Pedagoģa J. Rudzīša rakstu skaits tuvojas simtam.

J. Rudzītis ilgu laiku darbojies Izglītības ministrijas Pedagoģijas zinātniskās pētniecības institūtā (1962–1990) – sākumā par zinātnisko sekretāru, pēc tam par direktora vietnieku (1976–1990). Kopā ar citiem zinātniekiem (Helgu Grasi, Ēriku

Zimuli) viņš aktīvi darbojies Valodu un literatūras sektora Literatūras mācību metodikas virzienā, pievērsoties latviešu tautas pedagoģijas, didaktikas un literatūras mācību metodikas problēmām, kā arī pedagoģijas sasniegumu ieviešanai skolu darbā. Lasījis lekcijas, vadījis problēmseminārus skolotājiem un skolu vadītājiem, tulkojis pedagoģisko literatūru, sarakstījis vairākas grāmatas, sagatavojis vairākus tematiskus rakstu krājumus, kā arī gādājis par Pedagoģijas pētniecības institūta zinātnisko darbu izdošanu.

J. Rudziša pētnieciskās un metodiskās publikācijas raksturo orientācija uz modernām pedagoģiskām atziņām, teorētiskās domas saikne ar Latvijas skolu praksi un izteiksmes literārā kultūra [1].

No 1990. līdz 2004. gadam J. Rudzītis Latvijas Universitātes Pedagoģijas un psiholoģijas fakultātē topošajiem latviešu valodas un literatūras skolotājiem pēc paša izstrādātām un katedrā apstiprinātām programmām docējis dažādus studiju kursus: literatūras mācību metodiku, problēmsituācijas literatūras stundās, mācību izmēģinājumus literatūras stundās, latviešu tautas pedagoģiju, pedagoģiskās meistarības pamatu kursu, vadījis studentu pedagoģisko praksi, kvalifikācijas, bakalaura un maģistra darbus. Viņš pētījis ļoti aktuālu problēmu – kā literatūras skolotājiem rosināt skolēnu izziņas darbību, lai palīdzētu apgūt daiļliteratūru kā specifisku vārda mākslu. Rosinājis skolotājus uz pētnieciskiem mēģinājumiem, tādējādi bagātinot literatūras mācību teoriju un pilnveidojot praksi.

J. Rudzītis savā pedagoģiskajā darbībā pievērsies šādiem darbības aspektiem: pedagoģijas sasniegumu ieviešana skolu darbā [2, 3], skolēnu radošās darbības rosināšana literatūras stundās [4], problēmsituāciju veidošana literatūras stundās [6, 7], izstrādājis metodiskus materiālus literatūras stundām [8, 9], bijis viens no literatūras metodikas grāmatu autoriem [10], kā arī gadu gaitā veidojis pats savu literatūras mācību metodiku, kurā klasiskās pedagoģijas atziņas saistījis ar inovācijām, īpaši humānistiskās psiholoģijas atzinumiem, kas transformēti literatūras mācību metodikas struktūristiskajā veidojumā. J. Rudzītis atzīst, ka viņa izveidotajai koncepcijai nav normatīvs, bet gan rosinošs raksturs [11].

Zinātnieka uzmanības lokā vienmēr bijuši jautājumi, kas saistīti ar literatūras kā mākslas priekšmeta apguves specifiku, jo literatūra ir specifiska vārda māksla, un tās apguve plašākā skatījumā ir personības iesaistīšanās kultūras, it sevišķi estētiskās kultūras, aprītē, kur nozīmīgu vietu ieņem ne tikai zināšanas un prasmes, bet galvenokārt dzīves un mākslas vērtību atklāšana. Literatūras galvenais uzdevums ir veicināt katra skolēna harmoniskas personības veidošanos un attīstību, vērtīborientācijas veidošanos, mākslinieciskās pašaktivitātes izraisīšanos [11, 50. lpp.]. Aktualizējot literatūras kā vārda mākslas apguvi skolā, metodiķis formulējis, kādi literatūras didaktikas principi blakus vispārīdidaktiskajiem principiem būtu ievērojami literatūras skolotājam [11, 51. lpp.]. Gan zinātniskajos rakstos, gan monogrāfijās metodiķis norādījis, cik liela loma literatūras kā vārda mākslas apguvē ir literatūras skolotājam, kurš ir spēcīga personība, profesionālis savā priekšmetā, kuram ir labas metodiskās zināšanas, kas nemitīgi tiek pilnveidotas. Literatūras skolotāja virsuzdevums, pēc J. Rudziša domām, ir ar savas personības ietekmi un daudzveidīgiem pedagoģiskiem līdzekļiem rosināt skolēnu aktīvu mākslinieciskās izziņas darbību, lai ikviens no tās dalībniekiem, apliecinot aktivitāti un aizvien lielāku patstāvību, kļūtu par darbības subjektu apmaiņā ar garīgajām vērtībām [11, 63. lpp.].

Monogrāfijā „Latviešu tautas pedagoģija” (2006) [12] – rosinātājīdzekļi esošajiem un topošajiem pedagogiem un bērnu vecākiem, izmantojot pedagoģisko vērtību kategoriju, autors centies lasītāju iesaistīt dialogā ar seno tautas audzinātāju un pierādījis latviešu tautas pedagoģijas kā vienotas audzināšanas sistēmas pieejamību plašam mūsdienu audzinātāju lokam. „Latviešu tautas pedagoģijā” (metodiķa lolots mūža darbs), kurā slēpjas „trejdeviņi padomiņi”, autors mūsdienu kontekstā raksturo tautas pedagoģijas vadlīnijas, tautas audzināšanas mērķus, saturu, mācību un audzināšanas metodes, tautas audzinātājus un sekmētājus, īpaši izceļot mātes kā ģimenes pavarda sargātājas lomu. Arī šajā grāmatā autors piedāvā lasītājam kļūt par līdzradītāju un izlemt, kuras tautas pedagoģijas vērtības var palīdzēt risināt mūsdienu mācību un audzināšanas problēmas.

J. Rudzītis iesaistījies mūsdienīga literatūras mācību satura izstrādē. 2004. gadā viņš piedalījies pamatskolas literatūras paraugprogrammas veidošanā ISEC projekta darba grupā, kā arī bijis mūsdienīgas literatūras apguves metodiskās koncepcijas autors [13].

Nozīmīgs ieguldījums J. Rudzīša pedagoģiskajā darbībā ir viņa izstrādātā sistēmstruktūriskā pieeja skolas mācību procesā un mācību sistēmas modelis [14, 36.–39. lpp.] procesuālā skatījumā. Saskaņā ar J. Rudzīša mācību modeli mācīšana un mācīšanās skatāma darbības aspektā, un skolotājs mācību procesā ir rosinātājs, atbalstītājs, palīgs. J. Rudzītis pedagoģijas pamatkategoriju saturu skaidro sadarbības aspektā, aprādot, ka aiz katra šāda nojēguma slēpjas darbības stratēģija [19, 332. lpp.].

J. Rudzīša pedagoģiskajā darbībā iezīmējas trīs aspekti: problēmmācības [6, 7], vērtīborientētas mācības (20. gadsimta 70.–80. gados) [15], humānistiskās pedagoģijas un psiholoģijas atziņu iedzīvināšana literatūras didaktikā (rakstos un publikācijās pēc 1990. gada) [16] un latviešu tautas pedagoģija (pēdējos darba gados) [12].

Profesors, zinātnieks Voldemārs Zelmenis ir teicis viedus vārdus: „Ar pedagoģiskajiem uzskatiem ir kā ar mūziku vai modi – ir tradicionālās, klasiskās vērtības, kas saglabājas, un modernās, kas pāriet. Jaunais virziens ierodas ar pārākuma apziņu, tad lēnām saplok, atdodams vietu nākamajam. Kaut kas no modernā paliek arī tradicionālajam un pamazām virza uz priekšu tā attīstību. Atlasi nosaka prakse.” [17, 63. lpp.] Šo atziņu gribētos attiecināt uz metodiķa J. Rudzīša pedagoģisko darbību, kas patiešām balstīta uz tradicionālām, klasiskām vērtībām. Pedagoģis visu savu darba mūžu bijis uzticīgs vērtīborientētai pieejai un problēmpieejai literatūras mācībās, to apliecinot gan savās publikācijās un grāmatās, gan arī studentu sagatavošanā pedagoģiskajai darbībai. Tādējādi viens no J. Rudzīša pedagoģiskās darbības aspektiem ir problēmmācību pieejas iedzīvināšana literatūras mācību metodikā.

20. gadsimta 60. gados pedagoģiskajā procesā blakus tradicionālajai pieejai pedagoģiskās sadarbības kontekstā parādās tādas pieejas kā problēmpieeja un vērtīborientēta pieeja. To galvenais uzdevums bija skolēnu intelektuālās darbības iespēju un domāšanas aktivizēšana mācību procesā. Metodiķis Jānis Rudzītis ir izstrādājis pedagoģiski psiholoģisko pamatojumu problēmpieejai latviešu literatūras didaktikā, bagātinājis to ar savu un skolotāju – metodiķu pieredzi.

Problēmiskās mācīšanās būtība ir radīt problēmsituāciju un virzīt skolēnu darbību tā, lai viņi patstāvīgi šo mācību problēmu atrisinātu. Problēmiskus uzdevumus

nevar atrisināt ar esošajām zināšanām, tāpēc skolēniem jādarbojas, lai viņi iegūtu jaunas zināšanas. Jautājumi, uz kuriem ir viegli atrodamas atbildes, nav problēmjautājumi, jo neprasa radošus meklējumus.

Jāņa Rudziša novatoriskie metodiskie palīglīdzekļi, rosinātājlīdzekļi, rosinājumi esošo un topošo literatūras skolotāju profesionālās domāšanas izkopšanai un problēmuzdevumu sērijas nenoliedzami ir ļoti liels atbalsts un palīgs ikvienam skolotājam, kurš par savu svētu pienākumu literatūrā kā mākslas priekšmetā uzskata tādus aspektus kā skolēnu radošā pašizpaušme, emocionālā un intelektuālā attīstība, vērtīborientācija. Daudz dziļu un vērtīgu metodisko ideju J. Rudziša darbos var smelties jaunie skolotāji. Pakāpeniski, soli pa solim metodiķis sagatavo skolotāju pilnvērtīgam darbam ar modelētajām mācībsituācijām – rosinātājlīdzekļos ir gan mācību uzdevuma pedagoģiski psiholoģiskais pamatojums, pagrūtināti problēmuzdevumi, uzdevuma pamatojums, iespējamie mācību problēmu formulējumi, daži uzvedinājumi, rosinājumi, dažas atziņas, skolotāja komentārs u. tml. Gan lekciju nodarbībās, gan pedagoģiskajā praksē metodiķis rosinājis studentus izmantot problēmpieeju literatūras mācībās, tādējādi sagatavodams veselu paaudzi skolotāju, kuri savā pedagoģiskajā darbībā izmanto docenta izstrādātos materiālus vai arī veido savu problēmuzdevumu sēriju.

Zinātnieka piedāvāto problēmuzdevumu virkne ir izstrādāta vienotā, mērķtiecīgā sistēmā. Daudzpusīgi, interesanti, radoši metodiķis piedāvā apgūt mūsu folkloras mantojumu – sakāmvārdus, parunas, mīklas, kā arī tautasdziesmas par darba tikumu, humānismu, mīlestību, saticību, godīgumu, skaistuma izjūtu, dažādām ētiskām kategorijām. Lai rosinātu veiksmīgu dialogu ar daiļdarba tekstu, metodiķa problēmuzdevumu sērijas aptver gandrīz visu klasisko literatūru (R. Blaumaņa, V. Plūdoņa, J. Poruka, E. Veidenbauma, J. Jaunsudrabiņa daiļradi, A. Sakses pasakas, A. Brigaderes pasaku lugas, J. Akuratera, F. Bārdas, K. Skalbes daiļradi, A. Pumpura „Lāčplēsi”, Raiņa dzeju, R. Ezera romānus, plašos A. Upīša un brāļu Kaudzīšu romānus, I. Ziedoņa, O. Vācieša, M. Zālītes dzeju u. c.). Metodiskajos līdzekļos lielu uzmanību J. Rudzītis pievēršis tam, kā nepieļaut literāro darbu vulgarizāciju. Autors apzinājis un apkopojis ļoti plašu materiālu par daiļdarba tapšanas iecerī, autora idejiski māksliniecisko nolūku, rakstnieka personību, piedāvājis dažādas ieroses, kas var skolēniem raisīt diskusiju. Problēmuzdevumos ir iespēja salīdzināt dažādu literatūras zinātnieku, kritiķu atzinumus, plašsaziņu līdzekļos paustos viedokļus par rakstniekiem, tēliem, dažādām literārajos daiļdarbos aktualizētajām problēmām, piekrist, apstrīdēt, veidot savu skatījumu.

Domājot par to, kā problēmisko mācību atziņas izmantot, lai literatūras stundas organizētu kā vārda mākslas stundas, zinātnieks norāda, ka literatūras skolotājam jāorientējas literatūras apguves specifiskā, kas nosaka arī risināmo problēmsituāciju īpatnības [6]. Problēmsituāciju veidošanā un risināšanā metodiķis akceptē estētikas speciālista M. Kagana, psihologu Ļ. Vičotska, S. Rubiņšteina, A. Ļeontjeva idejas par skolotāja un skolēnu mijiedarbības māksliniecisko ievirzi un reizē īpatnu psiholoģiski pedagoģisko pamatojumu. Skaidrojot ar problēmmācībām saistītos jēdzienus, zinātnieks aktualizē psihologa S. Rubiņšteina izteikto atziņu, ka domāšana aizsākas problēmsituācijā. Cilvēks savā darbībā bieži sastopas ar pretrunu starp savu pieredzi un jauniem faktiem, norisēm, kas vairs neiekļaujas viņa priekšstatos. Viņš izjūt vajadzību radušos situāciju izprast, to analizēt, cenšas pārvarēt, līdz apjēdz, ka ar viņa

pašreizējām zināšanām un zināmajiem darbības veidiem to nevar izdarīt. Šādu psihisko stāvokli domāšanā sauc par problēmsituāciju. Tajā aizvien ir ieslēpta problēma jeb sarežģīts jautājums, kuru var vārdos vai rakstveidā formulēt kā nestandarta uzdevumu, nodalot tajā prasības un risināšanas nosacījumus. Problēma izzinātāja apziņā nevis tiek ienesta no ārpusē, bet izvirzās, viņam pašam sastopoties ar pretrunām. Izziņas darbība kļūst par personiski nozīmīgu procesu [11, 109. lpp.].

Savos darbos Jānis Rudzītis aizsācis dialogu par pedagoģisku problēmsituāciju radīšanu arī literatūras skolotāja domāšanā. Viņš norāda, ka, aktīvi iesaistoties pedagoģiski māksliniecisku uzdevumu risināšanā, literatūras skolotājam ir iespējams izkopt savas profesionālās spējas, bagātināt zināšanas, prasmes un iemaņas, kas nepieciešamas skolēnu radošās darbības vadīšanai literatūras kā vārda mākslas stundās [7]. Lai šāda sadarbība noritētu veiksmīgi, autors skaidro atsevišķu jēdzienu būtību un izpratni (problēma, jautājums, uzdevums, mācību uzdevums, mācību problēma, pedagoģiska problēmsituācija).

20. gadsimta 90. gados metodiķis īpaši rosinājis skolotājus savā pedagoģiskajā darbībā respektēt humānistiskās pedagoģijas un psiholoģijas atziņas, lai vērstos pret bezdvēseliskumu, bezpersoniskumu un prakticismu literatūras mācībās. Viņš aprāda, ka mūsdienu izglītība lielā mērā ignorē emocionālo saskarsmi, un viens no literatūras kā mācībpriekšmeta uzdevumiem ir tieši bērna dvēseles atvēršana. Skolas uzdevums ir palīdzēt jaunajam cilvēkam kļūt tik labam, cik vien labs viņš spēj būt (A. Maslovs). Zinātnieka rakstos [16, 18] un grāmatās [11, 12] arvien vairāk parādās tādi jēdzieni kā aktualizācija, pašaktualizācija, līdzradīšana, ekstātisks pārdzīvojumus, intuitīvā apjēgsme literatūras mācībās.

21. gadsimta sākumā J. Rudzītis izstrādājis literatūras didaktikas koncepciju [11], kur viņš savdabīgā veidā risina problēmisku dialogu starp Jāni un Rudzīti, tādējādi nepretendējot uz vienīgo pareizo viedokli, bet gan ieskicējot literatūras didaktikas tendences un radoši diskutējot ar sevi par problēmsituācijām literatūras didaktikā 21. gadsimtā. J. Rudzīša koncepcijas atslēgvārdi ir emocionāli vērtējošā darbība un attieksme, vispārcilvēciskās augstākās garīgās vērtības, nacionālās vērtības, vērtīborientācija, skolotāja un skolēnu sadarbība, pašaktualizācija, līdzradīšana skolotāja mērķtiecīgi organizētā vadībā, kas balstīta uz humānistiskās pedagoģijas un psiholoģijas atziņu respektēšanu literatūras mācībās.

1995. gadā pedagogs J. Rudzītis par ieguldījumu *skolotāju mēģinātāju kustībā* ieguvis profesora Luda Bērziņa prēmiju.

1989. gadā J. Rudzītim tika piešķirts Latvijas PSR Nopelniem bagātā izglītības darbinieka goda nosaukums.

Par ilggadēju, godprātīgu un radošu darbu latviešu valodas un literatūras skolotāju izglītošanā (1985–2004), kā arī par nozīmīgu ieguldījumu literatūras mācību metodikas pētniecībā 2009. gada martā pedagoģijas zinātņu doktors Latvijas Universitātes docents Jānis Rudzītis saņēmis Latvijas Republikas Izglītības un zinātnes ministrijas pateicību.

Var secināt, ka J. Rudzītis ir bagātinājis literatūras didaktiku ar teorētiskām un praktiskām atziņām par problēmpieejas un problēmsituāciju izmantošanu literatūras stundās, radot daudzveidīgas un metodiski pamatotas sērijas ar problēmuzdevumiem, vērtīborientējošiem uzdevumiem, tādējādi bagātinot literatūras mācību teoriju

un pilnveidojot praksi. Aktualizējot literatūras kā vārda mākslas apguvi skolā, metodiķis formulējis literatūras didaktikas principus, viņa zinātnisko interešu lokā ir sistēmstruktūriskā pieeja, mācību izmēģinājumi. J. Rudzītis izstrādājis 20. gadsimta beigu un 21. gadsimta sākuma literatūras didaktikas koncepciju paradigmas maiņas apstākļos, kas balstīta uz humānistiskās pedagoģijas un psiholoģijas atziņām un iezīmē jaunus akcentus literatūras mācībās, tādas kā interakcija, vērtīborientācija, pašaktualizācija, skolēncentrēts mācību process.

VĒRES

1. *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. R.: Puse, 1998, 227.–228. lpp.
2. Rudzītis J. *Pedagoģiskā ieviesējdabība skolā*. R.: Zvaigzne, 1988. 103 lpp.
3. Rudzītis J. *Pedagoģijas sasniegumu ieviešana skolu darbā*. R.: Zvaigzne, 1986. 178 lpp.
4. Rudzītis J. *Skolēnu radošās darbības rosināšanai literatūras stundās*. R.: Zvaigzne, 1987.
5. Rudzītis J. *Uzdevumi literatūras radošai apguvei 5.–12. klasē*. R.: Zvaigzne, 1992.
6. Rudzītis J. *Problēmsituācijas literatūras stundā*. R.: Zvaigzne, 1993.
7. Rudzītis J. *Problēmisks dialogs ar daiļdarbu klasē*. R.: Pedagogu izglītības atbalsta centrs, 1995.
8. Rudzītis J. *Metodiski materiāli latviešu literatūras skolotājam*. I d. R.: Izglītība, 1995.
9. Rudzītis J. *Metodiski materiāli latviešu literatūras skolotājam*. II d. R.: Izglītība, 1995.
10. Ausekle D., Bībers G., Birzniece M., Lūse D., Rudzītis J., Zimule Ē. *Literatūras mācīšanas metodika*. R.: Zvaigzne, 1991, 253., 277. lpp.
11. Rudzītis J. *Literatūras mācības skolā*. R.: RaKa, 2000. 329 lpp.
12. Rudzītis J. *Latviešu tautas pedagoģija*. R.: RaKa, 2006. 157 lpp.
13. *Mācību priekšmetu programmas paraugs literatūrā 4.–9. klasei*. 1. variants. Atbildīgā par izdevumu A. Skalberga. Programmas autori J. Rudzītis, E. Stikute, A. Sprinģe. Pieejams: http://isec.gov.lv/pedagogiem/program/pamskol/prog.shtml?lit4_91.
14. Rudzītis J. Par sistēmstruktūrisko pieeju skolas mācību procesa būtības atklāšanā. No: *Pedagoģijas sasniegumu ieviešana skolu darbā*. R., 1986, 36.–39. lpp.
15. Rudzītis J. *Vērtīborientējoši uzdevumi literatūras apguvei*. R.: RaKa, 1997.
16. Rudzītis J. Humānistiskās pedagoģijas un psiholoģijas atziņas literatūras mācību kontekstā. *Laikmets un personība*. 9. rakstu krāj. R.: RaKa, 2008, 333.–355. lpp.
17. Zelmēns V. *Atziņas*. R.: RaKa, 2005, 63. lpp.
18. Rudzītis J. *Pašaktualizācija literatūras mācību kontekstā*. *Skolotājs*, 3/2003, 33.–35. lpp.
19. Ausekle D. Jānis Rudzītis: uzticība pedagoga darbam mūža garumā. No: *Laikmets un personība*. 9. rakstu krāj. R.: RaKa, 2008, 310.–356. lpp.

Summary

The period of Jānis Rudzītis pedagogic activity embraces more than half a century (from 1952). Nearly 30 years his activity was linked with Pedagogical Research Institute under the Ministry of Education (1962-1990) where he took an active part in the division of languages and literature working on the methodology of teaching literature and paying attention to the problems of Latvian national pedagogy, didactics and methodology of literature, as well as introducing the latest conceptions of literary theory and methodology of literature at school.

Jānis Rudzītis, doctor of pedagogy, for nearly 20 years (1985-2004) successfully combined his research activity with the work of an assistant professor at University of Latvia, Faculty of Pedagogy, lecturing on various study courses related to literature didactics, advising students on their graduation papers and guiding their teaching practice at school. During his working lifetime assistant professor Jānis Rudzītis has trained many Latvian language and literature teachers and assistant professors. The theoretical concepts gained through research and teaching experience have been expressed in lectures, courses of further education, in this way establishing a direct link between research and practice, as well as summarized in a great number of research articles and several monographs.

Jānis Rudzītis' most outstanding contribution is his developed systemic structure-based approach, value-oriented and problem-based approach, and accentuation of issues of Latvian national pedagogy and acquisition of literature as a subject of art in literature didactics.

Keywords: *J. Rudzītis, methodology of Latvian literature, contribution to literature didactics.*

Latviešu nacionālās augstskolas agrīnās ieceres *The Early Intentions of Creating Higher Education in Latvian*

Jānis Stradiņš

LU Latvijas vēstures institūts, LZA
Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: stradins@lza.lv

Balstoties uz tālaika latviešu preses un citu avotu analīzi, izsekots augstākās skolas veidošanās idejai kopš jaunlatviešu darbības (J. Alunāns, A. Kronvalds, K. Valdemārs u. c.) līdz 1905. g. Sākotnējās ieceres ietvēra, protams, ne jau universitātes dibināšanu, bet augstāka tipa reālu izglītību (tehniska rakstura vai lauksaimniecības skolas, jūrskolas). Rīgas Latviešu biedrība (B. Dīriķis) 1869. gadā izvirzīja nodomu dibināt t. s. Aleksandra skolu, kuras vadību bija gatavs uzņemties A. Kronvalds, veidojot to kā reālskolu. Skolas tipu apsprieda laikrakstos un Valmierā sarīkotajā apspriedē, tās dibināšanai vāca ziedojumus. Diemžēl, atšķirībā no igauņiem, latviešu Aleksandra skolas ideja neīstenojās, 1876. g. tai beidza vākt ziedojumus. Sakarā ar Manaseina revīziju 1882. g. cerības atdzīvojās, taču revīzijas rezultāts bija agresīva rusifikācija, kas aprāva latviešu un igauņu izglītības centienus dzimtajā valodā. Latviešu prese gan vēstīja par nacionālu augstāko izglītību Austroungārijā (Čehijā, Horvātijā) un Somijā, taču latviešiem šādus mērķus vēl nesprauda („Dienas Lapa”, 1888). Reāli augstākā izglītība latviešu valodā varēja iezīmēties Pirmā pasaules kara laikā, pēc 1917. g. februāra revolūcijas un īpaši jau pēc Latvijas valstiskuma tapšanas. Rakstā salīdzinātas nacionālas augstskolas tapšanas tendences Čehijā, Somijā un Baltijas valstīs, latviešu akadēmiskās inteliģences pakāpeniska veidošanās, latviešu valodas izkopšana par zināšanu, kultūras valodu, zinātniskas terminoloģijas veidošana, ko aizsāka jaunlatvieši kopš 1856. gada.

Atslēgvārdi: latviešu augstskola, Rīgas Latviešu biedrība, Bernhards Dīriķis, Atis Kronvalds, Aleksandra skola.

2012. gads ir Latvijas augstākās izglītības jubilejas gads – tās iedibināšana notika pirms 150 gadiem. 1862. gadā dibināts Rīgas Politehnikums, vēlāk Rīgas Politehniskais institūts. No tiem secīgi 1919. gadā atīstījās Latvijas Augstskola (Latvijas Universitāte), no pēdējās atpumpurojās Jelgavas Lauksaimniecības akadēmija (1939), Rīgas Medicīnas institūts (1950), vēlāk tika atjaunots arī RPI, tagadējā Rīgas Tehniskā universitāte (1958). Latvijas Augstskolas atklāšanas svinībās 1919. g. septembrī LR izglītības ministrs Kārlis Kasparsons, teicot pateicības vārdus vecajam RPI, vienlaikus uzsvēra principiālo atšķirību starp to un jauno augstskolu, *Universitas litterarum* [1]. Agrāk bija tehniski orientēta augstskola ar vācu vai krievu mācībvalodu, nu tapa nacionāla universitāte, kur latviešu valoda kļuva par galveno mācībvalodu.

Kā veidojās *nacionālās augstskolas ideja* Rīgā, Latvijā? Ierasti mēs to saistām ar 1917. g. vasarā notikušo Latviešu skolotāju kongresu Jurjevā (Tērbatā), kā šīs idejas agrīnus priekštečus minot J. Alunānu, A. Kronvaldu, Ausekli [2], taču netiek

Isti skaidrots, kādā formā jaunlatviešu idejas tika izsacītas un vai diskusijas par latviešu augstskolu turpinājās arī vēlāk. Nav arī salīdzināta situācija Latvijā ar situāciju citās nelielās Eiropas valstīs, kas veidojās pēc Pirmā pasaules kara bij. Krievijas un Austroungārijas impērijās.

Runājot par skolām un arī augstāko izglītību Latvijā vispār, jāatgādina, ka 2011. g. nedaudz atzīmējām Rīgas Domskolas stipri nosacīto 800-gadi, mums bija gods pasniegt Rīgas balvas Goda diplomu 1. Rīgas Valsts ģimnāzijai kā iespējamajai Domskolas pēctecei. Zināmos attīstības posmos Domskola funkcionēja kā ģimnāzija, zviedru laikos (1632) uz tās bāzes pat oficiāli veidojās Akadēmiskā ģimnāzija, taču mācības notika latīņu, vēlāk vācu valodā, tāpat kā Jelgavas Pētera akadēmijā (1775), kas abas uzlūkojamas par augstskolu aizmetņiem Latvijas teritorijā. Taču par vienotu augstskolu – universitāti visām trim Baltijas guberņām tapa 1802. gadā izveidotā Tērbatas (Tartu) universitāte, kas, protams, ne latviešiem, ne igauņiem nebija nacionāla universitāte, taču nacionālās akadēmiskās inteliģences šūpulis gan – latviešiem varbūt pat lielākā mērā nekā igauņiem. Tāda tā kļuva jau 19. gs., kaut arī mācību valoda bija vācu, vēlāk krievu [3]. Latviešu lielum lielais vairums bija zemnieki, latviski tie mācījās elementārskolās, pagasta skolās vai māj mācībā, guva pašu elementārāko izglītību mātes valodā. Ģimnāzijas bija pieejamas retam latvietim (šādi izņēmumi bija pirmais mehāniķis J. Binemanis, pirmais farmaceits un ārsts D. H. Grindelis, pirmais veterinārmediķis K. D. J. Muiželis, publicists K. Biezbārdis un vēl nedaudzi). Stāvoklis nemainījās arī uzreiz pēc dzimtbūšanas atcelšanas Kurzemē un Vidzemē, jo zemnieki bija mazturīgi un bērnu izglītošanas iespējas bija citādi ierobežotas. Tie latvieši, kas guva augstāku izglītību, pārvācojās [4]. No baltvācu puses mākslīgi tika uzturēta ideja, kā uzsvēra Kronvalda Atis [5], ka augsti izglītots latvietis ir neiespējamība, *Unding* [6]. Jēdziens „latvietis” un augsta izglītība esot nesavienojami. Latviešiem varot būt pieejama dzimtajā valodā tikai elementārā izglītība, pirmās klases pagasta un draudzes skolās. Arī Valkas vai Irlavas skolotāju semināros, ko sākotnēji pat oficiāli sauca par draudžu ķesteru skolām (*Parochial-küsterschule*), mācīja vāciski, bet ne latviski [7].

Šo priekšstatu pirmie mēģināja lauzt K. Valdemārs, K. Barons, Juris Alunāns Tērbatas universitātē, piemēram ar izaicinošo uzrakstu – *Ch Waldemar, stud. com., Lette* ap 1856. g. un pirmo, tikai nedaudz gadus pastāvējušo latviešu studentu pulciņu. Tā dalībnieki pēc studiju beigām devās darbā uz Pēterburgu, vēlāk Maskavu, šogad atzīmējam arī 150 gadus kopš „Pēterburgas Avīžu” dibināšanas. Iekšķrievijā bija labvēlīgāka vide nekā vāciskajās Baltijas guberņās, un viņi sāka sludināt, ka latviešiem jāgūst turība un izglītība. Taču K. Valdemārs bija pragmatīks, viņš, protams, vēl nedomāja par kādu latviešu augstskolu, bet par latviešu un igauņu jūrskolām gan. Vienīgi entuziasts Juris Alunāns Pēterburgā Meža institūtā ap 1861. g. vāca herbāriju nākotnē dibināmajai Latvijas zemkopības akadēmijai un pirmais aizsāka latviešu valodas un terminoloģijas modernizēšanu, lai nākotnē to varētu padarīt par zinātnes un augstskolu valodu [3, 7. nod.].

Zināms pagrieziena punkts bija Rīgas Latviešu biedrības dibināšana Rīgā 1868. gada februārī, tās pirmie uzdevumi, kā zināms, bija līdzekļu vākšana bada piemeklētajām igauņu un somu zemēm. Biedrības pirmajam priekšniekam – Pēterburgas skolotāju institūta absolventam *Bernhardam Dīriķim* (1831–1892) un tās rosinātājam ķeizaram Aleksandram I dzima ideja par augstāku skolu latviešiem,

t. s. *Aleksander skolu*, kas būtu dibināma par godu 50 gadiem kopš dzimtbūšanas atcelšanas Vidzemē. Biedrības 1869. g. 5. janvāra runasvīru sapulcē nosprieda „par tādu piemiņu celt augstāku latviešu skolu” un programmatiski vienojās, ka „jāceļ skola no trim klasēm. Apakšklasē iestātos draudzes skolas beigušie, kas prot krieviski un vāciski lasīt un rakstīt. Visus trīs gadus latviešu valodā māca tās zinības, kuras māca reālskolās. Augstākā (trešā) klase dalītos divās nodaļās – zemkopības skola uz laukiem, vai reālklase, kurā varētu savu mācību beigt tādi, kas nodomājuši tikt par pagasta skrīveriem, mērnikiem, kaufmaņiem” utt. [8]. Kā redzams, šī skola vismaz idejiski varētu tikt saistīta ar nesen dibināto Rīgas Politehnikumu, kas atradās veidošanās stadijā un kurā funkcionēja lauksaimniecības, tirdzniecības, mērniecības nodaļas [9]. Aleksandra skolu varbūt varētu apzīmēt par pirmo latviešu koledžas (profesionāli tehniskās skolas) projektu. Starp citu, pirmais studējošo latviešu pārstāvis RLB Zinību komisijā bija K. Eihmanis (RP lauksaimniecības nodaļas students, vēlāk – zemes taksators).

Iecerēto latviešu Aleksandra skolu nevajadzētu jaukt ar jau 1868. gadā Rīgā dibināto Aleksandra ģimnāziju (tag. Mūzikas akadēmijas ēkā) ar krievu mācību valodu, ko nodibināja pēc Vidzemes gubernatora I. Šuvalova ierosmes. Mācības tajā notika krievu valodā, kaut arī fakultatīvi 4 stundas nedēļā ļāva mācīt latviešu un igauņu valodu. I. Šuvalovs cerēja piesaistīt krievu ģimnāzijai latviešu un igauņu jauniešus, mazinot vācu ietekmi vietējo iedzīvotāju izglītībā un kultūrā, pazeminot tiem arī mācību maksu. Patiešām, Aleksandra ģimnāziju beiguši vairāki vēlāk ievērojami latviešu zinātnes darbinieki (A. Kirhenšteins, P. Stradiņš u. c.), skolotāju vidū bija latvieši K. Biezbārdis, K. Mīlenbahs [10].

Visdzīvākās debates par latviešu augstāko skolu risinājās 1869. gadā (laikrakstos „Draugs un Biedrs”, 1869, Nr. 43, *Zeitung für Stadt und Land*, 1869, Nr. 42, *Рижский Вестник*, 1869, Nr. 14, „Baltijas Vēstnesis”, 1869, Nr. 17, 25, 38, 53 u. c.). Tirgotājs J. K. Grīnbergs (*J. C. Grünberg*) no Augstrozes aicināja latviešu pagastu pārstāvjus, skolotājus, kaufmaņus u. c. pulcēties Valmierā 1869. g. 29. jūnijā, lai pārspriestu, kas latvisku skolu labā darāms [11]. Šajā sapulcē 29. jūnijā piedalījās daudz cilvēku no malu malām (bija aicināti arī no Kurzemes). No sapulces izklāsta [12] pelna uzmanību ne tikai visai reprezentatīvais dalībnieku sastāvs (B. Dīriķis, R. Tomsons, tirgotāji Grīnbergs (no Augstrozes) un Ozoliņš (no Burtniekiem), Rubenes skolmeistars J. Erdmanis, īpatnējais dzejnieks J. Ruģēns u. c.), bet arī daži izteiktie uzskati.

Rubenes skolmeistars Jānis Erdmanis (1845–1911) (J. Cimzes uzticams un dedzīgs skolnieks, A. Kronvalda aktīvākais oponents, vēlāk – pasauleslavenā zinātnieka ķīmiķa P. Valdena skolotājs Rubenes skolā, kurš lielā mērā iezīmēja šī izcilākā latviešu cilmes zinātnieka vērtīborientāciju) izsaka vēlēšanos, lai „tiekot īpašas kases ietaisītas, iz kurām varētu palīdzības tādiem sniegt, kam Dievs bagātas gara dāvanas piešķīris, bet kam nav tik daudz pie rokas, kā šīs dāvanas caur mācībām varētu pavairot un priekš augļu ņemšanas sagatavot, par provi, mālderiem, muziķieriem u. tml.”.

Ruģēns ir kategoriskāks: „Papriekš jānoslauka duravu priekša un tad tik pagalms... Visi priekšlikumi atmetami [...], kamēr latviešiem pašiem neesot zemes.” Pēc Ruģēna padoma „jādomā par aptieku ieriktēšanu uz zemēm”, taču šis neesot arī „pret to Rīgas Latviešu Biedrības ceļamo augstāku skolu”. Ruģēnu apsauc

R. Tomsons ar vārdiem, ka par aptieķeriem un dakteriem draudzēs jau domāts, bet šoreiz runa ir par ko citu.

Grīnbergs turpat sacīja, ka „pilsētas augstās skolās tik palaidņi vien iznākot, ka tie mājās pārnākuši vairs negribot pie arkla rokas likt, smalki vien gribot izturēties, ar baltiem cimdiem rokā un pusotra zābaka kājā, tik zinot, kā nicināt vecākus, kas viņus skolojuši un viņu dēļ par nabagiem palikuši”.

Taču balsojot (daudzi dalībnieki gan bija jau aizgājuši) 26 balsis tiek latviešu augstākai skolai un tikai 9 balsis J. Erdmaņa proponētajai palīdzības kasei. Vienīgi pagastu pārstāvji izsaka bažas, ka šis esot bijis grūts, mazražīgs gads, ziedošot nākamajos gados [12]. Ir arī piebilde, ka „Valmieras vācu kreisšulē jau domājot par zemkopības klasi”, un „Baltijas Vēstnesis” jau iepriekš ziņo, ka igauņi no Tērbatas saziņojuši 321 rbļ. 13 kap. Vidzemes zemkopības skolai resp. igauņu Aleksandra skolai [13].

Jāpiebilst, ka nedaudz agrāk nekā latviešiem šādas Aleksandra skolas ierosme bija dzimusi Vidzemes guberņas igauņu vidū. Jau 19. gs. 60. gados Vilandes apriņķī radās ierosme celt pieminekli Aleksandram I sakarā ar dzimtbūšanas atcelšanas 50 gadiem, un tā pārtapa par ierosmi veidot igauņu augstāku skolu. Galvenie projekta virzītāji bija igauņu sabiedriskie darbinieki Jāns Kēlers, Jakobs Hurts u. c., kas domāja vai nu par reālskolu, vai par apriņķa skolu, bija arī viedoklis, ka nepieciešamā būtu lauksaimniecības skola (šo viedokli atbalstīja pazīstamais zinātnieks akadēmiķis A. Midendorfs). Ilgu pūliņu rezultātā igauņi savāca 100 tūkstošus rubļu, un 1887.–1888. g. pēdīgi Peltsamā pilsētā (Oberpālene) izdevās dibināt *Eesti Aleksandri Linnakool* ar igauņu mācītbspēkiem, taču tas sakrita ar rusifikācijas posma sākumu un mācības bija jānotur krievu valodā. Skolu slēdza 1906. g. janvārī nemieru dēļ, un pēc tam igauņu lauksaimniecības skolu atvēra tikai 1914. gadā Vilandes apriņķī KĪo (*Kōo*), tā darbojās līdz 1918. g. Par igauņu Aleksandra skolas projektu, tā rosināšanu un tālāko likteni ir plaša literatūra igauņu valodā (prof. Veina Sirka autoram 2012. g. sniegtā informācija, literatūra igauņu valodā, sk. [14–16]).

Aleksandra skolas projektam Tērbatā dzīvi sekoja *Kronvalda Atis* (1837–1875), kurš vēstulēs Dīriķim dedzīgi apsveica ideju. 1869. g. viņš rakstīja: „Ar ļoti lielu prieku izlasīju Jūs rakstu, kas ziņo, ka Latviešu biedrība nolūkojusi celt kādu augstāku skolu brīvības iegūšanas gadam par piemiņu un tagadējai audzei par labu. Man ļoti žēl, ka šinī lietā Jums nespēju priekšā celt nekādu svarīgu padomu. Mūsu dienās jo ātrāk būs iespējama 3-klasīgas reālskolas celšana, nekā pilnīga ģimnāzija. Bez tam es spriežu, ka skrīveri, mūrnieki un amatnieki, vispirms pilsētās, kaut gan cēlušies no latviešiem, līdz šim nav pieauguši mūsu tautai par derīgiem locekļiem, bet lielākā daļa atšķīrušies no tās. Kad šie būtu izglītoti latviskās skolās, tie jo vairāk turētos pie tautas un līdzētu vairot viņas uzplaukšanu, nemeklēdami cieņu un godu vāciskā smurgulībā. Visjaukākais darbs gan būtu celt latvisku [skolotāju] semināriju, bet tās izgruntēšana gan nebūs iespējama. No savas puses tikai lūdzu, jaunās skolas programmu tā ierādīt, ka viņas skolēni varētu sekmīgi iemācīties pasaules vēsturi, jo tiešām ticu, ka mūsu tauta pilnīgi svinēs savus atdzimšanas svētkus, tiklīdz no viņas krietnākie locekļi jo dziļāk jaudās nosvērt tautas vēsturīgo samaņu.” [17] Vēl konkrētāk un dedzīgāk A. Kronvalds no Tērbatas rakstīja Dīriķim 1870. g. 13. augustā: „Mīļo Dīriķi!... Es ilgojos pēc tās dienas, kad varēšu Rīgā strādāt. Tagad esmu visu labi apdomājis un nosvēries par to reālskolu. Es nākšu, ja Jūs mani

sauksit par šīs skolas vadoni [retinājums mans – J. S.]. Tevi sveicina Tavs pateicīgs un uzticīgs *Atis*.” [18]

Diemžēl ne Ata Kronvalda, ne Bernharda Dīriķa cerībām nebija lemts piepildīties. Rīgas Latviešu biedrībā sākās šķelšanās starp saimniecības un zinību vīriem, B. Dīriķis, pēc tam arī viņa domubiedri R. Tomsons un F. Veinbergs tika atstādināti no biedrības priekšnieka un priekšnieka biedru amata, jukas RLB rimās tikai pēc 1875. g., kad par priekšnieku nāca Krišjānis Kalniņš. Latviešu augstākās skolas dibināšanas projektam naudu ziedoja kūtri – līdz 1875. g. ienāca tikai 1700 rubļu pamatkapitāla, ieskaitot 287 rubļus, ko ziedoja Rīgas vācu komiteja no igauņu badacietēju vajadzībām savāktā kapitāla atlikuma („Baltijas Vēstnesī” līdz pat 1876. g. ir ziņas par ziedojumiem, taču tie ir nelieli, arī pa 50 kap.). Turklāt nevarēja vienoties par skolas tipu – vieni pieprasīja pilna apjoma latviešu ģimnāziju līdz ar reālskolu, otri gribēja dibināt vienīgi zemkopības skolu (par to iestājās arī Tomsons), kamēr K. Valdemārs bija par jūrskolām („Baltijas Vēstnesis”, 1869, Nr. 31, 16. apr.). Taču bez latviskās nevienprātības un taupīguma tas tomēr nebija galvenais iemesls – sākās nikna kūdīšana pret latviešu „augstāko skolu” gan no vācu, gan no krievu puses.

Pareizticīgie latviešu priesteri iedomājās, ka pareizticību pieņēmušajiem latviešiem esot jāmacās krievu valodā, tai jāklūstot arī par ģimenes valodu, esot jādara viss, lai saplūstu ar krievu nāciju vienā nedalāmā kopībā. Šo uzskatu propagandēja Rīgas pareizticīgo semināra direktors priesteris M. Drekslers, kas iecerētās Aleksandra skolas vietā Rīgā atvēra īpašu Krievu–igauņu–latviešu skolu, lai veicinātu pārkrievošanu. Avīzē *Рижский Вестник* (1869, № 58) parādījās latviešu M. Drekslera, J. Kraukļa un Kaspara Biezbārža (RLB Zinību komisijas pirmā sastāva loceklī!) protesta vēstule pret iecerēto Aleksandra skolu, kurā sacīts: „Ja Latviešu biedrība grib savu iespaidu un darbības loku paplašināt un nodibināt ciešus un dzīvus sakarus savu biedru starpā un ar lielās krievu saimes locekļiem, tad viņai jā rūpējas, lai savai jaunatnei sagādātu krievisku izglītību. Bet dibināt Krievijā jaunu kultūru, jaunu politisku spēku – tur Krievijas un viņas krievu pavalstniekiem nav ne vajadzības, ne labuma.” Un citā vietā: „Nabaga latviešu tauta, kādus maldus ceļus tev būs jāstaigā, ja tev pienāks tas liktenis, ko tev sagatavo „Baltijas Vēstnesis” un minētā intelīgences! Nabaga latviešu jaunatne, cik daudz dārga laika tev nolauzīs! Bet mēs paļaujamies uz tavu skaidro saprātu, latviešu tauta, ka tu pratīsi novērst no sevis tev uzspiežamās, neiespējamās lietas [t. i., augstāku izglītību latviešu valodā – J. S.]” [19]

Talkā nāca *smagā artilērija* – bijušais Maskavas Universitātes vēstures profesors, slavofils Mihails Pogodins (1800–1875), kura grāmatā *Остзейский вопрос* (1869) rakstīts: „Latviešu klubs, kas uzcēlis jau savu namu, kas pārpilns ar biedriem – luterāņiem, līdz ar Dīriķa rediģēto laikrakstu, nav krieviem naidīgs, bet gan pat draudzīgs, kaut gan tas *латышествовет*, t. i., tiecas pēc nez kādas latviešu savrupības, kas izpaužas centienos dibināt skolas ar „latviešu valodu kā mācību valodu, un tāpat citās līdzīgās ilūzijās.” [20]

Vēl asāka reakcija nāca no vācbaltiešu puses: šūlrāts (skolu padomnieks) J. H. Guleke raksturoja Ata Kronvalda latviešu valodā (!!!) rakstīto vēstuli, kurā tas neoficiāli 1872. g. piedāvāja savu kandidatūru Valkas semināra vadībai, kā neiedomājamu dumjību vai fanātismu [21]! Liberālā vācu avīze *Zeitung für Stadt und Land* Rīgā publicēja latviešu augstākās izglītības centieniem mātes valodā ļoti naidīgu rakstu (anonīmais autors varētu būt G. V. F. Hēgeļa skolnieks G. Berkholes vai,

ticamāk, pats redaktors G. Keihelis) *Nationale Bestrebungen* [6]. Uz šo izaicinājumu Kronvalda Atis atbildēja ar pretrakstu „Tautiskie centieni”, ko 1872. g. publicēja B. Dīriķim veltītas brošūras veidā vācu valodā Tērbatā [5]. A. Kronvalda brošūrā [22] pamatota izglītības ideja latviešu valodā, latviešu valodas kā kultūras un valodas ideja. Latvieši vairs nevēlējās palikt margināls elements Baltijas tautību hierarhijā, ko vietējie vācieši uztvēra kā atšķirīgu, zemākas kultūras slāni, nivelējoši apzīmējot igauņus un latviešus par „nevācieš”, kuru valoda neesot ievērtības un cieņas vērtā.

Būtībā līdzīga bija arī Krievijas impērijas valdības pozīcija, kas izteikta plašā oficiālajā ziņojumā „Baltijas jautājums no valdības viedokļa”, kurā sacīts, ka „uz latviešiem un igauņiem nevar skatīties kā uz patstāvīgu tautību; tas ir etnogrāfisks materiāls, kas var tikai pieslieties tautai ar augstāku kultūru [..]. Īpaši jācenšas panākt, lai igauņū–latviešu tautas masas nosliecē (*тяготение это-латышской народной массы*) būtu vērsta vairāk uz krievu nekā uz vācu pusi. Taču tam, starp citu, nebūtu jāizpaužas kā obligātai igauņū un latviešu pārkrievošanai, kuri sastāda apgabalā [iedzīvotāju] milzīgu vairākumu, bet tie noteikti drīkst pilnībā saglabāt savu tautību” [23]. Tātad Aleksandra II liberālajā laikmetā ceļš uz latvisku izglītību gluži slēgts vēl nebija.

Diemžēl Aleksandra skolas ideja izplēnēja un 1876. gada 5. septembrī Rīgas Latviešu biedrības runasvīru sapulce pēc paša Bernharda Dīriķa priekšlikuma visus ziedojumus biedrības palīdzības lādē, šķiet, arī Aleksandra skolai saziēdotos, nolēma nodot kā finansiālu palīdzību Otomaņu impērijas slāvu tautām – „Turkijas kristīgiem” serbiem un bulgāriem, krievu–turku karam sākoties [24]. Zinību komisijas rakstvedis Andrejs Pumpurs iestājās par savvaļnieku serbu armijā. Tiesa, Rīgas Latviešu biedrības materiālos nav rodams tiešs apstiprinājums E. Blanka grāmatā [25] izteiktajai tēzei, ka Aleksandra skolai jau saziēdotie līdzekļi būtu nododami Turcijas slāviem, taču turpmāka ziedošana Aleksandra skolai tika apturēta, un ticams, ka turku apspiesto tautu atbalstam nonāca arī jau saziēdotās relatīvi nelielās summas. Tātad ar 1876. gadu būtībā izbeidzās pirmās latviešu augstākās skolas – Aleksandra skolas projekts, taču tika saziēdoti vien kādi 1700 rubļi (līdz 1876. g., pēc Friča Veinberga ziņām [26], kurš projektu apcerējis Rīgas Latviešu biedrības Zinātnības komisijas I sējumā [27]). Šis neveiksmīgais Aleksandra skolas projekts turpmāk tikpat kā nav ticis latviešu zinātniskajā literatūrā apcerēts, arī apjomīgajā Andreja Viča piecējumu skolu vēsturē [7] un Augusta Deglava apcerē „Latviešu attīstības solis” [28] nē.

Jau minēts, ka līdzīgas Aleksandra skolas ideju vēl agrāk bija izsacījuši arī igauņi, kas veidoja to ilgi un pamatīgi, ar mācītāja un folkloras vācēja J. Hurta un dabaszinātnieka akadēmika A. Midendorfa palīdzību, un galu galā 1887. g. tādu arī nodibināja Peltsamā (Oberpālēnē) ar igauņu valodu, taču tieši tolaik sākās totālā pārkrievošana, un skola tajā pašā gadā pārgāja uz krievu mācību valodu. Igauņiem galu galā nepaveicās daudz vairāk kā latviešiem.

Taču latvieši neatlaidās. Kronvalda Atis darināja savus jaunvārdus, kas bija veidoti tieši latviskās izglītības vajadzībām – izglītība (no *glits, bilden* – glītot), zinātne jeb zinātnība, vēsture, pagātne, nākotne, aizbildnis, būtība, cēlonis, sleja, lielceļi, pilsonis, pilnvara, raksturs, satversme, slimnīca, stāvoklis (stāja), sūtnis, teikas, turpināt, varonis, vēstule, viesnīca, ziedonis un vēl citus, bez kuriem apmācībā būtu grūti sacensties ar vecajām kultūrtautām. A. Kronvalda nacionālās izglītības principi bija gluži mūsdienīgi. Ar tiem aizsākās gan terminoloģijas veidošana, gan zināšanu

popularizācija plašā latviešu sabiedrībā, gan izglītības nozīmības celšana nācijas apziņā. Tiesa, pats Kronvalds gan bija tikai pusgadu mācījies Berlīnes Universitātes Medicīnas fakultātē, pēc tam izglītojies apriņķu skolu skolotāju sagatavošanas seminārā pie Tērbatas universitātes un darbojies Tērbatā kā apriņķa skolas skolotājs, kas baltvācu profesoram K. Širrenam Tērbatas universitātē ļāva grāmatā *Livländische Antwort* (1869) kritiski runāt par nedaudziem pusizglītotiem latviešu fantazētājiem. Taču Kronvalds bija latviešu nacionālās augstskolas, varētu sacīt, pirmais ideologs, kaut gan par nacionālo augstskolu universitātes nozīmē savos rakstos tieši nerunā, vien kādā vēstulē piemin, ka „vecais Harders [nevis Herders! – J. S.] saka, kad latviešiem būšot savas universitātes, tad tie iegūšot derīgus vārdus priekš zinātnībām, kas tagadējos vārdus turot jau par pilnīgiem, tas ļoti alojoties” [29].

Tas viss tika rakstīts un runāts 1869.–1874. g., kad baltvācieši uzsvēra savu unikālo vēsturisko sūtību Baltijā un K. Širrens rakstīja savu slaveno atbildes vēstījumu J. Samarīnam (1869) [30]. Auseklis, Kronvalda un Dīriķa ietekmēts, dzejnieka dedzībā 1872. g. rakstīja dzejoli „Latvju Augstskolai”: „Kāds astronoms tev’ pamānījis spožos tvaiku riņķos, Kur zvaigznes spoži mirdz, kur Pērkonam ir valstība. Tu spoža debess zvaigzne, laidies zemē latvju lejā, Par sevi negudro, bet gudro, acis griezi!” [31] Vai dzejolis vēltīts zvaigznājos vēl mirgojošai latviešu universitātei, vai tolaik realitātē vēršamai Aleksandra skolai, šodien grūti sacīt, taču tas tapis laikā, kad Augusts Bīlenšteins, latviešu labvēlis, rakstīja: „Das Lettisches als Lehrgegenstand auf dem Gymnasium sei weder notwendig, nach möglich, noch nützlich” (referāts Kurzemes mācītāju sinodē 1872), ļoti sarūgtinot Kronvaldu, kas Bīlenšteinu sākumā uzskatīja par domubiedru saviem nacionālajiem centieniem, bet vēlāk bija spiests vilties, ar ko varbūt skaidrojama Kronvalda pārlieku asā uzstāšanās pret Bīlenšteinu 1873. gadā I Vispārējo dziedāšanas svētku goda mielastā [32].

Šī konfrontācija latviešu un baltvāciešu starpā izvērtās asa, K. Valdemārs un viņa domubiedri meklēja krievu, slavofilu atbalstu, sludināja viedokli, ka latviešiem izdevīgākas ir krievu universitātes, nevis vāciskā Tērbatas universitāte, mudināja mācīties Pēterburgā un Maskavā. No otras puses, Valdemārs arī ieteica latviešiem „mazo soļu” taktiku. Kamēr Rīgā un Valmierā runāja par augstāku mācībaskolu latviešiem, Valdemārs ieteica no savāktā nelielā kapitāla dibināt vispirms vienklasīgu vai divklasīgu skolu. „Pa tādu ceļu iedami latvieši varbūt tiks agrāki pie apriņķa skolas un pat ģimnāzijas, kamēr igauņi vēl strīdēsies par programmu savai vēl neieceltajai Aleksandra skolai.” [33]

Kronvalda Atis vienā no savām pēdējām vēstulēm (teoloģijas studentam K. Kundziņam no Vecpiebalgas 1874. g. 5. aprīlī) lūdz:

„Ja iespējams, tad pasniedz man šādas ziņas:

- 1) Cik studentu mums, latviešiem, tagad pa Tērbatas, Pēterburgas un Maskavas universitātēm kopā saskaitāmi?
- 2) Kā viņi izdalās pēc fakultātēm?
- 3) Cik kaunīgo latviešu universitātēs, cik tautiešu?
- 4) Cik nu tautīgo latviešu, kas pēc universitātes kursa dzīvīvē iesaistījušies gan Latvijā, gan citur Krievijā?
- 5) Cik un kur ir latvju tautas dēlu, kas ar kaut kādu mākslas vai dailes darbu nopulējas?” [34]

Tātad – veidot latviešu akadēmisko inteliģenci pamazām gan Tērbatā, gan Krievijas universitātēs, saglabājot jauno cilvēku saistību ar topošo latviešu nāciju. Bija jārodas pirmajiem latviešu zinātniekiem (piem., veterinārmikrobiologi E. Zimmers un K. Helmanis [35]), bet bija jāpaiet 35 gadiem, kamēr F. Milēnbahs varēja dot apkopojumu par latviešiem Krievijas augstskolās [36].

Jauns saasinājums latviešu un vācu attiecībās radās pirms senatora Manaseina revīzijas 1882.–1883. g. „Baltijas Vēstnesī” (1882, 3. (15.) dec., Nr. 208) parādījās redakcijas raksts: „Par latviešu valodas tiesībām”, kur sacīts:

„Vidējās un augstākās skolas ir vācu skolas, kur sniedz mācību vācu valodā. Šinīs skolās agrākos laikos arvienu, un jaunos pa daļai atsvešinājušas savus mācekļus no viņu tautības un ļoti bieži arī no viņu ģimnāzijas un radniecības. Tādēļ pienācis laiks dibināt vidējas un augstākās skolas ar latviešu mācību valodu. Ar vārdu „vidējas” vai „augstākās” skolas te apzīmējam visādas skolas, kas augstākās par draudzes skolu, līdz ģimnāzijām. Likumu valodā ar „augstāku skolu” mēdz apzīmēt universitātes un viņām līdzīgas iestādes, bet no tādām mēs nerunājam. Šīs augstākās iestādes latviešiem nav iespējamās dēļ viņu mazu skaitu. Par augstskolām priekš latviešiem nākotnē būs un paliks krievu **universitātes**. Bet visas skolas iestādes, kas zemākas par universitātēm un augstskolām, ir priekš latviešiem brīvas un panākamas, kaut arī nevis īsākā laikā. **Bez Latviešu universitātes Latvieši arvien varēs it labi iztikt** [pasvītrojums mans – J. S.]. Tāpat kā tagad no vācu ģimnāzijām daudz mācekļu aiziet uz Krievijas augstskolām, arī būs iespējams no Latviešu ģimnāzijām pāriet Krievu universitātēs. Pēdējā pāriešana būs vēl vieglāka par pārējo, jo Latviešu valoda Krievu valodai radniecīga.

Šimbrīžam gan vēl nav steidzoša vajadzība dibināt Latviešu ģimnāziju, bet gan ir noteikta vajadzība celt Latviešu aprīņķu skolas, seminārus, zemkopības skolas un dažādas reālskolas, kurās tie, kas negrib apmeklēt universitātes, varētu noslēgt savu mākslu. Kad šais skolās nepūlas kopt vācu valodu par mācību valodu, tad arī nebūs tik liela vajadzība pārāk kopt tautskolās vācu valodu.” [37]

Šādā pašā garā bija ieturētas prasības, ko Rīgas Latviešu biedrības priekšnieks Krišjānis Kalniņš u. c. biedrības pārstāvji iesniedza revidentam Manaseinam, proti, mācības visās lauku skolās, kā pagasta, tā draudzes skolās un visos skolotāju semināros, izņemot Baltijas semināru Rīgā, noturamas latviešu un igauņu valodā, bet ne vācu valodā. „Tāpat latviešu un igauņu valodās noturamas mācības visās pilsētu skolās, ko apmeklē latviešu un igauņu bērni. Aprīņķa skolās mācības noturamas latviešu vai igauņu valodā (vācu valodas vietā) vai arī dibināmas latviešu un vācu aprīņķa skolas. Katrā ziņā jāuzlabo krievu valodas mācīšana, samazinot vācu valodas stundu skaitu. Baltijas ģimnāzijās jā māca latviešu vai igauņu valoda, bet Tērbatas universitātē jānodibina latviešu un igauņu valodas katedras.” [38]

K. Valdemārs, arī K. Kalniņš un F. Veinbergs bija pazīstami ar senatoru N. Manaseinu un gaidīja no viņa daudz. Pēterburgas vācu avīze *Herold* rakstīja, ka krievi ir draudzīgi latviešu un igauņu cerībām skolu lietās („Baltijas Vēstnesis”, 1881, Nr. 178). Taču Manaseina revīzijas gala dokuments [39] latviešu un igauņu prasības ignorēja totāli. Revīzijas rezultātā nāca 1885. g. Aleksandra III apstiprinātie noteikumi par krievu valodas ieviešanu visās skolās, ar kuru sākās pārkrievošanas posms, kur tika noteikti ierobežojumi saziņā vācu valodā, latviešu un igauņu izloksnēs (*ha*

немецком языке, на латышском или эстонском наречии; starp citu, šis nicīgais apzīmējums latviešu un igauņu valodai, kuras cara ierēdņi konsekventi traktēja kā izloksnes, nevis valodas, oficiālos Krievijas impērijas dokumentos saglabājās līdz 1915. g.) (Vičs, IV).

Uzsvēršu, ka šeit apcerētais 1882. g. bija gads, kad Prāgas Kārļa universitāte pārgāja uz čehu mācībvalodu, un kolīzijas Prāgas vācu un čehu tautu starpā pirms tam tika atspoguļotas arī „Baltijas Vēstnesī” (1881. g. 29. jūl., Nr. 171; 1881. g. 2. (14.) jūl. u. c.). Kā man pavēstīja Anna Žīgure (pēc somu prof. Ceterberga sniegtajām ziņām), pirmā lekcija somu valodā Helsinku Universitātē tika nolasīta 1864. g., un pirmā Universitātes konsistorijas (senāta) vadības sanāksme somu valodā notika 1893. g. (pirms tam mācību valoda bija zviedru valoda). 1894. g. pieņēma lēmumu, ka Helsinku Universitātes pasniedzējiem jāprot rakstiski un mutiski gan somu valoda, gan zviedru valoda. Studenti vairumā bija somi, bet lekciju pārtraukšanu zviedru valodā tie nepieprasīja. Oficiāli somu valodu (līdzās zviedru valodai) kā mācībvalodu Helsinku Universitātē pieņēma tikai 1924. gadā [40].

Šīs tendences bija zināmas arī latviešu aprindās, kur kategoriskas prasības pēc nacionālas augstskolas vēl nebija, tomēr vidējās mācību iestādēs šāds paritātes princips latviešu iecerēs sāka iezīmēties. Tas neīstenojās agresīvās rusifikācijas dēļ, no kuras cieta gan baltvācieši, gan latvieši. Taču vainojami arī vietējie vācieši Baltijā, kas atšķirībā no zviedriem Somijā par nacionālām augstākām skolām Baltijā negribēja ne dzirdēt, un, objektīvi jāatzīst, tādām līdz 20. gs. sākumam nebija priekšnoteikumu akadēmiski izglītoto latviešu mazā skaita dēļ.

Interesantu liecību par latviešu akadēmiskajām cerībām jau rusifikācijas gados atradu „Dienas Lapas” 1888. g. 19. apr. 90. numura rakstā „Cerības un vēlējumi” [41]. Tas publicēts anonīmi kā redakcijas ievadraksts redaktora Friča Bergmaņa laikā, bet tā autors varētu būt publicists Janis Vidiņš (1862–1921), kas 1888.–1890. g. bija avīzes nodaļas „Zinātne un dzīve” vadītājs [42]. Vidiņš savulaik ir rakstījis par zinātnes veidošanu Latvijā, konfliktējis ar Rīgas Latviešu biedrību, no kuras 1890. g. tika izslēgts; ļoti talantīgs un zinošs cilvēks, kas diemžēl savas spējas pilnībā neizvērsa [43].

Vidiņa raksts satur atziņas, kas liekas aktuālas pat šodien:

„Kādas cerības, mums, latviešiem, zinātnes laukā, jeb, citiem vārdiem, ko varam panākt un no kā mums jāatsakās kā no nesasniedzama labuma.

Pēc mūsu domām, mūsu tautiņas uzdevums nav stādīties ar diženiem ziniskiem ražojumiem citu tautu starpā, pavairot, tā sakot, zinību kapitālu ar ievērojamiem rakstnieciskiem noguldījumiem, kas sacerēti latviešu valodā un kuru dēļ svešu tautu piederīgi, zinību vīri, justos piespiesti mācīties šo valodu. Nē, mūsu ziniskās kustības uzdevums ir: ņemt no laba vislabāko un izlietot to tautai par labu, sagatavot tautai tādu krājumu ziņu, pamācību un padomu, ka tā garīgā ziņā ieradinātos darboties pēc zināmas kārtības un prastu to, ko garīga darbība tai atmetusi, piemērot dzīvē...

Ja nu lasītājs jautātu, kādēļ gan mēs, latvieši, ziniskai kustībai velkam tik šauras robežas, tai mums jāatbild, ka to darām tādēļ, ka arvien esam turējušies pie reāliem uzskatiem, ka nekad neesam lolojuši cerības, nedz tautai mēģinājuši iestāstīt lietas, kas, ievērojot apstākļus, nevar piepildīties.

Tādu zinisku nozari [...], kādu tauta tikai tad var iegūt, kad tai ir piederīgi vairāki un labāki ziniski spēki, t. i., nevien tādi, kas baudījuši izglītību augstskolās, bet jo sevišķi tādi, kas visu savu mūžu nodarbojas ar kādu zinisku speciālitāti. Nododoties pilnīgi zinībai, tā sakot uzturēties **tikai** viņas pagalmos ir iespējams vienīgi tur, kur tautai ir pašai savas augstskolas. Tik te tas apstākļi arī mazāka svara, vai tauta ir pāris desmit vai pāra miljona liela. Mazā horvātu tautiņa (zars no serbu tautas) neieņem tādēļ nievātu stāvokli slāvu tautības ziniskās darbības laukā, ka tā tikai pusotra miljona liela, nē, viņas universitāte Zagrebā (Agrāmā) radījusi tikpat ievērojamus ziniskus ražojumus pasaulē, kā piem., čeķu universitāte Prāgā un šis apstākļi ir tas, kas nodibinājis horvātu–serbu tautas zinisko nozari priekš citām tautām.

Saprotams, ka tur, kur šāda garīga dzīves cildinātāja, garīga degpunkta (fokusa) trūkst, tur arī nevar sapņot par ievērojamu lomu ziniskā laukā – un tāds ir latviešu tautas liktenis.

Šo trūkumu varētu gan cik necik izlīdzināt, ja mums, latviešiem, rastos vairāk vīru, kas darbotos kā augstskolu skolotāji Krievijas universitātēs. Viskrievijas ziniskā nozīme būtu latviešu tautai pašai par godu. Diemžēl, mums tādu vīru ir gauži maz, tos pāra desmitus varam pie pirkstiem uzskaitīt. Vienu no tiem (Varšavas universitātē) nolaupīja nāve pašos labākos vīra gados [K. Tress, filologs – J. S.], citi divi ir valodu audzinātāji Tērbatas un Maskavas universitātē [J. Lautenbahs-Jūsmiņš un J. Velme – J. S.], kāds trešais nule tik uzsāk savu zinisku darbību pie Sibīrijas universitātes [? – J. S.] utt. Ir arī tādi augstskolu 4 skolotāji, kas būdami latviešu dēli, novilkuši latvieša ādu un pārvērtušies par vāciešiem. Šie pēdējie, zināms, priekš latviešu lietas tikpat kā miruši.

Apstākļi, nepārspējami apstākļi piespiež latvju dēlus, kuriem pēc sava amata pienākumiem jānodarbojas ar ziniskiem pētījumiem, izdot šos nevis latviešu, bet citā valodā. Ja mēs runājam par nepārspējamiem apstākļiem, tad nedomājam tādus, kas parādās kaut kādā piespiešanās no ārienes, bet tos, kas slēpjas pašas lietas dabā: ziniskiem pētījumiem vajaga atnest to labumu zinātnē, ko pēdējā ar pilnu tiesību no tiem gaida, un tas panākams tikai tad, kad pētīšanas panākums nāk klajā tādā valodā, kas ir garīgi patstāvīgas kultūrtautas piederums.

[...] Mēs gribam beidzot izsacīt to vēlēšanos, lai mūsu ziniskās, resp. rakstniecības iestādes darbotos augšminētās robežās ar tādu sekmi, ka mums nenāktos visai grūti piemirst mūsu pētnieku mazo skaitu un nelaiņnos apstākļus, kas latviešu garīgo spēju un spēku mazina.”

Šīs pašas domas tiek paustas arī 1888. g. vasarā, III Vispārējo dziesmu svētku laikā, kad, aplūkojot latviešu kultūras situāciju anonīmais autors [tas pats Vidiņš, vai? – J. S.] nāk klajā ar šādu secinājumu:

„Kas zīmējas uz ziniska gara ražojumiem, tad [...] šai ziņā nevaram domāt uz patstāvīgu darbīgumu tik ilgi, kamēr mums nava priekš tam vajadzīgo līdzekļu: augstāka skola utt. Mēs mudinām latviešus uz patstāvīgu gara darbību tikai tiktāl, ciktāl tā zem tagadējiem sadzīves apstākļiem panākams, un mēs nekad neesam tēlojuši savai tautai tādus sapņus, pēc kuriem var nākt rūgta uzmošanās.” [44]

Lasot šīs rindas, sākumā bija pat doma, ka rakstītāji varētu būt agrīnais J. Pliekšāns vai P. Stučka, taču prof. L. Dribins pārliecināja, ka autors tomēr, visticamāk, bijis J. Vidiņš.

Šie „jaunstrāvnieciskie” pārmēģinājumi nepārprotami vērsās pret Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas un arī Tērbatas nacionālo studentu, viņuprāt, pārmērīgo pašapziņu (samērā ar amatierisko rakstu pētnieciski zinātnisko līmeni) un nepārprotami gatavoja augsni kritiskākiem uzstādījumiem „Pīpkalonijas” veidā, Eduardam Veidenbaumam un krājumam „Pūrs”, kas tomēr palika zināšanu popularizācijas līmenī. Arī citi „Dienas Lapas” raksti, piem., par zemnieku augstskolām Dānijā („Dienas Lapa”, 1888, 26. apr., Nr. 94), par jūrniecības skolām Somijā (K. Valdemārs) u. tml. orientēja latviešus uz tābrīža realitātei atbilstošiem plāniem, atstājot nacionālās augstskolas dibināšanu tālākai nākotnei.

Tēmas kontekstā jāpiebilst, ka jau kopš 1803. gada Tērbatas universitātē pastāvēja latviešu valodas ārštata lektora vieta, ko pildīja Baltijas vācu mācītāji. No 1878. līdz 1918. gadam par lektoru strādāja latviešu literāts Jēkabs Lautenbahs (1847–1928), vēlāk arī salīdzināmās valodniecības docents (no 1904. g.), mūža nogalē viņš bija profesors Latvijas Universitātē. J. Lautenbahs darbojās latviešu un leišu salīdzināmajā folkloristikā, pētīja latviešu gramatiku un literatūras vēsturi, sacerēja dzeju tautiskā romantisma garā (arī eposu „Niedrīšu Vidvuds”, 1891), publicēja plašu apceri par seno latviešu reliģiju [3, 464.–465. lpp.], taču baltu valodu profesūra Tērbatā tā arī palika iecere.

Nacionālās profesūras jautājums visai specifiskā veidā izvirzījās 1902. g., kad atbrīvojās praktiskās teoloģijas profesora vakance Jurjevas (Tērbatas) universitātē. Jaunajās „Pēterburgas Avīzēs” tika publicēts ar iniciāļiem D. A. [iespējams – Daukšānu Andrejs – J. S.] parakstīts acīmredzot mācītāja un rakstnieka Andrieva Niedras anonīms raksts: „Nacionālās profesūras”, kas aizsākas vārdiem: „Gadus 3–4 atpakaļ jautājums par nacionālām profesūrām Jurjevā tika pa laikrakstiem gari pārrunāts. Iemesls šai lietā bija gaidāmā profesoru pārmaiņa teoloģijas fakultātē praktiskā teoloģijā.” Paskaidrojais, ka situācija patlaban atkārtojoties un Teoloģijas fakultāte rusificētajā Jurjevā ir vienīgā, kur vēl docē vienīgi vācu valodā, autors izvirza argumentu, ka praktiskās teoloģijas profesoram esot jābūt latvietim vai igauņim, jo sprediķis esot mākslas (retorikas) darbs, profesoram vajagot pamatīgi pazīt latviešu un igauņu dzīvi, uzskatus un centienus, īstu latviešu valodu, kas nāktu par labu arī teoloģijas studentiem – vāciešiem, kuri paredzot strādāt latviešu draudzēs. Kā arguments minēts tas, ka vācu valoda vairs neesot mācību valoda ģimnāzijās [kopš 19. gs. 90. gadu sākuma – J. S.], kas latviešus nostāda līdzīgā stāvoklī ar baltvācu absolventiem un latvieši esot „līdzīgi tiem krievu, serbu, grieķu un turku studentiem, kas iet studēt uz vācu universitātēm [Vācijā – J. S.]”. Autors (A. Niedra?) saka, ka viņam „mūsu baznīcas nākotne rūp vairāk nekā vācu balsu vairākums Jurjevas teoloģijas fakultātē. Mūsu baznīca uzplauks, ja nenodibināsies Jurjevā nacionālās profesūras priekš praktiskās teoloģijas. Vācu tautības mācītājiem tas atnestu ne mazāk labuma nekā vāciešiem un igauņiem” [45]. Protams, šādas cerības nepiepildījās, par teoloģijas profesoru kļuva slovāks J. Kvačala, toties piepildījās prognozes par luteriskās baznīcas neapskaužamo likteni 1905./1906. g. revolūcijas muļoļos. Teoloģijas profesūras, resp. docentūras latviešiem (J. Sanderam un K. Kundziņam jun.) tika uzticēta tikai Pirmā pasaules kara apstākļos (1916), kad vācu valodu un vācu profesūru skauda no Tērbatas un vācieši kā potenciāli Krievijas valsts ienaidnieki zaudēja savas pozīcijas arī Teoloģijas fakultātē [46].

Slepenas domas par tālejošām reformām, arī izglītības jomā, par „Baltijas Somiju” gruzdēja latviešos arī visniknākajos rusifikācijas gados, un 1900. gadā Rīgas mācību apgabala inspektors N. Zaiončekovskis denuncēja latviešus konfidenciālā ziņojumā (*занузка*) Krievijas izglītības ministram Bogoļepovam, kuram rakstīja: „Viņi sapņo par patstāvīgu Latviju.” Viņi pateicoties krieviem par glābšanu no vācu jūga, bet nevēloties mainīt vācu kungus pret krievu kungiem [47].

1905. gada revolūcijas sasniegumos ierakstāms fakts, ka 1906. g. Rīgas mācību apgabala kuratoram D. Ļevšinam beidzot oficiāli bija jāatzīst, ka Baltijas tautskolās jāļauj mācīt mātes valodā, un sekoja Krievijas Valsts padomes 19. aprīļa atzinums, ka privātās ģimnāzijās ļauts „kārtot mācības vietējās valodās” [48]. Atjaunojās ne tikai vācu Bērzaines, Kuldīgas, Vilandes muižniecības ģimnāzijas, bet tika dibinātas arī V. Maldoņa, N. Draudziņas, A. Ķeniņas, F. Šmithena un L. Bērziņa latviešu privātģimnāzijas, Ata Ķeniņa tirdzniecības skola (pēc reālskolas programmas), Viļa Olava komercskola, L. Ausēja privātā reālskola Cēsīs u. tml. [48]. 1908. g. izveidojās Rīgas Latviešu izglītības biedrība Dr. Ā. Butuļa vadībā, kura Pirmā pasaules kara laikā 1915. g. atvēra savu latviešu vidusskolu Rīgā un sāka jau pamazām izvērst idejas par latviešu augstskolu, par kurām daudz rakstīts. Tālāka šīs idejas attīstības gaita apcerēta kā darbos [1, 2], tā arī šo rindiņu autora sacerētajā LU 75 gadu vēstures ievadnodalā [49].

Tā pēc gandrīz 50 gadiem evolucionārā ceļā piepildās B. Dīriķa ieceres un A. Kronvalda idejas, līdz 1919. gadā nonākam pie Latvijas Augstskolas Rīgā.

Apceri par latviešu nacionālās augstskolas idejas aizmetņiem gribas nobeigt ar Kronvalda Ata viedajiem vārdiem un brīdinājumiem, kādus tas vēl 1872. gadā rakstīja savos „Tautiskajos centienos”:

„Latviešu tauta kļūs arvien spēcīgāka to uzdevumu izpildīšanai, kas rāsies pa tās dažādiem attīstības posmiem. Šis uzdevums gan ar katru jaunu paaudzi pieaugs smagumā. Bet, tāpat kā tajos, latviešu tautai nav vajadzīgs no sevis vien, bez kādas svešo palīdzības radīt tīri skaidru latviešu zinātni un arī mākslu, tā arī tālā nākotnē tad neturēs palīga roku, ja, tauta, nākdama augstākas izglītības un kultūras pakāpē, nenosēdīsies uz tukša naudas maisa, lai tā īstā atšķirtībā perētu mīļos procentus [..].

Latviešu tautai nebūs cieši jāpieslienas kādai lielākai valstij tieši vēl tad, kad sāks pieaugt viņas kultūras vajadzības. Šī piesliesšanās jau notikusi. Proti, latvieši jau tagad pieder tai pašai valstij, kuras apsardzē, apgādībā un materiālā pabalstīšanā tā mūsu zemes iedzīvotāju daļa, kas līdz šim nevērta un nenovērtēta varēja gādāt par savām izglītības vajadzībām, bijuši pieetami diži apgaismības krājumi, sākot ar pamatskolu līdz pašai augstskolai.” [50]

Šajā citātā Kronvalda Atis neapšaubāmi runā par Krievijas impēriju Aleksandra II liberālajā laikmetā un par Baltijas vāciešiem, kas nebija labvēlīgi latviešu centieniem. Taču lasīsim tālāk un iztēlosimies mūsu laikmetu, Eiropas Savienību un mūsdienu latviešu situāciju, jo Kronvalda Atis tieši šie aicina „*aizkustināt gadījumus, kādā latviešu tauta varbūt atradīsies pēc piecām vai sešām paaudzēm*” [50]:

„Tātad netaupot pūliņus un darbu, un lielu un vecu kultūras tautu sargāta un pabalstīta, latviešu tauta sasniegs savus ziedu laikus, kādus vien tos tās apstākļos būs iespējams sasniegt. Bet tad, kad tā kādu laiku šai augstumā būs krietni strādājusi, tā pamazām iemācīsies uz saviem lauriem atdusēties, un atdusēdamās novecosies un

novēcodama uz kādu laiku nozudīs aiz kulisēm.” [50] Mūsu morāls pienākums (arī pret tautiskās atmodas darbiniekiem) ir gādāt, lai tas nenotiktu.

Autors izsaka dziļu pateicību profesoram V. Sirkam par konsultācijām igauņu Aleksandra skolas lietā un attiecīgajam tematam veltīto publikāciju piesūtīšanu.

VĒRES

1. Dāle P. *Vēsturisks pārskats par Latvijas Augstskolas dibināšanu un viņas darbību pirmā (1919./20.) mācību gadā*. Rīga, 1921, 76. lpp. (K. Kasparsona citāts 33. lpp.).
2. Adamovičs L. Latvijas Universitāte 1919–1939. *Latvijas Universitāte divdesmit gados 1919–1939*. I daļa. LU, 1939, 3.–4. lpp.
3. Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: LVIA, 2009.
4. Birkerts A. *Latviešu intelīģence savās gaitās un cīņās*. Rīga, 1927, 1. d. 240. lpp.; 2. d. 280. lpp.
5. Kronwald O. *Nationale Bestrebungen. Erläuterungen zu einem Artikel der Zeitung für Stadt und Land*. Dorpat, Mattiesen. 1872.
6. [Keuchel G. ?] *Nationale Bestrebungen. Zeitung für Stadt und Land*. 1871, Nr. 246, 23. okt. (4. nov.).
7. Vičs A. *Latviešu skolu vēsture*. III gr. *Vēsture no 1800.–1885. g.* Rīga: RLB Derīgu grāmatu izdevums. 1928. 656 lpp. (Vičs, III); IV gr. *Pārkrievošanas laikmets no 1885.–1905. gadam*. t.p. 1939. 565 lpp. (Vičs, IV); V gr. *Laikmets no 1905. g. – 1915. t.p. 1940*. 493 lpp. (Vičs, V).
8. [Dīriķis B.]. *Kāda augstāka skola latviešiem vajadzīga? Baltijas Vēstnesis*, 1869, Nr. 12, 8. febr.
9. *Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā*. 1. daļa. Rīgas Politehnikums, Rīgas Politehniskais institūts 1862–1919. Rīga: RTU, 2002.
10. Staris J. *Skolas un izglītība Rīgā no sendienām līdz 1940. gadam*. Lielvārde: Lielvārds, 2000, 99.–100. lpp.
11. *Baltijas Vēstnesis*, 1869, Nr. 38, 14. maijs.
12. Pārspridumi un apraksti. Sapulce Valmierā. *Baltijas Vēstnesis*, 1869, Nr. 53, 5. jūlijs.
13. *Baltijas Vēstnesis*, 1869, Nr. 31, 16. apr.
14. <http://tallinn.ester.ee/searchtype=alexandershule>
15. Sirk Väinu. *Kutseharidus Eestis 19. sajandi algusest 1917. aastani*. Tallinn, 1983; Kruus H. *Eesti Aleksandrikool*. Grām.: *Jakob Hurda kõned ja avalikud kirjad*. [LU goda doktora H. Krūsa redakcijā.] Tartu, 1939, pp. 295–312.
16. *Eesti kooli ajalugu II köide. 1860-ndatest aastatest 1917. aastani*. Autorid: Aleksander Elango, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk. Tallinn, 2010; Sirk V. *Folk school's institutional problems in Estonian ideology of the national awakening era (between the 1860-s and mid – 1880-s)*. (Igauņu val., kopsavilkums angļu valodā.) *Acta Historica Tallinnensia*, 2011, № 16, 86–108.
17. Kronvalda Atis. *Kopotī raksti*. II. Alfrēda Gobas sakārtojumā. Rīga: Valters un Rapa. 1936, 313.–314. lpp.
18. Turpat, 325. lpp.
19. [Goba A.] *Rakstu sakārtotāja piezīmes*. Kronvalda Atis. *Kopotī raksti* II. Rīga: Valters un Rapa, 1936, 472.–475. lpp.
20. Погодин М. П. *Остзейский вопрос. Письмо к профессору Ширрену*. Москва, 1869, с. 166. М. Pogodina grāmata iznāca arī latviešu valodā: *Baltijas jautājums. Profesora*

- M. P. Pogodina vēstule profesoram Širrenam.* Iz krievu valodas tulkojis Ģ. P-s. Rīga: Pūcišu Ģederta izdev., 1880, 69. lpp. Latviešu īsinātajā tulkojumā šī vieta izlaista.
21. Vičs, III, 483. lpp.; Vičs, IV, 74. lpp.
  22. Kronvalda Ata brošūra „Tautiski centieni” vēlāk publicēta arī latviešu valodā, tāpat arī A. Gobas sastādītajos A. Kronvalda Kopotajos rakstos, II sēj., publicēta šī darba agrāk neiespiestā otrā daļa. Neatkarīgās Latvijas laikā šis A. Kronvalda darbs (I daļa) kļuva par skolu literatūras sastāvdaļu, jo tur pirmoreiz skaidri izsacīta ideja, kā latviešu valodai jāklūst par kultūras un arī augstskolas valodu. A. Kronvalds savā brošūrā citē arī anonīmo vācu rakstu *Nationale Bestrebungen* (no *Zeitung für Stadt und Land*), taču nedaudz adaptētā veidā.
  23. Ziņojums atrodas Krievijas Valsts arhīvā (РГИА, ф. 908, оп. 2, № 45, Ч. II, лл. 125–176 об.), cit. pēc: Шнепс-Шнеппе Манфред. *Немцы в России*. Москва: Алгоритм. 2011, с. 128–129.
  24. Dažādas ziņas. Rīgas Latviešu biedrībā. *Baltijas Vēstnesis*, 1869. g. 8. sept. (B. Dīriķis ziņo par palīdzību „Turkijas slāviem”, liekot priekšā „viņam par šo lietu iz Pēterburgas piesūtītu vēstuli un proponējot, lai dāvanas, kas turpmāk tiktu biedrības palīdzības lādē, nāktu par labu vienīgi tiem Turkijas slāviem”.)
  25. Blanks E. *Latvju tautiskā kustība*. Rīga: Zvaigzne, 1994, 60. lpp. (grāmata sagatavota pēc E. Blanka grāmatas 1927. g. izdevuma).
  26. F. Veinbergs kā RLB Zinību komisijas pārstāvis ziņo par Aleksandra skolas vēsturi ZK sēdē un nolasa savu rakstu, kas vēlāk iespiests RLB Zinību komisijas rakstu sējumā. No komisijas sēdes apraksta izriet, ka rakstvedējs un arī kasieris bijis Andrejs Pumpurs („Baltijas Vēstnesis”, 1876, Nr. 14, 7. apr.). Par A. Pumpura aizstāšanu ar Ā. Ārgalu sakarā ar Pumpura aizbraukšanu cīnīties serbu karā arī ziņots „Baltijas Vēstnesī”, 1876, Nr. 36, 8. sept.
  27. [Veinbergs F.] *Par latviešu Aleksander- skolu*. Rakstu krājums, izdots no Rīgas Latviešu biedrības Zinātnības komisijas. I Rīga: M. Busch izdevn., 1876, 50.–53. lpp.
  28. Deglavs A. *Latviešu attīstības solis no 1848. līdz 1875. g.* Rīga, 1893.
  29. Kronvalda Atis. *Kopoti raksti*. II. 1936, 299. lpp.
  30. Schirren K. *Livländische Antwort on Herrn Juri Samarin*. Leipzig, 1869.
  31. Auseklis. *Izlase*. Rīga: LVI, 1955 (pēc: Dzejas no Ausekļa. Rīga, 1873). Pēc šī dzejoļa Baumaņu Kārlis 1874. g. komponējis dziesmu, ko dziedājuši latviešu studenti Pēterburgā.
  32. Kaudzītes Matīss. *Atmiņas no tautiskā laikmeta*. Rīga: Zvaigzne ABC, 1994, 212. lpp.
  33. Valdemārs K. Latviešu skolas. *Baltijas Vēstnesis*, 1884, Nr. 25, 31. janv.
  34. Kronvalda Atis. *Kopoti raksti*. II. 1936, 436. lpp.
  35. Dārziņš E. Zemmers, Kalniņš, Helmanis. *Dzīve un darbi*. 2. izd. Ar A. Vīksnas papildinājumiem. Rīga: Zinātne, 1993.
  36. [Mīlenbahs F.] *Latvieši un latvietes Krievijas augstskolās*. Jelgava: H. Alunāna drukātavā, 1908.
  37. Par latviešu valodas tiesībām. *Baltijas Vēstnesis*, 1882, 3. (15.) dec., Nr. 208.
  38. Vēsturiski dokumenti. *Kultūras Vēstnesis*, 1921/1922.
  39. Manaseina revīzija. Senatora N. Manaseina ziņojums par viņa izdarīto revīziju Vidzemes un Kurzemes guberņās no 1882. līdz 1883. g. Materiāli Latvijas PSR vēstures pētīšanai. Rīga: LVI, 1949.
  40. A. Žīģures sniegtās ziņas, 2012. g. febr.; Helsinku Universitātes profesora E. Hollo (starp citu, P. Valdena mazdēls) 2012. g. 14. marta vēstule.
  41. Cerības un vēlējumi. *Dienas Lapa*, 1888, 19. apr., Nr. 90.

42. *Latviešu periodika*. I sēj. Rīga, 1977, 103. lpp.
43. *Latviešu rakstniecība biogrāfijās*. 2. izd. Rīga: Zinātne, 2003, 628. lpp.
44. Iespaidi un apcerējumi. *Dienas Lapa*, 1888, 27. jūn., Nr. 144.
45. Nacionālās profesūras. *Pēterburgas Avīzes*, 1902. 6. (19.) III; 1902. 9. (22.) III.
46. Šaurums G. *Tērbatas Universitāte. 1632–1932*. Rīga, 1932.
47. Vičs, IV, 461. lpp.
48. Vičs, V, 188. lpp.
49. Stradiņš J. Akadēmiskā izglītība Baltijā un Latvijas Universitātes priekšvēsture. *Latvijas Universitāte* 75. A. Varoslavāna redakcijā. Rīga: LU, 1994, 32.–44. lpp.
50. Kronvalda Atis. *Kopotī raksti*. II („Tautiski centieni”). Rīga, 1936, 71.–73. lpp.

Summary

Based on periodicals and other sources of the second half of 19th century the attempts to establish higher education in Latvian language are summarised from the epoch of Neo-Latvians (jaunlatvieši), i.e. K. Valdemārs, J. Alunāns, A. Kronvalds e.a. till 1905. Initially those intentions did not include university level education, but only technical, agricultural or marine secondary schools. In 1869, the Riga Society of Latvians (B. Dīriķis) set forth the aim to found Aleksander skola (Alexander School) in honour of Emperor Alexander I. The school was envisaged to be headed by the well known Latvian paedagogist Kronvalda Atis and to be organised as a Realschule. The likely profile of the school was debated in Latvian newspapers and a special meeting was organised in Valmiera in June, 1869. Unlike the Estonian case, the Latvian Alexander School never became a reality. The very modest donations for the school project were dedicated totally in favour of the Slavic nations (Serbs, Bulgarians) suffering under the Ottomans, when the Russian–Turkish war broke out in 1876.

*Some hope of Latvian education revived in 1882, when Senator N. Manassein organised a revision in the Baltic provinces. But on the contrary, the Manassein revision resulted in brutal Russification (since 1885), which frustrated the educational intentions of Latvians and Estonians. Latvian periodicals informed the local society about advances in national higher education in Austro-Hungary (the present-day Czech Republic, Croatia) and Finland. However, Latvians at those times did not put themselves as high intentions as the above mentioned nations (newspaper *Dienas Lapa*, 1888). The number of Latvian academic people gradually increased, a lecturer of Latvian language – J. Lautenbahs – functioned in Dorpat (Tartu) University. A Latvian professor of Protestant theology in Tartu University was proposed for discussion in 1902. However, it was carried out only during WWI, in 1916.*

A National Latvian University (1919) could become a reality only after February revolution of 1917, and the proclamation of independence of the Republic of Latvia in 1918.

The preconditions for national universities in the Czech Republic, Finland and the Baltic countries have been compared. The gradual growth of Latvian academic people, potential professors, the transformation of the Latvian language to a language of culture and science, the creation of Latvian scientific terminology were the main factors to reach progress. Neo-Latvians were the first who began this process during the early years of liberal reign of Emperor Alexander II (since 1856).

Pirmās latviešu medicīnas zinātnieces *The First Latvian Female Medical Scientists*

Arnīs Vīksna

Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte
Raiņa bulv. 19, Rīga, LV-1586
E-pasts: arnis.viksna@lu.lv

Rakstā apkopoti un analizēti dati par pirmajām latvietēm, kas ieguvušas zinātnisko grādu medicīnā. Medicīnas doktora disertāciju 1933. gadā bija sagatavojusi A. Bebre, taču tās aizstāvēšana nenotika. Pirmā latviete, kas aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju, bija A. Bormane (1934. gadā), bet par pirmo medicīnas profesori 1938. gadā kļuva E. Jakovļeva.

Atslēgvārdi: medicīnas zinātnieces, Latvijas Universitātes Medicīnas fakultāte.

Sievietes ceļš uz līdztiesību ar vīrieti ārsta darbā ir bijis visai sarežģīts un pilns dažādiem šķēršļiem. Tikai nedaudz kā pirms gadsimta – 1906. gadā – ārsta diplomu ieguva pirmā latviete Klāra Hibšmane (1878–1946), kas beidza Bernes Universitāti Šveicē, bet eksāmenus ārsta tiesību iegūšanai Krievijā pārlika Kazaņas Universitātē. 1920. gadā Latvijā strādāja 52 ārstes, 1930. gadā – 361 jeb 27,3% no ārstu skaita [1]. Taču vēl daudz grūtāk klājās sievietēm, kas centās iegūt zinātnisko grādu medicīnā, jo, piemēram, Latvijas Universitātes Medicīnas fakultātē no 50 disertācijām, kas aizstāvētas no 1923. līdz 1944. gadam, tikai trīs disertāciju autores bija sievietes [2]. Pirmā latviete, kas aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju, bija Anna Bormane 1934. gadā. Savukārt pirmā latviete – medicīnas profesore – bija Elizabete Jakovļeva 1938. gadā. Sastatot pirmās desmit graduētās dāmas promovēšanās secībā, rodama šāda aina (sk. 1. tab.), pie tam pirmā no viņām tabulā ievietota lai arī nosacīti, tomēr pelnīti.

1. tabula

Pirmās latviešu medicīnas zinātnieces

Promocija	Vārds, uzvārds, dzīves gadi
[1933]	Austra Bebre (1892–1965)
1934	Anna Bormane (1896–1990)
1935	Elizabete Jakovļeva (1892–1955)
1935	Lūcija Jēruma (1899–1968)
1936	Marta Vīgante (1900–1966)
1945	Marija Budže (1900–1981)
1948	Ksenija Skulme (1893–1967)
1948	Velta Bērziņa (1904–1990)
1949	Ilgone Karlsona (1921–1957)
1950	Alvīne Pāvule (1910–1975)

Austra Bebre dzimusi 1892. gada 30. decembrī Rucavā pazīstamā pedagoga un rakstnieka Bebru Jura (1859–1951) ģimenē. Plašāk pazīstami ir arī divi viņas brāļi, abi Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri: pulkvedis un dzejnieks Raimonds Bebris (1891–1940) un pulkvežleitnants Nikolajs Bebris (1898–1977). Austra pēc Liepājas meiteņu ģimnāzijas beigšanas bija skolotāja un medicīnas māsa, 1917. gadā iestājās Mihaila Rostovceva privātajos universitātesursos Tērbatā un no 1919. gada medicīnas studijas turpināja Latvijas Augstskolā (Universitātē), ārsta diplomu saņemot 1925. gadā. Jau studiju laikā 1920. gadā viņa iesaistījās pedagoģiskajā procesā, kļūstot par subasistenti un mācot jaunāko kursu studentus. No 1925. gada A. Bebre bija Medicīnas fakultātes jaunākā asistente un no 1929. līdz 1932. gadam – asistente. Studentiem viņa mācīja histoloģiju un sagatavoja pirmos mācīb līdzekļus latviešu valodā: „Embrioloģijas konspekts” 1926. gadā un „Īss normālās histoloģijas kurss” 1927. gadā. Pirmo divu anatomijas profesoru Gastona Bakmaņa (1883–1964) un Arsenija Starkova (1874–1927) vadībā viņa sagatavoja medicīnas doktora disertāciju „Zīdītāju smadzenīšu histogēnēze”. G. Bakmanis atgriezās Zviedrijā, A. Starkovs nomira, bet A. Bebres kolēģis jaunais latviešu profesors Jēkabs Prīmanis (1892–1971) disertāciju aizstāvēt neļāva, jo tāpat kā abi priekšteči vēlējās vadīt divas struktūrvienības – Anatomijas un Histoloģijas institūtu – par atbilstošu dubultatlīdzību, un konkurente viņam nebija vajadzīga. Lai gan citi profesori iestājās par A. Bebre un lai gan disertācija atbilda sava laika līmenim, pat pēc darba pārstrādāšanas J. Prīmanis 1933. gadā nepieņēma, un A. Bebrei, kas būtu varējusi kļūt par pirmo latviešu sievieti medicīnas profesori, neatlika nekas cits kā pāriet darbā par Naukšēnu pagasta Kārķu rajona ārsti. 1944. gadā A. Bebre (precējusies Dāvidsone) devās emigrācijā uz Vāciju, 1950. gadā nokļuva ASV, mirusi 1965. gada 4. aprīlī Čikāgā [3].

Anna Bormane toties kļuva par pirmo latvieti, kurai 1934. gada 20. decembrī izdevās iegūt LU *Dr. med.* grādu, sekmīgi aizstāvēt disertāciju „Eksperimentāli pētījumi par trofiskām čūlām ekstremitātē pēc *n. ischiadicus* bojājuma”. Viņa dzimusi 1896. gada 3. aprīlī Vecgulbenes pagastā, beigusi sieviešu ģimnāziju un žēlsirdīgo māsu kursus Petrogradā, bijusi žēlsirdīgā māsa, studējusi Petrogradas Sieviešu medicīnas institūtā, Kijevas Universitātē un 1923. gadā ieguvusi ārsta diplomu Latvijas Universitātē. Veidojusi tradicionālo karjeru: subasistente, jaunākā asistente, asistente, taču jau 1932. gadā aizgājusi no sava šefa profesora Paula Stradiņa (1896–1958) klīnikas, novērsusies no zinātnes un turpmāk strādājusi ķirurga necilo darbu. Kara beigās A. Bormane devās bēgļu gaitās uz Vāciju, 1947. gadā atgriezās Latvijā un līdz 1981. gadam bija Rīgas pilsētas 1. poliklīnikas ārste. Aizgājusi pensijā, dzīvoja savā mājā Mežaparkā, Sudrabu Edžus ielā 18. Viņa sasniedza sirvu 94 gadu vecumu un nomira 1990. gada 2. oktobrī laikā, kad tika rosināts viņu ievēlēt par pirmo Latvijas Ārstu biedrības Goda biedri. Apbedīta Meža kapos. Kārļa Miesnieka lielformāta gleznu, kurā A. Bormane redzama spēku briedumā ar LU doktora zelta nozīmi pie krūtīm, ārste novēlēja Paula Stradiņa Medicīnas vēstures muzejam, un apmeklētājiem tā skatāma ekspozīcijā [4].

Elizabete Jakovļeva (dzimusi Bērziņa), pirmā latviešu medicīnas profesore, izbaudīja ārkārtīgi sūru likteni. Viņa dzimusi 1892. gada 14. jūnijā Jelgavā trūcīgā ģimenē un jau agrā bērnībā bijusi spiesta strādāt, tomēr eksternātā beigusi ģimnāziju, sākusi studijas Rostovceva privātajos universitātesursos Tērbatā, Pirmā pasaules kara laikā bijusi žēlsirdīgā māsa frontē un aizmugurē, nokļuvusi

Krievijā un 1922. gadā beigusi Permas Universitātes Medicīnas fakultāti. Turpmāk viņa bijusi tiesu medicīnas eksperte Ļeņingradā, Porhovā un Pleskavā, Pleskavas Ārstu biedrības priekšsēdētāja un 1. slimnīcas galvenā ārste. 1935. gadā Maskavā E. Jakovļeva aizstāvēja medicīnas zinātņu kandidāta disertāciju par smagu galvas smadzeņu bojājumu vēlīnām sekām un 1938. gada Tomskā medicīnas zinātņu doktora disertāciju par ekshumētu līķu makroskopiskām un mikroskopiskām pārmaiņām. Tajā pašā gadā viņa tika ievēlēta par Tomskas Medicīnas institūta profesori un Tiesu medicīnas katedras vadītāju. 1941. gadā viņa ieradās Rīgā un tika iecelta līdzīgos amatos Latvijas Valsts universitātē. Pirmo lekciju studentiem viņa lasījusi krāšņā latviešu tautastērpā. Kara laikā E. Jakovļeva atgriezās Tomskā, bet 1944. gada beigās – atkal Rīgā, ieņemot tos pašus amatus, un tika arī iecelta par Latvijas PSR galveno tiesu medicīnas ekspertu. 1945. gadā kopā ar profesoru Paulu Stradiņu viņa tika virzīta par PSRS Medicīnas zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli, taču par to nekļuva, jo tika arestēta un apsūdzēta pretpadomju darbībā kara laikā Tomskā. Tā kā izmeklēšana nesekmējās, profesore tika ievietota slēgta tipa slimnīcā Maskavā piespiedu psihiatriskai ārstēšanai un pēc tam pārvietota uz līdzīgu iestādi Kazanā. Drīz pēc Staļina nāves 1954. gadā E. Jakovļeva tika atbrīvota, atgriezās Rīgā un tika atjaunota ne tikai agrākajos amatos, bet arī Komunistiskajā partijā, no kuras bija izslēgta. Taču spēki bija galā, un 1955. gada 4. augustā profesore nomira, viņa apbedīta Raiņa kapos [5].

Lūcija Jēruma (dzimusi Krastiņa) ir izcilākā latviešu antropoloģe. Viņa dzimusi 1899. gada 12. novembrī Cēsīs pazīstamā latviešu būvuzņēmēja Augusta Krastiņa ģimenē, ko 1919. gadā nogalināja lielinieki. Pabeigusi Kristīnes Apkalnes Cēsu sieviešu ģimnāziju, Lūcija iestājās LU Medicīnas fakultātē, saņēma godalgu par studiju darbu, bet 1925. gadā ārsta diplomu. Jau no 1921. gada viņa bija subasistente, no 1925. līdz 1928. gadam jaunākā asistente, pēc tam asistente, no 1935. gada vecākā asistente un no 1938. gada privātdocente. 1935. gada 24. janvārī L. Jēruma aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju „Latviete no antropoloģiskā viedokļa”, kas tika atzīta par tik izcilu, ka saņēma Krišjāņa Barona prēmiju un Kultūras fonda godalgu. Arī citi viņas pētījumi galvenokārt vēltīti antropoloģijai, bet pedagoģiskais darbs – anatomijas docēšanai studentiem profesora J. Pīmaņa vadītajā institūtā. Kā vairums latviešu zinātnieku un ārstu, 1944. gadā L. Jēruma devās bēgļu gaitās. Viņa nokļuva Vācijā, vēlāk kopā ar brāli ginekologu docentu Vili Augustu Krastiņu (1902–1971) un vīru psihiatru Nikolaju Jērumu (1904–1991) Venecuēlā. L. Jēruma mirusi 1968. gada 23. septembrī Karakasā. Viņai vēltīta grāmata ar meitas Ievas Heiferes atbalstu izdota Rīgā 1999. gadā [6].

Marta Vīgante dzimusi 1900. gada 18. martā Kūduma pagasta Picuļos zemnieka ģimenē, beigusi Margrietas Neijas sieviešu ģimnāziju Cēsīs, LU Medicīnas fakultātē iestājusies 1920. gadā un 1926. gadā saņēmusi ārsta diplomu. Viņas akadēmiskā karjera: no 1926. līdz 1928. gadam subasistente, pēc tam jaunākā asistente, no 1930. līdz 1936. gadam – asistente, tad vecākā asistente, no 1939. gada privātdocente un no 1946. gada – docente. Līdztekus no 1926. līdz 1940. gadam viņa vadīja Boldeņģas veselības kopšanas paraugpunktu, par ko izpelnījās Latvijas Sarkanā Krusta Goda zīmi. Profesora Jāņa Miķelsona (1888–1952) vadībā M. Vīgante sagatavoja un 1936. gada 29. janvārī aizstāvēja medicīnas doktora disertāciju „Eksperimentāli un klīniski pētījumi par dažiem miega un nomierināšanas līdzekļiem un to nozīmi

diabēta terapijā”. Viņa veikusi nozīmīgus pētījumus vielmaiņā un endokrinoloģijā. 1944. gadā, kad vairums darbvietu Medicīnas fakultātes katedrās sakarā ar mācībspēku masveida emigrāciju bija kļuvušas vakantas, M. Vīgante tika aicināta aizvietot Iekšējgo slimību diagnostikas katedras vadītāju, bet 1946. gadā pati tika ievēlēta par tās vadītāju. Taču 1947. gadā šo vietu nācās atbrīvot no Ļeņingradas atbraukušajam Ernestam Burtņiekam (1898–1958), kas vēlāk kļuva par profesoru un pirmo direktoru 1950. gadā uz fakultātes bāzes radītajā Rīgas Medicīnas institūtā. Docentei M. Vīgantei neatlika nekas cits kā aiziet privātpraksē, kur viņa guva ļoti labus panākumus un tika tālu izslavēta. M. Vīgante mirusi 1966. gada 11. janvārī Rīgā, apbedīta Meža kapos, kur viņas pēdējo atdusas vietu rotā izcilā tēlnieka Kārļa Jansona (1896–1986) kalts piemineklis [7].

Marija Budže dzimusi 1900. gada 3. janvārī Rīgā, taču pusi mūža pavadījusi ārpus Latvijas. Beigusi Veļikije Luku ģimnāziju 1918. gadā un 2. Maskavas Valsts universitātes Medicīnas fakultāti 1925. gadā, viņa strādāja par ārsti Tverā, Brjanskā, Samarkandā un Maskavā, kur 1945. gadā aizstāvēja medicīnas zinātņu kandidāta disertāciju par difteriju. Pēc kara atgriezies Rīgā, M. Budže strādāja Infekcijas slimību slimnīcā par nodaļas vadītāju un no 1946. gada par LVU Medicīnas fakultātes asistenti. Turpmāk viņa veidoja sekmīgu karjeru: 1951. gadā tika ievēlēta par Rīgas Medicīnas institūta docenti un Infekcijas slimību katedras vadītāju, 1959. gada 16. martā Maskavā M. Budže aizstāvēja medicīnas zinātņu doktora disertāciju par tīfa un paratīfa recidīviem un to profilaksi, bet 1960. gadā tika ievēlēta par profesori. Viņa bijusi arī Latvijas Epidemiologu, mikrobiologu un parazitologu zinātniskās biedrības priekšsēdētāja no 1950. līdz 1957. gadam, publicējusi grāmatu par bakteriālo dizentēriju 1956. gadā, bet 1965. gadā viņai piešķirts Latvijas PSR Nopelniem bagātās ārstes goda nosaukums. Katedru M. Budže vadīja līdz 1962. gadam, pēc tam vēl sešus gadus bija profesore konsultante. M. Budže mirusi 1981. gada 27. februārī Rīgā, apbedīta Meža kapos [8].

Ksenija Skulme (dzimusi Grāvere) ir pazīstamā gleznotāja Ugas Skulmes (1895–1963) dzīvesbiedre, bet viņu dēls gleznotājs un mākslas vēsturnieks Jurgis Skulme – plašu rezonansi izraisījušā advokāta Andra Grūtupa dokumentālā romāna „Observators” (2009) varonis. Ksenija dzimusi 1893. gada 14. septembrī Babītes pagasta rakstveža ģimenē. Beigusi Voldemāra Maldoņa sieviešu ģimnāziju Rīgā un studējusi filoloģiju Augstākajos sieviešuursos Maskavā, Pirmā pasaules kara laikā bijusi žēlsirdīgā māsa Petrogradā. Atgriezies Latvijā, viņa studēja LU Medicīnas fakultātē un līdztekus strādāja par skolotāju, ārsta diplomu ieguva 1927. gadā. Pēc tam bijusi volontiere un asistente Rīgas slimnīcās, strādājusi slimokasēs un Rīgas poliklīnikās. No 1944. līdz 1945. gadam K. Skulme bija Valsts onkoloģiskās slimnīcas galvenā ārste un no 1945. līdz 1952. gadam Rīgas pilsētas 2. (diētas) slimnīcas galvenā ārste, līdztekus no 1944. līdz 1949. gadam – LVU lektore. 1948. gada 12. maijā viņa aizstāvēja medicīnas zinātņu kandidāta disertāciju „Pētījumi par kuņģa un divpadsmitpirkstu zarnas čūlas cēloņiem un diētas terapiju”. No 1946. līdz 1951. gadam K. Skulme bija LPSR Zinātņu akadēmijas Uztures institūta sektora vadītāja, no 1951. gada Eksperimentālās un klīniskās medicīnas institūta līdzstrādniece un no 1961. gada sektora vadītāja. 1959. gadā pēc medicīnas zinātņu doktora disertācijas par kuņģa vēža un pirmsvēža etioloģiju, patoģenēzi un agrīnu diagnostiku aizstāvēšanas viņa 1963. gadā tika ievēlēta par profesori. Bijusi arī LPSR

Veselības aizsardzības ministrijas galvenā dietoloģe, 1963. gadā pagodināta ar LPSR Nopelniem bagātās zinātnes darbinieces nosaukumu. Viņa pētījusi olbaltumvielu iegūšanas avotus un to bioloģisko vērtējumu, onkoloģisko slimnieku diētu, Latvijas iedzīvotāju optimālās uztura normas, sarakstījusi piecas grāmatas, no kurām pirmā „Brīnišķīgais cilvēka ķermenī” izdota 1935. gadā un atkārtoti 2010. gadā kā savu vērtību nezaudējusi. Professore K. Skulme mirusi 1967. gada 25. februārī, apbedīta Rīgas Meža kapos [9].

Velta Bērziņa dzimusi 1904. gada 22. oktobrī Rīgā, bet, vecākiem Pirmā pasaules kara laikā evakuējoties, nokļuvusi Nižņijnovgorodā (padomju laikā – Gorkija), kur 1928. gadā beigusi vietējās universitātes Medicīnas fakultāti. Strādājusi par ārsti Maskavā, Sormovā un Gorkijā, pievērsusies pētniecībai un 1944. gadā atgriezusies Rīgā. Viņa bija Republikas klīniskās slimnīcas laboratorijas vadītāja un LPSR Zinātņu akadēmijas Mikrobioloģijas institūta vecākā zinātniskā līdzstrādniece, līdztekus 1945. gadā sāka darbu LVU Medicīnas fakultātē, ko no 1950. gada turpināja RMI. Profesora Augusta Kirhenšteina (1872–1963) vadībā 1948. gada 8. decembrī V. Bērziņa aizstāvēja medicīnas zinātņu kandidāta disertāciju „Parakoli baktērijas kā toksikoinfekciju izraisītājas”. 1951. gadā viņa tika ievēlēta par docenti un 1954. gadā stājās citos darbos noslogotā A. Kirhenšteina vietā par Mikrobioloģijas katedras vadītāju. Turpinot pētījumus, 1959. gada 26. jūnijā Gorkijā viņa aizstāvēja medicīnas zinātņu doktora disertāciju par cēloņiem, kas mazina iegūtu difterijas imunitāti, un 1961. gadā tika ievēlēta par profesori. Mikrobioloģijas katedru V. Bērziņa vadīja līdz 1975. gadam un līdz 1985. gadam bija professore konsultante. V. Bērziņa mirusi 1990. gada 5. janvārī Rīgā, apbedīta Jaunciema kapos [10].

Ilgone Karlsonē (dzimusi Šmite) ir mazāk pazīstama medicīnas vēsturē, jo nodzīvoja īsu mūžu, kura laikā lielākus darbus paveikt nespēja. Dzimusi 1921. gada 9. aprīlī Maskavā un 1943. gadā beigusi 2. Maskavas Medicīnas institūtu, viņa bija ārste Narofominskā, Jēkabpilī, Rīgā un 1945. gadā iestājās LVU aspirantūrā, kas sagatavoja jaunus zinātniekus. Arī viņas skolotājs bija profesors A. Kirhenšteins, kura vadībā I. Karlsonē sagatavoja un 1949. gada 29. jūnijā aizstāvēja medicīnas zinātņu kandidāta disertāciju par askorbīnskābes deficīta ietekmi uz stafilokoku infekcijas gaitu. I. Karlsonē bija LVU un RMI Mikrobioloģijas katedras asistente, 1956. gadā ievēlēta par docenti. Viņas vīrs bija inženieris Kārlis Karlsons (1907–1962), Latvijas PSR valdības ministrs. Docente I. Karlsonē mirusi 1957. gada 11. novembrī, apbedīta Rīgas Meža kapos [11].

Alvīne Pāvule, kas arī piepulcināma pirmajām latviešu medicīnas zinātniecēm, dzimusi 1910. gada 2. jūnijā Salas pagasta Mežbeltēs un ir attāla radniece labi pazīstamajam aktierim Eduardam Pāvulam (1929–2006). Viņa beigusi Dubultu vidusskolu 1929. gadā un LU Medicīnas fakultāti 1936. gadā, saņēmusi godalgu par studiju darbu. No 1937. līdz 1940. gadam A. Pāvule bija LU jaunākā asistente, pēc tam asistente un no 1944. gada vecākā lektore. Sākusi pētniecību profesora Roberta Krimberga (1874–1941) vadībā, pēc kara viņa to turpināja pie profesora Anatolija Zubkova (1900–1967) Fizioloģijas katedrā, kā rezultātā tapa 1950. gada 29. decembrī aizstāvētā medicīnas zinātņu kandidāta disertācija par sirds un asinsvadu nosacītiem refleksiem uz sāpju kairinājumu. 1953. gadā viņa tika ievēlēta par docenti un 1959. gadā – par RMI Fizioloģijas katedras vadītāju. 1969. gada 20. jūnijā A. Pāvule Tartu Valsts universitātē spīdoši aizstāvēja medicīnas zinātņu doktora disertāciju

„Apzarņa asinsvadi kā refleksogēnā zona”, kas diemžēl neguva apstiprinājumu Augstākajā atestācijas komitejā Maskavā zinātnisko skolu pretrunīgo uzskatu pēc, un tā spējīgajai zinātniecei tika liegta profesores karjera. A. Pāvule publicējusi mācību grāmatu fizioloģijā, studentu un laikabiedru atmiņā palikusi kā viena no izcilākajām laikmeta personībām, publicista Jāņa Liepiņa vārdiem – „Medicīnas fakultātes rota”. A. Pāvule mirusi 1975. gada 30. jūnijā Rīgā, apbedīta Slokas kapos [12].

Apkopojot datus par pirmajām desmit latviešu medicīnas zinātniecēm, viņas dalāmas divās nosacītās grupās.

Pirmajā grupā ietilpst četras dāmas (A. Bebre, A. Bormane, L. Jēruma, M. Vīgante), kas karjeru sākušas veidot LU pirms kara. Diemžēl īsti veicies nav nevienai no viņām, jo agrāk vai vēlāk tādu vai citu iemeslu pēc viņas ir aizgājušas vai bijušas spiestas aiziet no akadēmiskās dzīves un zinātnes.

Otrā grupa, kurā ietilpst sešas ar LVU un RMI saistītas zinātnieces, raksturojama šādi: četras profesores, viena LPSR Nopelniem bagātā zinātnes darbiniece, viena LPSR Nopelniem bagātā ārste, četras Krievijas latvietes, viena represētā, viena, kurai noraidīta doktora disertācija, un trīs Komunistiskās partijas biedres (E. Jakovļeva, M. Budže, V. Bērziņa), jo padomju laikā piederība šai partijai bija visai svarīgs arguments ceļa līdzināšanai zinātnieka karjerā.

Apkopojot dati par Latvijas medicīnas profesūru liecina, ka profesoru vīriešu vidējais mūža ilgums ir 72,0 gadi, savukārt profesoriem – 79,6 gadi [13]. No desmit pirmajām medicīnas zinātniecēm precējušās bija sešas, turklāt viņām kopā bijuši pieci bērni: vienai – divi, trim – pa vienam. Arī tā ir savdabīga liecība par to, cik ļoti daudz prasa zinātne.

VĒRES

1. Vīksna A. *Dodot gaismu sadegu*. R., 1983, 115.–121. lpp.
2. *Latvijā aizstāvētās doktora disertācijas (1923–1944). Bibliogrāfisks rādītājs*. R., 2004. 91 lpp.
3. Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), 4578. f., 1. apr., 483. l.; 7427. f., 13. apr., 145. l.; *Latvijas Universitāte. 1919–1929*. R., 1929, 504., 505. lpp.; *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939*. R., 1939, 2. d., 462. lpp.; Austra Davidsons, dz. Bebris. *LĀZA Apkārtraksts*, 1965, 87. nr., 14. lpp.; Dālmāne A., Vīksna A. Pirmā latviešu histoloģe Austra Bebre: sievietes akadēmiskais liktenis. *LU Raksti*. R., 2006, 693. sēj., 164.–173. lpp.
4. LVVA, 7427. f., 13. apr., 244. l.; *Latvijas Universitāte. 1919–1929*. R., 1929, 505.–506. lpp.; *Latvijas vadošie darbinieki*. R., 1935, 80. lpp.; Ozoliņš Ē. Cilvēku veselībai ziedots mūžs. *Rīgas Balss*, 1981, 3. apr.; Stradiņš J. Pirmā zinātņu doktore Latvijā. *Dzintenes Balss*, 1984, 20. nov.; Vīksna A., Anna Bormane. *Latvijas Ārsti*, 1990, 6. nr., 92. lpp.
5. Latvijas Valsts arhīvs (LVA), 1340. f., 2. p. apr., 163. l.; 1986. f., 2. apr., P-1202. l.; RSU arhīvs, 7. apr., 393. l.; *No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā. 1940–1986*. R., 1999, 291. lpp.; Izcila latviete – padomju zinātniece. *Darba Sieviete*, 1941, 12. nr., 9., 10. lpp.; Savenko S. Tiesu medicīnas eksperte Elizabete Jakovļeva. *LU 62. zinātniskā konference. Dabas zinātnes. Medicīna*. R., 2004, 64. lpp.; Савенко С. Е. Яковлева (урожд. Берзинь) – выдающаяся ученая, судебно-медицинский эксперт. *Материалы III съезда конфедерации историков медицины*. М., 2009, т. 2, с. 528–529.
6. LVVA, 7427. f., 13. apr., 704. l.; *Latvju enciklopēdija*. Stokholma, 1951, 1. sēj., 896. lpp.; *Latvijas Universitāte. 1919–1929*. R., 1929, 513. lpp.; *Latvijas Universitāte divdesmit*

- gados. 1919–1939.* R., 1939, 2. d., 444. lpp.; *Medicīnas doktore Lūcija Jēruma-Krastiņa.* R., 1999, 74 lpp.; Prīmanis J. Lūcija Jeruma-Krastiņa. *LĀZA Apkārtraksts*, 1969, 94./95. nr., 30. lpp.; Arājs K., Raubiško B. Lūcijas Krastiņas-Jērumas akadēmiskais darbs Latvijas Universitātē. *Latvijas medicīnas augstskola.* R., 1995, 19.–22. lpp.; Lindberga R. Latviešu antropoloģei Lūcijai Krastiņai-Jērumai – 100. *Pulss*, 1999, nov. I.
7. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1891. l.; *Latvju enciklopēdija.* Stokholma, 1955, 3. sēj., 2739. lpp.; *Latviešu konversācijas vārdnīca.* R., 2004, 22. sēj., 47590. sl.; *Latvijas Universitāte. 1919–1929.* R., 1929, 524. lpp.; *Latvijas Universitāte divdesmit gados. 1919–1939.* R., 1939, 2. d., 459., 460. lpp.; Ligere R. Docentes Martas Vīgantes dzīve un darbs. *Latvijas Ārsts*, 1990, 1. nr., 104.–106. lpp.; Birze M. Mani iekšķīgo slimību skolotāji. *Sveiks un Vesels*, 1996, 4. nr., 14.–15. lpp.; Ligere R. Veselīem pieder pasaule. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 2000, 3. nr., 1., 2. lpp.
  8. LU arhīvs, 7. apr., 435. l.; Personālo dokumentu valsts arhīvs (PDVA), 440. f., 3. p. apr., 39. l., 98.–146. lp.; RSU arhīvs, 7. apr., 173., 1684. l.; Мария Михайловна Будже. *Padomju Mediķis*, 1981, 12. marts.
  9. LVA, 507. f., 3./2. apr., 51. l.; 1340. f., 3. apr., 168. l.; LVVA, 2782. f., 4. apr., 3703. l.; LU arhīvs, 7. apr., 2588. l.; PDVA, 440. f., 3. p. apr., 213. l., 62.–75. lp.; 233. l., 137.–140. lp.; 236. l., 77.–90. lpp.; Vīksna A. Pa ārstu takām. R., 1990, 126.–127. lpp.; Sāre M. Kalpojot zinātnēi, kalpojot tautai. *Padomju Latvijas Sieviete*, 1959, 2. nr., 8.–9. lpp.; Šmits A. Professore Ksenija Skulme. *Veselība*, 1963, 9. nr., 6. lpp.; Izcilo medicīnas zinātnieci pavadot. *Veselība*, 1967, 4. nr., 11. lpp.; Sīle L. Profesores Ksenijas Skulmes astoņdesmitajā gadskārtā. *Veselība*, 1973, 9. nr., 12.–13. lpp.; Liede A. Ksenijai Skulmei – 85. *Veselība*, 1978, 9. nr., 24. lpp.; Liepiņš J. Ksenijas Skulmes devums veselības aizsardzībā. *LPSR ZA Vēstis*, 1984, 6. nr., 108. lpp.; Žihare L. Profesores Ksenijas Skulmes ieguldījums medicīnas zinātnē. *Latvijas Ārsts*, 1995, 8. nr., 57., 58. lpp.; Čukure E. Ar karalisku stāju. *Doctus*, 2012, 1. nr., 68. lpp.
  10. LVA, 1340. f., 3. apr., 19. l.; LU arhīvs, 7. apr., 272. l.; LZA arhīvs, 1. f., 15. apr., 730. l.; PDVA, 440. f., 3. p. apr., 39. l., 147.–160. lp.; RSU arhīvs, 7. apr., 100., 4215. l.; Sveicam jubilejā. *Padomju Mediķis*, 1964, 27. okt.; Driķe A. Dzīve – darbs. *Veselība*, 1983, 5. nr., 20., 21. lpp.; Darbam ziedots mūžs. *Padomju Mediķis*, 1990, 15. febr.
  11. LVA, 1340. f., 3. apr., 82. l.; RSU arhīvs, 7. apr., 451. l.; Ilgone Karlsona. *Padomju Mediķis*, 1957, 29. nov.
  12. LVA, 1340. f., 3. apr., 140. l.; LZA arhīvs, 1. f., 15. apr., 400. l.; PDVA, 440. f., 3. p. apr., 194. l., 33.–48. lp.; RSU arhīvs, 7. apr., 732., 3136. l.; Driķe A. Jaunie zinātnieki. *Veselība*, 1969, 10. nr., 6.–7. lpp.; Alvīne Pāvule. *Padomju Mediķis*, 1975, 2. okt.; Lazovskis I., Liepiņš J. Atbēru vārdi Alvīnei Pāvulei. *Veselība*, 1975, 10. nr., 13. lpp.; Valtneris A. Ārstu un fiziologu audzinātājam docentei Alvīnei Pāvulei – 90. *Latvijas Ārsts*, 2000, 5. nr., 44. lpp.; Liepiņš J. Alvīne Pāvule – Medicīnas fakultātes rota. *Latvijas Ārstu Žurnāls*, 2000, 11. nr., 53. lpp.; Aberberga-Augškalne L. Alvīne Anna Pāvule un fizioloģija laika gaitā. *Acta medico-historica Rigensia.* R., 2002, 6. sēj., 267.–278. lpp.; Liepiņš J. Verba *intellegere* dziļā izjutēja Alvīne Pāvule. *Latvijas Ārsts*, 2009, 11. nr., 67.–69. lpp.; Ledus V. Pedagoģe, kolēģe, cilvēks: Alvīnei Pāvulei – 100. *Latvijas Ārsts*, 2010, 7./8. nr., 70.–72. lpp.; Aberberga-Augškalne L. Suminājums izcilai personībai – Alvīnei Pāvulei. *Acta medico-historica Rigensia.* R., 2010, 9. sēj., 409.–413. lpp.; Озолинъ П. П., Аберберг-Аугшквалне Л. А. А. П. Павуле и развитие физиологии в Латвии. *Из истории медицины.* Р., 1985, т. 15, с. 153–158.
  13. Vīksna A. Latvijas augstskolu medicīnas profesoru hronoloģiskais saraksts. *Medicīnas profesūra Latvijā: tapšana un attīstības tendences. Medicīnas vēstures simpozijs.* R., 2009, 58.–72. lpp.

Summary

Here is summarised and analysed the information on the first Latvian female scientists who have been awarded with an academic degree in medicine. A. Bebre has developed the thesis for Doctor of Medical Science in 1933, however, did not defend it. A. Bormane defended the thesis for Doctor of Medical Science in 1934, but E. Jakovļeva became the first Professor of Medical Science in 1938.

Keywords: *female medical scientists, Medical Faculty of the University of Latvia.*

**Latvijas Universitātes Zinātņu un tehnikas
vēstures muzeja priekšvēsture, dibināšana un
darbības pirmie 20 gadi**
*Museum of History of Science and Technics
at the University of Latvia. Prehistory, Foundation and
First 20 Years of Activity*

Ilgonis Vilks

LU Zinātņu un tehnikas vēstures muzejs
Raiņa bulv. 19, Rīga, LV-1586
E-pasts: ilgonis.vilks@lu.lv

2010. gadā pagāja 20 gadi kopš Latvijas Universitātes Zinātņu un tehnikas vēstures muzeja oficiālās izveidošanas. Taču atsevišķas muzeja sastāvdaļas ir pastāvējušas jau agrāk. Muzejs izveidojies kā konglomerāts, kas atspoguļo dažādu dabaszinātņu nozaru (bioloģija, anatomija, ģeoloģija, astronomija, fizika, datorika) attīstību Latvijas Universitātē, pedagoģijas attīstību, kā arī pašas Latvijas Universitātes vēsturi. Šajā pārskatā aplūkosim muzeja priekšvēsturi, dibināšanu un darbību līdz 2010. gadam. Pārskats balstās galvenokārt uz muzejā saglabātajiem dokumentiem.

Atslēgvārdi: Latvijas Universitāte, muzejs, muzejniecība, zinātņu vēsture, tehnikas vēsture.

Muzeja raksturojums

Latvijas Universitātes (LU) Zinātņu un tehnikas vēstures muzejs (ZTVM) salīdzinājumā ar vairumu muzeju ir netipisks – tas ir augstskolas muzejs, kura darbība ir cieši saistīta ar studiju un pētniecības procesu. Muzeja krājumu aktīvi izmanto studenti, savukārt muzeja darbinieki bieži lasa lekcijas studentiem un veic zinātnisko darbu atbilstošajā fakultātē. Darbam ar apmeklētājiem ir salīdzinoši mazāka nozīme, bet darbam ar muzeja krājumu – lielāka. Muzeja nolikumā definētais mērķis ir vākt, pēfīt, saglabāt un popularizēt garīgās un materiālās kultūras vērtības par Latvijas Universitāti un tajā pārstāvēto zinātņu nozaru vēsturi [1]. 2010. gadā muzeja sastāvā bija 8 filiāles – LU Vēstures muzejs, Zooloģijas muzejs, Botānikas muzejs, Ģeoloģijas muzejs, Skaitļošanas tehnikas un informātikas muzejs, Pedagoģijas muzejs, F. Candra – kosmosa izpētes muzejs un tajā iekļautā Fizikas vēstures krātuve, Cilvēka patoloģijas muzejs. Muzejā strādāja 27 cilvēki, vairums no tiem daļējā slodzē [2].

Priekšvēsture

ZTVM ar LU rektora pavēli izveidots 23.01.1990., taču tā pirmsākumi meklējami daudz agrāk. 1988. gadā LU fakultāšu pārstāvji ziņojumos LU vadībai rakstīja [3], ka vairākas muzeja filiāles ir veidojušās no LU kolekcijām 20. gs. 20. un 30. gados.

1919. gadā LU dibināta Botānikas laboratorija, kas 1927. gadā pārtapa par Augu morfoloģijas un sistemātikas institūtu [4]. Tajā izveidots zinātniskais herbārijs, kas darbojies bez būtiskiem pārtraukumiem, 1974. gadā tam piešķirts starptautiskais indekss RIG. 1983. gadā tas pārcelts no Alberta ielas 10 (tolaik Fr. Gaiļa iela) uz Kronvalda bulvāri 4. 1990. gadā herbārijs ar nosaukumu „Botānikas muzejs” kļuva par jaunizveidotā LU Muzeja sastāvdaļu.

Zooloģijas muzejs dibināts 1920. gadā, kad LU Matemātikas un dabaszinātņu fakultātē izveidoja Sistemātiskās zooloģijas institūtu un Salīdzinošās anatomijas un eksperimentālās zooloģijas institūtu. Zooloģisko preparātu pamatfondus sākotnēji veidoja no Rīgas Politehniskā institūta pārņemtās kolekcijas. Pēc 1944. gada, kad tika izveidota Bioloģijas fakultātes Zooloģijas katedra, muzejs atradās tās paspārnē, un katedras vadītājs bija arī muzeja vadītājs. 1961. gadā pie Zooloģijas katedras oficiāli tika izveidots Zooloģijas muzejs, 1969. gadā atklāta ekspozīcija [4]. 1984. gadā muzejs pārcelts no Alberta ielas 10 uz Kronvalda bulvāri 4. 1990. gadā Zooloģijas muzejs kļuva par jaunizveidotā LU Muzeja sastāvdaļu.

1929. gadā dibināts LU Matemātikas un dabaszinātņu fakultātes Ģeoloģijas un paleontoloģijas muzejs. Pēc Ģeoloģijas nodaļas likvidēšanas 1952. gadā muzeja kolekcijas palika Ģeogrāfijas fakultātē, muzeja darbība atjaunota 1980. gadā. 1986. gadā muzejs pārcelts no Jūrmalas gatves 74/76 uz Alberta ielu 10. 1990. gadā Ģeoloģijas muzejs kļuva par jaunizveidotā LU Muzeja sastāvdaļu [3].

1930. gadā izskanēja ierosinājums apvienot LU mācību kabinetus – muzejus vienotā un vispārējā Latvijas Universitātes muzejā, tomēr, fakultātēm nespējot rast vienprātību minētajā jautājumā, iecere netika īstenota [10].

Informātikas un LVU (Latvijas Valsts universitāte, LU nosaukums līdz 1990. gadam) Skaitļošanas centra muzejs Raiņa bulvārī 29 dibināts 1984. gadā sakarā ar Skaitļošanas centra 25. gadadienu. 1990. gadā ar nosaukumu „Skaitļošanas tehnikas muzejs” tas kļuva par jaunizveidotā LU Muzeja sastāvdaļu.

1990. gadā LU Pedagoģijas un psiholoģijas katedrā Kronvalda bulvārī 4 apkopots pedagoģijas vēstures materiālu krājums. Tajā pašā gadā jaunizveidotā LU Muzeja sastāvā iekļauts Pedagoģijas muzejs. Ap 1996. gadu ekspozīcijas kļuva pieejamas apmeklētājiem. 2003. gadā muzejs pārcēlās uz Jūrmalas gatvi 74/76, kur 2006. gadā atklāta pastāvīgā ekspozīcija [3, 4].

Latvijas Universitātes Vēstures muzeja pirmsākumi meklējami 1921./22. mācību gadā dibinātajā Mākslas vēstures kabinetā [3]. Taču pašreizējā augstskolas muzeja sākumi saistās ar gatavošanos izstādei, kas veltīta LVU 60. gadadienai 1979. gadā. LVU Vēstures muzeja sabiedriskā vadītāja Ārija Konstantinova, uzstājoties radio 17.05.1983., stāstīja: „Pēc izstādes nolēmām turpināt materiālu vākšanu par universitātes vēsturi un mūsdienām. Pašlaik reģistrētas 500 pamatfondu vienības un vairāk kā 1000 fotouzņēmumi.” [3] Jau 1978. gadā LU galvenajā ēkā Raiņa bulvārī 19 tika atklāta universitātes vēstures ekspozīcija (1. stāvā).

Dokumentā, kas saucas „Muzeja pase” un kas sastādīts orientējoši 1985. gadā, sacīts, ka ekspozīcijas zāles platība ir 99 kvadrātmetri, bet fondu telpas platība ir 13 kvadrātmetri. Vēstures muzeju apmeklē ap 150 grupas gadā (aptuveni 4000 cilvēki). Muzeja sabiedriskā vadītāja bija LVU Zinātniski tehniskās informācijas centra

laborante Ārija Konstantinova. Zinātniski metodisko darbu vadīja LVU Bibliotēkzinātnes un bibliogrāfijas katedras vadītājs, docents Sigismunds Timšāns [3].

Muzeja dibināšana

1988. gada aprīlī atbildīgā par Vēstures muzeja darbu, vecākā tehniķe Irēna Ondzule rakstīja LVU prorektoram zinātniskajā darbā Rihardam Kondratovičam, ka muzejs aktīvi darbojas, bet trūkst telpu un darbinieku. Pastāvīgās ekspozīcijas iekārtošanai pēc LVU galvenās ēkas restaurācijas nepieciešamas telpas Raiņa bulvārī 19, 4. stāvā virs Mazās aulas. Šis bija sākuma signāls ZTVM izveidei [3]. LVU vadība secināja, ka bez centrālā LVU muzeja reāli pastāv vēl 6 muzeja filiāles, kurās uzkrājušās unikālas vērtības, un atbalstīja vienota muzeja izveidi. 31.10.1988. Universitātes Padome (priekšsēdētājs Juris Zaķis) nolēma atbalstīt priekšlikumu par P. Stučkas LVU muzeja izveidošanu un uzdeva zinātņu prorektoram Rihardam Kondratovičam risināt LVU muzeja izveidošanas jautājumu [5].

23.01.1990. tika izdota LU rektora pavēle Nr. 11v par Latvijas Universitātes muzeja izveidošanu. Tajā sacīts, ka uz sabiedriskiem pamatiem darbojas Vēstures muzejs, Zooloģijas muzejs, Ģeozinātņu muzejs, Skaitļošanas tehnikas muzejs un tiek veikti priekšdarbi Botānikas muzeja un Pedagoģijas muzeja izveidošanai. Rektors pavēl ar 1990. gada 1. janvāri izveidot vienotu LU muzeju ar filiālēm: LU Vēstures muzejs, LU Zooloģijas muzejs, LU Ģeozinātņu muzejs, LU Skaitļošanas tehnikas muzejs, LU Botānikas muzejs, LU Pedagoģijas muzejs [6].

1. tabula

ZTVM filiāļu izveide, apvienošanās un filiāļu vadītāji

Muzejs	Izveidošanās	Pievienošanās ZTVM	Muzeja vadītājs
Botānikas muzejs	1919	1990	Irēna Berga (1990)
Zooloģijas muzejs	1920	1990	Jānis Priednieks (1990–1993), Aivars Petriņš (1993)
Ģeoloģijas muzejs	1929	1990	Dainis Ozols (1990–1992), Vija Hodireva (1992)
LU Vēstures muzejs	1979	1990	Irēna Roģe (1990–1992), Ārija Konstantinova (1993–1998), Irēna Ondzule (1999–2008), Aija Fedorova (2009)
Skaitļošanas tehnikas un informātikas muzejs	1984	1990	Andrejs Skuja (1990)
Pedagoģijas muzejs	1990	1990	Aīda Krūze (1990)
F. Candra – kosmosa izpētes muzejs	1987	1995	Ilmārs Enītis (1991–1994), Juris Žagars (1995–1999), Ilgonis Vilks (2000–2005), Gunta Vilka (2006)
Cilvēka patoloģijas muzejs	2001	2001	Māra Pilmane (2001), Valentīna Gordjušina (2002)

Attēls. Latvijas Universitātes muzeja darbinieki (1992)

1. rindā no kreisās: Rūta Dripe, Ārija Konstantinova, Vija Hodireva, Irēna Berga, Irēna Ondzule, Aīda Krūze, Ausma Šķerstena, Tatjana Zorenko. 2. rindā no kreisās: Konstantīns Zaharovs, Andrejs Skuja, Andris Piterāns, Māris Cinītis, Māris Kreilis, Jānis Priednieks, Māris Rudzītis, Aivars Petriņš. A. Dzeņa foto

III. Employees of the Museum of University of Latvia, 1992.

On the 1st row from left: Rūta Dripe, Ārija Konstantinova, Vija Hodireva, Irēna Berga, Irēna Ondzule, Aīda Krūze, Ausma Šķerstena, Tatjana Zorenko. On the 2nd row from left: Konstantīns Zaharovs, Andrejs Skuja, Andris Piterāns, Māris Cinītis, Māris Kreilis, Jānis Priednieks, Māris Rudzītis, Aivars Petriņš. Photo by A. Dzenis.

Muzeja darbība 1990.–2010. gadā

1990. gadā muzejā strādāja 19 cilvēki. Pakāpeniski darbinieku skaits palielinājās, 2007. gadā sasniedzot 34 cilvēkus. Pēc tam darbinieku skaits atkal nedaudz samazinājās, piemēram, 2010. gadā muzejā strādāja 28 cilvēki. Apmeklētāju skaits visu 20 muzeja darbības gadu laikā ir bijis relatīvi neliels, daži tūkstoši cilvēku gadā, galvenokārt studenti un skolēni. Pēc 2005. gada apmeklētāju skaits palielinājās līdz aptuveni 7 tūkstošiem cilvēku gadā (sk. 2. tabulu).

Kopš 1999. gada informācija par ZTVM un tā filiālēm ir pieejama LU interneta vietnē. Vietnes adrese: <http://www.lu.lv/par/strukt/muzejs/>. Muzeja filiāles lielākoties apmeklējamās darbdienās, pēc iepriekšējas vienošanās. Sākotnēji apmeklējums bija bez maksas, bet kopš 2001. gada atsevišķās filiālēs ieviesta neliela maksa. Skolēni, studenti un pensionāri var muzeju apmeklēt ar atlaidi.

Par pirmo muzeja direktori 1994. gadā kļuva Irēna Ondzule. Pirms tam viņa vadīja muzeju neoficiāli. Tā laika muzeja darbinieki viņu raksturo kā „muzeja dvēseli” [3]. Pirmajos muzeja darba gados viņa daudz darījusi – centusies iegūt

telpas, finansējumu, štata vietas, pilnveidojusi Vēstures muzeja ekspozīcijas un izstāžu zāli Raiņa bulvārī 19, 1. stāvā, rakstījusi par muzeju dažādos izdevumos. Direktora amatā viņa bija līdz 1999. gadam. Pēc tam muzeju vadīja Jānis Jansons (1999–2001), Māris Baltiņš (2001–2004), Jurgis Baltiņš (2004–2005), Ilgonis Vilks (2006).

2. tabula

ZTVM apmeklētāju skaits 1990.–2010. gadā [3, 4]

Gads	Apmeklētāju skaits
1990	1965
1993	1708
1994	1774
1996	2982
1997	2262
2003	7771
2004	3339
2005	5695
2006	7956
2007	7594
2008	7058
2009	7894
2010	11 573

Piezīme: par dažiem gadiem datu nav.

Muzeja nolikums tapa lēni, tas apstiprināts LU Senātā 1994. gadā, bet papildināts 1998. gadā, pie viena pārdēvējot Latvijas Universitātes muzeju par Latvijas Universitātes Zinātņu un tehnikas vēstures muzeju [1]. 1997. gadā muzejs iestājās Latvijas Muzeju asociācijā. 1999. gadā oficiāli izveidota koleģiāla institūcija – ZTVM padome. Muzeja padomē ietilpst zinātņu prorektors, muzeja direktors, muzeja filiāļu vadītāji un pieaicinātas personas. Par pirmo padomes priekšsēdētāju kļuva Māris Baltiņš, bet 2006. gadā – Arnis Viksna.

Pēc muzeja dibināšanas tam pievienojās vēl divas filiāles – F. Candra memoriālais muzejs un Anatomijas un embrioloģijas muzejs. 1987. gadā Candra ielā 1, ēkā, kur dzīvojis raķešu būves inženieris Fridrihs Canders, tika atklāts viņam veltīts memoriālais muzejs. 1991. gadā muzeja ekspozīciju nopirka LU, un sākotnēji muzeju pārzināja LU Astronomiskā observatorija. 1995. gadā ar LU rektora pavēli muzeju iekļāva ZTVM sastāvā. Ēka tika īrēta no Zemgales priekšpilsētas pašvaldības, līdz 2003. gadā iepriekšējā īpašniece atguva ēku privātpašumā un nākamajā gadā to pārdeva citai privātpersonai. 2004. gadā muzejs pārcelts uz Raiņa bulvārī 19 [7]. 2007. gadā Muzeja padome nolēma mainīt tā nosaukumu, tagad tas ir F. Candra – kosmosa izpētes muzejs.

1999. gadā LU Medicīnas fakultātes Anatomijas un histoloģijas katedrā tika iegūta embrioloģijas, histoloģijas un anatomijas eksponātu kolekcija, uz kuras bāzes 2001. gadā izveidots Anatomijas un embrioloģijas muzejs [8]. Tajā pašā gadā muzejs pievienojās ZTVM. 2007. gadā Muzeja padome nolēma mainīt filiāles nosaukumu, tagad tas saucas Cilvēka patoloģijas muzejs. 2010. gadā līdz ar citām Medicīnas

fakultātes struktūrvienībām filiāle pārcelta no klīnikas „Biķernieki” telpām Lielvārdes ielā 68 uz O. Vācieša ielu 4.

Visu muzeja darbības laiku ZTVM sadarbības partneris bijis Latvijas Ķīmijas vēstures muzejs, kas kopš 1983. gada atrodas LU telpās Kronvalda bulvārī 4 [9]. 2000. gadā starp LU un Rīgas Tehnisko universitāti noslēgts sadarbības līgums, kurā noteikts, ka muzeja darbiniekus finansē RTU, bet telpas nodrošina LU. Ķīmijas vēstures muzejā ir daudz unikālu eksponātu, regulāri notiek pasākumi. Darbinieki aktīvi piedalās konferenču rīkošanā, viņiem ir daudz publikāciju.

Sākotnēji tika vērtēts, ka ZTVM krājumā ir aptuveni 700 000 vienību, no tām 400 000 vienības Zooloģijas muzejā [10, 11]. Taču, kā izrādījās vēlāk, šis novērtējums bija ievērojami pārspīlēts. Muzeja krājuma uzskaitē notika ļoti lēni. 2007. gadā Muzeja padome pieņēma lēmumu esošās ZTVM kolekcijas iekļaut pamatkrājumā un aktivizēt krājuma uzskaiti. Tika uzsākta muzeja elektroniskā kataloga izveide, kas galvenajos vilcienos pabeigta 2010. gadā. Uzskaitītas 25 500 vienības, taču faktiskais krājums ir lielāks, jo dažos gadījumos uzskaitītas veselas kolekcijas, nevis tajās ietilpstošās atsevišķās vienības.

Svarīgs muzeja elements ir studentu karceris, kurā 1875.–1903. gadā par augstskolas iekšējās kārtības pārkāpumiem sodu izcieta Rīgas Politehnikuma (no 1896. gada – Rīgas Politehniskā institūta) studenti [13]. Pēc Polijas akadēmisko tradīciju biedrības iniciatīvas un ar Polijas Kultūras ministrijas finansējumu 2008. gadā poļu restauratori uzsāka karcerā restaurāciju – attīrīja sienas, logus un durvis, aizpildīja plaisas, nostiprināja sienu virsmu, retušēja zīmējumus [4]. Restauratori strādāja vairākas nedēļas katru vasaru, līdz 2011. gadā karcerā restaurācija bija pabeigta. Pēc restaurācijas uzraksti un zīmējumi karcerī kļuvuši daudz labāk saskatāmi, atklājušies jauni uzraksti, kas iepriekš nebija salasāmi.

ZTVM stiprā puse ir zinātniskais darbs. Muzeja darbinieki katru gadu atbilstošajā LU fakultātē vai tieši muzejā sagatavo aptuveni 100 zinātniskās vai mācību publikācijas. Muzeja darbinieki organizē LU zinātnisko konferenču Zinātņu vēstures un muzejniecības sekcijas darbu un regulāri tajā piedalās. Šajā sekcijā katru gadu tiek nolasīti vairāki desmiti ziņojumu par LU vēsturi un zinātņu vēsturi un muzejniecību Latvijā līdz LU nodibināšanai 1919. gadā. Uz nolasīto ziņojumu bāzes regulāri top rakstu krājumi LU Rakstu sērijā „Zinātņu vēsture un muzejniecība” (2003. g. Nr. 653, 2005. g. Nr. 684, 2006. g. Nr. 693, 2007. g. Nr. 704, 2007. g. Nr. 716, 2008. g. Nr. 738, 2011. g. Nr. 763), kuru izdošanu daļēji finansē ZTVM, bet izdod LU Akadēmiskais apgāds. Muzeja darbinieki piedalās arī citās konferencēs, arī starptautiskajā Baltijas Zinātņu vēstures konferencē.

Muzeja darbību ir kavējuši dažādi ārēji faktori. Lielāku ietekmi radījusi pārcelšanās uz citu vietu, mazāku ietekmi – ugunsgrēki, plūdi un zādzības. Kopš muzeja dibināšanas 1990. gadā tikai Skaitļošanas tehnikas un informātikas muzejs ir palicis savā vietā, pārējie muzeji bijuši spiesti atrašanās vietu mainīt:

- Vēstures muzejs 1998. gadā pārcelts uz plašākām telpām turpat Raiņa bulvārī 19;
- F. Candera – kosmosa izpētes muzejs ēkas īpašnieka maiņas dēļ 2004. gadā no Candera ielas 1 pārcelts uz būtiski mazākas platības telpām Raiņa bulvārī 19;

- Ģeoloģijas muzejs 2006. gadā, lai atbrīvotu telpas Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultātes vajadzībām, ekspozīciju pārvietoja uz Alberta ielas 10 gaitējiem, bet krājumu – uz Valdemāra ielu 48;
- Pedagoģijas muzejs ieguvis jaunas, plašākas telpas Jūrmalas gatvē 74/76. Jaunā ekspozīcija atklāta 2006. gadā;
- Zooloģijas muzejs 2008.–2009. gadā ēkas remonta dēļ pārcelts uz mazākas platības telpām turpat Kronvalda bulvārī 4;
- Botānikas muzejs 2009. gadā ēkas remonta dēļ pārcelts uz mazākas platības telpām turpat Kronvalda bulvārī 4;
- Cilvēka patoloģijas muzejs 2010. gadā līdz ar citām Medicīnas fakultātes struktūrvienībām pārcelts uz O. Vācieša ielu 4.

No applūšanas vairākas reizes cietušas Zooloģijas un Ģeoloģijas muzeja krājuma telpas, kas izvietotas ēku pagrabos, savukārt no lietus ūdeņiem – Skaitļošanas tehnikas un informātikas muzeja telpas bēniņos. 1993. gadā Zooloģijas muzejā izcēlās ugunsgrēks, bet eksponātu zādzības notikušas Zooloģijas muzejā 1999. gadā, LU Vēstures muzejā 2002. gadā un Pedagoģijas muzejā 2009. gadā. Daļa ekspozīcijas atrodas nepiemērotos apstākļos fakultāšu gaitējos.

Divdesmit darbības gados muzejā ir pilnveidotas, atjaunotas vai no jauna izveidotas daudzas ekspozīcijas. Muzeja mācību kolekcijas aktīvi izmanto studenti mācību darbā, īpaši Zooloģijas, Botānikas, Ģeoloģijas, Cilvēka patoloģijas un Pedagoģijas muzejā. Tiek apstrādāti jaunieguvumi, notiek krājumu aprakstīšana un izpēte. Dažās filiālēs tiek veikti specifiski konservācijas darbi, piemēram, herbārija augu saldēšana, lai nepieļautu kukaiņu savairošanos. Regulāri notiek izstādes, kas galvenokārt veltītas dažādiem LU vēstures notikumiem, LU un zinātnieku jubilejām. Kopš 2007. gada atsevišķas filiāles piedalās Muzeju nakts un Zinātnieku nakts pasākumos.

Ne viss ieplānotais ir paveikts, galvenokārt ierobežotā finansējuma dēļ. Muzeju finansē no LU budžeta, atsevišķiem pasākumiem ir piesaistīti arī citu organizāciju līdzekļi. Vairākas reizes notikusi štatu un finansējuma samazināšana, muzeja izvirzītie projekti reti tiek atbalstīti. Tam ir objektīvi iemesli, jo augstskolas prioritāte ir mācību process, nevis muzeja darbs, taču muzeja attīstības iespējas tādējādi tiek ierobežotas. Tomēr muzejā strādā entuziasti, kas ir savas jomas speciālisti. Viņi ir ieguvuši lielu pieredzi, jo personāla mainība ir neliela – daļā filiāļu strādā tie paši darbinieki, kas muzeja dibināšanas brīdī. Vienlaikus tas ir arī trūkums, jo personāls novecojas. Par 30 gadiem jaunāku darbinieku īpatsvars 2010. gadā bija aptuveni 20%. Muzeju darbinieki piedalās tālākizglītības pasākumos, ko agrāk organizēja Muzeju valsts pārvalde, bet kopš 2010. gada – Kultūras ministrija.

Par ZTVM muzeja darbību attiecīgi līdz 1993. un 1998. gadam lasāms izdevumos „Latvijas Universitāte – 75” [11] un „Latvijas Universitāte – 80” [12]. Var sacīt, ka pēdējos pārskata gados muzeja darbība ir nostabilizējusies, taču apstāties pie sasniegtā nedrīkst, tāpēc Muzeja padomē ir apspriestas muzeja darbības optimizācijas un arī būtiskāku pārmaiņu ieceres.

VĒRES

1. *LU ZTVM Nolikums*. Apstiprināts ar LU Senāta lēmumu Nr. 186, 26.01.1998.
2. *LU 2010. gada publiskais pārskats*, 204. lpp. Pieejams: http://www.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/dokumenti/parskati-un-zinojumi/gadaparskati/gada-parskats-2010-1.pdf
3. ZTVM vēstures materiāli. Mape „Muzeja vēsture”.
4. ZTVM vēstures materiāli. Mape „Atskaites”.
5. 31.10.88. LVU Padomes lēmums Nr. 88-68 par LVU muzeja izveidošanu. LU Arhīvs.
6. 23.01.90. LU pavēle Nr. 11v par Latvijas universitātes muzeja izveidošanu. LU Arhīvs.
7. Vilka G., Vilks I. F. Candra muzeja darbība. *LU Raksti*, 693. sēj. Zinātņu vēsture un muzejniecība. LU Akadēmiskais apgāds, 2006, 257.–265. lpp.
8. *Universitātes Avīze*. LU, Universitātes Avīzes arhīvs, 2001. g. 2. sept. Pieejams: <http://foto.lu.lv/avize/20012002/01/anatomija.html>
9. *Latvijas Ķīmijas vēstures muzejam – 35*. Pieejams: <http://www.lu.lv/biblioteka/izstades/virtualas-izstades/kimijasmuzejs/>
10. *Universitas*. Latvijas studentu korporāciju žurnāls. 1993, Nr. 71, 51.–53. lpp.
11. *Latvijas Universitāte – 75*. Rīga, LU, 1994, 346. lpp.
12. *Latvijas Universitāte – 80*. Rīga, LU, 1999, 165. lpp.
13. I. Ondzule. Karceris – unikāls pagājušā gadsimta studentu sadzīves liecinieks. *Universitātes Avīze*, LU, speciālizlaidums „Latvijas Universitātei 80”, 1999, 6. lpp.

Summary

The Museum of History of Science and Technics at the University of Latvia was established in the year 1990 but there is a long pre-history. Collections of Botany, Zoology and Geology were formed in the twenties of the 20th century. An exhibition of the history of the university has been available since 1979. Preparations for the museum's establishing started in 1988 and 2 years later the Museum of History of Science and Technics was officially opened. Museum consisted of 6 branches – museums of History, Zoology, Botany, Geology, Computers and Pedagogy. Later they were joined by the F. Tsander memorial museum and Museum of Anatomy and Embryology. Museum's goal is to gather, explore, store and popularize cultural values of the University of Latvia and history of science.

Museum is headed by a Director and supervised by the Museums Council. The number of employees of the Museum has varied from 19 to 34 people. Many employees are also scientists working at the Faculties therefore scientific work at the Museum is on a high level. Employees of the Museum organize and attend different conferences of history of science. There have been published several book series devoted to history of sciences and museology. The Museum collaborates closely with the Latvian Museum of History of Chemistry.

Museum's collection contains about 25 500 units, and the actual number is larger because some collections are not yet enumerated in detail. Number of visitors has gradually increased, reaching approximately 7000 people per year. The museum's specific allure is that museum's instructional collections are available for University of Latvia students who use it for their studies. Many new expositions were prepared during the 20 years of activity but unwanted delays in development of the Museum happened because almost all of the museums had to change their location.

Keywords: *University of Latvia, museum, museology, history of science, history of technics.*

Latvijas ģeoloģiskās kartēšanas aizsākumi *Origins of Geological Mapping of Latvia*

Angelīna Zabele

LU Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu fakultāte
Alberta iela 10, Rīga, LV-1010
E-pasts: azabele@lanet.lv

Ģeoloģiskās kartes ne tikai ataino atbilstošo teritoriju ģeoloģiskos apstākļus, bet arī labi un uzskatāmi atspoguļo attiecīgā laika ģeoloģisko pētījumu līmeni un attīstību. Rakstā īsi aplūkota paleontoloģijas un stratigrāfijas rašanās. Sniegtas ziņas par pirmajām ģeoloģiskajām kartēm, kurās ietverta Latvijas teritorija, sākot no V. Strengveija (1822), F. Dibua de Monperē (1830), M. Engelharda un E. Ulprehta (1830) „petrogrāfiskajām kartēm” līdz G. Helmersena (1841), A. Meiendorfa (1841), R. Mērčisona (1845) „īstajām” ģeoloģiskajām kartēm un to tapšanas apstākļiem. Šīs kartes ir shematiskas un veidotas pēc atsevišķiem novērojumiem. Aplūkotas K. Grēvinka (1861, 1878) Baltijas ģeoloģiskās kartes, kuras veidotas, balstoties uz sistēmiskiem, mērķtiecīgiem pētījumiem, kā arī sniegts ieskats Krievijas impērijas Ģeoloģijas komitejas veiktajos ģeoloģiskās kartēšanas darbos Latvijas teritorijā 1886.–1910. gadā, kas nevainagojās ar kartes izdošanu. Līdz 20. gadsimta pirmajai pusei K. Grēvinka ģeoloģiskā karte bija vienīgā Latvijas teritorijas karte.

Atslēgvārdi: ģeoloģiskā karte, paleontoloģija, stratigrāfija, devons, kvartārs.

Mūsu vienīgās kopīgās mājas ir Zeme. Jau no seniem laikiem cilvēkus ir interesējis, kur mēs dzīvojam, kas ir tuvākā un tālākā apkārtnē, kā tas viss ir radies un arī izmainījies. To vislabāk un uzskatāmāk var atainot kartes, kuras savukārt rāda, kā laika gaitā uzkrājusies informācija un mainījušies priekšstati, proti, kā attīstījusies zinātne kopumā un konkrētās teritorijās. Ģeoloģiskās kartes ir ģeoloģijas spogulis.

Kā zinātne ģeoloģija veidojās 18. gadsimta otrajā pusē, kad notika strauja rūpniecības izaugsme. Šim laikam raksturīgi ievērojami ģeogrāfiski un ģeoloģiski pētījumi, kas ļāva savākt ļoti lielu informācijas apjomu par plašām teritorijām. Sāka nodalīties un veidoties tādas ģeoloģijas jomas kā petrogrāfija – mācība par iežiem, paleontoloģija, kas pēta iežos ieslēgto dzīvo organismu atliekas, stratigrāfija, kas raksturo iežu rašanās secību, un to visu apvienojošā vēsturiskā ģeoloģija, kas skaidro Zemes attīstību. Mūsdienu priekšstatiem atbilstošas ģeoloģiskās kartes varēja rasties tikai saistībā ar stratigrāfijas attīstību, bet, lai cik tas savādi neskanētu, stratigrāfija varēja nopietni attīstīties tikai tad, ja kā pētniecības metodi izmantoja kartēšanu un paleontoloģiju.

Stratigrāfijas aizsākumi meklējami 18. gadsimta 50. gados itāļu ģeologa, mineraloga un kalnrūpniecības speciālista Džovanni Arduino (*Arduino*, 1714–1795) un Berlīnes Universitātes mineraloģijas profesora un Pēterburgas Zinātņu akadēmijas īstenā locekļa Johana Gotloba Lēmana (*Lehmann*, 1719–1767) darbos. Dž. Arduino

savus pētījumus veica Ziemeļu Apenīnos un Dienvidu Alpos, kuru ģeoloģiskā uzbūve ir ļoti sarežģīta, un viņš spēja nogulumiežu slāņus sadalīt tikai trijās grupās – „primārajos, sekundārajos un terciārajos”, kas atbilst mūsdienu paleozoja, mezozoja un kainozoja veidojumiem [1]. Savukārt J. Lēmans darbojās Harcas, Tiringas meža un Rūdu kalnu apgabalā, kas ir viens no vissenākajiem Rietumeiropas kalnrūpniecības centriem – ogļu, sāļu, vara rūdu, kā arī citu derīgo izrakteņu ieguves vieta, kur iežu slāņu ģeoloģiskā uzbūve salīdzinājumā ar Ziemeļtālīju ir vienkāršāka. Kaut arī pēc viņa 1756. gadā publicētajiem uzskatiem Zemes vēsturē ir bijuši tikai divi būtiski notikumi – tās rašanās, kad izveidojušies gandrīz vertikāli ieguloši „dzīslu ieži”, kas satur dažādas rūdas, un vispasaules plūdi, kad uzkrājušies „fleca ieži”, kas veido gandrīz horizontālu slāņu sagulumu ar dzīvnieku un augu atliekām tajos, šajos „flecās” viņš ir nodalījis 30 atšķirīgus iežu slāņus [2]. Citu zinātnieku tālāku pētījumu rezultātā 18. gadsimta otrajā pusē tika izveidots, pēc mūsdienu klasifikācijas, perma un triasa stratigrāfiskais iedalījums, kas savu nozīmi saglabā vēl arvien [3].

Īpaši nozīmīgs ir 1799. gads, kad rokrakstā parādījās Anglijas pilsētas Batas apkārtnes ģeoloģiskā karte ar iežu slāņu un tajos ietverto organismu atlieku secības tabulu, ko bija sastādījis tai laikā vēl maz pazīstamais hidrotehniķis autodidakts Viljams Smits (*Smith*, 1769–1839). Būdam ne visai bagāta fermers dēls no Oksfordšīras, 18 gadu vecumā viņš kļuva par mērnīka palīgu, bet 22 gadu vecumā sāka patstāvīgi strādāt Somersetšīras ogļu baseinā – sākumā par mērnīku, vēlāk par inženieri. V. Smits par iežu slāņu atšķirībām un to izsekošanas iespējām dabā interesējās jau no pašiem mērnīka darbības sākumiem līdz pat dzīves beigām. Aizraušanās ar ģeoloģisko kartēšanu bija saistīta arī ar pārakmeņojumu kolekcionēšanu. Tieši šis savienojums noveda V. Smitu pie viņa unikālā atklājuma, ka „katrs iežu slānis satur tikai tam raksturīgu organismu pārakmeņojumus”, par ko Londonas Ģeologu biedrība viņam pēc 32 gadiem (1831) piešķīra pirmo Vollaštona medaļu. Neatkarīgi no V. Smita 1808. gadā, pētot Parīzes baseina ģeoloģiju, Žoržs Kivjē (*Cuvier*, 1769–1832) un Aleksandrs Bronjars (*Brongniart*, 1770–1847) nonāca pie tāda paša atzinuma. Līdz ar to pēc pārakmeņojumiem var atpazīt iežus, bet secīgi sagulošos iežos var gūt priekšstatu par dzīvnieku un augu asociāciju maiņu. V. Smitam galvenais izpētes objekts bija iežu slāņi, savukārt Ž. Kivjē un A. Bronjars lielāku nozīmi piešķīra pārakmeņojumiem. Šī V. Smita pirmā ģeoloģiskā karte nekad netika publicēta. Tās vienīgais eksemplārs pieder Londonas Ģeologu biedrībai [4]. Iežu slāņu secības tabula, kura kā rokraksts Anglijā jau bija plaši zināma, publicēta tikai 1815. gadā, kad īstenojās sens V. Smita sapnis – sastādīt visas Anglijas un Velsas ģeoloģisko karti un iežu slāņu secības aprakstu. 1799. gadā V. Smits pameta darbu ogļu baseinā un pārgāja pie privātas inženiera konsultanta darbības. Visus savus brīvos līdzekļus un laiku viņš ziedoja ģeoloģisko karšu sastādīšanai un pārakmeņojumu kolekcionēšanai. Iecerētā karte mērogā 5 jūdzes collā (1 : 316 800) bija gatava 1812. gadā, bet tikai 1815. gadā iznāca slavenā V. Smita „Anglijas un Velsas, daļēji Skotijas slāņu karte”, kas tiek atzīta par pirmo mūsdienu prasībām atbilstošu ģeoloģisko karti, un paskaidrojošie „memuāri”, kuros dota ne tikai sākotnējā (1799), bet arī paplašināta un precizēta iežu slāņu un tajos ietverto organismu atlieku secības tabula visai Anglijas un Velsas teritorijai [5].

Lai šīs jaunās atziņas gūtu pilnvērtīgu praktisku pielietojumu, Eiropas ģeologiem bija nepieciešami apmēram 30 gadi. Aizsāktie stratigrāfiskie pētījumi atšķirīgu dabas

apstākļu dēļ Eiropā attīstījās nevienmērīgi. Visveiksmīgāki tie izrādījās Anglijā un Velsā, kur arī nodalīta lielākā daļa stratigrāfisko vienību. Iegūtā informācija tika apkopota stratigrāfiskajās shēmās. Beļģu ģeologa Žana Batista Žiljena Omaliusa d'Aluā (*Halloy*, 1783–1875) 1831. gadā izveidotā stratigrāfiskā shēma galvenokārt summē vācu un britu griezumtu pētījumu datus un ir interesanta arī ar to, ka tā atspoguļota pirmajā vēsturiskās ģeoloģijas kursā, ko 1839. gadā Krievijā lasīja Pēterburgas Kalnu institūta un Universitātes ģeoloģijas kursu profesors, fundamentālu ģeoloģijas un mineraloģijas mācību grāmatu autors, Kalnu inženieru korpusa ģenerālmajors Dmitrijs Ivanovičs Sokolovs (*Соколов*, 1788–1852) [6].

Runājot par „ģeognostiskiem” pētījumiem, kas attiecināmi uz Latvijas teritoriju, rakstiskas ziņas ar ģeoloģisku saturu atrodamas jau no 17. gadsimta, taču par pirmajiem nozīmīgākajiem ģeoloģiskajiem aprakstiem var uzskatīt naturālista Jakoba Benjamina Fišera (*Fischer*, 1731–1793) un tikko izveidotās *Gymnasium academicum illustre* jeb Jelgavas Pētera akadēmijas fizikas un dabas vēstures profesora (1774–1783) Johana Jakoba Ferbera (*Ferber*, 1743–1790) darbus. Abus dabaspētniekus lieliski raksturojis akadēmiķis Jānis Stradiņš [7]. Kaut gan J. Fišers plašāk pazīstams kā biologs [8, 9], taču viņa 1778. gadā iznākušajā „Vidzemes dabas apraksta uzmetumā” bez dzīvnieku un augu aprakstiem pēc ievērojamā zviedru naturālista Karla Linneja (*Linnaeus*, *Linné*, 1707–1778) klasifikācijas parauga ir ietverta III nodaļa „Iežu pasaule” 25 lappušu apmērā, kur atbilstoši zviedru mineraloga Aksela Fredrika Kronsteta (*Cronstedt*, 1722–1765) sistēmai aprakstīti izplatītākie ieži un minerāli. Sniegtas ziņas par „kaļķakmeņiem” Daugavas krastos pie Saulkalnes un Amatas kraujās ar dažādas formas kalcīta kristāliem. Pie Dolesmuižas un Saulkalnē minēti ģipši. Gaujas baseinā pie Krimuldas un Gūtmaņalas raksturoti smilšakmeņi, bet pie Cēsīm – māli. Lielāka uzmanība pievērsta pārkmeņojumiem [10]. Ģeoloģiska informācija rodama arī ievadā sniegtajā ģeogrāfiskajā aprakstā par reljefa formām, fosilijām upju krastu atsegumos un ezeriem. It īpaši nozīmīgas ir 1784. gadā kopā ar šī darba papildinājumu izdotās sava laika izcila ģeologa, vēlāk Pēterburgas Zinātņu akadēmijas akadēmiķa mineraloģijā J. Ferbera „Piezīmes Kurzemes fizikālajam zemes aprakstam” [11] 100 lappušu apjomā. Tajās bez ģeogrāfiskas informācijas atrodamas ziņas par tādiem derīgajiem izrakteņiem kā „kaļķakmeņi”, kas satur magniju (tolaik arī dolomītus dēvēja par kaļķakmeņiem), ģipšakmeņi, māli, dzelzsrūdas, dzintars, sēravoti, iežos ieslēgtie pārkmeņojumi un galvenais – dažu ģeoloģisku procesu skaidrojumi, kā, piemēram, karsta kriteņu – zemes iegruvumu veidošanās Nāves salā, pazemē izšķīstot ģipšiem. Šo darbu ļoti augstu ir novērtējis Rīgas Politehnikuma ģeoloģijas profesors Karls Bruno Doss (*Doss*, 1861–1919), atzīmējot, ka J. Ferbers daudzējādā ziņā ir apsteidzis savu laiku. Viņš uzsver, ka J. Ferbers uzskatāms par senāko „drifta teorijas” paudēju [12]. Par šīs teorijas izstrādātāju tiek uzskatīts pazīstamais angļu ģeologs un dabaspētnieks Čārlzs Lajjels (*Lyell*, 1797–1875), kurš to publicējis 1833. gadā. Tā bija aktuāla līdz pat 19. gadsimta 70.–80. gadiem. Drifta (dreifa) hipotēze skaidro Skandināvijai raksturīgo iežu laukakmeņu atrašanos lielā Eiropas ziemeļu daļā ar to, ka šo teritoriju klājusi jūra un lieli aisbergi no ziemeļiem ietvertos akmeņus varēja aiznest tālu uz dienvidiem un kūstot tos izkaisīt plašā teritorijā. Līdzīgus uzskatus saistībā ar Vāciju 1790. gadā ir izteicis kāds Meklenburgas dabaspētnieks G. A. fon Vinterfelds (*Winterfeld*, 1738–1805), bet vēl sešus gadus agrāk, runājot par Kurzemi, – J. Ferbers.

B. Doss norāda arī, ka pretstatā J. Fišeram, kaut abi ir bijuši K. Linneja skolnieki, J. Ferbers savam laikam netipiski un progresīvi daudzus atsevišķus novērojumus no dažādiem ceļojumiem pa Kurzemi mēģina ietvert vienā kopainā. Bez tam dažādu norišu skaidrojumos atrodams, ka „ģeoloģijā ir nepieciešams rēķināties ar milzīgi ilgu laika ritējumu”, līdz ar to J. Ferbers daudz agrāk par citiem pētniekiem laiku ir sapratis kā ģeoloģisku faktoru.

Savukārt pirmais grafiskais Latvijas ģeoloģiskās situācijas atainojums ir atrodams 1822. gadā iznākušajā angļu pētnieka Viljama Tomasa Hauera Foksa-Strengveija (arī Streindžveja) (*Fox-Strangways*, 1795–1865) „Pirmuzmetumā, kas var noderēt par pamatu Eiropas Krievijas ģeoloģiskajai kartei” [13] aptuveni 1 : 7 500 000 mērogā. V. Strengveija vārdu un uzvārdu rakstība dažādos darbos ir atšķirīga. Fokss ir zinātnieka otrais uzvārds. Jaunais cilvēks, studējot Oksfordā, pāris gadus apmeklēja ievērojamā angļu ģeologa Viljama Baklunda (*Buckland*, 1784–1856) lekcijas. Mācības vēl nebija pabeigtas, kad 1816. gadā viņš saņēma norīkojumu uz Pēterburgu strādāt par atašeju britu vēstniecībā. Tur pētījumos ieinteresētais jauneklis brīvajā laikā nodevās Pēterburgas apkārtnes un atsevišķu tālāku interesantu vietu ģeoloģijas studijām, veidojot atsegumu zīmējumus un nelielas kartītes. V. Strengveijs bija ļoti aktīvs, sabiedrisks un ieinteresēts savu atklājumu publicēšanā. 1818. gadā par pētījumu rezultātiem viņš franču valodā ziņoja Pēterburgas Mineralogu biedrībā, kas bija izveidojusies tikai iepriekšējā gadā. Biedrībai savu rakstu izdošana vēl nebija iespējama, tādēļ 1819. gadā viņš nolasīja ziņojumus Londonas Ģeologu biedrībā, un 1821. gadā tās Rakstu (*Transactions*) 5. sējumā tika publicēti trīs V. Strengveija raksti. Pēterburgas Mineralogu biedrība šos pašus darbus krievu valodā publicēja kā pirmos savu Rakstu 1. sējumā, ko gribēja izdot 1830. gadā. Pielikumā bija paredzēts liela formāta „zīmējumu” atlants, ar kura izdošanu radās problēmas, jo daudzie attēli bija jāizkrāso ar roku. Laikietilpīgais darbs aizkavēja savlaicīgu darba iznākšanu, un nācās pasūtīt apvākojumu, uz kura ir norādīts 1831. gads [14]. Šādas detaļas ir minētas tādēļ, ka arī par Eiropas Krievijas ģeoloģiskās kartes uzmetuma iznākšanas gadu nav īstas skaidrības. Ir atsauces kā uz 1822., tā 1824. gadu. Domājams, ka taisnība ir pirmajiem, jo V. Strengveija raksts kā pirmais (1.–39. lpp.) ir iespiests Londonas Ģeologu biedrības Rakstu 2. sērijas 1. sējuma 1. daļā, kur uz titullapas ir 1822. gads. Pirms šī paša 1. sējuma 2. daļas ir titullapa ar 1824. gadu, bet pirms abām daļām, kas iesietas vienos vākos, ir kopīga 1. sējuma titullapa ar 1824. gadu, kur daļas nav minētas. Tas liek domāt, ka izdevumus cietos vākos ir iesējuši lietotāji pēc abu daļu iznākšanas, nevis izdevējs, jo iesējumi ir atšķirīgi. Lai arī kāds tam nebūtu skaidrojums, rakstā ir norāde, ka tas nolasīts 1821. gada martā, no kā izriet, ka minētā karte tai laikā jau ir bijusi gatava.

Atgriezoties pie šīs kartes un tās skaidrojošā teksta, jāatzīmē, ka tas ir pirmais drosmīgais mēģinājums aptvert tik plašu teritoriju un sniegt iespēju Rietumeiropas ģeologiem kaut nedaudz iepazīties ar Krievijas un tās tuvākās apkārtnes ģeoloģisko situāciju. Karte ir shematiska un kļūdaina, nosacīti pieskaitāma pie „petrogrāfiskajām” ģeoloģiskajām kartēm. Autors to lieliski apzinājies, kas redzams pēc raksta un kartes nosaukumiem. Jāņem vērā, ka tai laikā ģeoloģiskās informācijas bija ļoti maz, un mūsdienās pierastās stratigrāfiskās vienības vēl nebija nodalītas. V. Strengveijs bez saviem pētījumiem, kas attiecināmi uz nelielu teritoriju, izmantojis arī daudz

Krievijas apceļotāju sniegto informāciju. Skaidrojošajā tekstā nodalīti vairāki lieli apgabali un sniegts īss to raksturojums.

Latvija, pareizāk sakot, Vidzeme, iekļauta „Ziemeļu sāls apgabalā”. Minētas Salaca, Rauna, Rūja, Amata un Gauja ar iežu atsegumiem to krastos, kā arī Gūtmaņa un Velna ala pie Siguldas. Kā labākie informācijas avoti par Vidzemi norādīta *Bray's Hist. De Livonia, vol. III*, kā arī divi nelieli Rīgā publicēti darbi – *Livonia* un *Livona's Blumenkranz*. Kartē attēlota 21 iežu formācija, tās apzīmētas ar burtiem un atšķirīgu krāsu, kā arī izmantoti vairāki citi apzīmējumi virs krāsojuma. Vispareizāk pamatiežu sagulumu V. Strengveijam izdevies atainot Pēterburgas apkārtnē, Igaunijas ziemeļu daļā un salās, kas arī ir saprotams, jo tur izmantoti paša autora vērojumi. Dienvidigaunija un Vidzemes ziemeļu daļa līdz pat Salacai kartē iekrāsota zaļa, apzīmēta ar „F” un tātad pieskaitīta „zaļajam slāneklim un smiltīm”, kas nodalīts arī pie Pēterburgas un Igaunijas ziemeļos, kur atbilst mūsdienu izpratnē kembrijam un ordovika pamatnei. Ap Rīgu oranžā krāsā ar „I” iekrāsots „sarkano merģeļu ar sāli un ģipsi” plankums, ar ko pareizi varēja domāt devona iežus, lai gan sāls tajos nav atrodama. Augšup pa Daugavu apmēram pie Kokneses ir „H” gaiši zaļganbrūns „Centrālās Krievijas kaļķakmeņu” plankums, kas būtu attiecināms uz karbona nogulumiem, lai gan tur atrodami karbonātiskie devona ieži. Kurzeme nav iekrāsota, bet norādīts, ka tas ir smilšains apgabals. Uz dienvidiem no Lietuvas novilkta dažāda veida „pirmatnējo iežu” laukakmeņu izplatības robeža. V. Strengveija karti kopumā lieliski raksturojis Krievijas ģeoloģijas vēsturnieks, ģeologs PSRS Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis Vladimirs Vladimirovičs Tihomirovs (*Тихомиров*, 1915–1994) [15], bet tās Baltijas daļu analizējuši Baltijas paleontoloģijas entuziasts, ievērojamais krievu ģeologs un paleontologs, devona pētnieks Romans Fjodorovičs Hekers (*Геккер, Hecker*, 1900–1991) [16] un Latvijas ģeoloģijas vēstures zinātnis, ģeologs un paleontologs Viktors Grāvītis (1925–2001) [17].

1830. gadā iznāca divi darbi ar „ģeognostiskām kartēm”, kurās ietverta arī Latvijas teritorija. Viens no tiem ir franču dabaspētnieka un ceļotāja Frederika Dibuā de Monperē (*Dubois de Montpereux*, 1798–1850) raksts par Lietuvu un Kurzemi [18] ar 1 : 1 800 000 mēroga karti pielikumā. Tā īsti pat nav „petrogrāfiskā” karte, jo tajā parādīti tikai atsevišķi karbonātiežu atsegumi pie Ventas, Lielupes un Daugavas, mālu izplatības rajoni pie Lietuvas robežas un neliels laukums Vidzemes augstienē un Gaujas lejtecē, ģipšu klātbūtne starp Mēmeli un Mūsu, minerālavoti un vēdekļveidīgi iesvītroti reljefa pacēlumi. Tekstā kā derīgie izrakteņi aprakstīti kaļķakmeņi (domāti arī dolomīti), ģipši un minēti laukakmeņi, ko plaši izmanto celtniecībā. F. Dibuā kādu laiku strādāja par mājskolotāju pie barona fon Roppa Pakrojā Lietuvā, kur rūpīgi vāca pārakmeņojumus un apkopoja ģeoloģiskus faktus par Lietuvu un Kurzemi [19].

Otrs ir Tartu Universitātes mineraloģijas profesora Morica fon Engelhardta (*Engelhardt*, 1779–1842) [20] un viņa palīga Ernsta Markusa Ulprehta (*Ulprecht*, 1770–1831) pētījums par Baltijas ziemeļu daļas ģeoloģisko uzbūvi. Darbam pievienota Igaunijas un Vidzemes „petrogrāfiskā” karte 1 : 1 500 000 mērogā un ģeoloģiskais griezumums [21]. Karte ataino karbonātisko un smilšaino pamatiežu, kā arī pārsedzošo irdeno nogulumu izplatību. Būdam ievērojamā vācu mineraloga un ģeologa Abrama Gotloba Vernera (*Werner*, 1749–1817) skolnieks, M. Engelhardts lietoja Saksijai un Tīringenei izstrādāto formāciju dalījumu. Ziemeļigaunijas glinta

atsegumos pēc litoloģiskām pazīmēm viņš nodalīja piecus secīgus iežu slāņus, sākot no apakšas – zilos mālus, smilšakmeņus, māla slānekļus, zaļos smilšakmeņus un kaļķakmeņus, kas pēc mūsdienu stratigrāfiskās shēmas atbilst kembrija, ordovika un silūra iežiem. Šos Ziemeļigauņijas pamatiežus viņš kļūdaini korelēja ar devona smilšakmeņiem un karbonātiežiem Igaunijas dienvidos un Vidzemē, pieskaitot visus „flecū” formācijai, kas varēja atbilst intervālam no augšējā karbona līdz krītam, to ieskaitot. Šādu ģeologu secinājumu veicināja smilšakmeņos atrasto pārakmeņojumu nepareiza attiecināšana uz fosilajiem zauriem, ķirzakām un bruņurupučiem. Aprakstot iežus un virsējos nogulumus, M. Engelhards un E. Ulprehts pirmie Baltijā pēc reakcijas ar sālsskābi atšķīra dolomītus no kaļķakmeņiem un pievērsa uzmanību māliem ar kaļķakmens un „primāro iežu” oļiem un laukakmeņiem, ko mūsdienās pazīstam kā morēnu. Īpaši atzīmējams ģeoloģiskais griezum, kurā atainoti ne tikai pamatieži, bet arī kvartāra nogulumi.

Šī darba tapšanas vēsturi un tālāko pētījumu ievirzi lieliski aprakstījis V. Grāvītis. Ierosme tam nākusi no ievērojamā dabaspētnieka Aleksandra Humbolta (*Humboldt*, 1769–1859), kurš 1829. gadā kopā ar mineralogu un kalnrūpniecības speciālistu Gustavu Rozi, dodoties zinātniskā ekspedīcijā uz Krieviju, pa ceļam no Berlīnes uz Pēterburgu šķērsoja Latviju un apstājās Tērbatas Universitātē. Tur zinātnieki diskutēja par Baltijas ģeoloģisko uzbūvi un A. Humbolts lūdza M. Engelhardu savus uzskatus izteikt rakstā. Rudenī, atgriežoties Berlīnē, A. Humbolts ar ceļabiedriem atkal iegriezās Tērbatā, kur no M. Engelharda saņēma ne tikai rakstu, bet arī 67 Igaunijas un Vidzemes pārakmeņojumu paraugus [22]. Raksts drīz vien tika publicēts. Tas izraisīja plašu interesi speciālistu vidū, un paraugi nonāca zinošāku paleontologu rokās. Drīz vien tika konstatēti būtiski fakti, kas ļāva gūt pareizu priekšstatu par iežu slāņu savstarpējā vecuma attiecībām un to, ka ieži ir ievērojami senāki, nekā sākotnēji tika uzskatīts.

Minētajām kartēm galvenokārt ir tikai vēsturiska nozīme. To aktualitāte nebija ilga, jo 19. gadsimta 30. gados ļoti strauji pieauga ievāktais paleontoloģiskais materiāls, kas ļāva slāņus savstarpēji salīdzināt pēc tajos atrastajiem pārakmeņojumiem un bez zināmajām karbona jeb akmeņogļu un krīta formācijām (1822), kā arī juras slāņiem (1829) nodalīt jaunās ģeoloģiskās sistēmas – triasu (1834), kembriju, ordoviku (kā patstāvīga sistēma tikai 1960. g.), silūru (1835) un devonu (1839). Tomēr bija jāpaiet vairāk nekā desmit gadiem, lai uzkrātos pietiekami daudz jauna tipa faktu materiāla un rastos trīs nākamās Krievijas Eiropas daļas ģeoloģiskās kartes, kuras var uzskatīt par pirmajām „īstajām” ģeoloģiskajām kartēm, jo tās ataino viena vecuma iežu formāciju jeb sistēmu izplatību. Šo karšu tapšanas priekšvēsture ir savstarpēji cieši saistīta un savijusies arī ar Latviju.

Tai laikā viens no izglītotākajiem un zinošākajiem ģeologiem Krievijā bija Vidzemē (*Livland*) dzimušais kalnu inženieris ģenerālleitnants, Kalnu inženieru korpusa institūta (Kalnu institūta) ģeoloģijas un mineraloģijas profesors, Pēterburgas Zinātņu akadēmijas Ģeoloģijas muzeja „konservators”, vēlāk akadēmiķis Georgs jeb Grigorijš Petrovičs Helmersens (*Helmersen*, *Гельмерсен*, 1803–1885). 1825. gadā, 21 gada vecumā, viņš beidza Tērbatas Universitāti, nokārtojot filozofijas kandidāta eksāmenu, taču apliecību saņēma tikai 1827. gadā, jo ar savu profesoru M. Engelhartu bija devies ekspedīcijā uz Urāliem. Zināšanas G. Helmersens papildināja Berlīnes, Bonnas un citās universitātēs, kurb sūtīts uz valsts rēķina pēc A. Humbolta

ieteikuma, ar kuru bija iepazinies 1829. gadā, kad A. Humbolts apceļoja Krieviju. No tā laika sākās nebeidzami G. Helmersena ceļojumi pa dažādiem, pat ļoti attāliem Krievijas nostūriem, lai pētītu tās ģeoloģiju un derīgos izrakteņus [24]. Tā viņš kļuva par labāko Krievijas ģeoloģisko apstākļu zinātāju. Viņa 60 gadus ilgajā zinātniskajā darbībā nebija neviena svarīga praktiskās ģeoloģijas un kalnrūpniecības jautājuma, kura risināšanā viņš nebūtu piedalījies. G. Helmersena zinātnisko darbu skaits pārsniedz 130 [24].

Sākot ar 19. gadsimta 30. gadiem, Krievijā ģeoloģisko darbu laikā karšu sastādīšana bija obligāta, jo to paredzēja speciāla instrukcija, pēc kuras bija jāveido arī minerālu, iezu un pārakmeņojumu kolekcijas atbilstošajos kalnrūpniecības apgabalos. Visas šīs kartes un paraugu saraksti tika nosūtīti uz Pēterburgu D. Sokolovam izskatīšanai un Kalnu institūta muzeja kolekciju papildināšanai. Ienākošais materiāls krājās un drīz vien ieguva ievērojamu apjomu. Tādēļ 1839. gadā D. Sokolovam tika uzdots sagatavot jautājumu „par mūsu kalnrūpniecības apgabalu kopīgas ģeognostiskās kartes sastādīšanu”. Arī G. Helmersens kā Kalnu institūta mācītbspēks no 1838. gada piedalījās karšu recenzēšanā. Droši vien D. Sokolovs rekomendēja uzdot G. Helmersenam izveidot pirmo apkopojumu [25].

Savukārt grāfs Aleksandrs Frīdrihs Mihaēls Lebrehts Nikolaus Artūrs Andrējevičs fon Keizerlings (*Keyserling, Кейзерлинг*, 1815–1891) [26] no Kabiles muižas Kurzemē 1834. gadā devās uz Berlīnes Universitāti studēt jurisprudenci, bet drīz vien to nomainīja pret dabaszinātnēm. Tur viņš cieši sadraudzējās ar zoologu, vēlāko *Collegium Carolinum* profesoru Braunšveigā Johanu Heinrihu Blāzīusu (*Blasius*, 1809–1870), ar kuru devās dabaszinātniskos ceļojumos uz Karpatiem un Alpiem [27]. Ievērojamais ģeologs un paleontologs Kristiāns Leopolds fon Būhs (*Buch*, 1774–1853), A. Keizerlinga skolotājs, 1840. gadā noteica Latvijā (galvenokārt Daugavas krastos pie Ikšķiles un Salaspils) ievāktās fosilijas un konstatēja, ka tās pieskaitāmas tikko nodalītajai devona sistēmai, nevis triasam [28]. Viņš mudināja jaunekli publicēt ceļojumu piezīmes, kuras piesaistīja A. Humbolta uzmanību, un rosināja arī turpmāk atbalstīt A. Keizerlinga ģeoloģiskos pētījumus [29]. A. Keizerlinga draugu un paziņu loks Berlīnē bija plašs, starp tiem bija Rīgā dzimušais Krievijas valstsvīrs un ekonomists, arī ievērojams dabaspētnieks, slepenpadomnieks barons Aleksandrs Kristops Gustavs Kazimirovičs fon Meiendorfs (*Мейендорф, Meyendorff*, 1796–1865) [30], kurš kā Finanšu ministrijas ierēdnis interesējās ne tikai par ievesto dabas bagātību aizstāšanu ar vietējām, bet arī par iežos ieslēgtajiem pārakmeņojumiem. Tieši viņš, būdams tēva mājās Mazstraupē, Gaujas krastos netālu no Turaidas pils bija savācis fosiliju kolekciju, ko 1838. gadā Berlīnē analizēja ievērojamais paleontologs Frīdrihs Augusts fon Kvensteds (*Quenstedt*, 1809–1889), kurš konstatēja, ka pārakmeņojumi pieder bruņuzivīm [31].

A. Keizerlings kopā ar J. Blāzīusu bija iecerējis apjomīgu darbu „Eiropas mugurkaulnieki”, kuru viņš izstrādāja paralēli mācībām. 1839. gada beigās darba I daļa tika nodota iespiešanai, studijas bija pabeigtas, bet par doktora grāda saņemšanu A. Keizerlings nerūpējās, un 22. decembrī viņš atstāja Berlīni, lai dotos uz dzimteni un Ziemassvētkus kopā ar radiem un draugiem svinētu Kuldīgā. Pirms aizbraukšanas viņš tikās ar baronu A. Meiendorfu, kurš tai laikā bija Krievijas sūtnis Berlīnē, un lūdza pieņemt viņa draugu J. Blāzīusu darbā zinātniskā ekspedīcijā, ko paredzēja organizēt Krievijas valdība A. Meiendorfa vadībā. Mājās

A. Keizerlingam dīkā dzīve negāja pie sirds, un viņš jau sāka prātot par ceļojumu uz Ķīnu vai apkārt pasaulei, runāja arī par A. Meiendorfa zinātniski statistisko ekspedīciju pa Krieviju.

1940. gada 29. aprīlī A. Keizerlings Mītavā (Jelgavā) personīgi satikās ar A. Meiendorfu un piedāvāja tam bezatlīdzības sadarbību kā J. Blāziusa palīgam. Jau 7. maijā viņš ieradās Pēterburgā. Tur jaunais cilvēks iepazinās ar diviem ārzemniekiem – vienu no bagātākajiem angļu ģeologiem seru Roderiku Impiju Mērčisonu (*Murchison*, 1792–1871) un franču paleontologu Eduāru de Verneiju (*Verneuil*, 1805–1873) [32], kuri pēc savas iniciatīvas bija ieradušies Pēterburgā, lai iepazītos ar Krievijā izplatītajiem iežiem un salīdzinātu tos ar Rietumeiropā pazīstamajiem, jo bija uzzinājuši par jaunajiem atklājumiem saistībā ar devona formāciju Krievijā. A. Meiendorfs viņus uzaicināja pievienoties savai ekspedīcijai [33].

Ārzemju viesu pavadīšanai Kalnu inženieru korpusa štāba priekšnieks, Kalnu institūta ģenerālis Konstantīns Vladimirovičs Čevkins (*Чевкин*, 1802–1875) izraudzījās talantīgu jaunu kalnu inženieri podporučiku, vēlāk slavenu mineralogu un akadēmiķi Nikolaju Ivanoviču Kokšarovu (*Кокшаров*, 1818–1892) [34, 35]. J. Blāziuss vēl nebija ieradies Pēterburgā, un A. Keizerlings viņam vēstulē sūdzējās, ka A. Meiendorfa ekspedīcija zooloģiskiem pētījumiem ir slikti sagatavota, bet viņš „aukstinīgi strādā ar Mērčisonu un Verneiju un ir ģeognosts” [36]. Kopumā ekspedīcijas sastāvs bija raibs. A. Meiendorfa kā Tirdzniecības un manufaktūru departamenta direktora uzdevums bija praktiskiem mērķiem noskaidrot rūpniecības attīstībai izmantojamās dabas bagātības, galvenokārt derīgos izrakteņus, bet R. Mērčisonu un E. Verneiju interesēja tīri zinātniski jautājumi, tādēļ Vitegrā ģeognosti atdalījās, lai veiktu savus maršrutus Krievijas ziemeļos, bet Veļikijustjugā atkal satikās ar ekspedīcijas galveno daļu [37]. Tur J. Blāziuss smagi saslima, un A. Keizerlings palika kopā ar draugu [38]. Ārzemnieki ar N. Kokšarovu devās uz dienvidiem, brīžiem kopā ar A. Meiendorfu, brīžiem atdaloties, līdz 10. augustā sasniedza Maskavu, kur Maskavas Dabaspētnieku biedrības prezidents, Maskavas Universitātes dabaszinātņu mācībspēks, ģeologs, paleontologs un zoologs Grigorijs Ivanovičs Fišers fon Valdheims (*Фишер фон Вфльдзейм*, *Fischer von Waldheim*, 1771–1853), kurš savulaik apmeklēja Ž. Kivjē lekcijas, viņus iepazīstināja ar Piemaskavas juras un karbona nogulumiem. No turienes caur Valdaja kalniem viņi devās atpakaļ uz Pēterburgu. A. Keizerlings Piemaskavu apmeklēja tikai vēlā rudenī, kur viņam brieda doma par daudz pamatīgākiem Krievijas ģeoloģijas pētījumiem [39].

Rudenī R. Mērčinsons un E. Verneijs atgriezās Londonā, bet ziemu abi draugi pavadīja Pēterburgā, un tikai 1841. gada pavasarī J. Blāziuss atgriezās Braunšveigā. A. Keizerlings iekļuva Pēterburgas zinātnieku un augstmaņu aprindās un iepazinās ar ģenerāli, Krievijas finanšu ministru grāfu Georgu Ludvigu Franceviču Kankrīnu (*Канкрин*, 1774–1845) un iemantoja viņa labvēlību. Noslēgtajam sirmajam kungam patika sarunas ar jauno dedzīgo zinātnieku, kuram izdevās visu Krievijas finanšu pārvaldnieku pārliecināt par nepieciešamību atkārtoti aicināt uz Krieviju R. Mērčisonu un E. Verneiju, lai pilnīgāk izpētītu Krievijas ģeoloģiskos apstākļus un uzrakstītu plašu pārskatu [40]. Tā ar Krievijas valdības atbalstu 1841. gada 29. aprīlī A. Keizerlings tika pieņemts darbā Kalnu departamentā kā īpašu uzdevumu ierēdnis [41], un viņam tika uzticēta ekspedīcijas organizēšana.

Ģeoloģiskās ekspedīcijas sastāvs palika iepriekšējais – R. Mērčisons, E. Verneijs, A. Keizerlings un N. Kokšarovs. Šoreiz pasākums bija sagatavots daudz labāk. Tam bija panākts ievērojams valdības atbalsts. Zinātniekiem tika radīti ļoti labvēlīgi apstākļi darbam un dotas tiesības izmantot ne tikai publicētos darbus, bet arī krievu pētnieku pārskatu rokrakstus. Bez tam konkrētos reģionos ceļotājus pavadīt un konsultēt bija uzdots labākajiem vietējiem ģeologiem [42]. Aprīlī kalnu inženieru korpusa štābs pa visiem kalnrūpniecības apgabaliem izsūtīja speciālu rīkojumu. Saskaņā ar to ārzemnieku ekspedīcijai bija jāsniedz ne tikai viss iespējamais atbalsts ceļošanai, bet pirms tam jāsavāc pārakmeņojumu kolekcijas vairākos eksemplāros, norādot precīzu atrašanas vietu, maksimāli jāsakārto esošās iežu kolekcijas, jāsavatavo labāko karšu kopijas un jāsavāc informācija par visiem iežu atsegumiem un to apmeklēšanas iespējām. Pārskati par rīkojuma izpildi tika saņemti jau maijā [43]. R. Mērčisons un E. Verneijs Krievijā ieradās caur Poliju. A. Keizerlings viņus sagaidīja Viļņā un pavadīja cauri Lietuvai un Baltijas guberņām uz Pēterburgu. Par to ļoti tēlaini un detāli raksta V. Grāvītis [44]. Arī šoreiz ekspedīcija vairākas reizes sadalījās, lai varētu apsekt plašākas teritorijas. 1841. gada oktobrī ceļotāji atgriezās Pēterburgā. Materiālu apstrādei vajadzēja vairākus gadus. Pēc G. Kankrīna priekšlikuma A. Keizerlings devās uz Angliju un Franciju, lai līdzdarbotos pārskata tapšanā, un pavadīja tur 1842. gadu. 1843. gada 29. maijā valdības uzdevumā A. Keizerlings kopā ar Arktikas pētnieku kapteinleitnantu Pāvelu Ivanoviču Kruzenšternu (*Крузеништерн*, 1809–1881), slavenā ceļotāja dēlu, devās uz ziemeļiem Pečoras upes baseina un Timana kalnu grēdas ģeoloģiskā izpēte [45].

Šo ekspedīciju rezultātā radās vairāki nozīmīgi darbi, t. sk. trīs ģeoloģiskās kartes, kurās ietverta arī Latvijas teritorija. Ja neskaita V. Strengveija ģeognostisko karti, tad pirmā īstā ģeoloģiskā karte, kas aptver Eiropas Krievijas lielāko ziemeļu daļu, bija N. Kokšarova 1841. gadā sastādītā karte, diemžēl ne pie viena *Gornij Žurnal* attiecīgā eksemplāra līdz šim tā nav atrasta. To N. Kokšarovs sagatavoja, balstoties uz materiāliem, ko ieguva, pavadot ārzemniekus ceļojumā pa 12 Ziemeļkrievijas guberņām. Šī ekskursija ilga tikai 2,5 mēnešus. Karte, protams, bija ļoti shematiska. Kā N. Kokšarovs norāda skaidrojošajā tekstā [46], viņš konsultējies ar R. Mērčisonu un E. Verneiju, bet robežas vilcis uzmanīgāk. Ne vienmēr viņš bija vienprātis ar ārzemniekiem par dažu slāņu vecumu. Teritorijas austrumdaļas iežus R. Mērčisons pieskaitīja devonam, bet N. Kokšarovs tos uzskatīja par jaunākiem, kas bija pareizi. Viņa domas apstiprinājās vēlāk, kad tika nodalīti perma nogulumu [47]. N. Kokšarovs Baltijas guberņas neapmeklēja, tādēļ par Latviju kartē nekas nav minēts.

Pāris mēnešus pēc N. Kokšarova darba iznākšanas parādījās plašāks apkopojums, kas aptvēra visu Krievijas Eiropas daļu. G. Helmersena „Eiropas Krievijas kalnu formāciju ģenerālās kartes” [48] mērogs ir 210 verstis collā (1 : 8 800 000), un tās sastādīšanai izmantotas atsevišķo kalnu apgabalu ģeoloģiskās kartes. Autors nodalīja šādas stratigrāfiskās vienības: 1) kristāliskie ieži, 2) silūra slāņi, 3) „senais sarkanais smilšakmens” (devons), 4) akmeņogļu formācija, 5) „jaunais sarkanais smilšakmens”, ko skaidrojošajā tekstā [49] sauc par permu, 6) „gliemežvāku kaļķakmens” (triass), 7) juras formācija, 8) krīta un 9) terciāra nogulumu. Kā norāda V. Tihomirows, kura rakstā karte ir atkārtoti publicēta melnbaltā variantā, neņemot vērā shematismu un virkni trūkumu, G. Helmersena karte jau deva iespēju Krievijas platformā izšķirt pacēlumus un ielieces [50]. G. Helmersena kartē lielākā Latvijas

daļa ietverta „seno sarkano smilšakmeņu” izplatības areālā, bet Ventas labajā krastā uz Latvijas un Lietuvas robežas iezīmēts neliels juras nogulumu izplatības apgabals, Kurzemes lielāko daļu atstājot neiekrāsotu. Šī karte tiek uzskatīta par pirmo drosmīgo mēģinājumu aptvert Krievijas Eiropas daļas ģeoloģisko uzbūvi kopumā, par kuru 1842. gadā G. Helmersens saņēma Pēterburgas Zinātņu akadēmijas Demidova prēmiju. Par šī darba nozīmību liecina kaut vai tas, ka kartes skaidrojošajā tekstā ir atsaucies uz vairāk nekā 90 publikācijām. 1844. gadā iznāca kartes franču izdevums. 1859. gadā G. Helmersens ķērās pie jauna, precīzāka Krievijas Eiropas daļas un Urālu ģeoloģiskās kartes varianta sagatavošanas un piesaistīja šim darbam daudzus ģeologus, arī ar Baltiju saistītos bijušo Tērbatas Universitātes profesoru, Pēterburgas Zinātņu akadēmijas locekli, vācu ģeologu Otto Hermani Vilhelmoviču Abihu (*Abich, Абух*, 1806–1886), Rīgā dzimušo Pēterburgas Zinātņu akadēmijas akadēmiķi, lielisko paleontologu un ģeologu Kristianu Heinrihu Ivanoviču Panderu (*Pander, Пандер*, 1794–1865) [51, 52], kurš viens no pirmajiem konstatēja, ka Baltijas smilšakmeņos atrastie pārakmeņojumi ir no devona zivīm, un jau 1843. gadā kopā ar savu līdzstrādnieku H. Pfeiferu Latvijas devona slāņus sadalīja trijos stāvos, kā arī Tērbatas Universitāti beigušo šīs augstskolas profesoru ģeologu Konstantīnu Kasparu Andreasu Ivanoviču Grēvinku (*Grevingk, Кривинк, Гревингк*, 1819–1887) [53]. G. Helmersens pats 1850. gadā bija apsekojis Daugavas krastus no Rīgas līdz Vitebskai. 1863. gadā karte bija gatava, bet tā tika izdota tikai 1865. gadā. Par to G. Helmersenam piešķīra Krievijas Ģeogrāfijas biedrības Lielo zelta medaļu. Šī karte ar skaidrojošo tekstu tika izdota atkārtoti 1872. gadā un 1873. gadā. Tādējādi, pakāpeniski pilnveidojot, G. Helmersens šo karti ir izdevis četras reizes [54].

1841. gadā tika publicēta arī cita Eiropas Krievijas un Urālu ģeoloģiskā karte – „Ježu formāciju pārskats Eiropas Krievijā”, ko sastādījis A. Meiendorfs. Vēl pirms publicēšanas viņš savu darbu nosūtīja franču ģeologam, pirmās Francijas ģeoloģiskās kartes autoram profesoram Žanam-Baptistam Armānam Luisam Elī de Bomonam (*Élie de Beaumont*, 1798–1874), pavadvēstulē sniedzot īsu kartē nodalīto stratigrāfisko kompleksu pārskatu. Savas vēstules kopiju, karti un profilu viņš nodeva Berlīnes izdevējam, vācu fiziķim un ģeologam Berlīnes Universitātes profesoram Georgam Adolfam Ermanam (*Erman*, 1806–1877), kurš šos materiālus publicēja rakstā, kas velītis ģeoloģijas stāvokļa apskatam Krievijā [55]. Par šo faktu vēlāk raksta pats A. Meiendorfs, norādot, ka savu vērojumu rezultātus viņš attēlojis „Ermana Arhīva ģeognostiskajā kartē” [56]. A. Ermans uz kartes autora vārdu nemin, jo viņš pēc citu zinātnieku datiem esot veicis papildinājumus, un tekstā atzīmē, ka viņa karte pilnībā nesakrīt ar A. Meiendorfa karti [57], līdz ar to norādot, ka pamatā izmantota tieši A. Meiendorfa karte. Ka šīs kartes sastādītājs ir A. Meiendorfs, savā rakstā [58] min arī Jelgavā dzimušais ļoti plaša profila dabaszinātnieks, paleontologs un zoologs, doktors profesors Karls Eduards Ivanovičs Eihvalds (*Eichwald, Эйхвальд*, 1795–1876) [59], kurš ir viens no paleontoloģijas celmlaužiem Krievijā un evolucionisma ideju paudējs. Viņš vēl norāda, ka karte, kas nosūtīta L. Elī de Bomonam 1841. gada 28. janvārī, acīmredzot ir sastādīta agrāk nekā G. Helmersena karte, uz kuras ir tā paša gada 12. marta datums. Tās oriģināls gan līdz šim laikam nav atrasts, bet lielas izmaiņas tajā nav domājamas [60]. Tā kā A. Ermans izdevums nav plaši zināms, V. Tihomirops šo karti ir publicējis atkārtoti. Kartes mērogs ir apmēram 175 verstis collā. Tajā nodalītas šādas stratigrāfiskās vienības: 1) silūra

slāņi, 2) devona slāņi, 3) akmeņogļu ieži un kaļķakmeņi, 4) cehšteina formācija (*new-red*), 5) jura, 6) krīts, 7) senākie terciāra slāņi, 8) jaunākie terciāra slāņi. Bez tam nodalīti arī atsevišķu iežu, tai skaitā ģipšu, izplatības areāli un norādīta Somijas iežu laukakmeņu izplatības robeža. Kartei pievienots profils, kas ļauj labāk uztvert grafisko materiālu un teritorijas kopīgo ģeoloģisko uzbūvi. Devona izplatības areālā ir ietverta visa Latvijas teritorija. Juras nogulumu laukums pie Ventas iezīmēts abpus tai. Līnijā Rīga–Pleskava redzami garenstiepti ģipšu izplatības laukumi. Kā atzīmē V. Tihomirovs, A. Meiendorfa karte ir detālāka par G. Helmersena karti un detaļās atšķiras, bet viņš uzskata, ka nav iespējams dot priekšroku kādai no tām. „Abiem šiem darbiem bija liela nozīme Krievijas ģeoloģijas izpētē. Tās bija kā pamats visiem turpmākajiem plašākajiem un detālākajiem apkopojumiem.” [61]

Vairākus gadus vēlāk, 1845. gadā, iznāca apjomīga R. Mērcīsona, E. Vernejja un A. Keizerlinga monogrāfija 2 sējumos un apsekotās teritorijas ģeoloģiskā kartē mērogā 150 verstis collā (1 : 5 878 000). Uz ģeoloģiskās kartes atrodams arī N. Kokšarova kā lauka ģeologa vārds. Darbs ir visu līdz 1840. gadam uzkrāto materiālu apkopojums ar jauniegūtajām atziņām Krievijā un Rietumeiropā. Pirmais ap 700 lappušu biežais lieliski ilustrētais sējums angļu valodā ir veltīts teritorijas ģeoloģiskās uzbūves un stratigrāfijas jautājumiem un iznāca Londonā [62], bet otrajā sējumā apkopotī paleontoloģiskie materiāli franču valodā, tas iznāca Parīzē [63]. Pirmo sējumu ievada 11 lappušu garš priekšvārds, kurā atainota darba tapšanas gaita. Teksts sadalīts divās daļās. Pirmā daļa satur 13 nodaļas, kurās aplūkots viss ģeoloģiskais griezumus stratigrāfiskā secībā pa nogulumu izplatības areāliem Krievijas Eiropas daļā, bet otrajā daļā aplūkota Urālu ģeoloģiskā uzbūve un pievērsta uzmanība kvartāra veidojumiem, īpaši erraticajiem laukakmeņiem. Ģeoloģiskā kartē, līdzīgi kā iepriekš aplūkotās, ir shematiska, un visa Latvijas teritorija ietilpst devona iežu izplatības laukā. Tekstā Latvijas griezumā aplūkoti IV nodaļā „Devons jeb *old red* sistēma”. Vispirms uzmanība pievērsta karbonātiežiem, kas veido Kuldīgas ūdenskritumu uz Ventas un atsegumus mazāku upīšu krastos, kuros atrasti brahiopodu *Spirifer Archiaci* pārakmeņojumi, kas atbilst Boloņas devonam. Tālāk raksturoti Daugavas krastu atsegumi no Rīgas līdz Krustpilij, norādot, ka ieži pēc fosilijām atbilst Skotijas *old red* smilšakmeņiem. Vērtība veltīta ne tikai iežu sastāvam un vecumam, bet arī to saguluma apstākļiem. Tā par slāņiem Kuldīgas ūdenskritumā atzīmēts, ka tie iegūļ gandrīz horizontāli, bet Pļaviņu antiklinālajā struktūrā slāņi uz ZA krīt 30°, bet uz DR – 17° leņķī. Pieminētas arī ģipšu iegulas. Virzienā no Rīgas uz Tērbatu atzīmēti smilšakmeņi, kuru kontakts ar karbonātiežiem arī ir novērojams, līdz ar to nogulumus ar bruņuzivju atliekām nomaina slāņi ar brahiopodu faunu, kas raksturo jūras apstākļus. Tātad Krievijā atrodas centrālais devona iežu izplatības reģions [64].

Pirmā sējuma teksta autors galvenokārt ir R. Mērcīsons, bet tajā gandrīz pilnā apjomā ir iekļauta A. Keizerlinga un P. Kruzenšterna 1843. gada Pečoru ekspedīcijas rezultātu ģeoloģiskā daļa [65], kā arī kopīgajā kartē izmantota A. Keizerlinga sastādītā Krievijas ziemeļu daļas karte. Ekspedīcijas laikā P. Krūzenšterns veica tikai ģeogrāfiskus novērojumus, bet visi ģeoloģiskie pētījumi gūlās uz A. Keizerlinga pleciem. Tie bija veikti izcili. 1848. gadā G. Helmersens šī darba atsauksmē [66] atzinīgi izteicās par vispārģeoloģiskajiem un paleontoloģiskajiem aprakstiem, secinājumiem par iežu vecumu. Darbs ataino milzīgu, līdz tam laikam maz pētītu

apgabalu un sniedz ļoti plašu faktu materiālu. Par šo pētījumu A. Keizerlings saņēma Demidova prēmiju. Viņš noteicis arī vēlāko Krievijas Ģeogrāfu biedrības organizēto Polāro Urālu ekspedīciju laikā ievāktās paleontoloģiskās kolekcijas [67]. Domājams, ka arī lielākā daļa informācijas par Latviju nav paša R. Mērčisona iegūta. To lieliski pierāda gan autora izteikumi, gan arī akadēmiķa J. Stradiņa jaunākie A. Keizerlinga vēstuļu pētījumi. Ar K. Panderu, kurš tajā laikā jau labi pārzināja Baltijas un Pēterburgas apkārtnes ģeoloģiskos apstākļus, R. Mērčisons iepazinās 1841. gada pavasarī. Ekspedīcijas dalībnieki, dodamies uz Pēterburgu, pa ceļam Rīgā apstājās atpūsties. Tad tika apmeklēts K. Panders viņa muižā Carnikavā, lai tur aplūkotu bagātīgās fosilo zivju kolekcijas [68]. Pateicību K. Panderam par iespēju iepazīties ar šīm fosilijām, kuras galvenokārt nāk no Gaujas baseina, un par atsevišķu raksturīgu eksemplāru dāvinājumu R. Mērčisons izsaka darbā, norādot, ka arī pēc tam ir ticies ar K. Panderu un guvis vērtīgas atziņas. Daugavas krastu atsegumus R. Mērčisons nav apmeklējis, bet to darījis A. Keizerlings kopā ar Kokneses muižas īpašnieku O. Lēvenšternu [68].

Jau 1840. gada kopīgajā publikācijā ar J. Blāzisu [69] par vērojumiem ceļojuma laikā A. Keizerlings aprakstījis dažas pārakmeņojumu formas Daugavas baseinā, kā gastropodus *Platyschisma kirchholmiensis* dolomītos, un arī norādījis uz ihtiofaunas atradumiem dolomītmerģeļos pie Kokneses. Raksts ar pilnīgi jaunu informāciju radīja interesi Eiropā, un 1841. gada 27. februārī par līdzšinējo zinātnisko veikumu Berlīnes Universitāte A. Keizerlingam piešķīra Goda doktora nosaukumu [70]. Pēterburgas Zinātņu akadēmijas akadēmiķis Karls Fridrihs Bogdanovičs Šmits (*Schmidt, Illmuðm*, 1832–1908) [71] apgalvo, ka A. Keizerlingam raksturīga neparasti precīza faktu izpēte, skaidrs izklāsts, pilnīgs un vispusīgs jautājuma aplūkojums. Viņš nekad neaizrāvās ar kādu šauru vienpusīgu hipotēzi. Kā viņa individuālie pētījumi, tā arī kopdarbs ar R. Mērčisonu un E. Verneiju kļuva par Krievijas ģeoloģijas stūrakmeni, uz kura augs un attīstījās citu ģeologu pētījumi. A. Keizerlings savā darbībā bija ļoti progresīvs, viņš sekoja visam jaunajam zinātnē un centās to izmantot savos pētījumos. Viņa uzskatus augstu vērtēja arī angļu dabaspētnieks, izcils ģeologs, evolūcijas teorijas pamatlicējs Čārlzs Roberts Darvins (*Darwin*, 1809–1882). 1887. gadā Ģeoloģijas komiteja vēlējās atzīmēt A. Keizerlinga nopelnus ģeoloģijas jomā, svinot 50 gadu jubileju kopš viņa pirmās publikācijas iznākšanas. Tas notika 27. decembrī grāfa muižā Raikilā. Zinātnieka devums paleontoloģijā un ģeoloģijā tika novērtēts, apbalvojot viņu ar Svētā Vladimira zvaigzni [72].

Ar otro sējumu vairāk ir strādājis E. Verneijs un arī franču ceļotājs un dabaspētnieks, labs paleontologs, mikropaleontoloģijas izveidotājs Alsids Šarls Viktors Marija Dessalins d'Orbiņi (*d'Orbigny*, 1802–1857), kurš pētījis mezozoja un kainozoja pārakmeņojumus. Devona zivis aprakstījis dabaspētnieks, zoologs, paleontologs, viens no glacioloģijas pamatlicējiem Žans Luī Rodolfs Agassis (*Agassiz*, 1807–1873) [73], taču arī šeit A. Keizerlinga devums ir neapstrīdams.

Pateicoties autoru iespējai salīdzināt Krievijas un Rietumeiropas ģeoloģiskos griezumus, bija izdarīti vairāki nozīmīgi secinājumi. Par vienu no būtiskākajiem R. Mērčisons uzskatīja atklājumu, ka Krievijā ir vērojama pakāpeniska pāreja no jūras slāņiem uz tā paša vecuma sarkanajiem smilšakmeņiem ar zivīm, šie slāņi ir salīdzināmi ar Anglijā zināmajiem devona slāņiem – ar jūras bezmugurkaulnieku faunu Devonšīrā un sarkanajiem smilšakmeņiem ar zivīm Skotijā, kuru savstarpējās

attiecības nav skaidras. Kā norāda V. Tihomirows, precīzāk tika izstrādāta Krievijas paleozoja nogulumu stratigrāfija, konstatētas lielu stratigrāfisko vienību izplatības robežas. Īpaši svarīga nozīme bija R. Mērčisona konstatētajai Krievijas platformas tektoniskajai uzbūvei. Tajā viņš nodalīja divus lielus baseinus, ko tagad pazīst kā Doņeckas ielieci un Maskavas sineklīzi. Starp šīm ieliecēm iezīmēta „Centrālās Krievijas ģeoloģiskā ass” – Voronežas masīvs. Vispārīgā stratigrāfiskā shēma un tektoniskie priekšstati izrādījās tik pareizi, ka galvenie principi dzīvo līdz mūsdienām un tiek tikai papildināti un precizēti citu zinātnieku vēlākos pētījumus. Šim darbam liela nozīme bija tieši Krievijā, tādēļ tika nolemts to tulkot, ko uzticēja veikt apakšpulkvedim, kalnu inženierim Aleksandram Dmitrijevičam Ozerskim (*Озерский*, 1813–1880) – vispusīgam ģeologam, labam Baltijas silūra pazinējam, kurš lieliski pārvaldīja Rietumeiropas valodas [74]. Viņš vienojās ar autoriem par papildinājumu un precizējumu iekļaušanu tulkojumā [75]. Par to, cik R. Mērčisona un līdzautoru kapitālā darba iznākšana Krievijai bija nozīmīga, liecina arī tas, ka tā izdošanu finansēja Krievija. 1845. gadā Zinātņu akadēmija R. Mērčisonu ievēlēja par ordināro akadēmiķi, 1846. gadā viņš kļuva par Krievijas Ģeogrāfu biedrības Goda biedru, R. Mērčisonu un E. Vernejū apbalvoja ar Krievijas ordeņiem, bez tam kā balvu no Krievijas valdības R. Mērčisons saņēma lielu vāzi no avanturīna un dimantiem rotātu zelta tabakdozi, bet 1867. gadā Pēterburgas Mineraloģu biedrība R. Mērčisonu un E. Vernejū ievēlēja par saviem Goda biedriem [76].

Kaut arī R. Mērčisona, E. Vernejū un A. Keizerlinga kopdarbu uzskata par nozīmīgāko notikumu 19. gadsimta vidū Krievijas ģeoloģiskajā izpētē, tomēr R. Mērčisona nopelni tajā nebūt nav tik vienprātīgi atzīti. Tā, piemēram, E. Eihvalds, kurš tai laikā noteica lielāko daļu krievu kalnu inženieru paleontoloģiskās kolekcijas [77], uzskatīja, ka krievu ģeologi tik labvēlīgos apstākļos, kādi tika radīti ārzemniekiem, būtu varējuši paveikt ne mazāk un ka „... Mērčisona kungs vēltīgi cenšas apgalvot, ka pie mums pirms viņa ierašanās bija pilnīga ģeoloģiskā neizpratne un tikai ar viņa sacerējuma „Silurian system” iznākšanu tā pirmo reizi sāk izkļiedēties .. Mērčisona kungs noteica un aprakstīja tikai tās iežu formācijas Krievijā, kuras mēs zinām jau pirms viņa ierašanās ..” [78].

Šī notikuma nozīmība nekādā gadījumā tomēr nav noniecināma, jo tas veicināja strauju ģeoloģisko pētījumu attīstību, arī Latvijā. Par niansēm saistībā ar to lieliski stāsta R. Hekers, kura rīcībā nonāca medicīnas doktora, paleontologa, Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekļa, Pēterburgas apkārtnes ordovika faunas pētnieka Aleksandra Fjodoroviča Folborta (*Folborth*, 1800–1876) arhīvs. A. Folborts mācījās daudzās Rietumeiropas augstskolās, tai skaitā Parīzē, Londonā un Berlīnē, ieguva medicīnas doktora grādu, aizrāvās ar mineraloģiju, bet kļuva par ievērojamu paleontologu, aktīvi darbojās Pēterburgas Mineraloģu biedrībā, vēlāk kļuva par Pēterburgas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli [79]. Labs viņa draugs bija K. Panders. 1857. gadā viņš raksta A. Folbortam, ka vakar saņēmis laipnu vēstuli no R. Mērčisona, kurš sūdzas, ka Anglijā vēl daudzi netic un noliedz, ka Krievijas devona slāņi, kas tik bagāti ar moluskiem, atbilst Skotijas slāņiem, kuros pārsvarā ir zivju atliekas. Viņš lūdz K. Panderu palīdzēt šajā jautājumā. K. Panders taisās tuvākajās dienās uzrakstīt rakstu, lai R. Mērčisons to iekļautu savā jaunajā „Silūrijas” izdevumā, kurš jau līdz pusei ir iespiests. Seko piezīme: „Tā tam bija jānotiek. Krievijai ir jāklūst par visu devona un silūra nogulumu paraugu.” Zinātnieku pasaulē K. Pandera

autoritāte bija ļoti augsta kā ģeologam, kurš labi pārzina Baltijas un Pēterburgas guberņu devona nogulumus, un kā labākajam visu devona zivju pazinējam. R. Hekers esot pārskatījis „Silūrijas” trešo izdevumu (1859) un tur atradis izvilkumus no 1858. gada aprīlī rakstītās K. Pandera vēstules, kas apliecina, ka R. Mērčisonam ir taisnība par to, ka Anglijas dažādu fāciju nogulumi ir viena vecuma [80].

Kaut arī šie reģionālie pārskata darbi nelielās Latvijas ģeoloģiskajā izpētē neko būtiski jaunu neienes, tie parādīja mūsu valsts teritorijas vietu kopīgajā ģeoloģiskajā situācijā, iezīmējot plašus apgabalus, kas ieguvuši Silūra plato un Galvenā devona lauka nosaukumu. Tā kā Latvija ietilpst Galvenajā devona laukā, mūsu valsts piesaistīja daudzu devona pētnieku uzmanību, un ne viens vien nozīmīgs zinātnisks atklājums devona stratigrāfijā un paleontoloģijā vēlāk ir izdarīts, pētot Latvijas devona iežu ģeoloģiskos griezumus.

Turpmākajos gados Baltijas un tās apkārtnes reģionos, līdzīgi kā visā Krievijā, kur zinātniskā dzīve bija saistīta ar Zinātņu akadēmiju, nedaudzajām universitātēm un zinātniskajām biedrībām, ģeoloģiskos pētījumus veica galvenokārt augstskolu mācītspēki, un tie bija vērsti uz ģeoloģisko sistēmu stratigrāfisko shēmu izstrādi un nogulumu izplatības noskaidrošanu. Vislabāk apzinātā bija Pēterburgas apkārtnē un „Sanktpēterburgas guberņas ģeoloģiskā karte”, kuru sastādīja medicīnas doktors, lielisks ģeologs un paleontologs, Pēterburgas Universitātes profesors un ilggadējs Mīneralogu biedrības direktors Stepan Semjonovičs Kutorga (*Куторга*, 1805–1861), 1852. gadā tā iznāca pirmā. Strādāt ar to autors sāka jau 1842. gadā un desmit gadu laikā pa daļām detāli izpētīja visu plašo guberņu. Rezultātā radās tam laikam nebijusi, ļoti maza mēroga karte – 10 verstis collā jeb 1 : 420 000 [81]. S. Kutorga nodalīja silūra sistēmu, sadalot to apakšējā un augšējā nodaļā, un devona nogulumus, iezīmējot tajos trīs litoloģiski atšķirīgus stāvus – merģelus, smilšakmeņus un kaļķakmeņus. Bez tam kartē norādīti senie un jaunie sanesumi, kā arī kaļķu tufi. Blakus kartei uz tās pašas lapas ir palīgtabula – „stabiņš”, kurā griezumam ir iedalīts sīkāk un paskaidrots ar lieliski izpildītiem vadfosiliju zīmējumiem attiecīgajos slāņos. Karti papildina profili. Kā norādīts tekstā [82], izmantoti visi dabiskie un mākslīgie atsegumi, kuru skaits ir 5–10 uz katru kvadrātkilometru. Neparasti augstā precizitāte, kā arī lieliskais noformējums šo karti būtiski atšķīra no citu rajonu ģeoloģiskajām kartēm [83].

1858. gadā nāca klajā jauna zinātnieka, ģeologa un paleontologa F. Šmita pirmais ģeoloģiskais darbs par Baltijas silūra formāciju [84]. To Krievijā atzīmēja, piešķirot Demidova prēmiju, bet ārzemēs augstu novērtēja R. Mērčisons [85]. F. Šmits 1855. gadā beidza Tērbatas Universitāti kā botānikas maģistrs, strādāja par Botāniskā dārza direktoru, piedalījās Krievijas Ģeogrāfu biedrības un Zinātņu akadēmijas rīkotajās ekspedīcijās, veicot ģeoloģiskus un botāniskus pētījumus, kopš 1873. gada bija Pēterburgas Zinātņu akadēmijas Mīneraloģijas muzeja direktors, bet savas dzīves lielāko daļu piecdesmit gadu garumā viņš veltīja Igaunijas un Pēterburgas guberņas silūra un kembrija faunas izpētei. Viņš turpināja K. Pandera, A. Folborta un citu iesākto darbu un sauca sevi par Pandera skolnieku [86]. Pēc paleontoloģiskā materiāla, kuru F. Šmits lieliski pārzināja, izstrādāta Igaunijas griezuma stratigrāfiskā shēma. Autors nodala lielākas iežu grupas jeb „zonas”, kuras apzīmē ar lielajiem latīņu burtiem. Tās savukārt sadalītas dažāda skaita sīkākās vienībās – iežu slāņos ar saviem tipiskiem nosaukumiem. A grupa atbilst kembrijam,

B, C, D, E, F grupa – apakšējam silūram (mūsdienu izpratnē ordovīkam), bet G, H, J grupa – augšējam silūram (silūram pašreizējā apjomā). Darbam ir pievienota pirmā Igaunijas ģeoloģiskā karte 1 : 1 260 000 mērogā, kas ir sastādīta pēc rūpīgiem sistēmiskiem iezu atsegumu pētījumiem, nevis gadījuma rakstura novērojumiem. Ar dažādām krāsām atzīmēta viņa nodalīto 9 pamatiežu grupu izplatība, bet tie rajoni, kur sastopama bieža kvartāra nogulumu sega, atstāti neiekrāsoti.

19. gadsimta 50. gadu otrajā pusē ģeoloģiskos pētījumus Baltijā uzsāka K. Grēvinks, kura pētījumi aptvēra visu Baltiju un piegulošās Krievijas rietumu guberņas, bet viņa interešu objekts galvenokārt bija devona nogulumi un kvartāra veidojumi. 1837.–1843. gadā viņš studēja Tērbatā, Berlīnē un Freibergā, līdz 1854. gadam strādāja Pēterburgas Zinātņu akadēmijas muzejā un Kalnu institūta bibliotēkā, bet 1854. gadā kļuva par Tērbatas Universitātes ģeoloģijas profesoru. Savdabīgākās un interesantākās nianse par K. Grēvinku, arī par viņa iespējamo latvisko izcelsmi, sniedz akadēmiķis J. Stradiņš [87]. Vasaras braucienos pa Austrumvidzemi, Kurzemi, Vitebskas un Pleskavas guberņu iegūtos devona, cehšteina (perma), juras, paleogēna un kvartāra nogulumu pētījumu rezultātus viņš publicēja ne tikai atsevišķos rakstos, bet, papildinot F. Šmita Igaunijas ģeoloģisko karti ar novērojumiem Dienvidbaltijā, 1861. gadā izdeva krāsainu pirmo visas Baltijas ģeoloģisko karti 1 : 1 260 000 mērogā ar skaidrojošu ģeoloģisko kopgriezumu, kurā ir īss stratigrāfisko vienību faunistisks raksturojums [88]. Kartē nodalītas 7 formācijas (Q, J, P, D, S, porfīri, granītgneisi). Silūra apraksts sniegts pēc F. Šmita datiem. Šī karte ar atzīmētām atsegumu vietām pievienota arī monogrāfijai par Vidzemes un Kurzemes ģeoloģiju [89], kas iznāca tajā pašā gadā. Tās pirmā daļa ietver 1859. gadā publicēto doktora disertācijas tekstu par devonu. Darbā apkopotas un kritiski novērtētas visas tā laika publikācijas par Baltijas ģeoloģiju, aprakstīti devona, perma un juras nogulumi, dota sava stratigrāfiskā shēma ar devona daļījumu trīs daļās – apakšdevona smilšakmeņi, vidējie dolomīti un augšdevona smilšakmeņi, aprakstītas Kurzemes, Daugavas un Veļikajas baseinu devona nogulumu faciālās atšķirības, īpaša uzmanība veltīta kvartāra formācijai. Šis periods iedalīts agrajā un vēlajā kvartāra laikā, kad atbilstoši izveidojās diluviālie un aluviālie nogulumi. Diluviālie veidojumi skaidroti no drifta teorijas pozīcijām, tātad kā tādi, kas uzkrājušies jūrā. Drifta biežums ir mainīgs, tādēļ kartē, kur tā biežums ir ievērojams, iezīmēti īpaši laukumi. Autors uzskata, ka kvartāra formācijas atainošanai vajadzētu sastādīt patstāvīgu karti, un sniedz speciālu „sanešu karti”. Liela uzmanība veltīta erratisko laukakmeņu sastāvam un izplatībai, konstatējot, ka to izmēri un daudzums dienvidu virzienā samazinās. Aprakstītas arī laukakmeņu radītās skrambas pamatiežu virsmā. No aluviālajiem nogulumiem kā dominējošie konstatēti kūdra un saldūdens kaļķiežu iegulas, purva rūdas. Tālāk seko Baltijas reģionāls apraksts, nodalot piekrastes un iekšzemes teritorijas.

1878. gadā Tērbatā iznāca jauns, būtiski papildināts K. Grēvinka Baltijas provinču ģeoloģiskās kartes izdevums uz divām lapām (46×72 cm) 1 : 630 000 mērogā [90]. Papildus nodalīti krīta un terciāra nogulumi [91], kas neatbilst mūsdienu priekšstatiem, bet porfīri un gneisi apvienoti arhajā. Terciāram pieskaitīti brūnogleš saturošie juras nogulumu slāņi Lētižas baseinā, bet zem tiem pagulošie – krītam. Šīs kartes skaidrojošais teksts [92] izdots 1879. gadā. Darbā īsi aplūkota kartes sastādīšanas vēsture un pievērsta uzmanība būtiskākajiem pēdējo gadu darbiem. Kopīgais uzrādīto publikāciju skaits krietni pārsniedz simtu. Sniegts īss pamatiežu

stratigrāfijas apskats. Arhaja raksturojumam izmantoti dati no Gotlandes, silūram piemērots Šmita iedalījums. Norādīti svarīgākie silūra un devona fosiliju pētnieki. Nozīmīga ir kvartāra veidojumiem veltītā sadaļa, kuri skaidroti kā ledāja darbības rezultāts. Līdzīgi kā iepriekš, kvartāra griezums dalīts divās daļās – agrā kvartāra diluviālajos jeb ledāja veidojumos un vēlā kvartāra aluviālajos jeb pēcledāja nogulumos. Savukārt ledāja veidojumos arī nodalīta senākā pelēkā morēna un jaunākā sarkanbrūnā, kas skaidrots ar atkārtotu ledāja uzvirzīšanos. Kā ledāja darbības apstiprinājums aplūkotas pulētās pamatiežu virsmas un tajās redzamās skrambas, kas norāda uz ledāja virzību dienvidu, dienvidaustrumu virzienā. Sniegta Baltijas teritorijas ģeoloģiskās attīstības vēsture kvartāra laikā. Nošķirti ledāja veidojumi un vēlāki nogulumi un reljefa formas, kuras radījušas ledāja kušanas ūdeņu strauves. Aluviālajā laikā materiāla uzkrāšanās notikusi galvenokārt lielās iekšzemes ūdenstilpēs un Baltijas jūrā, kuras izmēri bijuši ievērojami lielāki nekā mūsdienās. Jāpiemin, ka „vidējo dolomītu” dalījumā K. Grēvinks izmantoja Raimunda Pahta 1849. gadā piedāvāto dalījumu divās daļās [93], ko viņš bija konstatējis, pētot Daugavas krastu atsegumus posmā no Salaspils līdz Aiviekstes ietekai. Apakšējā nodaļa atbilst mūsdienu Pļaviņu, bet augšējā – Salaspils un Daugavas svītām. Šo nogulumu stratigrāfiskos analogus R. Pahts pareizi saskatīja arī Gaujienas un Cēsu apkārtnē.

K. Grēvinka kartes un skaidrojošā teksta iznākšana, neapšaubāmi, bija liels notikums Baltijas ģeoloģijā. Tas ilgu laiku ietekmēja ģeoloģisko izpēti, un pat 20. gadsimta otrajā pusē daudzi šī zinātnieka uzskati nebija zaudējuši nozīmi. Kā atzīmē ģeologs Nikolajs Delle (1899–1946?), kurš savulaik vislabāk pārzināja Latvijas pamatiežu, īpaši devona, ģeoloģiju [94] un 1942. gadā publicēja Latvijas pamatiežu karti, K. Grēvinka kartes ir bijušas ļoti rūpīgi un pamatīgi veidotas. Tā, piemēram, kad N. Delle Gaujas baseinā atkārtoti apsekoja devona smilšakmeņu un dolomītu izplatības robežu, viņš tikai trijās vietās konstatēja nelielu nesakrītību [95]. Arī Pēteris Liepiņš (*Лиепинь*, 1907–1964), kurš ir atzīts Latvijas, un ne tikai Latvijas devona „klasīķis”, pēc simts gadiem – 1961. gadā raksta, ka K. Grēvinka nopelni Baltijas devona pētīšanā ir lieli, piebilstot gan, ka viņa griezumam korelācija tomēr daudzreiz izrādījies nepareiza, it īpaši saistībā ar dolomītiem [96].

19. gadsimta vidū sakarā ar strauju rūpniecības attīstību aktuāla kļuva plašu teritoriju ģeoloģiskā kartēšana mērķtiecīgai derīgo izrakteņu atradņu meklēšanai. Plānveidīga vispusīga ģeoloģiskā izpēte vairs nebija atsevišķu zinātnieku vai organizāciju iespēju robežās. Tam bija nepieciešamas speciālas valsts iestādes, un daudzās vietās tādas jau eksistēja. Kā pirmais minams 1832. gadā ģeologa un paleontologa sera Henrija Tomasa De la Beša (*De la Beche*, 1796–1855) sākotnēji par personīgajiem līdzekļiem izveidotais Anglijas Ģeoloģijas dienests (*Geological Survey of the United Kingdom*), kuram jau tajā pašā gadā tika piešķirtas valdības subsīdijas. Starp citu, šo dienestu pēc De la Beša 1872.–1881. gadā vadīja R. Mērčisons. Līdzīgas ģeoloģiskās izpētes organizācijas tieši ģeoloģisko karšu sastādīšanai radās Austroungārijas impērijā (1849), Kanādā (1853), Francijā (1855), Indijā (1856), Zviedrijā, Norvēģijā un Nīderlandē (1858), Itālijā (1868) un citur. Visas šīs iestādes finansēja valsts [97]. To veiksmīgā darbība un personīgā pieredze Krievijas ģeoloģiskās kartes sastādīšanā jau 1862. gadā rosināja akadēmiķi G. Helmersenu izvirzīt jautājumu par Krievijas ģeoloģiskā dienesta izveidi [98]. Līdz 1870. gadam Kalnu departamentā un Finanšu ministrijā līdzīgus priekšlikumus bija iesnieguši slepenpadomnieks,

Kalnu institūta direktors paleontoloģijas profesors Vasīlijs Gavrilovičs Jerofejevs (*Ерофеев*, 1822–1884), profesors Genādijs Daļilovičs Romanovskis (*Романовский*, 1830–1906) un citi [99], arī valdība atzina šādas iestādes nepieciešamību, taču jautājums finansiālu apsvērumu dēļ vienmēr tika atlikts. Finanšu ministrs M. H. Reiterns, kura pārziņā atradās Kalnu departaments, paredzot, ka pie tā tuvākā vai tālākā nākotnē būs jāatgriežas, 1871. gadā izveidoja īpašu komisiju attiecīgas iestādes nolikuma izstrādāšanai. Pēc iespējas labāka un pilnīgāka projekta radīšanai kalnu inženieris Kalnu institūta ģeoloģijas profesors Nikolajs Pavlovičs Barbots de Marnji (*Барбот-де-Марни*, 1829–1877) devās braucienā pa nozīmīgākajām Rietumeiropas valstīm, lai iepazītos ar tur esošo ģeoloģisko iestāžu darbību. Vēlāk valsts īpašumu ministra grāfa P. A. Valujeva uzdevumā komisija G. Helmersena vadībā projektu atkārtoti pārstrādāja, līdz 1876. gada sākumā bija izveidots detāls projekts, tomēr arī tas neīstenojās.

1881. gadā Boloņā notika Starptautiskā ģeologu kongresa II sesija, kurā tika nolemts sastādīt Eiropas ģeoloģisko karti 1 : 1 500 000 mērogā. Komisijā šīs kartes sastādīšanai no Krievijas tika izvēlēts kalnu inženieris, Pēterburgas Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis Valērijs Ivanovičs Mellers (*Меллер*, 1840–1910), kuru 1882. gadā nomainīja Kalnu institūta profesors, ievērojama ģeologs, vēlāk akadēmiķis Aleksandrs Petrovičs Karpinskis (*Карпинский*, 1846–1936) [100]. Citām valstīm jau bija pietiekams faktu materiāls kartes sastādīšanai, bet Krievijā šādi darbi vēl nebija sākti. Bez tam šīs kartes lielākā daļa attiecās tieši uz Krievijas teritoriju. Tā valdība atkal atgriezās pie domas par īpašas ģeoloģiskas iestādes veidošanu. Kad 1881. gadā valsts īpašumu ministrijas vadītājs kņazs Līvens griezās pie Pēterburgas ģeologiem ar šo jautājumu, pietika ar vienu sēdi ministra vadībā, lai panāktu vienošanos visos būtiskākajos jautājumos. 1882. gada 19. janvārī tika parakstīts rīkojums par Ģeoloģijas komitejas (*Геологический комитет*) izveidi, kuras darbībai nebija nepieciešami papildu izdevumi. Tā saņēma to pašu 30 000 rubļu finansējumu gadā, ko tērēja Kalnu departaments, bet tās darbība vairs neaprobežojās tikai ar praktiskiem mērķiem vien. Ģeoloģijas komitejas sastāvs pilnībā noformējās 1882. gada aprīlī, kad par direktoru iecēla G. Helmersenu, pieredzējušo ģeologu, akadēmiķi, ģenerālleitnantu, kuru veselības pasliktināšanās dēļ tā paša gada 25. oktobrī nomainīja V. Jerofejevs. Savukārt pēc V. Jerofejeva nāves no 1885. gada 25. februāra Ģeoloģijas komitejas vadība uz 18 gadiem nonāca A. Karpinska rokās [101]. Sākotnēji štatā ievēlēja 3 vecākos un 3 jaunākos ģeologus, kā arī konservatoru, kuram bija jāpilda arī rakstveža un arhivāra pienākumi, bet konkrētu darbu veikšanai piesaistīja līdzstrādniekus [102].

Atbilstoši apstiprinātajam nolikumam Zinātniskās padomes (*Присутствие*) locekļi bez direktora bija arī Ģeoloģijas komitejas vecākie ģeologi, Zinātņu akadēmijas locekļi ģeoloģijas zinātnēs, kā arī Kalnu institūta un Pēterburgas Universitātes ģeoloģijas, mineraloģijas un paleontoloģijas profesori. Ģeoloģijas komitejas uzdevumos ietilpa 1) plānveidīga Krievijas teritorijas ģeoloģiskās uzbūves izpēte, 2) atbilstošu publikāciju izdošana, 3) detālas ģeoloģiskās kartes sastādīšana un izdošana, 4) sistematiskas iežu un minerālu kolekcijas vākšana, 5) atbalsta sniegšana citām iestādēm un privātpersonām ar ģeoloģiju saistītos jautājumos [103].

Krievijas Eiropas daļas ģeoloģiskās uzbūves aprakstīšanai un ģeoloģiskās kartes sastādīšanai par pamatu izmantoja vienīgo pietiekami detālo visu teritoriju aptverošo

Krievijas Eiropas daļas desmitverstu (1 : 420 000) mēroga topogrāfisko karti uz 145 lapām. Veiksmīgākai darbu plānošanai un īstenošanai visu teritoriju pēc ģeogrāfiskām un ģeoloģiskām īpatnībām sadalīja 10 apgabalos ar atbilstošajām topogrāfiskās kartes lapām. Visiem apgabaliem uzreiz nepietika ne darbinieku, ne līdzekļu, tādēļ darbi tika uzsākti tikai 6 apgabalos. Latvija ietilpa I jeb Baltijas apgabalā, un tās teritoriju ietvēra 4., 13. un 27. lapa [104].

Vienlaikus ar ģeoloģisko pētījumu vispārīgo plānu A. Karpinskis 1883. gadā sastādīja karti, kas ataino teritorijas izpētes līmeni, un kopā ar Maskavas Universitātes maģistru, Ģeoloģijas komitejas vecāko ģeologu, Pēterburgas Zinātņu akadēmijas korespondētājlocekli, vēlāk hidroģeoloģisko pētījumu aizsācēju Krievijā Sergeju Nikolajeviču Ņikitinu (*Никитин*, 1851–1909) uzrakstīja instrukciju kartēšanas darbu veikšanai, kurā bija atrunātas pat vissīkākās tehniskās detaļas. Tas nodrošināja vienveidīgu, savstarpēji viegli salīdzināmu karšu sastādīšanu [105]. Darbus uzsāka, vadoties pēc esošās ģeoloģiskās informācijas, lai no labāk izpētītām teritorijām pakāpeniski pārietu uz mazāk izpētītām un pietiekami ātri varētu sagatavot izdošanai pēc iespējas lielāku skaitu ģeoloģiskās kartes lapu. Par veiktajiem lauka darbiem noteikti bija jāiesniedz pētījumu iepriekšējie pārskati, kurus publicēja „Ģeoloģijas Komitejas Vēstīs”, bet gatavās karšu lapas ar skaidrojošajiem tekstiem izdeva Ģeoloģijas komitejas Rakstos [106]. Karšu ģeoloģiskie apraksti aptvēra veselus sējumus 300–350 lappušu apjomā. Tie saturēja šādas sadaļas: 1) pilnu literatūras sarakstu par attiecīgo teritoriju un sīku tā analīzi; 2) orogrāfisko aprakstu; 3) ģeoloģiskā faktu materiāla aprakstu; 4) apkopojošu ģeoloģisko nodaļu; 5) īpašu nodaļu par derīgajiem izrakteņiem [107].

Darbības pirmajos gados līdz 1886. gadam Ģeoloģijas komiteja Latvijas teritorijā nekādus pētījumus neveica. Baltijas apgabalā Igaunijas teritorijā 12. lapas ietvaros akademiķis F. Šmits ne tikai detalizēja un precizēja informāciju par silūra sistēmu, kuras stratigrāfisko iedalījumu bija izstrādājis, bet pārsvarā veltīja uzmanību kvartāra veidojumiem, salīdzinot tos galvenokārt ar Skandināvijas nogulumiem. 1884. gadā viņš iesniedza iepriekšējo pārskatu [108]. Vienlaikus parādījās arī Freibergas Kalnu akadēmiju beigušā kalnu inženiera kņaza Antona Edmundoviča Gedroica (*Гедроиц, Giedroyć, Giedraitis*, 1848–1909) ziņojums par pētījumiem Lietuvā 5. lapas ietvaros – Suvalku un Kauņas guberņā [109]. 1884. gadā Baltijas apgabalā kā līdzstrādnieks 4 mēnešus, saņemot par to 1200 rubļus un turpinot iepriekšējā gada sadarbību ar Upsalas Universitātes docentu, paleontologu doktoru Gerhardu Holmu (*Holm, Гольм*, 1853–1926) [110], strādāja tikai F. Šmits, aizsākot 26. lapas rietumu daļas ģeoloģisko izpēti līdz Pļusas upei [111], ko turpināja 1885. gadā, divos ar pusi vasaras mēnešos apzinot teritorijas starp Pļusas un Lugas upi un starp Baltijas dzelzceļu un Somu līča krastu [112]. 26. lapas ietvaros 1886. gadā F. Šmits pētījumus turpināja teritorijā starp Lugas upi un Baltijas un Varšavas dzelzceļa līnijām, kā arī veica papildu pētījumus iepriekš apsekotajās teritorijās, kas ļāva „zilo mālu horizonta” augšējos slāņus pielīdzināt Zviedrijas *eofitonu* smilšakmeņiem [113]. 1887. gada vasarā F. Šmits pētījumus Igaunijas un Vidzemes guberņās pēc savas iniciatīvas un par saviem līdzekļiem turpināja [114], bet Latvijas teritorija tajos netika ietverta. Bez jauniem novērojumiem saistībā ar ledāja nogulumiem un pēcledušlaikmeta veidojumiem īpaši nozīmīgi bija robežslāņu pētījumi starp kembrija „zilajiem māliem” un augstāk iegulošajiem smilšakmeņiem, kuros inženieris Mikvics pirmo reizi

Krievijā atrada trilobītus (*Olenellus*), kas ļāva veikt šo iežu paralelizāciju ar citu zemju atbilstošajiem nogulumiem [115]. Arī turpmākajos gados F. Šmita personīgie novērojumi turpinājās, par tiem viņš ziņoja Ģeoloģijas komitejai. Viņš veica papildu novērojumus Igaunijā un Pēterburgas guberņā, kā arī dažu strīdīgu jautājumu risināšanai apmeklēja Gotlandes, Ēlandes un Bornholmas salu [116]. 1891. gadā F. Šmits kā ārštata loceklis kopā ar zviedru ģeologiem Nilsu Olofu Holstu (*Holst*, 1846–1918) un Alfredu Gabrieli Nathorstu (*Nathorst*, 1850–1921) veica kembrija un pēcpleistocēna nogulumu pētījumus Igaunijā un Sāmsalā [117]. 1893. gadā F. Šmits kopā ar pazīstamo zviedru ģeologu, kvartāra pētnieku baronu Žērāru Jakobu De Gēru (*De Geer*, 1859–1943) un doktoru G. Holmu apsekoja Rietumigauniju un Sāmsalu, lai konstatētu De Gēra Skandināvijā noteikto krasta vaļņu augstuma atzīmes Krievijā un pētītu gala morēnas [118].

No 1882. gada līdz 1887. gadam F. Šmits bija izstrādājis kartes Igaunijas daļu, pārsvarā 12. lapu, bet tā netika izdota, un piezīmju oriģināli arī nav saglabājušies. Ir tikai pārskata publikācijas, kas atrodamas „Ģeoloģijas Komitejas Vēstīs” [119].

Uzsākot darbību, Ģeoloģijas komiteja jau bija ielānojuši veikt ģeoloģisko izpēti gar ceļamajām un funkcionējošām dzelzceļa līnijām. It īpaši svarīgi tas bija līdzenās vietās, kur trūka dabisko iežu atsegumu. Tā 1886. gadā F. Šmits apsekoja dzelzceļa līniju Pleskava–Rīga, īpaši pievēršoties vietām, kur dzelzceļš šķērso upes, piemēram, Raunas tilta apkārtnē [120]. Līdz 1890. gadam Latvijā bija apsekota tikai dzelzceļa līnija uz Tērbatu, pārējā teritorija nebija pētīta [121]. Ņikitins 1897. gadā savukārt veica ģeoloģiskos novērojumus gar Maskavas–Ventpils dzelzceļa līniju un tās atzaru uz Pleskavu, izbraucot galveno būvējamo posmu no Maskavas līdz Krustpilij, lai atrastu jaunus pamatiežu atsegumus, bet galvenokārt lai pētītu ledāja nogulumus un to veidotās reljefa formas. Latvijas teritorijā plašāk aplūkota Rēzeknes apkārtnē, konstatējot tur divas morēnas ar starpledāju nogulumiem. Aplūkoti ezeri un kūdras veidojumi ieplakās [122].

1887. gada pētījumu rezultātā parādījās kalnu inženiera, vēlāk akadēmiķa Feodosija Nikolajeviča Čerņušova (*Чернушов*, 1856–1914) piezīmes par devona slāņiem Kurzemē. Viņš Tērbatas Universitātē bija iepazinies ar devona iežu kolekcijām un piecos dolomītu paraugos no Bauskas apkārtnes konstatējis daudzas pārakmeņojumu formas, kas raksturīgas vidusdevona augšējiem horizontiem Urālos un Timanā, līdz ar to viņa izteiktais pieņēmums, ka Daugavas, Lielupes un citas Kurzemes devona slāņkopas ir salīdzināmas ar Timana un Urālu slāņiem ar *Spirifer Anosofi*, bija guvis apstiprinājumu [123].

Ar 1889. gadu Ģeoloģijas komiteja saviem pētījumiem kā līdzstrādnieku piesaistīja Tērbatas Universitātes kandidātu, Zinātņu akadēmijas Mineraloģijas kabineta konservatoru baronu Eduardu Gustavu Vasiļjeviču fon Tollu (*Toll*, *Толль*, 1858–1902), kurš plašāk pazīstams kā ievērojams polārpētnieks. Viņš jau bija piedalījies kā palīgs zoologa un ceļotāja, Arktikas pētnieka Aleksandra Aleksandroviča Bunges (*Бунге*, 1851–1930) 1885.–1886. gadā organizētajā polārajā ekspedīcijā uz Jaunsibīrijas salām, kuras laikā viņš nonāca Koteļņijas salā, vispirms veicot 400 km pa Janas upi. Šī bija pirmā zinātniskā ekspedīcija šajā apgabalā, kura bez teritorijas ģeogrāfiskas apsekošanas veica arī nopietnus ģeoloģiskus pētījumus. Pirmajā vasarā Ģeoloģijas komitejas uzdevumā Tolls apsekoja 26. lapas dienvidaustrumu daļas teritoriju Pēterburgas

gubernā, pamatiežos konstatējot bagātīgu zivju un brahiopodu faunu, bet pārsvarā detāli pētot ledāja veidojumus [124].

I jeb Baltijas apgabalā 1890. gadā 26. lapas ziemeļaustrumu daļas apsekošanu veica Ģeoloģijas komitejas vecākais ģeologs Kalnu institūta profesors Ivans Vasiļjevičs Mušketovs (*Мышкетов*, 1850–1902) [125], bet 1891. gadā nekādi darbi netika paredzēti [126].

Detālie desmitverstu mēroga kartēšanas darbi prasīja lielus resursus, tādēļ jau drīz pēc Ģeoloģijas komitejas izveides radās doma par jaunas Krievijas Eiropas daļas ģeoloģiskās kartes izdošanu novecojušo Mērčisona un Helmersena karšu vietā. Visa valsts teritorija jau bija sadalīta starp ģeologiem pa apgabaliem, kas tiem bija labāk pazīstami, un uz desmitverstu mēroga pamatnes uznesa visu informāciju no literatūras avotiem un jauniegūtos pētījumu materiālus. Līdz 1892. gadam, kad visi resursi tika veltīti tieši desmitverstu kartēšanas darbam, dati bija apkopoti, un uz 6 lapām tika izdota ģeoloģiskā karte 60 verstu (1 : 2 500 000) mērogā. Turpmākajos gados nācās ķerties pie precīzāku karšu sastādīšanas atsevišķiem sarežģītās ģeoloģiskās uzbūves un rūpnieciskiem reģioniem. Pirmais bija Doņeckas akmeņogļu baseins, tam sekoja dzelzsrūdu rajoni Krivoirogā un dienvidurālos [127].

Ar 1892. gadu Baltijas apgabalā plānoja sākt 13. lapas ģeoloģisko kartēšanu, jo tā robežojas ar 12. lapu, kurā darbi bija pabeigti. Šo rajonu samērā labi bija izpētījis profesors K. Grēvinks, tādēļ bija paredzams, ka nepieciešamos papildu pētījumus varēs veikt samērā īsā laikā ar nelieliem līdzekļiem. Galvenās neskaidrības bija saistībā ar K. Pandera un K. Grēvinka sniegto devona iežu dalījumu un to paralelizāciju ar devona nogulumiem uz austrumiem no Latvijas [128]. Pirmie precizējumi bija nepieciešami 13. lapas teritorijas dienvidrietumu daļā, kas atrodas starp Jelgavas–Liepājas (*Mītavas–Libavas*) dzelzceļa līniju un Jelgavas–Šauļu traktu. Šim mērķim kā līdzstrādnieku uz vienu mēnesi komandēja baronu E. Tollu [129]. Kaut informācijas precizēšanai un jauniem pētījumiem kā šajā, tā nākamajos gados atvēlētais laiks bija ļoti īss, E. Tolls ir aprakstījis daudzus dabīgos un mākslīgi izveidotos iežu atsegumus, noteicis fosilijas, veicis nedaudzo urbumu seržu izpēti un to griezumam korelāciju, kā arī sazinājies ar vietējiem muižniekiem, kuri vākuši ģeoloģiskas kolekcijas. Pārskatā viņš vērš uzmanību uz plašu teritoriju, kurā nav sastopami laukakmeņi, jo to klāj „postglaciālie Baltijas baseina transgresijas sloksņu māli”. Tālāk uz dienvidiem Lietuvas teritorijā sastopamie ledāja atnestie silūra laukakmeņi, kas nereti izmantoti ēku būvniecībā, savulaik ne vienam vien pētniekam maldīgi likuši uzskatīt, ka šajā teritorijā ir izplatīti silūra nogulumi. Rūpīgi analizējot pārakmeņojumu atradumus kā dolomītos, tā smilšainajos iežos, veikta K. Grēvinka izdalīto devona iežu slāņu korekcija, un pierādīts, ka tie pieskaitāmi dažādām augšdevona faciālajām zonām [130].

Nākamajos divos gados kartēšanas darbi Baltijā nenotika, jo Ģeoloģijas komiteja baronu E. Tollu sūtīja ekspedīcijā uz Austrumsibīrijas jūras piekrasti, uz Hatangas un Anabaras novadiem, lai turpinātu pazīstamā Sibīrijas pētnieka, ģeogrāfa, ģeologa un paleontologa Ivana Dementjeviča Čerska (*Черский*, 1845–1892) iesāktos pētījumus Janas, Indigirkas un Kolimas baseinā. E. Tolla vadītās ekspedīcijas galvenais uzdevums bija mazpazīstamās teritorijas ģeoloģiskās uzbūves noskaidrošana un mamuta atlieku meklējumi. Baltijas gubernu apsekošana atsākās tikai 1895. gadā, kad viņam divu mēnešu laikā uzdeva izpētīt 13. lapas teritoriju uz ziemeļiem no

Jelgavas–Liepājas dzelzceļa [131]. E. Tolls konstatēja tikai divus devona iežu horizontus – apakšējos sarkanos un raibkrāsainos smilšakmeņus ar zivju atliekām un tos pārsedzošos dolomītus ar *Spirifer Verneuli* un ģipša slāņiem bez pārakmeņojumiem. K. Grēvinka nodalītais trešais horizonts, ko zinātnieks pieskaitīja pie augšdevona, izrādījās neesošs, jo sarkanie vizlainie smilšakmeņi satur noapaļotus kristālisko iežu laukakmeņus, līdz ar to pieskaitāmi kvartāra veidojumiem. Zinātnieka interesi raisīja ledāja gala morēnas, no kurām viena nepārtraukti stiepjas no Talsiem līdz Tukumam no ziemeļrietumiem uz dienvidaustrumiem, bet otra no Saldus caur Auci rietumu–austrumu virzienā. Rīgas līča austrumu piekrastē izdevās izsekot senu jūras krasta līniju [132].

1896. gadā visi kartēšanas darbi koncentrējās austrumos – Vjatkas, Orenburgas un Permas guberņās. Liela daļa Krievijas ģeologu bija iesaistīta Starptautiskā ģeologu kongresa VII sesijas sagatavošanā Pēterburgā 1897. gadā. Ģeoloģijas komiteja bija starp organizatoriem, un tai nācās gatavot ģeoloģisko ekskursiju maršrutus. Pēterburgas un Igaunijas guberņā tos izstrādāja F. Šmits [133].

Sakarā ar būtisku veicamo darbu pieaugumu un Starptautiskā ģeologu kongresa VII sesijas organizēšanu Pēterburgā 1897. gadā tika izstrādāts jauns Ģeoloģijas komitejas nolikums un notika būtiska asinājuma palielināšana – no 30 000 līdz 75 000 rubļiem gadā, kas ļāva paplašināt štata vietu skaitu. 22. aprīļa sēdē E. Tollu ievēlēja par ģeologa pienākumu izpildītāju un komandēja uz trim mēnešiem turpināt 13. lapas teritorijas aizsāktos ģeoloģiskos pētījumus Lielupes baseinā [134]. Pēc viņa vērojumiem devona nogulumos šeit var nodalīt trīs secīgas slāņkopas – vidusdevona dolomītus ar *Spirifer Anossofi*, augšdevona dolomītus ar *Spirifer Archiaci* un mālu, merģeļu un smilšakmeņu miju, kas satur zivju un stromatoporu atliekas. Kauņas guberņā viņš konstatēja porainus dolomītus, kurus var uzskatīt par koraļļu rifa veidojumiem. Tika izvērtēts vairāku urbumu seržu materiāls. Ledāja nogulumos tika atrasti silūra kaļķakmeņu un dolomītu laukakmeņi ar raksturīgiem pārakmeņojumiem un Ālandu salu porfīri, kas ļāva secināt, ka ledājs virzījies pāri Botnijas līča dienvidu daļai. Šo virzienu apstiprināja arī pie Bauskas atrastās ledāja ievilktais skrumbas pamatiežu virsmā. Osu iekšējās uzbūves pētījumi E. Tollu noveda pie atziņas, kas sakrita ar De Gēra izteikto uzskatu, ka tie veidojušies ūdens straumju darbības rezultātā. Plašus apgabalus klāj īpaši slāņaini māli, kas atbilst zviedru ģeologu *hvarfvig lera* un veidojušies saldūdens, nevis jūras baseinā, bet tos pārsedzošās smiltis satur arktiskās floras atliekas [135]. Lielupes labajā krastā pie Teteles muižas atrastās augu atliekas E. Tolls nodeva labam glaciālās floras pazinējam, zviedru arheologam, paleontologam un ģeologam Johanam Gunnaram Andersonam (*Andersson*, 1874–1960) Stokholmā, kurš ar atduļķošanas paņēmieni ieguva lielu skaitu nosakāmu augu atlieku un dažus kukaiņu fragmentus, bet sūnas palīdzēja noteikt K. Jensens (*Jensen*) Dānijā. Andersons norāda, ka Teteles atradums ir pats bagātākais no viņam zināmajiem glaciālās floras atradumiem sugu un indivīdu skaita ziņā, bet to nevar pieskaitīt pie izteikti arktiska tipa, drīzāk tas attiecināms uz zonu, kas atrodas uz robežas ar mežu. Līdz ar to šie rezultāti apstiprina E. Tolla pieņēmumu, ka smiltis pieskaitāmas pārejas laikam uz mūsdienu pēcdeslaikmeta periodu [136].

1898. gadā Tolla pētījumi 13. lapas ietvaros turpinājās Augšzemē, kur viņš konstatēja plašu morēnas ainavu joslas izplatību, kas sastāv no pauguru virtenēm un augstienēm. Pa šīs grēdas iekšējo ziemeļrietumu pakāji stiepjas ezeru virkne, bet

daudzos ārējās puses griezumos vērojama tipiskas gala morēnas uzbūve. Osiem loka iekšējā daļā ir ziemeļrietumu–dienvidaustrumu virziens perpendikulāri gala morēnas vērsumam. Tā kā 1898. gada septembrī E. Tollam bija iespēja iepazīties ar morēnas veidojumiem Ziemeļvācijā, tad, salīdzinot tos ar Kurzemes reljefa formām, viņš nonāca pie secinājuma, ka Kurzemes morēnu loki pilnībā atbilst Ziemeļvācijas morēnu lokiem, kuri, pēc jaunākajiem vācu ģeologu uzskatiem, ir pēdējā ledāja atkāpšanās gala morēnas [137].

1899. gadā E. Tollam bija ielānoti ģeoloģiskās kartēšanas darbi 13. lapas teritorijas dienvidaustrumu stūrī divu ar pusi mēnešu garumā, bet neparedzētu apstākļu dēļ viņš saņēma citu uzdevumu. Vispirms bija jādodas ekspedīcijā ar ledlauzi „Jermaks” uz Špicbergenas arhipelāgu, bet pēc tam jāorganizē ekspedīcija uz „Saņņikova zemi” un citām Jaunsibīrijas arhipelāga salām [138]. 1902. gadā viņš no ziemas apmetnes Jaunsibīrijas salās atsūtīja lūgumu par atbrīvošanu no ieņemamā amata, izsakot cerību atgriezties Ģeoloģijas komitejas darbā, tiklīdz apstākļi to atļaus [139]. Diemžēl tas vairs nenotika. 1902. gada rudenī „Zarja” nevarēja nokļūt līdz Benneta salai, kā bija norunāts, lai uzņemtu E. Tollu ar ceļabiedriem, kas atgriezās no „Saņņikova zemes” meklējumiem. 1903. gada pavasarī glābēji Benneta salā atrada nometni, tur atstātos savāktos materiālus un dienasgrāmatas, bet ceļotāji tā arī netika atrasti.

1907. gada vasarā divus ar pusi mēnešus 4. lapas ietvaros Kurzemes pussalas ziemeļu daļā pētījumus veica Ģeoloģijas komitejas ģeologs, kalnu inženieris, valsts padomnieks Zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis Nikolajs Nikolajevičs Jakovļevs (*Яковлев*, 1870–1966), ievērojams paleontologs un paleoekologs, ļoti populārs un ilgi lietotas paleontoloģijas mācību grāmatas autors. Šajā devona izplatības apgabalā viņš konstatēja plašu stromatoporātu rifu izplatību, ko agrāk apzīmēja kā ūdenskritumu dolomītus. Interesanti ir secinājumi par kāpu joslas platumu piekrastē, kas ievērojami palielinās ziemeļu virzienā un tiek saistīts ar krasta pieauguma platumu, ko nosaka valdošie vēji un piekrastes straumju nesto smilšu kustības virziens. Aplūkoti arī morēnas veidojumi un osi, konstatēts, ka Usmas ezeru šķērso morēnas valnis, veidojot salas [140]. Šīs pašas lapas dienvidu teritorijas apsekošanu N. Jakovļevs turpināja 1910. gadā. Tā lielākoties attiecās uz Lietuvu. Šeit plaši kā vienlaidu sega izplatīti ledāja veidojumi, kuriem raksturīga vairāku morēnas slāņkopu klātbūtne ar mainīgu biežumu, bet tas nekādā gadījumā, pēc N. Jakovļeva domām, nav uzskatāms par vairāku apledojumu liecību. Šāda morēnas slāņkopas uzbūve ir skaidrojama ar ielieci pirmskvartāra virsmā [141].

Tādējādi līdz 1912. gadam, kad 3. jūlijā tika apstiprināts jauns Ģeoloģijas komitejas nolikums un sastādīts darbu plāns turpmākajiem desmit gadiem, būtiski palielinājās veicamo darbu apjoms Krievijas Āzijas daļā, un darbinieku skaits palielinājās vairāk nekā trīskārt [142]. Kartēšanas darbi Latvijas teritorijā lielos vilcienos skaitījās pabeigti, taču ģeoloģiskā karte tā arī netika izdota. Plašajā Krievijas impērijā Baltija ar Latviju tai skaitā bija pārāk nenozīmīga perspektīvo derīgo izrakteņu ziņā, lai šeit ieguldītu kā cilvēku, tā materiālos resursus. Kartēšanas darbu laikā bija papildinājusies informācija par devona griezumu, gūts priekšstats par kvartārsegas uzbūves atšķirībām un atsevišķu reljefa formu veidošanās apstākļiem. Šie materiāli lieti noderēja turpmākajiem ģeoloģiskajiem pētījumiem, bet kā vienīgā detālākā Latvijas ģeoloģiskā karte tā arī palika K. Grēvinka 1878. gadā sastādītā 1 : 630 000 mēroga Baltijas ģeoloģiskā karte.

VĒRES

1. Леонов Г. П. Возникновение стратиграфии. *История геологии*. Москва: Наука, 1973, с. 35.
2. Lehmann I. G. *Versuch einer Geschichte von Flötz-Gebürgen*. Berlin, 1756.
3. Леонов Г. П. Возникновение стратиграфии. *История геологии*. Москва: Наука, 1973, с. 36.
4. Леонов Г. П. Стратиграфия. *История геологии*. Москва: Наука, 1973, с. 64–67.
5. Smith W. *A Memoir to the map and delimation of the Strata of England and Wales with part of Scotland*. London, 1815.
6. Леонов Г. П. Стратиграфия. *История геологии*. Москва: Наука, 1973, с. 72–73.
7. Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2009, 195.–197., 273.–280. lpp.
8. Rasiņš A. Lielā Linneja cītīgais skolnieks. *Dabas un vēstures kalendārs 1981. gadam*. Rīga: Zinātne, 1980, 220.–222. lpp.
9. Spuris Z., Vimba E. Pirmais apskats par Vidzemes dabu. *Dabas un vēstures kalendārs 1978. gadam*. Rīga: Zvaigzne, 1977, 240.–245. lpp.
10. Fischer J. *Versuch einer Naturgeschichte von Lifland*. Leipzig, 1778, S. 347–372.
11. Ferber J. J. Anmerkungen zur physischen Erdbeschreibung von Kurland, *nebst J. B. Fischers Zusätzen uz seinem Versuch einer Naturgeschichte von Lifland*. Riga, 1784, S. 209–305.
12. Doss B. Geschichte der Glacialgeologie und die Bedeutung J. Ferbers, des älteste Vertreter der Drifttheorie. *Korrespondenzblatt des Naturforschervereins zu Riga*. Riga, 1902, Bd. 45, S. 139–143.
13. Strangways W. H. F. An outline of the Geology of Russia, with Sketch, to serve as a basis for geological map of European Russia. *Transactions of the Geological Society of London*. London, 1822, Ser. 2, Vol. 1, p. 1–39.
14. Геккер Р. Ф. *На силурийском плато*. Москва: Наука, 1987, с. 18–23.
15. Тихомиров В. В. *Геология в России первой половины 19 века*. Часть 1. Москва: Изд. АН СССР, 1960, с. 178–180.
16. Геккер Р. Ф. *На силурийском плато*. Москва: Наука, 1987, с. 70–71.
17. Grāvītis V. Pirmā Baltijas ģeoloģiskā karte. *Dabas un vēstures kalendārs 1972. gadam*. Rīga: Zinātne, 1971, 190.–192. lpp.
18. Dubois F. Geognostische Bemerkungen über Lithauen. *Archiv für Mineralogie, Geognosie, Bergbau und Huttenkunde*. Berlin, 1830, Bd. II, S. 135–156.
19. *Геологическая изученность СССР*. Т. 43, Литовская ССР. Период 1800–1955. Вильнюс, 1962, с. 252–253.
20. Zabele A. Pieminam un atceramies. *Latvijas Ģeoloģijas Vēstis*, 2004, 12. Nr., 31.–32. lpp.
21. Engelhardt M., Ulprecht E. Umriss der Felsstruktur Ehistlands und Livlands. *Karsten's Archiv für Mineralogie, Geognosie, Bergbau und Huttenkunde*. Berlin, 1830, Bd. II.
22. Grāvītis V. Aleksandra Humbolta ceļojums un Baltijas ģeoloģijas pētījumi. *Dabas un vēstures kalendārs 1979. gadam*. Rīga: Zinātne, 1978, 226.–229. lpp.
23. Геккер Р. Ф. *На силурийском плато*. Москва: Наука, 1987, с. 79–80.
24. Григорий Петрович Гельмерсен (Некролог). *Известия Геологического Комитета*, 1885 год, т. 4. С.-Петербург, 1886, с. 1–30.
25. Тихомиров В. В. *Геология в России первой половины 19 века*. Часть 1. Москва: Изд. АН СССР, 1960, с. 167, 174.

26. Райков Б. Е. Александр Андреевич Кейзерлинг. *Русские биологи-эволюционисты до Ларвина*. Т. IV. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1959, с. 612–646.
27. *Aus den Tagebuchblätter des Grafen Alexander Keyserling. Philosophisch-religiöse Gedanken mit einzelnen Zusätzen aus Briefen*. Herausgegeben von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube. Mit einer Lebensskizze, verfasst von Graf Leo Keyserling. Stuttgart, 1894, S. V, VII.
28. Grāvītis V. Trīs pasaules zinātņu vīri pirms 150 gadiem. Latvijas dzīļu pētīšanas sākumi. *Elpa*, 1991. 16. jūlijs.
29. *Aus den Tagebuchblätter des Grafen Alexander Keyserling. Philosophisch-religiöse Gedanken mit einzelnen Zusätzen aus Briefen*. Herausgegeben von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube. Mit einer Lebensskizze, verfasst von Graf Leo Keyserling. Stuttgart, 1894, S. VIII.
30. *Deutschbaltisches biographisches Lexikon*. 1710–1960. Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1970, S. 510–511.
31. Grāvītis V. Trīs pasaules zinātņu vīri pirms 150 gadiem. Latvijas dzīļu pētīšanas sākumi. *Elpa*, 1991. 16. jūlijs.
32. *Aus den Tagebuchblätter des Grafen Alexander Keyserling. Philosophisch-religiöse Gedanken mit einzelnen Zusätzen aus Briefen*. Herausgegeben von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube. Mit einer Lebensskizze, verfasst von Graf Leo Keyserling. Stuttgart, 1894, S. IX–XI.
33. Murchison R. I., Verneuil E., Keyserling A. *The Geology of Russia in Europe and the Ural Mountains*. Vol. I, Geology. London, 1845, p. VII.
34. Геккер П. Ф. *На сулурийском плато*. Москва: Наука, 1987, с. 72.
35. Райков Б. Е. Александр Андреевич Кейзерлинг. *Русские биологи-эволюционисты до Дарвина*. Т. IV. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1959, с. 612–625.
36. *Aus den Tagebuchblätter des Grafen Alexander Keyserling. Philosophisch-religiöse Gedanken mit einzelnen Zusätzen aus Briefen*. Herausgegeben von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube. Mit einer Lebensskizze, verfasst von Graf Leo Keyserling. Stuttgart, 1894, S. XII.
37. Murchison R. I., Verneuil E., Keyserling A. *The Geology of Russia in Europe and the Ural Mountains*. *Geology*, Vol. I, London, 1845, p. VIII.
38. *Aus den Tagebuchblätter des Grafen Alexander Keyserling. Philosophisch-religiöse Gedanken mit einzelnen Zusätzen aus Briefen*. Herausgegeben von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube. Mit einer Lebensskizze, verfasst von Graf Leo Keyserling. Stuttgart, 1894, S. XII.
39. Райков Б. Е. Александр Андреевич Кейзерлинг. *Русские биологи-эволюционисты до Дарвина*. Т. IV. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1959, с. 619.
40. *Aus den Tagebuchblätter des Grafen Alexander Keyserling. Philosophisch-religiöse Gedanken mit einzelnen Zusätzen aus Briefen*. Herausgegeben von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube. Mit einer Lebensskizze, verfasst von Graf Leo Keyserling. Stuttgart, 1894, S. XII–XIII.
41. Шмидт Ф., Никитин С. Граф Александр Андреевич Кейзерлинг (Некролог). *Известия Геологического Комитета*, 1891 год, т. 10, № 5. С.-Петербург, 1891, с. 3.
42. Тихомиров В. В. О региональных исследованиях русских геологов в середине XIX в. *Очерки по истории геологических знаний*. Вып. 3. Москва: Изд. АН СССР, 1955, с. 11.
43. Тихомиров В. В. *Геология в России первой половины 19 века*. Часть 1. Москва: Изд. АН СССР, 1960, с. 183–184.

44. Grāvītis V. Trīs pasaules zinātņu vīri pirms 150 gadiem. Latvijas dzīļu pētišanas sākumi. *Elpa*, 1991. 16. jūlijs.
45. *Aus den Tagebuchblätter des Grafen Alexander Keyserling. Philosophisch-religiöse Gedanken mit einzelnen Zusätzen aus Briefen.* Herausgegeben von seiner Tochter Freifrau Helene von Taube. Mit einer Lebensskizze, verfasst von Graf Leo Keyserling. Stuttgart, 1894, S. XIV.
46. Кокшаров Н. И. Геогностические замечания о некоторых губерниях Европейской России. *Горный журнал*, 1840, № 11.
47. Тихомиров В. В. О региональных исследованиях русских геологов в середине XIX в. *Очерки по истории геологических знаний.* Вып. 3. Москва: Изд. АН СССР, 1955, с. 8.
48. Uebersichtskarte der Gebirgsformationen im europaeischen Russland. St.-Ptrbg, 1841. Генеральная карта горных формаций Европейской России, составленная Г. Гельмерсеном. С.-Петербург, 1841. Приложение к *Горному Журналу* 1841, ч. II.
49. Гельмерсен Г. П. Пояснительные примечания к генеральной карте горных формаций Европейской России, изданной Г. Гельмерсеном. *Горный Журнал*, 1841, ч. II, кн. 4, с. 29–68; *Erläuterungen zu der Uebersichtskarte der Gebirgsformationen in Russland.* St.-Petersb., 1841, 32 S.
50. Тихомиров В. В. О региональных исследованиях русских геологов в середине XIX в. *Очерки по истории геологических знаний.* Вып. 3. Москва: Изд. АН СССР, 1955, с. 9.
51. Райков Б. Е. Христиан Иванович Пандер. *Русские биологи-эволюционисты до Ларвина.* Т. II. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1951, с. 151–239.
52. Nagle A. Baltijas devona zivis. *Dabas un vēstures kalendārs 1982. gadam.* Rīga: Zinātne, 1981, 211.–212. lpp.
53. Rudzītis M. Konstantīnam Grēvinkam – 180. *Latvijas Ģeoloģijas Vēstis*, 1999, 7. Nr., 43.–44. lpp.
54. Геккер Р. Ф. *На силурийском плато.* Москва: Наука, 1987, с. 81–82.
55. Erman A. Über den dermaligen Zustand und die allmälige Entwicklung der geognostischen Kenntnisse von Europäischen Russland. *Erman A. Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland*, Bd. 1. Berlin, 1841.
56. Мейендорф А. К. *Опыт прикладной геологии преимущественно Северного бассейна Европейской России.* С.-Петербург, 1849, с. II.
57. Erman A. Über den dermaligen Zustand und die allmälige Entwicklung der geognostischen Kenntnisse von Europäischen Russland. *Erman A. Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland*, Bd. 1. Berlin, 1841, S. 71; Тихомиров В. В. *Геология в России первой половины 19 века.* Часть I. Москва: Изд. АН СССР, 1960, с. 181.
58. Eichwald E. Einige Bemerkungen über die Geognostischen Karten des Europäischen Russlands. *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*, T. XXXVIII, N 3. Mosco, 1865, S. 155.
59. Райков Б. Е. Эдуард Иванович Эйхвальд. *Русские биологи-эволюционисты до Ларвина.* Т. II. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1951, с. 321–389.
60. Тихомиров В. В. *Геология в России первой половины 19 века.* Часть I. Москва: Изд. АН СССР, 1960, с. 181.
61. Тихомиров В. В. О региональных исследованиях русских геологов в середине XIX в. *Очерки по истории геологических знаний.* Вып. 3. Москва: Изд. АН СССР, 1955, с. 10.
62. Murchison R. I., Verneuil E., Keyserling A. *The Geology of Russia in Europe and the Ural Mountains.* Vol. I, Geology. London, 1845, XXIV+700.
63. Murchison R. I., Verneuil E., Keyserling A. *Géologie de la Russie d'Europe et des montagnes de l'Oural.* Vol. II, Paleontologie. Londres, Paris, 1845, XXXII=511.

64. Murchison R. I., Verneuil E., Keyserling A. *The Geology of Russia in Europe and the Ural Mountains*. Vol. I, Geology. London, 1845, p. 50–53.
65. Keyserling A. *Wissenschaftliche Beobachtungen auf einer Reise in das Petschoraland*. S.-Petersburg, 1846.
66. Гельмерсен Г. П. Разбор сочинения графа Кейзерлинга, под названием: Wissenschaftliche Beobachtungen auf einer Reise in das Petschora-Land im Jahre 1843. St.-Petersburg, 1846. *Горный журнал*, 1848, № 3.
67. Тихомиров В. В. О региональных исследованиях русских геологов в середине XIX в. *Очерки по истории геологических знаний*. Вып. 3. Москва: Изд. АН СССР, 1955, с. 18; 25–26.
68. Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2009, 417.–418. lpp.
69. Keyserling A., Blasius J. H. Notiz über Verbreitung von geognostischen Formationen im europäischen Rusland. *Bulletin de la Société impériale des naturalistes de Moscou*, T. XIV. Moscou, 1840, S. 871–900.
70. Райков Б. Е. Александр Андреевич Кейзерлинг. *Русские биологи-эволюционисты до Дарвина*. Т. IV. Москва, Ленинград: Изд. АН СССР, 1959, с. 620.
71. Gailīte L. Pie gadu miljonu šķērsgrizumiem (Ģeologam un paleontologam Frīdriham Šmitam – 150). *Dabas un vēstures kalendārs 1982. gadam*. Rīga: Zinātne, 1981, 246.–247. lpp.
72. Шмидт Ф., Никитин С. Граф Александр Андреевич Кейзерлинг (Некролог). *Известия Геологического Комитета*, 1891 год, т. 10, № 5. С.-Петербург, 1891, с. 2–11.
73. Agassiz L. *Monographie des Poissons fossiles des vieux gres rouge on systime devonien (Old Red Sandstone) des Iles Britanniques et de la Russie*. Neuchatel, 1844, 171 p., 43 pls.
74. Тихомиров В. В. *Геология в России первой половины 19 века*. Часть 1. Москва: Изд. АН СССР, 1960, с. 186–187.
75. Мурчисон Р., Вернейль Э., Кейзерлинг А. *Геологическое описание Европейской России и хребта Уральского*. Пер. подполковника Озерского, ч. 1, С.-Петербург, 1849, XLI+1141 с.
76. Геккер Р. Ф. *На силурийском плато*. Москва: Наука, 1987, с. 78.
77. Тихомиров В. В. О региональных исследованиях русских геологов в середине XIX в. *Очерки по истории геологических знаний*. Вып. 3. Москва: Изд. АН СССР, 1955, с. 21.
78. Эйхвальд Э. И. Геогнозия преимущественно в отношении к России, сочиненная акад. Э. Эйхвальдом. С.-Петербург, 1846, с. 412.
79. Геккер Р. Ф. *На силурийском плато*. Москва: Наука, 1987, с. 29–30.
80. Геккер Р. Ф. Повесть о палеонтологах середины прошлого столетия. *Очерки по истории геологических знаний*. Вып. 5. Москва: Изд. АН СССР, 1956, с. 118–120.
81. Куторга С. С. *Геогностическая карта Санктпетербургской губернии*. Масштаб 10 в. в 1 англ. дм. С.-Петербург, 1852.
82. Куторга С. С. *Программа геогностической карты Санктпетербургской губернии*. С.-Петербург, 1852.
83. Тихомиров В. В. О региональных исследованиях русских геологов в середине XIX в. *Очерки по истории геологических знаний*. Вып. 3. Москва: Изд. АН СССР, 1955, с. 22–23.
84. Schmidt F. Untersuchungen über die silurische Formation von Ehtland, Nord-Livland und Oesel. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands*, Ser. I, Bd. II, Lief. 1. Dorpat, 1858, 248 S.

85. Murchison R. I. The Silurian rocks and fossils of Norway, as described by M. Theodor Kjerulf, those of Baltic Provinces of Russia by professor Schmidt, and both compared with their British equivalents. *The Quarterly Journal of the Geological Society of London*, 1858, Vol. 14, p. 36–53.
86. Геккер Р. Ф. Повесть о палеонтологах середины прошлого столетия. *Очерки по истории геологических знаний*. Вып. 5. Москва: Изд. АН СССР, 1956, с. 113–114.
87. Stradiņš J. *Zinātnes un augstskolu sākotne Latvijā*. Rīga: Latvijas Vēstures institūta apgāds, 2009, 458.–460. lpp.
88. Grewingk C. *Geognostische Karte Ostseeprovinzen Liv-, Est- und Kurland*. Berlin, 1861.
89. Grewingk C. Geologie von Liv- und Kurland mit Inbegriff einiger angrenzenden Gebiete. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands*, Ser. I, Bd. II, Lief. 3. Dorpat, 1861, S. 479–776.
90. Grewingk C. *Geognostische Karte der Ostseeprovincen*. 2. Ausg. Dorpat, 1878.
91. Grewingk C. Zur Kenntnis ostbaltischer Tertiär- und Kreidegebilde. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands*, Ser. I, Bd. V. Dorpat, 1872, S. 195–256.
92. Grewingk C. Erläuterungen zur zweiten Ausgabe der geognostischen Karte Liv- und Kurlands. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands*, Ser. I, Bd. VIII. Dorpat, 1879, S. 343–466.
93. Pacht R. Der devonische Kalk in Livland. *Archiv für die Naturkunde Liv-, Est- und Kurlands*, Bd. I, T. II. Dorpat, 1849, S. 249–291.
94. Dreimanis A. Nikolaja Delles piemiņai. *Latvijas Ģeoloģijas Vēstis*, 1999, 7. nr., 44.–46. lpp.
95. Delle N. *Devona formācijas nogulumi Gaujas baseinā*. Rīga, 1935, 18 lpp.
96. Liepiņš P. Ģeoloģijas pētījumu vēsture. *Latvijas PSR ģeoloģija*. Rīga: ZA izd., 1961, 21.–22. lpp.
97. Никитин С. Задачи и деятельность геологических учреждений. *Известия Геологического Комитета*, 1885 год, т. IV. С.-Петербург, 1886, с. 59–72.
98. Гельмерсен Г. П. Современное состояние геологии в России. *Горный журнал*, 1891, кн. 6, с. 7.
99. Клеопов И. Л. *Геологический комитет 1882–1929 гг.* История геологии в России. Москва: Наука, 1964, с. 19.
100. Клеопов И. Л. *Геологический комитет 1882–1929 гг.* История геологии в России. Москва: Наука, 1964, с. 39.
101. Отчет о состоянии и деятельности Геологического комитета за 1882–1884 г. *Известия Геологического Комитета*, 1885 год, т. IV. С.-Петербург, 1886, с. 1–4.
102. Отчет о состоянии и деятельности Геологического комитета за 1882–1884 г. *Известия Геологического Комитета*, 1885 год, т. IV. С.-Петербург, 1886, с. 4–5.
103. Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Геологического Комитета. *Известия Геологического Комитета*, 1907 год, т. XXVI, №. 1–2. С.-Петербург, 1907, с. 5.
104. Отчет о состоянии и деятельности Геологического комитета за 1882–1884 г. *Известия Геологического Комитета*, 1885 год, т. IV. С.-Петербург, 1886, с. 6–8.
105. Клеопов И. Л. *Геологический комитет 1882–1929 гг.* История геологии в России. Москва: Наука, 1964, с. 32.
106. Отчет о состоянии и деятельности Геологического комитета за 1882–1884 г. *Известия Геологического Комитета*, 1885 год, т. IV. С.-Петербург, 1886, с. 9.
107. Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Геологического Комитета. *Известия Геологического Комитета*, 1907 год, т. XXVI, №. 1–2. С.-Петербург, 1907, с. 7.

108. Шмидт Ф. Предварительный отчет об исследованиях, произведенных летом 1883 года по поручению Геологического Комитета. *Известия Геологического Комитета*, 1884 год, т. III. С.-Петербург, 1884, с. 27–36.
109. Гедройц А. Э. Предварительный отчет об исследованиях, произведенных в 1883 году с целью составления геологической карты листа № 5. *Известия Геологического Комитета*, 1884 год, т. III. С.-Петербург, 1884, с. 69–87.
110. Гольм Г. Сравнение шведских и восточно-балтийских силурийских и послетретичных отложений, основанное на геологических экскурсиях в Эстляндской, Лифляндской и С.-Петербургской губерниях в 1883 и 1884 г. *Известия Геологического Комитета*, 1884 год, т. III. С.-Петербург, 1884, с. 297–319.
111. Шмидт Ф. Предварительный отчет о геологических исследованиях, произведенных летом 1884 г. по поручению Геологического Комитета. *Известия Геологического Комитета*, 1884 год, т. III. С.-Петербург, 1884, с. 289–296.
112. Шмит Ф. Предварительный отчет об исследованиях, произведенных летом 1885 г. по поручению Геологического Комитета. *Известия Геологического Комитета*, 1885 год, т. IV. С.-Петербург, 1886, с. 393–400.
113. Карпинский А. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1886 году. *Известия Геологического Комитета*, 1887 год, т. VI. С.-Петербург, 1887, с. 107.
114. Шмидт Ф. Б. Краткое обозрение результатов геологических экскурсий, произведенных летом 1887 г. в Эстляндской и Лифляндской губерниях. *Известия Геологического Комитета*, 1887 год, т. VI. С.-Петербург, 1887, с. 463–473.
115. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1887 г. *Известия Геологического Комитета*, 1888 год, т. VII. С.-Петербург, 1889, с. 111–112.
116. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1889 г. *Известия Геологического Комитета*, 1890 год, т. IX, № 4. С.-Петербург, 1890, с. 87.
117. Шитдт Ф. Геологические исследования, произведенные летом 1891 г. в Эстляндии и на острове Эзель, в области листов 12 и 26 десятиверстной карты. *Известия Геологического Комитета*, 1891 год, т. X, № 8–9. С.-Петербург, 1891, с. 251–256.
118. Шмидт Ф. О результатах экскурсий летом 1893 г. в Эстляндской губернии и на острове Эзель. *Известия Геологического Комитета*, 1894 год, т. XIII, № 2. С.-Петербург, 1894, с. 59–63.
119. Вийдинг Х., Мустйыги Э. Геологосъемочные работы. *История геологических наук в Эстонии*. Таллин: Валгус, 1986, с. 30.
120. Шмидт Ф. Предварительный отчет об исследованиях, произведенных по поручению Геологического Комитета, по линии Псков-Рига. *Известия Геологического Комитета*, 1887 год, т. VI. С.-Петербург, 1887, с. 305–312.
121. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1891 году. Общая таблица геологической карты Европейской России издаваемой Геологическим комитетом, 1891. *Известия Геологического Комитета*, 1892 год, т. XI, № 1. С.-Петербург, 1892, с. 3–6.
122. Никитин С. Геологические наблюдения по строящимся линиям Московско-Виндавской ж. д. *Известия Геологического Комитета*, 1898 год, т. XVII, № 7. С.-Петербург, 1898, с. 314–327.
123. Чернышев Ф. Заметка о нахождении *Spirifer Anosofi* Vern. в Курляндии. *Известия Геологического Комитета*, 1888 год, т. VII. С.-Петербург, 1889, с. 233–234.
124. Толь Э. Предварительный отчет о геологических исследованиях, произведенных в Петербургской губернии летом 1889 года. *Известия Геологического Комитета*, 1890 год, т. IX, № 6. С.-Петербург, 1890, с. 159–170.

125. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1890 году. *Известия Геологического Комитета*, 1891 год, т. X, № 3. С.-Петербург, 1891, с. 59–60.
126. Проект программы геологических работ на 1891 год. *Известия Геологического Комитета*, 1891 год, т. X, № 4. С.-Петербург, 1891, с. 62–63.
127. Краткий очерк двадцатипятилетней деятельности Геологического Комитета. *Известия Геологического Комитета*, 1907 год, т. XXVI, № 1–2. С.-Петербург, 1907, с. 1–34, 22–23.
128. Проект программы геологических работ на 1895 год. *Известия Геологического Комитета*, 1895 год, т. XIV, № 5. С.-Петербург, 1885, с. 42.
129. Проект программы геологических работ на 1892 год. *Известия Геологического Комитета*, 1892 год, т. XI, № 3. С.-Петербург, 1892, с. 46.
130. Толь Э. Предварительный отчет об исследованиях в Курляндской и Ковенской губерниях в области 13-го листа. *Известия Геологического Комитета*, 1892 год, т. XI. С.-Петербург, 1893, с. 181–188.
131. Проект программы геологических работ на 1895 год. *Известия Геологического Комитета*, 1895 год, т. XIV, № 5. С.-Петербург, 1895, с. 42.
132. Толь Э. Предварительный отчет об исследованиях в области 13-го листа летом 1895 года. *Известия Геологического Комитета*, 1896 год, т. XV, № 5. С.-Петербург, 1896, с. 147–156.
133. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1896 году. *Известия Геологического Комитета*, 1897 год, т. XVI, № 1. С.-Петербург, 1897, с. 33–34.
134. Проект программы геологических работ на 1897 год. *Известия Геологического Комитета*, 1897 год, т. XVI, № 6–7. С.-Петербург, 1897, с. 67.
135. Толь Э. Геологические исследования в области системы реки Курляндской Аа. *Известия Геологического Комитета*, 1897 год, т. XVI, № 5, с. 155–190. Toll E. Geologische Forschungen im Gebiete der Kurländischen Aa. *Separat-Abzug aus den Sitzungsberichten der Naturforscher-Gesellschaft bei der Universität Jurjew (Dorpat)*. Bd. XII, Heft I, 1899, 33 S.
136. Толь Э. О постгляциальной флоре из Титтельминде в Курляндии. *Известия Геологического Комитета*, 1898 год, т. XVII, № 3. С.-Петербург, 1898, с. 179–183.
137. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета за 1898 год. *Известия Геологического Комитета*, 1899 год, т. XVIII, № 2. С.-Петербург, 1899, с. 40–41.
138. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета за 1899 год. *Известия Геологического Комитета*, 1900 год, т. XIX, № 3. С.-Петербург, 1900, с. 90–91.
139. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1902 году. *Известия Геологического Комитета*, 1903 год, т. XXII, № 4. С.-Петербург, 1903, с. 230.
140. Отчет о состоянии и деятельности Геологического Комитета в 1907 году. *Известия Геологического Комитета*, 1908 год, т. XXVII, № 2. С.-Петербург, 1908, с. 55–63, 62–63.
141. Отчет о деятельности Геологического Комитета за 1910 год. *Известия Геологического Комитета*, 1911 год, т. XXX, № 3. С.-Петербург, 1911, с. 158–161.
142. План работы Геологического комитета на 1912–1922 гг. *Известия Геологического Комитета*, 1912 год, т. XXXI, № 5. С.-Петербург, 1912, с. III–XXI.

Summary

Geological maps are not only graphical representation of geological conditions of respective territory but clearly reflect the level and development of geological research in a given time. In this article the emergence of paleontology and stratigraphy has been viewed. The information about the first logical maps, which included territory of Latvia has been given. This information spans from „petrographic maps” of W. Strangways (1882), F. Dubois de Montpereux (1830) and M. Engelhardt (1830) to „genuine” geological maps and history of their creation of G. Helmersen (1841), A. Meyendorff (1841) and R. I. Murchison (1845). These maps are schematic and have been created based on individual observations. A review of Geological maps of Baltic region created by C. Grewingk (1862, 1878), which were based on systematic and focused research as well as insight of geological mapping in the territory of Latvia (1886-1910) conducted by the Geological committee of the Russian Empire but which unfortunately did not conclude with an issue of a finished map, has been given. Thus until the first half of the 20th century the geological map of C. Grewingk was the only one which covered the territory of Latvia.

Keywords: *geological map, paleontology, stratigraphy, Devonian, Quaternary period.*

LU mācībspēks Edgars Ķiploks (1907–1999) un latviešu grāmatniecība

The Lecturer of Latvian University Edgars Ķiploks (1907–1999) and Book Culture in Latvia

Viesturs Zanders

Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte
Lomonosova iela 1, Rīga, LV-1019
E-pasts: viesturs.zanders@lu.lv

Raksts iepazīstina ar baznīcas vēsturnieka Edgara Ķiploka (1907–1999) veikumu latviešu grāmatniecībā. 20. gadsimta 30. gados E. Ķiploks uzkrāj pieredzi, iesaistoties Latvijas Universitātes izdevējdarbībā un Latvijas grāmatnieku profesionālo organizāciju darbā. Viņš ir starp grāmatizdošanas procesa veidotājiem Latvijā nacistu okupācijas laikā, kā arī viens no rosīgākajiem latviešu garīgās literatūras izdevējiem trimdā pēc Otrā pasaules kara. Rakstā izmantotie arhīvu materiāli atklāj E. Ķiploka viedokli par profesionalizācijas nepieciešamību latviešu grāmatniecībā, kas ir vienlīdz svarīga gan neatkarīgas valsts, gan okupācijas un trimdas apstākļos.

Atslēgvārdi: Edgars Ķiploks, Latvijas Universitāte, izdošanas kultūra, trimdas latviešu grāmatniecība.

Grāmatas vietu baznīcas vēsturnieka, Latvijas Zinātņu akadēmijas Goda doktora Edgara Ķiploka mūžā ir noteikusi ne tikai viņa dzīves ceļa izvēle. No skolas gadiem līdz pat sirmam vecumam uzkrātā pieredze dažādās grāmatniecības jomās ļauj uzskatīt E. Ķiploku ne vien par grāmatniecības procesu līdzdalībnieku, bet arī to veidotāju. E. Ķiploka sarakstītās un izdotās grāmatas ir paliekošākās liecības par viņa darba mūžu. Starp tām, iespējams, vispazīstamākā ir 1987. gadā iznākusi bagātīgi ilustrētā Latvijas dievnamu dokumentācija „Dzimtenes draudzes un baznīcas”.

Kā vēlāk atceras pats Ķiploks, tēva mājās atrodamo grāmatu un žurnālu lasīšana viņam bērībā ir aizstājusi rotaļbiedrus. Vēl pirms Pirmā pasaules kara, kopīgi ar māti apmeklējot komandītsabiedrības „Valters un Rapa” grāmatveikalu, mazā Edgara galvā iešaujas doma kļūt par grāmatnieku [1]. Tuvākā saskarē ar grāmatu pasauli viņš nonāk 20. gadu vidū, kad vēl kā Viļa Olava komercskolas audzēknis pēcpusdienas stundās pilda grāmatveža pienākumus Latvijas vidusskolu skolotāju kooperatīvā [2]. Šis kooperatīvs izdod pārsvarā mācību literatūru, tajā skaitā vairākas toreizējā Latvijas Universitātes (turpmāk – LU) docenta Ludviga Adamoviča (1884–1943) grāmatas. Brīnumaina Ķiplokam šķiet arī tajā pašā kooperatīva namā (agrāk Ata Ķeniņa ģimnāzijas mītnē Tērbatas ielā 15/17) esošā „Latvju kultūras” spiestuve, uz kuriem viņam savureiz ir jāaiznes grāmatu korektūras. Zināšanas poligrāfijā viņš turpmāk nostiprina „Valtera un Rapas” tipogrāfijā, kurp viņam jādodas kā studentu korporāciju izdevuma „Universitas” redakcijas sekretāram [3].

E. Ķiploka studijas LU, kas aizsākas 1926. gadā Tautsaimniecības un tieslietu zinātņu fakultātē, bet no 1928. gada turpinās Teoloģijas fakultātē, ilgst līdz pat 1937. gadam. Vismaz daļēji tas ir skaidrojams ar Ķiploka rosību studentu organizācijās: Studentu padomē un šīs padomes grāmatnīcas komisijā, kuru viņš vada no 1934. līdz 1937. gadam. Tuvāk neraksturojot grāmatnīcas komisijas to gadu aktivitātes [4], vien atzīmēsim, ka, pateicoties E. Ķiplokam, LU studentu veikums izdevējdarbībā 30. gados sasniedz jaunu kvalitātes pakāpi un pāraug atsevišķas augstskolas mērogus.

Ne velti E. Ķiploks kā Studentu padomes grāmatnīcas pārstāvis Rīgas tirgotāju biedrībā, kas izveidota pēc Latviešu Grāmattirgotāju un izdevēju biedrības likvidēšanas, kļūst par Grāmatniecības sekcijas priekšsēža biedru [5]. Šādā statusā viņš arī referē pirmajā grāmatrūpnieku, grāmattirgotāju un izdevēju sanāksmē 1938. gadā. Pašā pieredzē ir sakņots Ķiploka aicinājums mazināt diletantismu latviešu grāmatniecībā. Viņaprāt, „nevis daudzumā, bet dziļumā jāiet izdevēju skaitam”, no recenzijām jāizskauž formulējums: „grāmata izdota glīti”, jo „neglītām grāmatām jāpazūd no mūsu grāmatniecības”, bet tas nebūs iespējams tikmēr, kamēr pastāvēs t. s. izdevēji, „kas tikpat kā nepārzina iespēšanas tehniku, un visa viņu prasme ir apstaigāt spiestuves un atrast zemāko cenu” [6]. Pieminēšanas vērts ir arī E. Ķiploka plašais ASV grāmatniecības apskats un analītiskā atsauksme par biogrāfisko vārdnīcu „Es viņu pazīstu” [7].

1937. gadā E. Ķiploks ne tikai tiek ordinēts par mācītāju un apstiprināts par L. Adamoviča asistentu Baznīcas vēstures katedrā, bet arī kļūst par nupat darbu uzsākušā LU mācības grāmatu apgāda darbvedi, resp. tehnisko vadītāju. Koncentrētu pārskatu par apgādā paveikto Ķiploks uzraksta 90. gadu vidū, un to publicē žurnāls „Akadēmiskā Dzīve” [8]. Padomju agresija 1940. gadā sagrauj ne tikai daudzas pētnieciskās ieceres, bet arī iespējas pētniecības rezultātus materializēt grāmatās. Tādēļ, manuprāt, tikai daļēji taisnība ir E. Ķiploka kolēģim mācītājam Rihardam Zariņam (1913–2006), kurš uzskata, ka padomju okupācijas laikā Ķiploks „patvēries grāmatniecībā” [9].

Strikti ierobežojumi un subjektīvas nostādnes ir raksturīgas arī nacistu varai, taču iespējas privātai iniciatīvai latviešu grāmatniecībā kopš 1941. gada vasaras krietni pieaug. Kā vietējās pašpārvaldes Poligrāfiskās rūpniecības un apgādniecību daļas vadītājs E. Ķiploks gan uzskata, ka visiem spēkiem jācīnās „pret sīku izdevniecību atjaunošanos un pašreizējās konjunktūras izmantotājiem no grāmatniecībai svešu personu puses, kam atsev[išķos] gadījumos laimējies no vācu iest[ādēm] dabūt atļaujas gr[āmatu] izdoš[anai]” [10]. E. Ķiploks vada nacistu okupācijas laika produktīvāko apgādu „Latvju grāmata”, kas līdz 1944. gada rudenim laiž klajā aptuveni 300 grāmatu. Garīga satura izdevumu iespēšana gan tolaik ir tikpat kā neiespējama, un kā viens no nedaudzajiem izņēmumiem ir minama Aizkraukles mācītāja, vēlākā Latvijas ev. luteriskās baznīcas trimdā arhibīskapa Arnolda Lūša (1908–1993) veidotā reliģiskās dzejas antoloģija „Mūžība” (1943, atkārtots iespiedums Mineapolē 1963).

E. Ķiploks kopā ar vairākiem citiem izdevējiem sagatavo latviešu grāmatu skati Leipcīgā Vācu grāmattirgotāju biržas savienības namā 1942. gada rudenī. Pirms izstādes Miķeļa Goppera (1908–1996) apgādā „Zelta ābele” nāk klajā krājums *Das lettische Buch* – viens no joprojām veiksmīgākajiem mūsu grāmatniecības reprezentācijas izdevumiem. Tajā iespiests arī Ķiploka pārskats par latviešu grāmatu ražu

neatkarīgās valsts laikā un pirmajā nacistu okupācijas gadā [11]. Savukārt biļetenā „Latvju Grāmatnieks”, kuru E. Ķiploks rediģē 1943.–1944. gadā, ir publicēti viņa iespaidi 1942. gada rudenī, apmeklējot 18. gadsimtā dibināto grāmatirdzniecības uzņēmumu *Gräfe und Unser* Kēnigsbergā [12].

Jau atrodoties bēgļu gaitās 1944. gada rudenī Vācijā, E. Ķiploks kopā ar Anša Gulbja (1873–1936) māsasdēlu Arvīdu Mālīti (1900–1971), Helmaru Rudzīti (1903–2001), Pēteri Mantnieku (1895–1979) un Jāni Kadili (1903–1994) – visi aktīvi izdevēji nacistu okupācijas laikā – saņem atļauju kopīga apgāda izveidei. Pēc kara beigām šo grāmatnieku gaitas pašķiras un samērā fiktīvs ir atsevišķās grāmatas atrodamais zīmols „Latviešu apgādu kopa”. Kā vēlāk pats E. Ķiploks atzīst, „zem vienas cepures varējām visi 5 sadzīvot tikai ārkārtējos apstākļos, kā tas bija Berlīnē. Lai pieci patstāvīgi cilvēki saprastos, nepieciešami aplenkuma apstākļi, kur daudzas lietas pilnīgi aizmirsušās un redzamas kopīgās briesmas” [13].

Vienā no kopīgi ar P. Mantnieku izdotajām gadagrāmatām Ķiploks dod vērtējumu Rietumu sabiedroto okupācijas zonās Vācijā noņemtajām latviešu bēgļu aktivitātēm grāmatniecībā. Viņš norāda uz vispārējo autortiesību ignoranci un dažkārt ne ar ko neattaisnojamo grāmatu sadārdzināšanu. Atceroties neprofesionālu rosību latviešu grāmatniecībā 30. gados un nacistu okupācijas laikā, E. Ķiploks secina: „Mēs esam visai maz no pārdzīvotā mācījušies: neprotam vispārīgās intereses pacelt pāri personīgajām. Kad mūsu skolām nebija grāmatu un ikviena nometne pēc tām prasīja, rotēto un iespiesto avīžu un avīzīšu netrūka nevienā nometnē, to skaits sniedzās pat pāri simtam... Gluži kā senāk, kad katrā miestā bija pozīcijas un opozīcijas lapele! Mūsu skolas būtu apgādātas ar visām vajadzīgajām grāmatām, ja tik daudzi nebūtu vēlējušies kļūt par Benjāmiņiem.” [14]

Līdzīgi motīvi ir arī Ķiploka vēstulē M. Gopperam, kas par mata tiesu 1945. gada maija sākumā ir izglābies no atkārtotās padomju okupācijas un radis patvērumu Zviedrijā: „Rīgas apstākļi vācu laikā bija zelts.. [Vācijā katrs iespiedējs] strādā tik, cik nepieciešams, lai saturētu kopā darbiniekus un apmierinātu savus vecos kundus. Bez smērēšanas nevar tikt ne soli uz priekšu. Kvalitāte – zem nulles. Jēdziens par spoguļi, titullapas smaguma centru utt. – tikpat kā cūkai par mēnesi..” [15]

Jau ASV 1953. gadā E. Ķiploks izveido biedrību „Sējējs”, kas laidusi klajā 24 grāmatas. To vidū ir gan Luda Bērziņa (1870–1965) atmiņu grāmatas „Mūža rīts un darba diena” papildināts izdevums (1954), gan Teodora Grīnberga (1870–1962) sprediķu un rakstu izlase „Žēlastības laiks” (1958) un Leonīda Breikša (1908–1942) dzejas izlase „Dziesmu Daugava” (1960, atkārtots izdevums 1984. g.). A. Lūsis, kas labi pazīst biedrības darba apstākļus, ir spiests konstatēt: „Nav *Sējēja* vaina, ja grāmatu klāsts nav plašāks, jo grāmatu izdošanai vajadzīgi autori, bet kompetentu autoru reliģisku grāmatu sarakstīšanai mums nav daudz, vai arī tie ir nodarbināti citos darbos.” [16]

Vēlāk, pārsvarā ar E. Ķiploka pūliņiem, Latviešu evaņģēliski luterisko draudžu apvienība Amerikā (LELDA) laiž klajā 12 izdevumus. Tajā skaitā ilggadējā LU Teoloģijas fakultātes dekāna profesora Kārļa Kundziņa (1883–1967) „Atmiņas: mani tapšanas gadi” (1968), kurai pēc laika seko ilgi tapuši K. Kundziņa piemiņas grāmata „Kalpošana garā un patiesībā” (1978) [17]. Par pašu apjomīgāko LELDA izdevumu kļūst Ernsta Glika (1652–1705) Bībeles tulkojuma faksimilizdevums

1974. gadā. Kopš 1956. gada E. Ķiploka rūpju lokā ir arī žurnāla „Ceļa Biedrs” izdošana. Vēstulē M. Gopperam Ķiploks raksta: „Grāmatas paņem visu manu brīvo laiku .. Biju nodomājis pats rakstīt kādu grāmatiņu. Tālāk par pirmo lappusi neesmu ticis.” [18]

1981. gadā nāk klajā izdevums „Mīļš mums mūsu Dieva nams”, kura pēcvārdā Ķiploks raksta: „Šīs .. grāmatas nolūks ir iedzīvināt interesi par dzimtenes baznīcu. Ja grāmata atradīs pircējus un lasītājus pietiekamā skaitā, iecerēts ir daudz plašāks darbs – apraksti un ilustrācijas par visām ev.-lut. draudzēm un baznīcām Latvijā.” [19] Šī grāmata arī ir uzskatāma kā sagatave pašai apjomīgākajai E. Ķiploka grāmatai „Dzimtenes draudzes un baznīcas” (1987), kas ir novērtēta ar Pasaules brīvo latviešu apvienības Kultūras fonda prēmiju (1988).

Vairāk nekā pusgadsimtu pēc uzrakstīšanas tiek publicēta (1995) E. Ķiploka apcere par LU Teoloģijas fakultātes profesoru Voldemāru Maldoni (1870–1941), kas ir paredzēta „Reliģiski – filozofisko rakstu” 5. sējumam. Tas padomju okupācijas dēļ 1940. gadā neiznāk, bet apceres manuskripts visu pēckara laiku glabājas Ķiploka personālfondā Latvijas Nacionālajā bibliotēkā, kurā cita starpā atrodami materiāli par Tērbatā studējušiem latviešiem un viņu organizācijām, kā arī iestrādes latviešu mācītāju leksikonam.

Salīdzinot savu veikumu to latviešu garīgajā aprūpē, kuri izkļiedēti teritorijā, kas ir apmēram piecpadsmit reižu lielāka par Latviju, ar paveikto grāmatniecībā, Ķiploks pēdējo novērtē kā sekmīgāku. Uz retorisko jautājumu, vai nebūtu bijis labāk nodoties tikai garīgam darbam vai arī tikai grāmatniecībai, viņš atbild, ka „abi šie darbi labi sader kopā. Arī grāmatniecība ir viens no evaņģēlija sludināšanas veidiem” [20].

VĒRES

1. Ķiploks E. Sapnis par grāmatu. *Ceļa Biedrs*. 1976. (1): 6.
2. Turpat; kooperatīvā E. Ķiploks strādā no 1925. līdz 1926. gadam un no 1928. līdz 1930. gadam: Latvijas Nacionālais arhīvs, Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LNA LVVA), 7427. f., 13. apr., 938. l., 3. lp.
3. Literatūrā ir minēts, ka E. Ķiploks bijis redakcijas sekretārs no 1934. līdz 1935. gadam, sk. *Latviešu periodika*. 3. sēj. 1920–1940, 2. d. Palīgrādītāji. Rīga: Zinātne, 1989, 297. lpp. Tomēr LU darbinieka aptaujas lapa (28.02.1937.) liecina, ka Ķiploks no 1930. līdz 1934. gadam ir bijis redakcijas sekretārs, bet no 1934. līdz 1935. gadam – „Universitātes” atbildīgais redaktors, sk. LNA LVVA, 7427. f., 13. apr., 938. l., 3. lp.
4. Par to plašāk: Zanders V. LU studentu organizāciju veikums grāmatniecībā (20. gs. 30. gadi) // *Latvijas Universitātes Raksti : 653. sējums : zinātņu vēsture un muzejniecība*. [Rīga] : Zinātne, [2003]. – [273.]–279. lpp.
5. Ķiploks E. Curriculum vitae (1940. gada 18. septembrī). Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa (turpmāk – LNB R), R×12, 2, 8, 1. lpp.
6. Ķiploks E. Grāmatu izdevēji un grāmatu rūpniecība. – No: *Pirmās grāmatrūpnieku, grāmatīrītogaļu un izdevēju sanāksmes materiāli*. Rīga: [b.i.], 1938, 5., 10. lpp.
7. Ķiploks E. Amerikas grāmatniecība. *Universitas*. 1938. (6): 158–159, (9): 243, (11): 299–300; Ķiploks, E. Es viņu pazīstu: latviešu biogrāfiskā vārdnīca. *Raksti un Māksla*. 1940. (1): 88–90.

8. Ķiploks E. Mācībgrāmatas LU studentiem. *Akadēmiskā Dzīve*. 1995. (37): 40–43.
9. Zariņš R. Dr. Edgara Ķiploka piemiņai. *Universitas*. 2000. (80): 72.
10. LNA Latvijas Valsts arhīvs, 828. f., 6. apr., 294. l., 104.–106. lp.
11. Kiploks E. Der lettische Verlags- und Sortimentsbuchhandel. – No: *Das lettische Buch*. Rīga: Zelta ābele, 1942, S. 137–162.
12. Ķiploks E. Eiropas cietzemes lielākā grāmatnīca. *Latvju Grāmatnieks*. 1944 (1/2): 12–13.
13. Ķiploks E. Vēstule M. Gopperam 1947. g. 23. jūnijā. LNB R, A 393, nr. 194, 209. lp.
14. Ķiploks E. Mūsu grāmatniecība trimdā. – No: *Latviešu apgādu gada grāmata 1947. gadam*. [Detmolda] : Latviešu apgādu kopa, [1947].- 77. lpp.
15. Ķiploks E. Vēstule M. Gopperam 1947. g. 23. jūnijā. LNB R, A 393, Nr. 194, 210. lp.
16. Lūsis A. Mācītājs Edgars Ķiploks. *Latvija Amerikā*. 1957, 3. aprīlī.
17. Ķiploks E. Izdevēja piezīmes. – No: *Kalpošana garā un patiesībā: piemiņas grāmata archibīskapam dr. K. Kundziņam*. [ASV]: LELBA, 1978, 155.–157. lpp.
18. Ķiploks E. Vēstule M. Gopperam 1961. g. 6. aprīlī. LNB R, A 393, Nr. 194, 102. lp.
19. Ķiploks E. *Mīļš mums mūsu Dieva nams : grāmata par baznīcu*. [ASV] : LELBAs apgāds, 1981, 84. lpp.
20. Ķiploks E. Sapnis par grāmatu. *Ceļa Biedrs*. 1976. (1): 8.

Summary

The article gives an insight about the contribution to the Latvian book publishing and book science by Edgars Ķiploks (1907 – 1999), a specialist of church history. In the thirties of the 20th century E. Ķiploks accumulated professional experience by being involved in the publishing activities of the University of Latvia as well as in the activities of professional organizations of the branch. He was one of the key figures of book publishing in Latvia during the period of Nazi occupation and one of the most bustling publishers of religious literature in exile after WWII. The archives used for this article reveal views of E. Ķiploks concerning the necessity of high professionalism of individuals working in book publishing and research which is just as important in the conditions of an independent state as in the situation of occupation and exile.

Keywords: *Edgars Ķiploks, Latvian University, the culture of book publishing, Latvian book publishing in exile.*

**Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļa zem divām
okupācijām (1940–1953)**
*The Department of Pedagogy of the University of Latvia
under Two Occupations (1940–1953)*

Alīda Zigmunde

RTU Humanitārais institūts
Āzenes iela 14/24-309, Rīga, LV-1048
E-pasts: azigmunde@web.de

Iveta Keštere

LU Pedagoģijas, psiholoģijas un mākslas fakultāte
Jūrmalas gatve 74/76, Rīga, LV-1084
E-pasts: iveta.kestere@lu.lv

Izmantojot Latvijas arhīvu materiālus, rakstā aplūkotas pedagoģijas studijas un pedagoģijas docētāju likteņi Latvijas Universitātē nacistiskās Vācijas (1941–1944) un Padomju Savienības okupāciju periodos (no 1940. gada līdz 1941. gadam un no 1944. gada līdz Staļinisma ēras beigām 1953. gadā). Padomju okupācijas periodos pētīta pedagoģijas docētāju atbrīvošana no darba un viņu aizstāšana ar PSRS iesūtītiem „misionāriem”, kas pedagoģijas studiju saturu Latvijā veidoja atbilstoši padomju ideoloģijai un Maskavā izstrādātām unificētām programmām un mācību līdzekļiem. Vācu okupācijas perioda pētniecība atklāja LU docētāju cerības un aktivitātes pedagoģijas studiju uzlabošanā, kurām nebija lemts piepildīties. Abu totalitāro režīmu periodos nācās ciest studentiem, jo iepriekšējās varas izsniegtie diplomi netika atzīti, līdz ar to nācās mācīties atkārtoti. Kā liecina veiktais pētījums, gan nacistiskā Vācija, gan PSRS savas intereses okupētajās valstīs definēja atšķirīgi, tomēr realitātē abu totalitāro varu darbība izrādījās visai līdzīga: tika apdraudēta vai likvidēta docētāju akadēmiskā brīvība un politizēts pedagoģijas studiju saturs.

Atslēgvārdi: pedagoģija, pedagoģijas docētāji, padomju okupācija, nacistiskās Vācijas okupācija.

Līdz šim visnotaļ plaši ir pētīta Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļas izveidošanās un darbība līdz 1940. gadam, taču pētījumu par nodaļas turpmāko darbību, studentu un docētāju likteņiem kritisku politisko pārmaiņu periodos trūkst. Tādēļ, izmantojot Latvijas arhīvu materiālus, pievērsīsimies pedagoģijas studijām Latvijas Universitātē nacistiskās Vācijas un Padomju Savienības okupāciju periodos līdz 1953. gadam, kad līdz ar Staļina nāvi beidzās viens no drūmākajiem totalitārajiem režīmiem PSRS vēsturē.

Padomju okupācija. 1940.–1941. gads

Padomju Savienība Latviju okupēja 1940. gada 17. jūnijā, un augustā tika uzsākta Latvijas Universitātes (padomju varas gados – Latvijas Valsts universitāte)

reorganizācija. 1940. gada 1. septembrī tika reorganizēta Filoloģijas un filozofijas fakultāte, likvidējot Filozofijas nodaļu. Tā tika uzskatīta par reakcionāru un ideālistisku. Fakultāti pārdēvēja par Vēstures un filoloģijas fakultāti [1]. 1940. gada oktobrī tika likvidēta fakultātes Pedagoģijas nodaļa, kas 1919. gada oktobrī bija uzsākusi darbu kā pirmā institūcija Latvijā skolotāju sagatavošanai akadēmiskā līmenī un šo uzdevumu bija sekmīgi veikusi 21 gadu tādu ievērojamu pedagogu vadībā kā Aleksandrs Dauge (1868–1937), Jānis Kauliņš (1863–1940) un Eduards Pētersons (1882–1958) [2].

Pedagoģijas nodaļas likvidēšanu, šķiet, var uzskatīt par jaunās varas viltus manevru, lai varētu atbrīvoties no nevēlamajiem docētājiem. Ārkārtas profesors Eduards Pētersons, kas līdz tam docēja kursus pedagoģijā un pedagoģijas vēsturē, tika atbrīvots no darba [3] „kā apspiedējas vecās varas izpausmes nesējs” [4]. Bet tajā pašā 1940. gada oktobrī pie Vēstures un filoloģijas fakultātes Vēstures nodaļas tika izveidota Pedagoģijas (oriģinālā – Pedagoģikas) un psiholoģijas katedra [5].

Par Pedagoģijas un psiholoģijas katedras docentu un vadītāja vietas izpildītāju kļuva psihologs Rūdolfs Drillis (1893–1983) [6]. Pamatojums viņa pieņemšanai darbā atrodams rektora J. Paškeviča lūgumā Izglītības Tautas komisāram 1940. gada 16. septembrī, kurā sacīts, ka „R. Drillis nāk no sociālistiskās darba intelīgences aprindām, ņem aktīvu dalību Universitātes reorganizācijas darbā, paguvis pierādīt savas izcilās darba spējas un objektivitāti viņam uzticēto pienākumu veikšanā” [7]. Tomēr R. Drillis vadītāja amatā palika tikai dažus mēnešus: no 1940. gada 1. oktobra līdz 1. decembrim [8]. Nacistiskās okupācijas gados viņš atkal tika atjaunots darbā LU, pateicoties atzinumam, ka lieliniekiem nav skrējis līdzī un neko tādu nav darījis, drīzāk palīdzējis apdraudētiem mācībspēkiem un bijis norūpējies arī par savu likteni [9].

1940. gada decembrī par profesora v. i. un Pedagoģijas un psiholoģijas katedras vadītāju tika iecelts Izidors Meikšāns (1900–1975) [10] – Latvijā dzimis, bet Krievijā audzis un izglītojies latvietis, Maskavas Rietumtautu komunistiskās universitātes absolvents, Komunistiskās partijas biedrs kopš 1929. gada. Nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941. gada 25. jūlijā Meikšāna vārds no LU sarakstiem tika svītrots, jo mācībspēks bija aizbēdzis uz PSRS [11]. Vācu varas dokumentos viņš īpaši atzīmēts kā Latvijas augstākās izglītības pārkārtotājs pēc Padomju Savienības parauga, burta kalps un izdabātājs Maskavai [12].

Krievijā pavadītajos kara gados I. Meikšāns pievērsās zinātnei – LNB Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā atrodama viņa disertācija „K. D. Ušinska pedagoģijas teorijas psiholoģiskie pamati”, kas datēta ar 1943. gadu un aizstāvēta, iespējams, 1944. gadā [13].

Pēc kara Meikšāns atkal atgriezās Latvijā un turpināja strādāt dažādos amatos, saistītos ar izglītību, bija dekāns un katedras vadītājs Latvijas Valsts pedagoģiskajā institūtā, LPSR izglītības ministra vietnieks, Skolu zinātniskās pētniecības institūta direktors un līdz pat mūža pēdējām dienām – šī institūta vecākais zinātniskais līdzstrādnieks [14]. Taču LU viņš vairs neatgriezās. Interesanti, ka I. Meikšāna vārds, neņemot vērā viņa plašo darbību pedagoģijas laukā, mūsdienās ir faktiski aizmirsts, viņš, piemēram, nav pat minēts 1998. gadā publicētajā antoloģijā „Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām” [15]. Iespējams, ka tas ir visai pelnīti.

Šādi „misionāri” izglītības laukā kā I. Meikšāns no PSRS Latvijā tika iesūtīti abos padomju okupācijas periodos: piemēram, LVU Marksisma–ļeņinisma katedras docenta Roberta Jonāsa personāllietā atrodama PSRS Tautas komisāru padomes Vissavienības komitejas augstskolu lietās izziņa, datēta ar 1941. gada 15. janvāri. Šī izziņa apliecina, ka „biedrs Jonas Roberts Pētera d. pēc direktīvo orgānu lēmuma tiek nosūtīts uz Latvijas PSR, lai pildītu mācībspēka darbu augstākajās mācību iestādēs” [16].

Skolotāju gatavošana Vēstures un filoloģijas fakultātē padomju varas periodā turpinājās – viens no LVU mērķiem bija organizēt mācību metodisko procesu, kas nodrošina iespēju sagatavot speciālistus ar augstu teorētisku izglītību augstskolām un vidusskolu vecākajām klasēm [17]. 1941. gadā izdotajos LVU uzņemšanas noteikumos sacīts, ka „Vēstures un filoloģijas fakultāte gatavo valodu un vēstures skolotājus vidusskolām” [18].

1941. gada februārī sākās valsts eksāmenu kārtošana pēc jaunās varas noteikumiem. Lai iegūtu tā saucamo „padomju” diplomu, bija jākārtō četri valsts eksāmeni: marksisms–ļeņinisms, Staļina konstitūcija, psiholoģija un pedagoģija. Protams, rodas jautājums, kas docēja studiju kursu pedagoģijā? Iespējams, ka to darīja Izidors Meikšāns. Zināms arī, ka Valsts eksāmena komisijas priekšsēdētājs pedagoģijā bija Augusts Blūmfelds (1894–1965) – Vēstures un filoloģijas fakultātes dekāns (1940./41. māc. g.) un Marksisma–ļeņinisma katedras docents. Viņš 1940. gadā bija ieradies Rīgā no Krievijas, kur bija studējis Komunistiskajā institūtā un Sarkanās profesūras institūtā [19]. A. Blūmfeldam eksāmenos asistēja I. Meikšāns, R. Drillis un J. Bunduls [20]. Jānis Bunduls (1899–1981) 1940. gada oktobrī LVU tika pieņemts darbā par docenta vietas izpildītāju pedagoģijā. Viņš bija cilvēks ar interesantu likteni: atšķirībā no citiem padomju laika kolēģiem J. Bunduls bija dzimis un audzis Latvijā, strādājis par skolotāju dažādās Latvijas skolās, prata 11 svešvalodas. 1926. gadā viņš absolvēja LU Filozofijas nodaļu ar filozofijas kandidāta grādu, pēc tam divus gadus papildināja zināšanas Vācijā, Gīzenē. Bunduļa intereses galvenokārt saistījās ar psiholoģiju, viņš bija sarakstījis vairākus apcerējumus, kuros no individuālpсихoloģijas viedokļa analizēti latviešu literatūras sacerējumi. Viņš bija Individuālpсихologu biedrības vadītājs un gatavojās izstrādāt disertāciju psiholoģijā [21]. Grūti pateikt, kādēļ padomju vara J. Bundulu uzskatīja par pietiekami uzticamu, lai pieņemtu darbā LU. Varbūt tas notika tādēļ, ka viena no viņa darbavietām (1925–1930) bija Valsts centrālais pedagoģiskais institūts Jelgavā, kas tika uzskatīts par visumā kreisi noskaņotu institūciju un tika slēgts 1935. gadā.

J. Bunduls par LVU docentu strādāja arī pēc kara, taču 1947. gada 1. septembrī tika atlaists [22], jo viņš, kā teikts LVU rektora izziņā Komunistiskās partijas Centrālkomitejai, ir „bijušais Latvijas meņševiku partijas biedrs. Savās lekcijās ievazāja meņševistiskus un ideālistiskus uzskatus. Tipisks buržuāziskais nacionālists” [23]. Par meņševikiem padomju varas gados tika saukti sociāldemokrāti. Savu turpmāko dzīvi J. Bunduls vadīja kā Rīgas 4. vidusskolas skolotājs (līdz 1959. gadam), viņš bija aktīvs daiļliteratūras tulkotājs no rumāņu, moldāvu un bulgāru valodas un arī Vissavienības psihologu biedrības Latvijas nodaļas sekretārs [24].

Pēc padomju okupācijas diplomu par Pedagoģijas nodaļas beigšanu 1940. gada augustā saņēma K. Velmers, bet kopš 1941. gada 6. marta, studējot pēc padomju

režīma apstiprinātajām programmām, absolventi saņēma diplomu ar ierakstu, ka beiguši bijušo filozofijas vai pedagoģijas specialitāti ar kvalifikāciju „pedagogs”. Taču lielākā daļa šo absolventu nākamajos gados studēja atkal, lai iegūtu arodtiesības vai maģistra grādu. 1941. gada rudenī diplomu netika izsniegti.

Bija paredzēts, ka 1941./42. mācību gadā pedagoģijas docēšana tiks pārtraukta, jo trūka padomju varas prasībām atbilstošu, marksisma–ļeņinisma mācībā sagatavotu mācītspēku. Turpmākie plāni saistījās arī ar Slāvu filoloģijas katedras dibināšanu un pāreju no priekšmetu sistēmas uz kursu sistēmu. Taču sākās Otrais pasaules karš, un padomju varas ieceres netika realizētas.

Padomju varas represijas skāra arī LU pedagoģijas disciplīnu lektoros. Pēc Latvijas Sarkanā Krusta ziņām, padomju varas gados izsūtīti vai bez vēsts pazuduši bija 18 Universitātes mācītspēki [25], starp viņiem arī izsūtījumā mirušais Longins Ausējs.

Nacistiskās Vācijas okupācijas laiks. 1941.–1944. gads

Pēc vācu armijas ienākšanas Latvijas teritorijā Rīgas Universitātes (agrākā Latvijas Universitāte, vācu val. – *Universitāt zu Riga*) Filoloģijas un filozofijas fakultāte „sašaurinātā veidā” uzsāka darbu 1942. gada 16. aprīlī pēc kara laika plāniem, kas paredzēja, ka „fakultātē gatavotu tikai skolotājus vidusskolām” [26]. Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas ziņojumā 1941. gada 23. septembrī minēts, ka ļoti svarīgi ir sagatavot akadēmiski izglītotus skolotājus, jo padomju vara tādus lielā skaitā ir izsūtījusi uz Krieviju [27].

1941. gada jūnijā uz Sibīriju tika izsūtīti vairāk nekā simts ģimnāziju, skolotāju institūtu, komercskolu, amatniecības skolu skolotāju.

Jaunu skolotāju sagatavošanu vajadzēja nodrošināt Filoloģijas un filozofijas fakultātei, kā arī Matemātikas un dabaszinātņu fakultātei, kuru absolventi strādātu vidējās mācību iestādēs un būtu „pilnvērtīgi audzinātāji” [28]. 1943. gada 1. jūlijā Filoloģijas un filozofijas fakultātes Pedagoģijas un filozofijas nodaļā bija 117 studentu, gadu vēlāk – 100 [29]. Nacistiskās Vācijas okupācijas laikā Rīgas Universitātes absolventi atkal ieguva vai nu arodtiesības, vai maģistra grādu. Studēja ne tikai jaunuzņemtie, bet arī agrāko gadu studenti, kuri vēlējās iegūt maģistra grādu vai kuru studijas politisko varu maiņa bija pārtraukusi. Piemēram, pedagogs un publicists Roberts Sūngailis bija mācījies padomju varas likvidētajā filozofijas specialitātē un 1941. gada martā LVU absolvējis kā kvalificēts pedagogs, bet vācu okupācijas laikā viņš studēja atkal un 1944. gadā ieguva filozofijas maģistra grādu [30].

Nacistiskās Vācijas okupācijas laikā skolotāju sagatavošanā uzmanība tika pievērsta galvenokārt pedagoģijas un psiholoģijas apgūšanai. Par pilntiesīgu skolotāju Rīgas Universitātes absolventi varēja kļūt pēc pārbaudījumu nokārtošanas, starp kuriem bija jauniešu un pusaudžu psiholoģija, vispārīgā pedagoģija un pedagoģijas vēsture, didaktika, skolotāja [31]. Tiesa, ar 1944. gada 1. janvāri skolotāju trūkuma dēļ visi vidusskolu un arodskolu skolotāju kandidāti, kā arī arodskolu speciālo priekšmetu pasniedzēji bez īpašiem eksāmeniem tika cenzēti par pilntiesīgiem skolotājiem [32].

Pedagoģijas studijās vācu okupācijas periodā tika izmantoti faktiski tie paši mācību plāni, kas bija spēkā līdz padomju okupācijai 1940. gadā. Tas arī saprotams,

jo vadošajos amatos mācību un izglītības pārvaldes iestādēs strādāja latviešu inteliģence, kas nebija saistīta ar komunistiskajām organizācijām un bija guvusi atzinību jau līdz 1940. gadam. Pedagoģijas studiju kursā Vācijas pedagoģiskā mantojuma apgūšana bija dominējošā arī Latvijas valstiskās neatkarības periodā 20. gs. 20.–30. gados gan kultūras sakaru dēļ, gan arī tādēļ, ka Vācijai bija patiesi izcila nozīme Eiropas pedagoģijas laukā daudzu gadsimtu garumā. Jāatzīst, ka vadošajos amatos izglītības nozarē strādājošā latviešu inteliģence iespēju robežās aizstāvēja Latvijas iedzīvotāju intereses. Turklāt vācu okupācijas laiks bija par īsu, lai okupācijas vara te ieviestu pilnīgi analoģu sistēmu kā Vācijā un piemērotu visas programmas Vācijas programmām. Atšķirībā no Vācijas, Rīgas Universitātē tika pozitīvi novērtēti viens no darba skolas teorijas un prakses pamatlicējiem Hugo Gaudigs, bet nacionālsociālistu daudzīnātie pedagogi (Gīze u. c.) godā celti netika. Studentiem pedagoģijas vēstures eksāmenā 1943. gadā tika jautāts par piētisma kustību un J. F. Herbartu uzskatiem, bet klauzūras darbs bija jāraksta par Vācijā reformpedagoģijas kontekstā populārās darba skolas nozīmi audzināšanā [33].

Pārskatu par Rīgas Universitātes docētājiem Izglītības un kultūras galvenajai direkcijai jau 1941. gada 2. septembrī bija iesniedzis rektora vietas izpildītājs K. Straubergs. Pārskatā lasāms, ka docētāju saraksti pārbaudīti fakultātes, Dekānu padomē un Universitātes Padomē pēc visiem LU rīcībā esošiem materiāliem. Darbā palikuši tikai tie mācītspēki, pret kuriem nav radušies iebildumi [34].

Par pedagoģijas docētāju pēc vairāk nekā astoņu mēnešu pārtraukuma atkal tika pieņemts ārkārtas profesors un Rīgas pilsētas 3. ģimnāzijas direktors (no 1941. līdz 1944. gadam) Eduards Pētersons, kas 1943. gada 15. decembrī tika ievēlēts par profesoru. Viņš docēja kursus pedagoģijas vēsturē, didaktikā un vadīja didaktikas semināru [35]. Topošo skolotāju sagatavošanā LU turpinājās arī mācību metodiku docēšana – matemātikā (J. Straubergs), latviešu valodā (K. Kārklīņš), jaunajās valodās (F. Štrauchs), dabaszinībās (J. Pāvulāns), fizikā (A. Bumbērs) un ģeogrāfijā (I. Sleinis).

Šķiet, ka padomju okupācijas pārtrauktais LU docētāju darbs kara laikā atsākās ar īpašu entuziasmu un cerībām, kam, protams, lielvaru politiskie mērķi neļāva piepildīties. Arī mūsdienās interesi pelna E. Pēterona izstrādātais studentu – nākamo skolotāju „paidagoģiskās pieredzes mācības” projekts [36]. Arhīvā atrodams šīs publikācijas manuskripts, kas sākotnēji saucies „Augstskolas paidagoģika un paidagoģiskā pieredzes mācība”, bet ar zīmuli svītrots vārds „Augstskolas”, un manuskriptā „pieredzes” vietā lietots vārds „uzskates”. Manuskripts mašīnrakstā bija sagatavots jau 1942. gadā, tālāk tas tika virzīts 1943. gada sākumā, bet publicēts 1944. gadā. Publikācijas nobeigumam izmantots nedatēts, domājams, ka 1942./43. mācību gadā veidots manuskripts „Universitātes studentu – nākamo skolotāju praktiskie darbi Rīgas skolās. Projekts” [37].

E. Pēterona izstrādāto projektu uz Izglītības un kultūras ģenerāldirekciju nosūtīja Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns Teodors Celms, pavadvēstulē rakstot, ka „Universitātes Rīgā Filoloģijas un filozofijas fakultāte saziņā ar matemātikas un dabas zinātņu fakultāti atzīst ārk. prof. E. Pēterona sastādīto studentu – nākamo skolotāju paidagoģiskās pieredzes mācības projektu par pareizu, realizējamu un nepieciešamu nākamo skolotāju sagatavošanai” [38].

Tālāk sekoja sarakste ar Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas Skolu departamenta direktoru Jāni Celmu un Vidusskolu direkcijas direktoru Reinhardu Miķelsonu, kuri paziņoja, ka Skolu departaments apstiprina Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijai iesniegto E. Pētersona pedagoģiskās pieredzes mācību projektu, „bet atrod, ka skolu izvēle, kur paredzēti praktiskie darbi, ir par šauru. Lai dotu jaunajiem skolotājiem iespēju iepazīties ar metodisko darbu dažāda tipa skolās, tāpat arī skolās ar zēniem un meitenēm šķirtu vai apvienotu mācību, būtu nepieciešams šai darbā piesaistīt arī Rīgas valsts ģimnāzijas un arodskolas. Ģimnāziju skaitu palielinot, rastos iespēja palielināt arī mēģinājumu stundu skaitu katram praktisko darbu dalībniekam, kas no lietderības viedokļa būtu ļoti vēlams. Kārtējais darbs atsevišķās skolās turklāt tiktu mazāk traucēts, jo hospitējamās un mēģinājumu stundas sadalītos vienmērīgāk pa visām skolām” [39]. T. Celms uz šo vēstuli atbildēja, ka Filoloģijas un filozofijas fakultāte „pagodinās paziņot, ka viņa ir pilnīgi vienis prātis ar Jūsu rakstā izteiktām domām par to skolu skaita palielināšanu, kas būtu apmeklējamās fakultāšu studentiem pedagoģiskās pieredzes iegūšanas nolūkos. Fakultāte gaidīs no Jūsu puses sīkākus norādījumus par vienu vai otru Rīgas skolu, kurā ar mācību iekārtu un mācību priekšā celšanas darbu pedagoģiskās pieredzes mācības dalībniekiem būtu īpaši svarīgi un interesanti iepazīties, un centīsies šiem norādījumiem sekot, cik tālu to atļaus lektoru skaits un lektoriem paredzētais laiks – 2 stundas nedēļā –, kā arī tas, cik tālu šo lietu varēs saskaņot ar studentu iespējām laika ziņā” [40].

Šī sarakste uzskatāmi atklāj pedagoģiskās prakses problēmu, kas pedagoģu sagatavošanā bija aktuāla kopš Latvijas Universitātes dibināšanas un nav radusi optimālu risinājumu, šķiet, nevienā no Latvijas vēstures periodiem. Tomēr E. Pētersona izstrādātais prakses projekts, neņemot vērā drūmo nacistu okupācijas kontekstu, pat no mūsdienu viedokļa jāatzīst par vienu no progresīvākajiem Latvijas pedagoģijas vēsturē. Un, kas šķiet pavisam negaidīti – savā projektā Pētersons pirmoreiz runā par to, ka Universitātes studentiem ir jādodas praksē arī uz skolām, kur mācās bērni ar īpašām vajadzībām: „visu priekšmetu metodikas klausītāju grupām jāhospitē dažas stundas pamatskolās, defektīvo un grūti audzināmo skolās. Iepazīstināšanai ar pēdējo divu īpatnējo skolu tipu darbību un uzdevumiem vajadzētu notikt psiholoģijas institūta attiecīgo nozaru speciālistu vadībā” [41]. Progresīvā Pētersona ideja par vispārīzglītojošo skolu skolotāju iepazīstināšanu arī ar speciālajām izglītības iestādēm LU tika realizēta tikai pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas 1991. gadā. Protams, atklāts paliek jautājums, ko E. Pētersons saprata ar „defektīvo” skolām, iespējams, ar to bija domātas tikai kurlmēmo un neredzīgo mācību iestādes, kuras vācu okupācijas laikā Latvijā darbojās Rīgā.

Vēl viena interesanta vācu okupācijas laika aktivitāte bija ideja par Fiziskās audzināšanas institūta dibināšanu pie Filoloģijas un filozofijas fakultātes Pedagoģijas nodaļas 1943./44. mācību gadā (1926. gadā dibinātais Fiziskās audzināšanas institūts pie Latvijas Tautas universitātes bija likvidēts 1940. gadā pēc padomju okupācijas). Par institūta uzdevumiem tika izvirzīts sagatavot fiziskās audzināšanas skolotājus vidusskolām, skolotāju institūtiem un citām mācības iestādēm; „nostatīt” fizisko audzināšanu Latvijā uz zinātniskiem pamatiem, kā arī pārņemt savā vadībā līdzšinējo obligāto fizisko audzināšanu Rīgas Universitātē un rīkot kursus fizikālās kultūras skolotāju un sporta darbinieku izglītības papildināšanai. Rūpēs par jauniešu fizisko sagatavošanu saskatāms okupācijas varas mērķis – iegūt nākotnē fiziski labi sagatavotus

un veselus jauniešus, kuri varētu pildīt militāro dienestu. Te der atgādināt, ka tieši Vācijā jau kopš 19. gadsimta īpaša vērība tika pievērsta jauniešu sportiskajām aktivitātēm un Latvijas fiziskās audzināšanas tradīcijas veidojās ciešā saistībā ar Vācijas sporta pedagoģiju, kas sākumā tika dēvēta par vingrošanu. Viens no vingrošanas galvenajiem uzdevumiem bija sagatavot jauniešus valsts aizstāvēšanai, kas aktualizējas jebkura kara apstākļos.

Fiziskās audzināšanas institūtā bija paredzēts uzņemt abu dzimumu personas līdz 35 gadu vecumam pēc fiziskās piemērotības un speciālas medicīniskās pārbaudes veikšanas. Mācību programmā, kas bija paredzēta četriem semestriem, tika iekļautas medicīnas (zinātnes) un fiziskās audzināšanas zinātnes (fiziskās audzināšanas vēsture, teorija, metodika, sporta psiholoģija, fiziskās audzināšanas organizācija, praktiskie darbi fiziskajā audzināšanā skolās, sporta treniņi, praktiskās paraugstundas), praktiskā fiziskā audzināšana, vieglatlētikas un sporta spēles, ūdenssports un ziemas spēles, cīņas sports. Lai kļūtu par skolotāju, būtu jākārto tradicionālie eksāmeni skolotāju tiesību iegūšanai: loģika un atziņas teorija; vispārīgā pedagoģija un didaktika vai pedagoģijas vēsture, pedagoģiskā psiholoģija, fiziskās audzināšanas metodika. Pēc visu paredzēto pārbaudījumu izturēšanas absolventi saņemtu fiziskās audzināšanas skolotāja tiesības, bet neskaiftos ieguvuši augstskolas izglītību. Fizikultūras skolotāja tiesības ar augstskolas izglītību institūta absolventi saņemtu tikai pēc mācībām kādā no Latvijas augstskolām [42].

Taču idejai par Fiziskās audzināšanas institūtu nebija lemts realizēties, un tā iemeslus pārliecinoši Rīgas Universitātes rektoram vēstulē 1943. gada 21. oktobrī skaidro Filoloģijas un filozofijas fakultātes dekāns T. Celms: „Sakarā ar jautājumu par Fiziskās audzināšanas institūta paredzamo atvēršanu š. g. rudenī filoloģijas un filozofijas fakultāte paziņo sekošo. Pēc viņas atzinumiem nākamā 1943./44. māc. gadā šās fakultātes studenti pastāvošos totālā kara un paātrinātās kara laiku studiju gaitas apstākļos būs ļoti aizņemti savā tiešajā akadēmiskajā un arī ārpusuniversitātes darbā. Šādos apstākļos gan paredzams ļoti niecīgs skaits studentu, kas bez visiem akadēmiskiem pienākumiem būtu spējīgi veikt arī vēl diezgan ilgstošos mācību uzdevumus Fiziskās audzināšanas institūtā. Tāpēc fakultāte domā, ka paredzētā Fiziskās audzināšanas institūta atvēršana būtu uz vienu gadu jāatliek un būtu paturams tagadējais stāvoklis, kad nepieciešamības gadījumā fiziskās audzināšanas skolotāju sagatavošanai kursus organizētu Izglītības un kultūras ģenerāldirekcija.” [43]

Tomēr ideju par iestādi fiziskās audzināšanas speciālistu sagatavošanai Latvijā labvēlīgi uzlūkoja visas politiskās varas, tāpēc līdz tās realizācijai nebija ilgi jāgaida: 1946. gadā pēc padomju varas atjaunošanas Rīgā tika nodibināts Latvijas Valsts fiziskās kultūras institūts.

Pēdējos nacistu okupācijas mēnešos Filoloģijas un filozofijas fakultātes darbs tika pārtraukts, lielākā daļa mācībspēku – atlaisti vai aizdzīti aizsardzības darbos, vai izvesti uz Vāciju [44]. 1944. gadā emigrācijā uz Rietumvalstīm devās arī vairāki pedagoģijas disciplīnu docētāji: A. Bumbērs (Vācija, Austrālija), P. Dreimanis (Vācija, Kanāda), B. Jirgensons (Vācija, Anglija, ASV), P. Jurevičs (Vācija, Austrālija), K. Kundziņš (Vācija, ASV), E. Pētersons (Vācija, Zviedrija), J. Siliņš (Vācija, ASV). Latvijas Universitātes pedagoģijas disciplīnu docētājiem pēc Otrā pasaules kara sākās jauns darba cēliens gan trimdā, gan okupētajā Latvijā.

Padomju okupācijas atjaunošana. 1944.–1953. gads

Pēc Otrā pasaules kara beigām un atkārtotās padomju okupācijas skolotāju sagatavošanas darbs Latvijas Valsts universitātē tika atjaunots: Pedagoģijas katedra sāka darbu 1944. gadā, bet 1947./48. mācību gadā tā tika apvienota ar Psiholoģijas katedru un turpmāk saucās Pedagoģijas un psiholoģijas katedra [45].

Katedras mācībspēku uzdevums bija docēt studiju kursus pedagoģijā un psiholoģijā visās universitātes fakultātēs, kuras nodarbojās ar skolotāju sagatavošanu, bet kursus mācību priekšmetu metodikās docēja attiecīgo zinātņu nozaru pārstāvji. 1948./49. mācību gada atskaitē minēti metodikas kursi latviešu valodā un literatūrā, krievu valodā un literatūrā, angļu, vācu un latīņu valodā, vēsturē, ģeogrāfijā, bioloģijā un dabaszinātnēs, fizikā un matemātikā. 1951./52. mācību gadā minēti arī metodikas kursu docētāji: M. Gaile (latviešu valodas un literatūras metodika), A. Seršunovs (krievu val. un literat. met.), Pampe (vācu val. met.), K. Brants (angļu val. met.), Alksnis (ģeogrāfijas met.), Tomsons (matemātikas met.), R. Ķipurs (fizikas met.) [46].

Par Pedagoģijas katedras vadītāju 1944. gadā tika iecelts Roberts Miķelsons (1889–1973), kas šo amatu pildīja līdz 1948. gadam [47]. R. Miķelsons bija dzimis Latvijā, bet augstāko izglītību ieguvis Pēterburgā, absolvējot divas mācību iestādes – Pēterburgas Valsts universitātes Fizikas un matemātikas fakultāti un Pēterburgas Pedagoģisko akadēmiju. No 1918. līdz 1919. gadam R. Miķelsons strādāja Tološkas skolotāju institūtā, bet no 1921. līdz 1941. gadam – par pedagogu un direktoru skolā komūnā un no 1923. līdz 1931. gadam lasīja lekcijas N. Krupskajas Komunistiskās audzināšanas akadēmijā. Pirmoreiz Latvijā R. Miķelsons ieradās 1941. gadā, lai veiktu dažādus uzdevumus padomju izglītības laukā, bet kara gadi tika pavadīti Čuvašijas Valsts pedagoģiskā institūta direktora amatā. 1944. gadā Miķelsons Latvijā atgriezās atkal un tika iecelts par Izglītības tautas komisariāta Skolu pārvaldes priekšnieku, no 1947. gada līdz 1956. gadam bija izglītības ministra vietnieks. Paralēli viņš strādāja Latvijas Valsts universitātē. No 1956. gada līdz 1968. gadam R. Miķelsons vadīja Izglītības ministrijas Skolu zinātniski pētniecisko institūtu [48]. Viņš bija pedagoģijas zinātņu kandidāts, Krievijas Pedagoģijas zinātņu akadēmijas korespondētājloceklis, LPSR Nopelniem bagātais skolotājs, LPSR Nopelniem bagātais kultūras darbinieks, apbalvots ar Ļeņina un Darba Sarkanā Karoga ordeni [49]. R. Miķelsona ieguldījumu Latvijas pedagoģijas attīstībā viņa darba kolēģis zinātniski pētnieciskajā institūtā Alfrēds Staris mūsdienās ir novērtējis šādi: „R. Miķelsons noliedza neatkarīgās Latvijas laika tautas izglītības un pedagoģijas zinātnes sasniegumus. Viņa darbības laikā un ar viņa tiešu līdzdalību neatkarīgās Latvijas laika skola tika reorganizēta par padomju skolu. Padomju pedagoģijas principu popularizēšana bija viņa dzīves *credo*. Padomju skolas idejas viņš nereti centās ieviest dzīvē ar voluntāriem paņēmieniem. R. Miķelsons savās rokās turēja arī skolu vēstures pētišanas un izvērtēšanas jautājumus, tā rezultātā jaunas idejas Latvijas skolu dzīvē, bet īpaši pedagoģiskās domas vēstures izpētē varēja parādīties tikai ar R. Miķelsona svētību.” [50]

Līdztekus R. Miķelsonam darbu Pedagoģijas un psiholoģijas katedrā uzsāka Milda Drīzule (1895–1991), kas 1948./49. gadā pārņēma katedras vadītājas amatu [51]. M. Drīzules biogrāfija ir visai līdzīga R. Miķelsona dzīvesstāstam – arī viņa savu

uzticību padomju varai bija pierādījusi pārliecinoši. M. Drīzule bija dzimusi Latvijā, absolvējusi N. Draudziņas ģimnāzijas astoto pedagoģisko klasi un Pirmā pasaules kara gados strādāja pedagoģisku darbu Krievijā. Pēc atgriešanās Latvijā 1919. gadā M. Drīzule aizrāvās ar sociālisma idejām un atgriezās Krievijā, kur 1931. gadā absolvēja Maskavas 2. universitātes augstākos pedagoģiskos kursus un 1933. gadā pabeidza Maskavas Pedagoģiskā institūta aspirantūru, kur līdz 1938. gadam, kad tika represēts viņas vīrs, strādāja par docētāju. 1944. gadā M. Drīzule ieradās Latvijā un uzsāka darbu LVU, docējot kursus pedagoģijā, pētot pedagoģijas vēstures jautājumus un līdz 1960. gadam vadot Pedagoģijas un psiholoģijas katedru [52]. Viņas nostāja padomju gados laikabiedru skatījumā tiek vērtēta daudz pozitīvāk nekā kolēģa R. Miķelsona darbība: ilggadējais Latvijas Universitātes profesors un M. Drīzules kolēģis Jānis Anspaks atzinis, ka viņa daudz darba ieguldījusi studentu pedagoģiskās prakses sistēmas izveidošanā, latviešu pedagoģijas terminoloģijas izstrādē, latviešu tautskolu vēstures pētniecībā, un, „lai gan viņas darbos ieaugas sociālistiskās ideoloģijas deformācijas, tomēr viņas ievadītais darbs mudina jaunus skolotājus apgūt audzināšanas prasmi, izkopt pedagoģisko meistarību, pētīt un izmantot latviešu skolas un tautskolotāju pedagoģiskā darba tradīcijas” [53].

1951. gadā par pedagoģijas pasniedzēju sāka strādāt Voldemārs Zelmenis (1911–2006), kas šo priekšmetu LVU docēja 40 gadus [54]. Lai gan katedras mācībspēku skaits ar katru gadu pieauga, pedagoģijas docētāju trūkuma dēļ dažkārt pedagoģijas kursu nācās lasīt psihologiem. Tāpēc 20. gs. 50. gadu sākumā pedagoģijas studiju kursam tika piesaistīti mācībspēki no Latvijas Valsts pedagoģiskā institūta. Piemēram, 1950./51. mācību gada atskaitē minēts šīs mācību iestādes pieredzējis pedagogs Bergmanis, kas docējis pedagoģijas kursu vēstures un filoloģijas studentiem, bet 1953./54. mācību gadā – Nikolajs Klēģeris (1902–1983) [55], kurš vēlāk LVU tika pieņemts pastāvīgā darbā [56].

No PSRS uzaicināto, padomju varai uzticīgo personu vadībā pedagoģijas studijas LVU, protams, notika stingrā atbilstībā Maskavas diktētajiem noteikumiem. Mācību programmas pedagoģijā latviski tika tulkotas no PSRS Izglītības ministrijas programmām, un, sākot ar 1948. gadu, tās iespieda tipogrāfijā [57]. Latvijas docētāji mācību programmu izstrādāšanā, šķiet, iesaistījās, sākot ar 1951./52. mācību gadu [58], bet, protams, viņu izstrādātās programmas pilnībā atbilda visā PSRS vienotajam pedagoģijas traktējumam. Arī mācību grāmatas pedagoģijā visu padomju varas pastāvēšanas laiku nebija ļauts rakstīt Latvijas autoriem, tās tika tulkotas no krievu valodas. Pedagoģijas kursā bija jāapgūst didaktika, audzināšanas teorija ar pieciem komunistiskās audzināšanas virzieniem un daži citi pedagoģijas jautājumi, kā arī pedagoģijas vēsture, kurā uzmanība galvenokārt tika veltīta krievu pedagogu veikumam, bet J. A. Komenskis, Ž. Ž. Ruso un J. H. Pestalocijs ietilpa kategorijā „ārzemju buržuāziskās pedagoģijas pārstāvji” [59].

Jau 20. gs. 40. gadu otrajā pusē Pedagoģijas un psiholoģijas katedras docētāju vadībā sākās studentu prakses skolās. Par šī jautājuma nozīmīgumu liecina tā regulāra apspriešana katedras sēdēs un pieminēšana atskaitēs. Pedagoģisko praksi vadīšanai tika piesaistīti arī mācībspēki no citām fakultātēm: 1951./52. gada atskaitē, piemēram, kā Vēstures fakultātes pārstāvis minēts Arvīds Salmiņš (1914–1982), vēlākais ievērojamais izglītības vēsturnieks [60].

Katedras docētāji cēla savas politiskās izglītības līmeni, apmeklējot Marksisma–ļeņinisma universitāti un „strādājot PSKP 19. kongresa norādījumu iespaidā” [61], viņi regulāri hospitēja cits cita lekcijās, kā arī uzstājās ar referātiem par sev aktuālajām pētniecības tēmām katedras sēdēs. Šāda tradīcija katedrā turpinājās visus padomju varas gadus un arī no mūsdienu viedokļa būtu vērtējama pozitīvi, ja vien padomju periodā liela daļa lekciju nebūtu bijusi par politiskām tēmām. 1946./47. mācību gadā, spriežot pēc atskaites, tika nolasīti referāti „Padomju skolas 30 gadi” (R. Miķelsons), „Lekciju lasīšanas metodes” (R. Miķelsons), „Audzināšanas darbs botānikas stundās” (Apinis), „Latviešu skolas laikā no 1907.–1917. gadam” (M. Drīzule), plānots tika arī P. Dāles referāts „Padomju cilvēka gribas īpatnības” [62]. Bez tiešās mācību darba slodzes Pedagoģijas un psiholoģijas katedras mācītspēkiem bija jāveic arī sabiedriskais darbs, kas galvenokārt saistījās ar izglītojošu nodarbību vadīšanu dažādās auditorijās ārpus LVU. Kā liecina atskaite par 1949./50. mācību gadu, docētāji lasījuši šādus referātus: „I. V. Staļins boļševiku partijas un padomju tautas vadonis”, „Lielās Oktobra Sociālistiskās revolūcijas 32. gadadiena”, „Rainis”, „Referāts par A. Tolstoja romānu „Sāpju ceļi”” [63].

Latvijas Valsts universitātē pēckara gados nereti nācās atgriezties kādreizējiem Pedagoģijas nodaļas absolventiem, jo nacistu okupācijas laikā iegūtos diplomus padomju vara neatzina. Visiem pilsoņiem, kas bija beiguši universitāti okupācijas laikā, bija dota iespēja pārlīkt valsts eksāmenus un saņemt padomju varas atzītu diplomu līdz 1950. gada 1. Janvārim [64]. Kā piemēru sarežģījumiem, ko nācās risināt LU studentiem dažādu politisko varu maiņas apstākļos, var minēt Jāņa Grīvas pieredzi. Viņš bija absolvējis Pedagoģijas nodaļu nacistu okupācijas laikā 1944. gada 15. aprīlī ar arodtiesībām. LVU 1944. gada 24. decembrī J. Grīvam tika izsniegta pagaidu apliecība, ka viņam piešķirta pedagoga kvalifikācija un ka viņš ar izcilību beidzis LVU pilnu kursu. Taču 1953. gada 28. oktobrī LVU rektors J. Jurgens parakstīja atbildes vēstuli Rīgas pilsētas Tautas izglītības nodaļas vadītāja vietniekam I. Paunim, ka Jānis Grīva ir beidzis universitāti vācu okupācijas laikā, līdz ar to, pēc esošiem noteikumiem, izglītības dokumenti, kas izdoti par okupācijas laiku, skaitās nederīgi [65].

Nobeigums

Tā kā skolotājs visos laikos ir uzlūkots arī kā pie varas esošo politisko spēku interešu paudējs jaunatnei jeb varas medijs, tad skolotāju sagatavošana vienmēr ir atradies politisko varu uzmanības lokā. Līdz ar to studiju priekšmeti, ko skolotājs apgūst, vienmēr ir bijuši politisko interešu objekts. Kā apliecina veiktais pētījums, arī pedagoģijas studijas Latvijas Universitātē nav bijis izņēmums. Lai gan nacistiskā Vācija un PSRS savas intereses okupētajās valstīs definēja atšķirīgi, tomēr realitātē abu totalitāro varu darbība izrādījās visai līdzīga, kas atklājas arī tādā visai šaurā laukā kā pedagoģijas docēšana Latvijas Universitātē: tika kritizēti un pilnībā noliegti iepriekšējā vēstures perioda sasniegumi, bet to vietā piedāvāts jaunās varas ideoloģiski „pareizs” skatījums. Protams, sekošana politiķu direktīvām likvidēja zinātnieku akadēmisko brīvību un pedagoģiju padarīja par propagandas ieroci.

Pedagoģijas studiju politizēšana noteica vajadzību arī pēc atbilstošiem šī priekšmeta pasniedzējiem – par tiem galvenokārt kļuva jaunajai varai uzticīgi „misionāri”

vai iepriekšējā politiskajā režīmā cietušie, bet tie, kuru lojalitāti pamatoti vai nepamatoti varēja apšaubīt un kuri kā izcilas personības totalitāram režīmam varēja kļūt bīstami, no darba tika atbrīvoti. Manipulācija ar mācībspēkiem kalpoja vēl vienam mērķim – tas bija biedinājums ikvienam, kas cerēja nepakļauties totalitārajai varai.

Pētījums atklāj arī to, cik sarežģītos apstākļos okupācijas periodos nācās strādāt un mācīties LU docētājiem un studentiem. Līdz ar to cieņu pelna ikviens, kas, maksājot neizbēgamās nodevas totalitārajiem režīmiem, veica atzīstamus darbus pedagoģijas laukā – domāja ne tikai par teorētisku, bet arī praktisku jauno skolotāju sagatavošanu, pilnveidoja pedagoģijas terminoloģiju latviešu valodā un turpināja pētīt Latvijas pedagoģijas vēsturi.

VĒRES

1. *Pētera Stučkas Latvijas Valsts universitāte 40 gadus (1919–1959)*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1959, 47. lpp.
2. Par LU Pedagoģijas nodaļas izveidošanos un darbību 20. gs. 20.–30. gados sk. Zigmunde A., Ķestere I. Latvijas Universitātes Pedagoģijas nodaļa: pirmsākumi, studiju process, mācībspēki un studenti (1919–1944). Grām.: Krūze A., Ķestere I. (sast.) *Pedagoģijas vēsture: 15 jautājumi. Zinātnisko rakstu krājums*. RaKa, 2010, 176.–203. lpp.
3. Jauni mācību spēki Latvijas Valsts Universitātē. *Padomju Latvija*, 1940. g. 28. okt.; Straubergs K. Latvijas Universitāte. *Trimdas Skola*, 1959, Nr. 16, 605.–607. lpp.
4. LVVA, 7427. f., 13. apr., 1309. l.
5. LVVA, 7427. f., 7. apr., 9. l.
6. Plašāk par R. Driļļa biogrāfiju sk. Zvirgzdiņš I. Rūdolfs Drillis un LU. LU Raksti, 684. sēj. *Zinātņu vēsture un muzejniecība*. Latvijas Universitāte, 2005, 147.–152. lpp.
7. LVVA, 7427. f., 13. apr., 399. l.
8. Turpat.
9. Turpat.
10. LVVA, 1340. f., 2.1. apr., 303. l.
11. Turpat.
12. LVVA, P-949. f., 1. apr., 18. l.
13. Мейкшан И. Психологические основы педагогической теории К. Д. Ушинского, Москва, 1943. *LNB Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa* RA 243, N7.
14. Izidors Meikšāns. *Nekrologs. Cīņa*, 1975. g. 8. jūl.
15. Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. Rīga: Puse, 1998.
16. LVA, 1340. f., 2.p apr., 174. l., 1. lp.
17. *Latvijas Valsts Universitātes statūti*. Rīga: 1940.
18. *Latvijas Valsts Universitātes uzņemšanas noteikumi, iestāju pārbaudījumu programmas un īss fakultāšu raksturojums 1941./42. m. g.* Rīga: Latvijas Valsts Universitāte, 1941, 43. lpp.
19. LVVA, 7427. f., 1. apr., 12157. l.
20. LVVA, 7427. f., 1. apr., 7771. l.
21. LVA, 1340 f., 2.p apr., 70. l.
22. Turpat.

23. Latvijas Valsts universitātes rektora J. Jurgena izziņa Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas CK par kadru tīrīšanu universitātē 1949. gada 29. jūlijā, Rīgā. *Latvijas Vēsture*, 1998, Nr.1(29), 124.–132. lpp.
24. Pijļos I. Raksti par literatūras darbiniekiem. *LNB Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa RA 356, N55*.
25. Latviešu inteliģences zaudējumi. *Tēvija*, 1941. g. 23. sept.
26. Dāle P. Kā rīkojās vācu fašistiskā vara ar Filoloģijas fakultāti. *Literatūra un Māksla*, 1945. g. 23. marts.
27. LVVA, P-701. f., 1. apr., 17. l.
28. LVVA, 7427. f., 7. apr., 30. l.
29. LVVA, 7427. f., 7. apr., 8b. l.
30. LVVA, 7427. f., 1. apr., 5621. l.
31. Papildinājumi pie „Izglītības un kultūras nolikumā” iespiestiem noteikumiem par „Skolotāja amata tiesību iegūšanu un izbeigšanu”. *Izglītības Mēnešraksts*, 1943, Nr. 11, 272. lpp.
32. Papildinājumi pie „Izglītības un kultūras nolikumā” iespiestiem noteikumiem par „Skolotāja amata tiesību iegūšanu un izbeigšanu”. *Izglītības Mēnešraksts*, 1944, Nr. 1, 2. lpp.
33. LVVA, 7427. f., 1. apr., 12157. l.
34. LVVA, P-701. f., 2. apr., 15. l.
35. LVVA, 7427. f., 7. apr., 26. l., 4.–5. lp.
36. Pētersons E. Pāidagoģiskā pieredzes mācība. *Izglītības Mēnešraksts*, 1944, Nr. 6, 127.–131. lpp.
37. LVVA, P-701. f., 1. apr., 189. l.
38. Turpat.
39. Turpat.
40. Turpat.
41. Pētersons E. Pāidagoģiskā pieredzes mācība. *Izglītības Mēnešraksts*, 1944, Nr. 6, 130. lpp.
42. LVVA, 7427. f., 7. apr., 70. l., 34.–36. lp.
43. Turpat, 74. lp.
44. Dāle P. Kā rīkojās vācu fašistiskā vara ar Filoloģijas fakultāti. *Literatūra un Māksla*, 1945. g. 23. marts.
45. LVA, 1340. f., 23. apr., 18. l.
46. Turpat.
47. LVA, 464. f., 1. apr., 216. l.
48. Staris A. Roberts Miķelsons (1889–1973). Grām.: Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. Rīga: Puse, 1998, 27.–28. lpp.
49. LVA, 464. f., 1. apr., 216. l.
50. Staris A. Roberts Miķelsons (1889–1973). Grām.: Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. Rīga: Puse, 1998, 29. lpp.
51. LVA, 1340. f., 23. apr., 18. l.
52. Anspaks J. Milda Drīzule (1895–1991). Grām.: Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. Rīga: Puse, 1998, 38.–40. lpp.
53. Turpat, 39. lpp.
54. Žukovs L. Voldemārs Zelmenis (1911). Grām.: Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. Rīga: Puse, 1998, 80. lpp.

55. LVA, 1340. f., 23. apr., 18. l.
56. Studente A. Nikolajs Klēģeris (1902–1983). Grām.: Staris A. (red.) *Pedagoģiskā doma Latvijā no 1940. gada līdz mūsu dienām*. Rīga: Puse, 1998, 48. lpp.
57. *Pedagoģijas programma Latvijas Valsts universitātei un Latvijas Valsts Pedagoģiskajam institūtam*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība, 1948.
58. LVA, 1340. f., 23. apr., 18. l.
59. LVA, 1340. f., 23. apr., 20. l.
60. LVA, 1340. f., 23. apr., 18. l.
61. Turpat.
62. Turpat.
63. Turpat.
64. LVVA, 7427. f., 1. apr., 1183. l.
65. Turpat.

Summary

The article „The Department of Pedagogy of the University of Latvia under Two Occupations from 1940 to 1953” is written on the basis of the materials of Latvian archives and looks upon the studies in pedagogy and the fates of the professors of pedagogy at the University of Latvia during the period of Nazi Germany (1941–1944) and the periods of Soviet occupation from 1940 to 1941 and from 1944 till the end of Stalinism era in 1953. The authors have studied the release of pedagogy professors from work during the occupation periods and replacing them with „missionaries” brought in from the Soviet Union who transformed the content of pedagogy studies in Latvia according to Soviet ideology and introduced the unified curricula and text books developed in Moscow. The studies of the period of Nazi occupation revealed the hopes and activities of University professors to improve the pedagogy studies which were not to come true. Students had to suffer under both the totalitarian regimes because the diplomas issued by the previous powers were not acknowledged thus they had to repeat their studies. As the studies prove both Nazi Germany and the Soviet Union have defined their interests in the occupied countries differently, however, the actions of both totalitarian powers in the reality turned out to be rather similar: the academic freedom of the professors was threatened or liquidated and the content of pedagogy studies were changed to suit their ideological goals.

Keywords: *pedagogy, professors of pedagogy, Soviet occupation, occupation by Nazi Germany.*

Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes mežkopības nodaļas pirmais absolvents Nikolajs Zemītis

Nikolajs Zemītis – the First Graduate of the Latvian University Forestry Department

Indulis Zvirgzdiņš

Madonas novadpētniecības un mākslas muzejs
Skolas iela 12, Madona, LV-4801
E-pasts: i.zvirgzdins@madona.lv

Nikolajs Zemītis (1890–1977) bija pirmais Latvijas Universitātes Lauksaimniecības fakultātes mežkopības nodaļas absolvents, apliecību par LU beigšanu viņš saņēma 1922. gada novembrī. Turpmākos 19 gadus viņš bija šīs nodaļas (fakultātes) mācītbspēks, viņš rakstīja arī mācību grāmatas. Kopš 1927. gada vadīja Mežkopības katedru, no 1933. gada strādāja arī lauku saimniecībā Kalsnavas pagastā. 1949. gada 25. martā kā zemnieks no kulaku saimniecības izsūtīts uz Amūras apgabalu.

Atslēgvārdi: LU mežkopības nodaļa, mežkopības mācību grāmatas, 1949. gada 25. marta izsūtīšana.

Nākamais profesors dzimis 1890. gada 3. augustā Veckalsnavas Talejās, kas piederēja viņa mātes Lucijas (Luizes) tēvam, ūdensdzirnavu īpašniekam Hermanim Tomsonam. Tēvs Jānis Indriķa dēls Zemītis (5./17.11.1863.–6.02.1933.) dienēja Krievijas armijā, 19. gadsimta beigās bija Rīgas kara hospitāļa komisārs poručika dienesta pakāpē un titulārpadoņnieks pēc Krievijas rangu tabeles [1]. Viņa ģimenē auga dēls un divas meitas. Nikolajs 1902.–1910. gadā mācījies Rīgā Aleksandra ģimnāzijā (ēka Krišjāņa Barona ielā 1). Pēc ģimnāzijas viņš gadu strādāja par mājskolotāju Valkas pusē, 1911. gadā iestājās Rīgas Politehniskā institūta Lauksaimniecības nodaļā, kuru beidza 1917. gada pavasarī evakuācijā Maskavā ar I šķiras agronoma grādu. Viņš turpināja jau studiju laikā sāktu darbu Rīgas Lauksaimniecības centrālbiedrībā, vispirms izmēģinājumu lauciņu ierīkošanā, tad pļavkopības sekcijā [2]. Kad Vidzemi okupēja ķeizariskās Vācijas armija, N. Zemītis strādāja ģimenes sētā Kalsnavā. 1918. gada decembra sākumā agronomu iecēla par Latvijas Republikas Zemkopības un Apgādības ministriju pilnvarnieku Rīgas apriņķī ar uzdevumu rūpēties par pārtikas apgādi [3]. Nākamajā vasarā Zemītis brīvprātīgi iestājās Latvijas armijas 1. Inženieru–sapieru bataljonā, taču jau 15. jūlijā atgriezās Apgādības ministrijas resorā, iegūstot atbrīvojumu no karadienesta. Tur viņš nostrādāja līdz 1921. gada maija beigām. 1920. gada jūnijā piedzima Nikolaja un Emmas Zemīšu dēls Ivars. Viņa brālēns Guntars Ābols pieņem, ka ar savu dzīvesbiedri Emmu Ernestīni Kārkliņu Nikolajs Zemītis iepazīsies, kad studiju laikā dzīvojis Rīgā pansionā pie viņas mātes [4].

1920. gada 27. oktobrī agronoms lūdza to uzņemt par klausītāju Latvijas Augstskolas Mežkopības nodaļas III kursā [5]. Mežkopji pirmajos divosursos apguva lauksaimniecības vispārējos priekšmetus, par kuriem Zemītis pārbaudījumus kārtojis Politehniskajā institūtā. Ar tiešo mežsaimniecību saistītās mācības sekoja galvenokārt 3. un 4. kursā, kad bija jāsaņem arī diplomdarbs. Divus gadus vēlāk, 6. novembrī, viņam izrakstīta pagaidu apliecība par mežkopības nodaļas pilna kursa beigšanu un mežzinātņu kandidāta grāda iegūšanu [6]. Nākamie absolventi šajā specialitātē bija 1923. gadā – mežkopības nodaļa turpināja paplašināties, un daļēji arī tas sekmēja kalsnavieša paturēšanu augstskolā un gatavošanu mācībspēka pienākumiem. Pasniedzēji studentu novērtēja kā savu iespējamo kolēģi, līdzīgi arī nodaļas 1924. gada absolvents Rūdolfs Markus (1895–1985) tūlīt pēc augstskolas beigšanas tika paturēts kā asistents, tāpat atsevišķi absolventi nākamajos gados.

1922. gada 15. novembrī Universitātes padome N. Zemīti ievēlēja par Mežzinību un meža botānikas katedras jaunāko asistentu [7]. Viņš piedalījās Vecauces mācību izmēģinājuma mežniecības organizēšanā Kriša Meldera vadībā un bija tās mežzinis, kā arī vadīja praktiskos darbus. 1926. gada 13. februārī asistentu apstiprināja par mežzinības kursa privātdocentu, 1927. gadā viņš lasīja speciālās mežkopības, mežu aizsardzības un mežkopības enciklopēdijas kursu. Vēl pēc diviem gadiem Zemīti ievēlēja par docentu. 1928./29. gadā viņš nedēļā lasīja 6 lekcijas mežkopībā un 2 stundas meža aizsardzības kursu [8]. 1929. gada vasarā N. Zemītim tika piešķirts zinātniskais komandējums uz Vāciju, uz Ebersvaldes Meža akadēmiju, un arī uz Zviedriju, kur latvietis piedalījās Starptautiskajā mežkopju kongresā. 1931. gadā Zemīti apstiprināja par docentu, 1939. gadā par Lauksaimniecības akadēmijas ārkārtas profesoru. Kopš 1927. gada viņš vadīja Mežkopības katedru. 1938./39. gadā Lauksaimniecības fakultātes mežkopības nodaļā pastāvēja Mežu bioloģijas katedra (vadītājs docents Vilis Eihe), Mežkopības katedra (vecākais docents N. Zemītis), Mežu taksācijas un ierīcības katedra (profesors Rūdolfs Markus), Mežu izmantošanas katedra (vecākais docents Andrejs Jānis Teikmanis) un Mežu tehnoloģijas katedra (profesors Arvīds Kalniņš).

Pēc agrārreformas, kad agrākie kroņa meži un lielākā daļa muižu privātmežu nonāca Latvijas valsts īpašumā, pieauga meža dienesta ierēdņu skaits. Darbā mežniecībās pieņēma arī cilvēkus bez speciālas izglītības. 1928. gada pavasarī no 520 mežziņiem un virsmežziņiem augstākā speciālā izglītība bija 66 cilvēkiem (no tiem 36 – LU beidzēji), nepabeigta augstākā un vidējā speciālā izglītība – 32, zemākā speciālā – 187, pārējiem 235 nebija īpašas mežsaimnieciskas izglītības [9]. Jāpiebilst gan, ka starp šiem 235 vīriem bija arī cilvēki ar augstāko un vidējo izglītību, taču ne meža lietās. Tāpēc 20. gadu otrajā pusē K. Meldera redakcijā Rīgā iznāca grāmatu sērija „Rokas grāmata mežkopjiem” (14 sējumi). Tās pirmkārt domātas strādājošo meža darbinieku pašizglītībai, taču izdevumus izmantoja arī studenti, jo citas īpašas mācību literatūras latviešu valodā nebija. Pamatā sērijas grāmatas rakstīja Universitātes mācībspēki. Divus sējumus šai sērijai sagatavoja Nikolajs Zemītis [10], par otro grāmatu viņam piešķirta Krišjāņa Barona prēmija. Savukārt kā pirmā Meža pētniecības stacijas Rakstu grāmata 1934. gadā iznāca Zemīša „Augsnas fiziskās īpatnības dažos Latvijas mežaudžu tipos”. Pēc nosaukuma arī mūsdienās aktuāls varētu būt, piemēram, viņa publiskotais pētījums „Kailcirtes ietekme uz augsnes fiziskajām īpašībām un meža atjaunošanas gaitu”. 30. gadu sākumā N. Zemītis izstrādāja doktora

disertāciju par meža atjaunošanos pēc ugunsgrēkiem. Nacionālajā bibliotēkā skatāmi Zemīša lasīto lekciju konspekti. Domājams, viņa runātais pierakstīts stenogrāfiski, tad pārrakstīts ar mašīnu un pavairots. Pirmajā sējumā ietvertas 34 Latvijas Universitātes vecākā docenta lekcijas 1938./39. māc. g. par mežu sēšanu un stādīšanu (81 lpp.). Seko 16 Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas ārkārtas profesora lekcijas mežkopībā 1939./40. māc. g., pēdējā no tām 6. martā (39 lpp.).

30. gadu otrajā pusē pēc tēva nāves Nikolajs Zemītis biežāk atgriezās pie pirmajās studijās apgūtajām zināšanām un to praktiskas izmantošanas. Pēc atvaļināšanās no karadienesta Jānis Zemītis bija pārņēmis sievastēva plašo saimniecību Kalsnavas pagastā. H. Tomsons savulaik bija nopircis Leišmārtus kā zemnieku sētu blakus dzirnavām pa Talejas upīti uz augšu, lai vajadzības gadījumā bez strīda ar kaimiņiem par appludināšanu varētu paplašināt dzirnavu dambi. Zemes kopplatība pārsniedza 75 ha. Atvaļinātais armijnieks gan ļāvis tur rīkoties rentniekiem. J. Zemīša testamentā dzirnavas novēlētas meitai Johanai Zemītei (1894–1976, ASV, skolotāja Madonas ģimnāzijā), Leišmārti – dēlam Nikolajam. Māsa savu daļu iznomāja, bet brālis saimniekoja pats. Agronomam novēlētā saimniecība nebija ar īpaši labu augsni, tajā tika ieguldīta liela daļa mācībaspēka peļņas. Pirmkārt jau vairāk nekā viena gada alga aizgāja parādu atmaksai Valsts zemes bankai, jo iepriekš tēvs saimniecību bija ieķīlājis par kopsummā 7400 latiem.

Universitātē docents bijis sastopams no otrdienas līdz piektdienas pusdienlaikam, tad parasti braucis uz laukiem. Līdzīga kārtība saglabājās arī Lauksaimniecības akadēmijā, kas gan no Kalsnavas bija tālāk. Tad N. Zemītis nedēļas vidū irējis dzīvokli Jelgavā. Tur mitinājies arī Ivars Zemītis – agronomijas students, kas augstskolu beidza kara laikā. Pārtrūka arī vecākā docenta materiālu apkopošana doktora disertācijai, nu lielāka interese bija par zemkopja darbu. Dēls atceras, ka Mežkopības katedras kolēģis asistents Ernests Roze teicis – ja jau gribot veidot paraugsaimniecību, to daudz vieglāk būtu darīt Zemgalē, kur auglīgāka zeme. Līdz kara beigām Leišmārtos drenēti lauki, uzceltas jaunas saimniecības ēkas, dzīvojamā māja uzbūvēta, bet ne iekārtota.

1940. gada decembra beigās profesors Lauksaimniecības akadēmijas mācību mežsaimniecībā vadījis medības valdības vīriem, saaukstējiem un ļoti smagi saslimis, tādēļ 1941. gada ziemā un pavasarī augstskolā nestrādāja. Vienu brīdi 2. Rīgas slimnīcā pat licies, ka viņš neizdzīvos, tomēr atveseļoties izdevās. Aicinājumam atgriezties darbā rudenī profesors neatsaucās. Draugiem teicis – pietiek jau, divām varām kalpoju, trešajai (vāciešiem) nekalpošu. Nu viņš pilnībā dzīvoja Leišmārtos, līdzdarbojās pagasta pārvaldē un pagasta lauksaimniecības biedrībā. Tā kā jaunceltā dzīvojamā ēka bija samērā plaša, 1944. gadā uz laiku pie Zemīša izmitināts kāds augstāks vācu virsnieks, fronteī pārejot, arī padomju armijas virsnieks. Dēls Ivars stāstīja, ka sarunās ar agronomu gan viens, gan otrs ieteicis atgriezties darbā augstskolā kā zināmā mērā drošākā vietā. Aicinājums uz fakultāti bijis arī pēc kara, tomēr Zemītis palika laukos. 1948. gada augustā Leišmārti tika atzīta par kulaku saimniecību. Ņemti vērā dati par 1939. gada lauksaimniecības skaitīšanu, kad saimniecībā bijuši 66 ha zemes, 4 zirgi, 14 govys un 33 cūkas, izmantoti 2 gada strādnieki un arī 2 vasaras kalpi [11]. 1949. gada pavasarī gan Leišmārtos 8 hektāros zemes uzskaitīts vairs tikai 1 zirgs, 2 govys, 2 aitas un 2 sivēni. Dēls pēc kara atradās ieslodzījumā, jo kā bijušais leģionārs no Kurzemes slepus devies uz Rīgu un arestēts. Arī tas no

padomju varas viedokļa bija mīnuss ģimenei. 1949. gada 25. martā Nikolaju Zemīti kopā ar otro sievu Albertīni (1902–1989, dzim. Taube) izsūtīja uz Amūras apgabala Mazanovas rajonu, sākumā paziņojot – bez tiesībām atgriezties. Sieva Sibīrijā bija slaucēja kolhozā, Nikolajs pārzināja elektriskās strāvas ražošanu ar lokomobili kolhoza centram.

50. gadu vidū izsūtītie pakāpeniski atgriezās dzimtenē, taču Zemīšiem atļauju nedeva. 1957. gada janvārī profesors lūdza Latvijas PSR Iekšlietu ministrijai ļaut atgriezties, kā iespējamo dzīvesvietu minot Jelgavu. Pļaviņu rajona (Kalsnavas Leišmārti tolaik administratīvi iekļāvās Pļaviņu rajonā) Izpildkomitejas priekšsēdētājs rakstīja – Zemīša ierašanās Kalsnavā nav vēlama un lūgumu atstāja bez ievēribas [12]. Tad Zemītis rakstīja LPSR AP prezidija priekšsēdētājam K. Ozoliņam, norādot – jā, viņš vācu laikā bijis pagasta vecākā vietnieks, bet nav spiedis zemniekus pildīt nodevas vāciešiem, pagasts šai ziņā bijis pēdējā vietā apriņķī. Šoreiz lūgums skatīts Ministru Padomē, taču atkal noraidīts. 1958. gada martā kādreizējais Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas mācībspēks rakstīja Latvijas PSR Augstākās Padomes priekšsēdētājam Jānim Vanagam [13], kas bija arī Latvijas Lauksaimniecības akadēmijas rektors. Viņš minēja, ka abi ar sievu no Komunistiskās partijas vietējā rajona komitejas saņēmuši pateicības par labu darbu. Leišmārtos esot izmantots algots darbaspēks, bet viņš arī pats līdz strādājis un kara laikā, piekukuļodams vāciešus, novērsis Kalsnavas pienotavas sagraušānu. Vasarā beidzot tika saņemta atļauja braukt uz Latviju.

Dēls Ivars strādāja Inčukalna MRS kokapstrādes cehā un dzīvoja netālu no ceha, pie viņa apmetās arī Nikolajs un Albertīne Zemīši. Tā pēdējie 19 mūža gadi pavadīti netālu no vēlākās „Sēnītes”, kur savulaik docents Zemītis veica pētījumus par meža ugunsgrēka iespaidu uz augsni un turpmāko meža attīstību. Profesors miris 1977. gada 23. jūnijā.

VĒRES

1. LVVA, 7427. f., 1. apr., 3152. lieta, 4. lp.
2. LVVA, 7427. f., 13. apr., 2000. l., 2. lp.
3. *Jaunais Vārds*, 1918. g. 6. dec., Nr. 11.
4. Ābols Guntars. *Laimas lemti likteņi*. Rīga, Zinātne, 2009, 111. lpp.
5. LVVA, 7427. f., 1. apr., 3152. lieta, 1. lp.
6. Turpat, 3. lp.
7. LVVA, 7427. f., 13. apr., 2000. l., 57. lp.
8. Turpat, 48. lp.
9. *Latvijas mežu statistika II*. Rīga, 1929, 30.–33. lpp.
10. *Rokas grāmata mežkopjiem*. Latvijas Universitātes Mežkopības nodaļas docenta K. Meldera redakcijā; *II. Meža botānika*. Inž mežk. un māc. agr. N. Zemītis. Rīga, 1925; *XIV. Medniecība*. Inž mežk. un māc. agr. N. Zemītis. Rīga, 1928.
11. LVA, 1894. f., Madonas apriņķis, 10719. l., 2. lp.
12. Turpat, 16. lp.
13. Turpat, 26. lp.

Summary

The first graduate of the Latvian University Forestry department was Nikolajs Zemītis (1890-1977) who received his leaving certificate on November 1922. The next 19 years he was lecturer of this department (faculty), author of forestry textbooks. From 1927 he was the head of the forestry cathedra. From 1933 he worked also in his farm in the civil parish Kalsnava. On March 25, 1949, he was deported as peasant from a kulak farm to the Amūra region.

Keywords: *Forestry department of the LU, forestry text books, deportations on March 25, 1949.*

Vēstures studijas Latvijas Universitātē (1930–1941) *The History Studies at the University of Latvia (1930–1941)*

Indulis Zvirgzdiņš

Madonas novadpētniecības un mākslas muzejs
Skolas iela 12, Madona, LV-4801
E-pasts: i.zvirgzdins@madona.lv

Rakstā aplūkota Elzas Rozenbergas-Rudenājas (1911–1998) studiju gaita Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes Vēstures nodaļā 1930.–1941. gadā. Izmantojot galvenokārt studentu (to, kas vēstures studijas sāka 1930. gadā vai beidza 1941. gadā reizē ar Rudenāju) lietās atrodamo informāciju, raksturots vēstures apguves process Universitātē 30. gados un politisko varu pārgrozību atnestās izmaiņas.

Atslēgvārdi: vēstures studijas, studentu materiālais nodrošinājums, politiskās varas maiņas ietekme.

Elza Rozenberga (kopš 1940. gada Rudenāja) 1930. gada pavasarī beidza Madonas vidusskolu. Viņas vēstures skolotājs bija Pēteris Kalniņš (1891–1953), Baltijas skolotāju semināra Kuldīgā absolvents (1913). Viņš vispirms strādāja turpat Kurzemē, Pirmā pasaules kara laikā neilgi apmeklēja Maskavas Arheoloģijas institūtu kā brīvklauvētājs un 1916. gadā Maskavas mācību apgabalā nokārtoja pārbaudījumu vidusskolas vēstures skolotāja cenzam. Krievijā P. Kalniņš pabeidza arī virsnieku kursus. Latvijas Republikā skolotājs atgriezās no Vladivostokas ar Imantas pulka karavīriem, sāka darbu Madonas (tolaik Biržu) vidusskolā, 1920.–1926. gadā studēja vēsturi Latvijas Universitātē [1], pēc tam atgriezās darbā Madonā (viņa tēvs dēla dzimšanas laikā bija pagastskolas skolotājs Madonā). Audzēkņi P. Kalniņu atceras kā spilgtu, aizrautīgu vēstures skolotāju, kas mācījis arī latīņu valodu. 1931. gada absolvente Lidija Kirhofa rakstīja: „Man tā spožākā zvaigzne skolotāju zvaigžņā bija vēstures skolotājs Pēteris Kalniņš. Sēdējām kā apburti: vēsture atdzīvojas un dzīvoja, vienalga, vai tie bija vecie, vidējie vai jaunie laiki. Acis kļuva valgas, klausoties viņa stāstus par Latvijas atbrīvošanas cīņām Tīrelpurvā, Nāves salā, pie Cēsīm un Daugavas... Kā mēs mīlējām savus varoņus, savu zemi, savu Latviju!” [2] Arī E. Rudenāja par sava turpmākā dzīves ceļa izvēles ietekmētāju nosaukusi vēstures skolotāju. Iesniegumā LU rektoram 1930. gada 4. augustā viņa rakstīja: „Vēlēdamās turpināt savu izglītību, laipni lūdzu uzņemt mani Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes vēstures nodaļas studentu skaitā.” [3]

1930. gada rudenī Vēstures nodaļā studijas sāka 12 vīrieši un 25 sievietes. 3 studenti nāca no Latgales, 6 no Vidzemes (no tiem 2 vidusskolu beiguši Rīgā), 7 no Zemgales (ieskaitot Augšzemi), pārējie rīdzinieki. 1930. gada rudenī bija vislielākais Vēstures nodaļas studentu kopskaits 1919.–1938. gada periodā (259 studenti).

Turpmākā darba iespējas vēsturniekam nebija ļoti plašas. Alvīne Sprinģe, ar ko E. Rozenberga sastapās studenšu konkordijā „Zinteniece”, šai sakarā rakstīja: „1920. gadā beidzu vidusskolu, šai laikā pacēlās jautājums par tālāku izglītību, par universitāti. Ko studēt? Man ļoti interesēja vēsture, bet, izstudējot vēsturi, gandrīz vienīgā iespēja strādāt ir skolā. Bija šaubas, vai varu būt laba skolotāja, tāpēc izvēlējos tautsaimniecības nodaļu, kuru pabeidzot, atveras daudz plašāks darba lauks.” [4] Augstākā izglītība tolaik bija vēlama vidusskolu skolotājiem, pamatskolās vairumā strādāja skolotāju institūtu audzēkņi, agrāko skolotāju semināru beidzēji. Arhīvos, muzejos nodarbināto skaits bija neliels.

Starp 37 jaunuzņemtajiem bija arī Lūcija Vankina (1908–1989), kas gandrīz pusgadsimtu vēlāk aprakstīja iestāšanās pārbaudījumus. „Atceros, kā pirmās eksāmenu dienas rītā staigāju gar LU veco ēku, gaidot eksāmenu sākumu. Tintes pudele un spalvaskāts rokā. Pirmais eksāmens bija latviešu valodā rakstiski. Bija konkurss. Pulcējāmie pēc alfabēta pie auditoriju durvīm. Man bija jāliek 8. auditorijā, gaitenī pa kreisi no vestibila. Auditorijā sāsēdāmie alfabēta kārtībā. Tad ienāca kalsns vīrs ar aploksni rokā (kā vēlāk uzzinājām, docents Jurēvičs), atplēsa to un uzrakstīja divas tēmas uz tāfeles. Pirmā bija kaut kas par pedagoģiju, otrā par dziesmu svētkiem. Izvēlējos pēdējo. Mums izdalīja arī papīra lapas ar ģimetni stūrī, un eksāmens sākās. Auditorijā dežūrēja prof. Fr. Balodis. Otrais eksāmens bija latviešu valodā mutiski, trešais vācu valodā un pēdējais latīņu valodā (eksaminēja prof. P. Šmits).” [5] Tieši latīņu valoda daļai iestāties gribētāju bija problēma – ne visās vidusskolās to apguva. Tad nācās uzrādīt īpaša pārbaudījuma zīmi. Anatols Flaume, kas pavasarī bija beidzis Rīgas pilsētas reālskolas tipa krievu ģimnāziju, pēc izkrišanas latīņu valodas pārbaudījumā lūdza viņu tomēr ieskaitīt Vēstures nodaļā ārpus konkursa [6]. Viņš pirms iestāju pārbaudījumiem galveno uzmanību esot veltījis latviešu valodai, tāpēc latīņu valodā sagatavojies vājāk. Pusi Vēstures nodaļā uzņēma. A. Flaume dzimis 1912. gadā Jekaterinodarā Kubaņas guberņā, kur Bauskas apriņķī dzimušais tēvs bija bankas ierēdnis, māte savukārt skolotāja meita no Pēterburgas, uz Latviju ģimene atbraukusi 1921. gadā. Anatols sevi uzskatīja par krievu. Kopā starp uzņemtajiem bijuši 4 krievi (10,8%), 5 ebreji (13,5%) un 6 vācieši (16,2%), pārējie latvieši. Šo sadalījumu var salīdzināt ar Latvijas vispārējo iedzīvotāju sadalījumu. No iedzīvotāju kopskaita 1935. gadā latvieši bija 75,5%, krievi – 10,6%, ebreji – 4,8%, vācieši – 3,2%, pārējie – 5,9%. Redzam, ka vistuvāk vispārējai tautību attiecībai bijis krievu tautības studentu skaits, abām pārējām pārstāvētajām minoritātēm tas sanāca krietni lielāks, latviešiem mazāks. Protams, vispārīgākus secinājumus nevaram izdarīt, analizējot tikai vienā gadā studijas uzsākušo sadalījumu. Starp tiem, kas 1941. gada pavasarī kopā ar Elzu Rudenāju beidza Latvijas Valsts universitāti ar vēsturnieka kvalifikāciju, bija 24 latvieši un 4 ebreji. Vācu tautības studenti lielākoties no Latvijas aizbrauca 1939. gada beigās, taču nebija daudz arī krievu tautības studentu.

Puse Vēstures nodaļā uzņemto studentu vidējās izglītības atestātu bija ieguvuši 1930. gada vasarā, citiem bijis īsāks vai garāks pārtraukums pēc vidusskolas beigšanas. Jau minētā L. Vankina, piemēram, pēc Rīgas Jūrmalas vidusskolas beigšanas 1929. gadā nākamajā ziemā papildu kursos mācījās latīņu valodu un arī strādāja. Studijas pārsvarā sāka 18–20 gadus veci jaunieši. Vecākie bija 1901. gadā Jelgavā dzimušais Nikolajs Ugainiks [7] un 1902. gadā Baku dzimušā Lidija Blaumane [8], taču studijas neizdevās nobeigt ne vienam, ne otram. Tā L. Blaumane 1934. gada

rudenī lūdza atļaut II kursa pārbaudījumu grieķu valodā kārtot 1935. gada pavasarī, jo līdz šim augstskolas prasības neesot bijis iespējams ievērot darba dēļ. 1936. gada rudenī viņa pārtrauca studijas uz semestri, jo piedzima dēls, bet 1937. gada septembrī lūdza atskaitīt no augstskolas. Nikolajs Ugainiks 1923. gadā beidza Rīgas krievu ģimnāziju, kopš 1926. gada bija ierēdnis Izglītības ministrijas Mazākuma tautību skolu virsvaldes Krievu izglītības pārvaldē [9]. 1930. gadā viņš ne tikai iestājās Universitātē, bet arī apprecējās. Taču divus gadus vēlāk štatu samazināšanas dēļ (ekonomiskā krīze skāra arī Latviju) Ugainiku no darba Izglītības ministrijā atlaida. Viņš nokārtoja pārbaudījumus, lai varētu strādāt Latvijas krievu pamatskolās, atsaucās arī uz to, ka sešus semestrus bijis LU students. Skaidrs, ka studēšana līdz ar to tika pārtraukta. Pastāvīgu skolotāja vietu tomēr neizdevās iegūt līdz 1940. gadam, kad viņš strādāja Pasta krājkasē. 1948. gada 25. septembrī Rīgas 66. skolas skolotājs Nikolajs Ugainiks arestēts un vēlāk tiesāts par pretpadomju aģitāciju skolotāju vidū, skolotāju dzīves slavināšanu buržuāziskajā Latvijā, pretpadomju literatūras glabāšanu un pretpadomju anekdotes stāstīšanu [10].

Aptuveni puse no tiem, kas sāka mācīties 1930. gada rudenī, studijas pārtrauca pirms augstskolas beigšanas. Par viņu turpmākajām gaitām vairumā gadījumu ziņu trūkst. Sava veida izņēmums ir Karls Strickis (*Karl Christof Friedrich Edgar von Strizky*, 1911–1943), Rīgas alusdarītavas īpašnieka Alfonsa Stricka dēls [11]. Vēstures nodaļā viņš iestājās pēc Rīgas Valsts vācu klasiskās ģimnāzijas beigšanas. 1933. gada aprīlī students lūdza izsniegt apliecību par iepriekšējām mācībām LU sakarā ar pāriešanu studēt uz Kēnigsbergu. Turienes universitāti Strickis beidza 1936. gadā un sāka darbu Herdera institūtā Rīgā. Trīs gadus vēlāk Vācijā viņš ieguva filozofijas doktora grādu par darbu *Garlieb Merkel und „Die Letten am Ende des philosophischen Jahrhunderts”*. Līdzīgi Strickim uz Vāciju, uz Hamburgas Universitāti, gatavojās pāriet vēl viena vācu tautības studente Barbara Portena (*Poorten*), taču domājams, ka pēc LU atstāšanas 1932. g. viņa mācības neturpināja [12].

Vecākais starp 1941. gada pavasara beidzējiem bija Roberts Dukurs (1886–1942). Viņš studijas sāka tikai 1935. gada rudenī, vispirms kā brīvklauštājs [13]. Valmieras apriņķī dzimušais Dukurs kopš 1905. gada darbojies Latvijas sociāldemokrātijā, 1908.–1917. gadā bija cietumā un izsūtījumā. 1921.–1923. gadā viņš bija Latvijas valdības darba ministrs, tad visu četru Saeimu deputāts un pēc 1934. gada 15. maija apvērsuma uz laiku nonāca koncentrācijas nometnē Liepājā. Lūdzot LU rektoram uzņemt sevi par piltiesīgu studentu, 50 gadus pārsniegušais valsts pensijas saņēmējs aicināja atkāpties no paredzētā vecuma ierobežojuma – līdzšinējie pienākumi neesot ļāvuši veļtīt laiku izglītībai, bet Latvijas vēstures problēmas viņu interesējot, un to pētīšanai tagad paveroties plašas iespējas. Savukārt Lisija Melkus, kas studijas sāka 1933. gadā, bija jaunākā no 1941. gada beidzējiem – viņa dzimusi 1917. gadā [14]. Četras 1941. gada pavasara absolventes Emīlija Brīvkalne, Sima Fišberga, Ausma Rozentāle un Lūcija Vankina sāka studēt reizē ar E. Rozenbergu, desmit tā laika absolventiem saistības ar Universitāti bija sakušās vēl 20. gados.

Formāli bija paredzēts, ka vēstures studijas iespējams pabeigt četru gadu laikā, tomēr tas drīzāk uzskatāms par izņēmumu. Puišiem dažkārt mācību laiku paildzināja iesaukšana karadienestā. Piemēram, 1941. gada pavasara absolvents Uldis Ģermanis (1915–1997) Vēstures nodaļā iestājās 1933. gada rudenī [15]. Obligāto karadienestu no 1937. gada oktobra līdz 1939. gada martam viņš aizvadīja Smagās artilērijas

pulkā, taču jau pēc pusgada Ģērmani iesauca uz atkārtotām 3 mēnešu mācībām, jo arī Latviju uztrauca Otrais pasaules karš. Vairumā gadījumu galvenais studiju pildzinājuma iemesls tomēr bija darbs iztikas līdzekļu iegūšanai un arī lekciju naudas nomaksai (70, vēlāk 100 latī semestrī).

Elza Rozenberga bija vienīgais bērns ģimenē. Vecākiem piederēja 2,6 hektārus liela amatnieku saimniecība Saulgrieži, kas atdalīta no Lazdonas muižas centra. Tēvs Kārlis Rozenbergs (1873–1969) palaikam veica mūrnieka darbus, taču tie nebija regulāri un lielus ienākumus nedeve. Saimniecībā turēja 1–2 govus un cūkas, arī aitas. Zirga Saulgriežos nebija, to nācās aizņemties tīrumu apstrādāšanai, siena atvešanai no apmēram 15 km attāļajām Žūkļa pļavām, malkas sagādei, arī citiem darbiem. Nelielā zemes gabala pietika sakņu audzēšanai un govju ganībām, taču, piemēram, aitas vasarā ganījās pie attālākiem kaimiņiem. Regulārākie nelielie naudas ieņēmumi bija par piena nodošanu pārsimts metrus attāļajā pienotavā, kas ierīkota kādreizējā Lazdonas muižas klētī. Reizi vai divas gadā izdevās pārdot bekoncūku. Māte Alvīne Rozenberga (1879–1974) ziemās auda savai ģimenei, dažkārt arī citiem. Visumā peļņa bija no gadījuma darbiem, Rozenbergi nedzīvoja turīgi un palīdzēt meitai studentei nebija viegli. Saglabājušās 117 tēva vēstules, kas rakstītas Elzai uz Rīgu 1930.–1940. gadā (atrodas pie E. Rudenājas meitas Sarmas Rudenājas). Tās ļauj labāk izprast vecāku dzīvi un arī studentes saimnieciskos apstākļus. Parasti biežāk nekā reizi mēnesī uz Rīgu tika aizgādāta pārtikas paka. Biežāk sūtītie produkti bija gaļa (pašu vai kaimiņos sagādāta), sviests, ievārījums, krējums, mātes cepta maize un plāceņi, pupas, putraimi, olas, svaigi vai žāvēti āboli, reizēm arī kartupeļi. Pēc iespējas tika izmantota uz Rīgu braucošu pazīstamu cilvēku palīdzība, citkārt paku sūtīja pa dzelzceļu. Dažreiz pakas piegādātājs atpakaļ atvedis mazgājamo veļu. Var noprast, ka uz Lazdonu studente parasti aizbrauca Ziemassvētkos un Lieldienās, vecāki gan to gaidīja biežāk. Pirmajos trijos gados vecāki sūtīja salīdzinoši vairāk naudas. Vēstulēs pieminētie naudas sūtījumi pa gadiem sadalījās šādi (sk. l. tab.).

1. tabula

Naudas sūtījumi E. Rozenbergai (sadalījums pa gadiem)

Gads	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1937	1938	1939
Sūtīšanas reizes	5	14	9	10	1	1	1	2	1
Nauda latos	90	397	200	336	50	40	65	85	40

Iespējams, bijuši vēl kādi sūtījumi, un diezgan droši var sacīt, ka nauda tika iedota līdzī arī pēc ikvienas viesošanās mājās. Tā nu katra gada summai vajadzētu rakstīt priekšā „ne mazāk kā...”. Vēstulēs tēvs nereti mudināja mācīties un apmeklēt lekcijas, nemeklēt darbu, bet censties iespējami ātrāk beigt studijas.

„Naudas arī laikam tev būs pie maza, tad es no mūra darba atlicināju un nosūtu tev pa pastu 20 latu, jo īre ar tev drīzi būs jāmaksā, tik jau tev piekodu – uz izrīkojumiem neej un aplam netērē, nevari jau tu bagātiem sekot līdzī.” (1930. gada 9. novembris)

„Es un mamma nolēmām, neiestājies nekādā dienestā, ej kārtīgi uz lekcijām un mācies, ka vari šogad nolikt kādu eksāmenu un pāriet uz otru nodaļu, citādi arī nākamam gadu no skolas naudas atsvabināšanas nekas neiznāks un labi arī zini, ka

mēs neesam spējīgi tev 3 gadus augstskolas lekciju naudu maksāt.” (1931. gada 23. janvāris)

„Tev to lekciju naudu gan domāju salasīt un aizsūtīt, lai neizslēdz tevis no skolas, bet ar to dzīvokļa īri nezin kā nu ar to būs.” (1932. gada 1. februāris)

Bez iztikas Elzai Rozenbergai bija jārūpējās arī par dzīvesvietu Rīgā. Mācību laikā viņa dzīvojusi kādās 8 dažādās vietās (adresēs). Bieži istabu īrēja divi vai vairāk jaunieši kopā, maksājot katrs 10–30 latus mēnesī. Tā no 1934. gada rudens līdz 1937. gada pavasarim Rozenberga kopā ar tautsaimniecību studējošo Veroniku Čudari īrējusi istabu Vīlandes ielā 3-8, Antonijas ielā 10-9 un Lāčplēša ielā 62/66-57. Pēc tam studente ilgāku laiku pierakstīta konkordijas „Zinteniece” konventa dzīvoklī Lāčplēša ielā 2-3 [16]. Visumā mītnes vietas atradušās samērā tuvu LU ēkai, tālākā bija Dārtas ielā 5a-3, kur Rozenberga dzīvoja 1931./32. studiju gadā [17]. 1931. gada pavasara semestra laikā viņa dzīvojusi Parka ielā 6-8, kur nebija jāmaksā tik liela īres nauda, taču bija jāpilda mājskolotājas pienākumi saimnieces bērnam [18]. Iepriekšējo gadu (līdz 22. decembrim) kaimiņos tā paša nama 7. dzīvoklī dzīvoja Lūcija Vankina, iespējams, viņa ieteica istabu kursa biedrenei.

Iepriekš minēto lekciju naudu Universitāte mazturīgiem studentiem varēja atlaist, taču, tādu iespēju apspriežot, ņēma vērā lūdzēja kārtotos pārbaudījumus iepriekšējā semestrī. Lazdoniete gan vairākkārt iesniedza pagasta valdes izziņas par pašas un vecāku trūcību, taču pirmo reizi lekciju maksa atlaista 1933. gada rudenī. Šāds atvieglinājums sekoja arī 1934. un 1935. gada sākumā. Jāpieņem, ka pirms tam eksāmenu kārtēšanas rezultāti vērtēti par nepietiekamiem šādai pretimnāksšanai. 1936. gada rudens semestrī vēsturniece lekciju naudu nenomaksāja (neskaitījās studente), tāpēc 1937. gada sākumā rakstīja lūgumu par atkārtotu uzņemšanu Universitātē. Līdzīgi uz semestri vai vairākiem no augstskolas izstājušies un pēc tam atkal iestājušies arī citi, galvenokārt materiālu apsvērumu dēļ.

Apkopoju ziņas par E. Rozenbergas pārbaudījumu kārtēšanas gaitu (2. tab.).

2. tabula

E. Rozenbergas apgūtie mācību priekšmeti un to vērtējums

Gads	Mē- nesis	Da- tums	Priekšmets	Eksāmenu pieņem	Vērtējums
1931	5	16	Ievads valodniecībā	P. Šmits	sekmīgi
1931	5	21	Franču valoda, I–II kurss	P. Akermans	
1931	9	5	Grieķu valoda, I kurss	P. Ķīkauka	ieskaitīts
1931	9	11	Vācu valoda	J. Zariņš	ieskaitīts
1931	10	1	Latvijas vēsture	J. Bērziņš	ļoti sekmīgi
1931	12	23	Vēstures metodika	J. Bērziņš	ļoti sekmīgi
1932	5	7	Seminārs – Latvijas arheoloģija	Fr. Balodis	ieskaitīts
1932	5	28	Grieķu literatūra	P. Ķīkauka	ļoti sekmīgi
1932	9	19	Latvijas arheoloģija	Fr. Balodis	labi
1932	10	15	Vispārīgā arheoloģija	Fr. Balodis	sekmīgi
1933	2	3	Pedagoģiskā psiholoģija	R. Jirgens	ļoti sekmīgi
1933	3	25	Saimniecības attīstības vēsture	F. Henzels	labi
1933	5	20	Didaktika	E. Pētersons	ļoti sekmīgi

Gads	Mēnesis	Datums	Priekšmets	Eksāmenu pieņem	Vērtējums
1933	5	30	Vispārīgā pedagoģija	A. Dauge	ļoti sekmīgi
1933	9	16	Latviešu literatūras vēsture	L. Bērziņš	labi
1934	1	15	Speckurss – Ēģiptes gara kultūras vēsture	Fr. Balodis	ļoti sekmīgi
1934	5	17	Latvijas vēsture sakarā ar Eiropas vēsturi	R. Vipērs	ļoti sekmīgi
1934	5	25	Vācu valoda, II kurss	P. Kūlis	sekmīgi
1934	10	9	Filosofijas vēsture	P. Zālīte	ļoti sekmīgi
1935	1	8	Franču valoda, III kurss	P. Akermans	sekmīgi
1935	5	11	Seminārs – Latvijas arheoloģija	Fr. Balodis	ieskaitīts
1935	5	21	Latvijas vēsture sakarā ar Eiropas vēsturi	R. Vipērs	ļoti sekmīgi
1935	9	18	Latvijas vēsture sakarā ar vispārīgo vēsturi	R. Vipērs	labi
1936	5	13	Seminārs – Viduslaiku hroniku interpretācija	L. Arbužovs	ieskaitīts
1936	5	27	Seminārs	A. Tentelis	ieskaitīts
1937	3	31	Grieķu vēsture	P. Ķīkauka	ļoti sekmīgi
1938	1	14	Grieķu valoda, II kurss	J. Lezdiņš	sekmīgi
1938	8	23	Latviešu valodas propaedeutiskais kurss	E. Blese	labi
1938	9	13	Ēģiptes vēsture	Fr. Balodis	ļoti sekmīgi
1938	10	13	Vēstures metodoloģija	A. Tentelis	labi
1938	12	17	Ovidija Tristia (latīņu val.)	K. Straubergs	ļoti sekmīgi
1938	12	19	Senā Austrumu vēsture	Fr. Balodis	ļoti sekmīgi
1939	1	14	Filosofijas vēsture	P. Dāle	sekmīgi
1939	3	17	Latviešu māksla 19./20. gs.	J. Siliņš	ļoti sekmīgi
1939	4	28	Aristofana Mākoņi (grieķu val.)	P. Ķīkauka	sekmīgi
1939	5	25	Vācu valoda	P. Kūlis	sekmīgi
1939	6	1	Romas vēsture	A. Tentelis	ļoti sekmīgi
1939	6	14	Vecā iekārta Francijā	M. Stepermanis	ļoti sekmīgi
1939	6	21	Latvijas historiogrāfija	A. Švābe	sekmīgi
1939	9	12	Valsts eksāmens Viduslaiku vēsture		sekmīgi
1941	2	21	Valsts eksāmens Latvijas vēsture		viduvēji
1941	2	28	Valsts eksāmens Marksisma ļeņinisma pamati		labi
1941	3	5	Valsts eksāmens Staļina konstitūcija		labi

Pirmo mācību gadu nobeidzot, eksāmens franču valodā kārtots par diviem kursiem. Pusgadu pirms tam E. Rozenberga apmeklēja arī īpašus franču valodas kursus ārpus Universitātes, maksājot mēnesī Ls 3,80 [19].

Atsevišķos gadījumos studentu lietās atrodams dokuments par ikmēneša pabalstu piešķiršanu. Zināmu laiku „uz trūcības pamata” tādus saņēmuši, piemēram, 1941. gada absolventi Pēteris Stepiņš [20] un Jānis Roberts Šmits [21]. Pabalsts svārstījās no 50 līdz 125 latiem, ceturtdaļa bija neatmaksājama, trīs ceturtdaļas – kā aizdevums, kas jāsaņem atmaksāt pēc studiju beigām.

Lielākā daļa studentu centās atrast darbu. Tomēr ziņas par to studentu lietās var iegūt reti. Par Elzu Rozenbergu zināms, ka tūlīt pēc pirmā studiju gada viņa vasarā piedalījies arheoloģisko pieminekļu apzināšanas un reģistrēšanas ekspedīcijā

Aizputes aprīnķī [22], nākamajā vasarā bijusi Latvijas Bankas Madonas nodaļas prakticante [23], bet no 1933. gada 1. oktobra strādājusi Izglītības ministrijas Pieminekļu valdē [24]. Tā 1937./38. gadā viņa bija brīva līguma darbiniece Pieminekļu valdē un algu (Ls 80 mēnesī) saņēma Izglītības ministrijā. Pieminekļu valdē (Rīgas pili līdzās Vēsturiskajam muzejam) strādāja arī viņas studiju biedrenes Emīlija Freiberga (no 1940. gada – Brīvkalne), gan ar algu Ls 50 mēnesī [25] un Lūcija Vankina. Pēdējā atmiņās norāda, ka lazdoniete bijusi Pieminekļu valdes atbildīgās grāmatvedes Brunhildes Kalniņas palīdzde, Freiberga strādājusi fotolaboratorijā, pati Vankina sākumā kā valdes papildus, vēlāk brīva līguma darbiniece kārtojusi bibliotēku, arī dažādus foto-negatīvus [26]. Vasaras jaunajām sievietēm parasti pagāja arheoloģiskajos izrakumos, kur strādniekiem maksāja 3 latus dienā. Pieminekļu valdē strādāja arī Pēteris Stepiņš. Cita studiju biedrene Aleksandra Auzāne kopš 1933. gada 1. novembra bija Latvijas Vēsturiskā muzeja arhivāra palīdzde un arī algu saņēma caur Pieminekļu valdi [27].

Pāris Rozenbergas kursabiedri piesaistījās Universitātei. Erna Rubene no 1933. gada rudens bija LU Filoloģijas un filozofijas fakultātes subasistente [28]. Subasistenti saņēma XIII kategorijas valsts ierēdņa algu, viņus atbrīvoja no studiju maksas, bija iespējami arī atvieglojumi transporta biļetēm. Arī Teodors Zeids 1933. gadā kļuva par subasistentu, viņš strādāja fakultātes bibliotēkā, bet vēlāk darbojās Latviešu konversācijas vārdnīcas redakcijā. Studijas Zeids beidza 1940. gada februārī. Kā Universitātes mācībspēka meita no studiju maksas tika atbrīvota Ilze Kundziņa – viņas tēvs bija profesors Kārlis Kundziņš (1883–1967), fakultātes pirmais dekāns. Vairāki studenti atraduši darbu skolā vai ierēdņa vietu kādā iestādē. Ar Rozenbergu vienlaikus augstskolā iestājās Ļubova Pina (precējusies Baskoviča). 1934. gada 5. februāra apliecībā, kas izdota Rīgas policijas prefektūras 16 iecirknī, rakstīts: „Ļubova Pina kopā ar māti dzīvo Maskavas ielā 67-4, nodarbojas ar privātstundu pasniegšanu un pelna ap 50 Ls mēnesī.” [29] Starp 1941. gada pavasara beidzējiem bija Juris Blaumanis, kas 1933. gadā vēsturniekos iestājās kā Rīgas 6. kājnieku pulka virsdienesta kaprālis [30]. Nākamajā rudenī gan viņš no armijas bija aizgājis un pārtika no māsas dotiem līdzekļiem.

Bez tiešajām mācībām studenti iesaistījās arī citos pasākumos, taču par to ziņu nav daudz. Elza Rozenberga 1931. gadā iestājās konkordijā „Zinteniece”. Tēva vēstule 1931. gada 10. novembrī rāda, ka vecākiem tas ne sevišķi patīcis: „... Un par to konkurdiņas cepuri jau nav ij ko runāt, jo tās naudas vēl nav priekš mācības līdzekļiem, nevis priekš tādām konkurdiņām. Labāk jau stājies laukā. Kad tiksī varbūt kādreiz vietā un pate pelnīsī, tad jau varēsī stāties tur vai citur.” Teodors Zeids iekļāvies korporācijā „Salgalia”, Uldis Ģermanis – „Fraternitas Livonica”, arī Universitātes sporta komandā [31]. Laima Andersone-Vanaga (studijas sāka 1930. gadā) dziedāja korī „Dziesmuvara”, tur viņa arī sastapa savu dzīvesbiedru, vēlāko solistu Arturu Vanagu.

1938. gada rudenī tika noteikts, ka studiju ilgumu jācenšas saīsināt, vajadzības gadījumā ierobežojot studentu strādāšanu. Ja nepieciešamos atlikušos pārbaudījumus un pārējos pienākumus iespējams nokārtot 6 semestru laikā, studentam atļauts arī strādāt. Pretējā gadījumā jāizvēlas – vai nu izstāties no augstskolas, vai aiziet no darba (tad gan bija iespējams vēlāk saņemt atmaksājamu pabalstu studiju turpināšanai). Uz Rozenbergu un citiem studiju biedriem strādāšanas ierobežojums neattiecās – līdz augstskolas beigšanai bija palikuši nedaudzi pienākumi.

Universitātē pastāvēja tā sauktā priekšmetu sistēma – semestra sākumā students pierakstījās uz noteiktu kursu klausīšanos, lai vēlāk varētu kārtot pārbaudījumus. Daži kursi bija obligāti augstskolas diploma iegūšanai, citus atsevišķus varēja izvēlēties no vairākiem. Daļa kursu (senās valodas, latviešu valoda, svešvaloda u. c.) bija obligāti visiem fakultātes studentiem, daļa attiecās tikai uz vēsturniekiem. Studiju laikā bija jāpiedalās arheoloģiskajos izrakumos, jāiepazīstas ar arhīva un muzeja darba pamatiem. Vēstures nodaļas beidzējam bez vispārējo pārbaudījumu izturēšanas bija jāuzraksta studiju darbs un jānokārto vēl trīs valsts eksāmeni vēsturē. Tie paredzēti Latvijas vēsturē, viduslaiku vēsturē (mutiski un rakstiski), kā arī seno laiku vai jauno laiku vēsturē pēc izvēles. Parasti semestrī nokārtoja vienu valsts eksāmenu. Ja pēc tam vēl tika uzrakstīts par pietiekamu atzīts zinātniskais darbs, tad beidzējs saņēma vēstures kandidāta (30. gadu beigās – maģistra) grādu. Līdz 1939. gadam Vēstures nodaļu bija beiguši 140 cilvēki.

Studiju laikā varēja piedalīties konkursos – rakstīt savu darbu par attiecīgā gadā izsludinātu tēmu. Godalgu guvušos darbus vēlāk atzina par kandidāta darbam atbilstošiem.

No 1930. gadā vēstures nodaļā studēt sākušajiem augstskolu pirmā beidza Aleksandra Auzāne 1938. gada 31. maijā [32]. Pēc valsts eksāmenu nokārtošanas viņai piešķirts kandidāta grāds, jo 1935. gadā tā saņēma pirmo godalgu konkursa darbā par Latvijas pilskalniem.

1940. gada rudenī prasības beidzējiem mainījās. Tika ieviesti jauni obligāti politiskas ievirzes priekšmeti: marksisma–ļeņinisma pamati, Staļina konstitūcija, VK(b)P vēsture, arī krievu valoda. Nodarbību apmeklēšana bija obligāta. Tā Marija Augstkalniņa lūdza prorektoram atļauju neapmeklēt lekcijas „Staļina konstitūcija” (lasīja Bruno Kalniņš), jo viņa 19 stundas nedēļā mācot vēsturi Raiņa vakara vidusskolā, esot arī klases audzinātāja. Skolas nodarbības notiekot no 18.00 līdz 22.45, bet tai laikā esot arī lekcija universitātē. Marksisma–ļeņinisma pamatus viņa klausoties [33]. Atļauja tika dota, un nākamā gada martā Augstkalniņa LVU beidza. Vēsturnieka kvalifikācijas saņemšanai vairs nevajadzēja rakstīt studiju darbu, triju vēstures priekšmetu valsts eksāmenu vietā palika divi (Latvijas vēsture obligāta). Taču bija jākārtot valsts eksāmens marksisma–ļeņinisma pamatos un Staļina konstitūcijā. Valsts eksāmenu viduslaiku vēsturē Elza Rozenberga nokārtoja 1939. gada rudenī, pārējos vajadzēja kārtot jau pēc padomju noteikumiem.

1941. gada pavasarī valsts eksāmeņiem gatavojās 29 cilvēki. Pārbaudes komisijā iekļāva dekānu A. Blūmfeldu, profesorus V. Purīti, A. Švābi, B. Viperu un docenta vietas izpildītāju J. Lazdiņu [34]. 23 beidzēji nokārtoja eksāmenus noteiktajā laikā. Pieci tos pārlika vēlāk, jo attaisnotu iemeslu dēļ nebija ieradušies pirmajā reizē vai arī saņēmuši nesekmīgu atzīmi, viena studente universitāti nebeidza. Juris Blaumanis, kas tolaik bija politiskais audzinātājs Rīgas Valsts tehnikumā un arī Vis-savienības Jūras tehnikumā, pirmajā reizē nenokārtoja eksāmenu Latvijas vēsturē. Lūgumā atļaut to darīt vēlreiz viņš rakstīja: „1.) Gatavojoties valsts eksāmeņiem, biju aizņemts kārtējā darbā kā politiskais audzinātājs skolā. 2.) Nevarēju izmantot pienākošos atvaļinājumus. 3.) Nākošajā – pavasara sesijā vēl grūtāk būs piedalīties darba dēļ. 4.) Latvijas vēsture nav manu studiju specializēšanās priekšmets un tai kā Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas skolu mācības priekšmetam vairāk minimāla nozīme, kādēļ arī gatavojoties valsts pārbaudījumiem šē neliku galveno

svaru, tomēr vismaz viduvēji šo priekšmetu zinu un pēc dažām dienām attiecīgam sastrēgumam beidzoties varu šo pārbaudījumu izturēt.” [35]

Tolaik tika apkopotas ziņas par absolventu studiju gaitā kārtoto eksāmenu sekmēm, norādot labi un teicami nolikto pārbaudījumu daļu [36]. Elzai Rudenājai trešdaļa vērtējumu bijusi „sekmīgi” (apmierinoši). Savukārt Emīlijai Brīvkalnei nav bijusi neviena apmierinoša atzīme. Trīs vīri – Roberts Dukurs, Teodors Goldingers un Pēteris Stepiņš – visos valsts eksāmenos saņēma teicamu atzīmi, viņi universitāti beidza ar izcilību. Pēc 3 mēnešiem 14. jūnijā Robertu Dukuru kā Latvijas Republikas kādreizējo politisko darbinieku arestēja. Domājams, ebrejs Goldingers gāja bojā vācu okupācijas laikā. Pēteris Stepiņš (1914–1999) turpināja strādāt Pieminekļu valdē, vēlāk tika iesaukts leģionā, pēc atgriešanās no filtrācijas nometnes bija pedagogs Liepājā.

1941. gada marta beigās 28 beidzējiem tika izrakstītas pagaidu apliecības par kvalifikācijas „vēsturnieks” piešķiršanu, taču līdz jūlijam viņi tās nesaņēma. Pēc vācu armijas ienākšanas noteikumi mainījās, diploma iegūšanai atkal vajadzēja kārtot trīs vēstures eksāmenus, arī iesniegt zinātnisko darbu maģistra grādam. Savukārt atsaukties uz marksisma–ļeņinisma un Staļina konstitūcijas zināšanām neklājās. 1942. gada februārī Elza Rudenāja, kas strādāja bankā Madonā, pieteicās rakstīt klauzūras darbu jauno laiku vēsturē (tas gan netika izdarīts) [37]. Reizē viņa arī lūdza no universitātes kādu apliecinājumu par mācīšanos tajā, jo plānoja kļūt par vēstures skolotāju. Astonus gadus vēlāk Madonas muzeja direktorei iesniegta arhīva izziņa, ka Elza Kārļa meita Rudenāja beigusi Vēstures nodaļas pilnu kursu 1941. gada 12. martā [38]. Daži citi studenti, kas valsts eksāmenus kārtoja 1941. gada pavasarī, vācu okupācijas laikā tiešām atgriezās fakultātē, lai augstskolu beigtu atbilstoši tālaika prasībām. To darīja arī, piemēram, Lūcija Vankina [39]. Vēsturnieks Heinrihs Strods (1912–2012) pēc LVU beigšanas 50. gadu sākumā strādāja Latvijas PSR Vēstures muzejā, kādu laiku aizvietojot tā direktoru. Viņš atcerējās, ka reiz ieradies drošības iestāžu cilvēks un teicis – muzeja Arheoloģijas nodaļas vadītāju Lūciju Vankinu vajagot atlaist no darba, jo vācu laikā tā apšaubījusi padomju LVU sniegto izglītību. Darbinieci izdevies pasargāt, aizbildinoties, ka jāveic kara beigās uz Vāciju izvesto un nesen atgūto arheoloģijas priekšmetu uzskaitē.

1930. gadā studijas sākušais Teodors Zeids (1912–1994) un 1941. gadā beigušais Arvīds Salmiņš (1914–1984) vēlāk bija mācībspēki LVU pēckara studentiem. Elza Rudenāja organizēja Madonas novadpētniecības un mākslas muzeju, sākot ar 1944. gada rudenī, un bija tā direktore līdz 1990. gadam.

VĒRES

1. Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 7427. f., 1. apr., 2745. l.
2. *Madonas ģimnāzija. Rakstu krājums veltīts mūsu skolai*. Izd. Madonas ģimnāzijas bijušo skolotāju un audzēkņu kopa trimdā. Toronto, 1990, 116. lpp.
3. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14538. l., 1. lp.
4. LVVA, 3756. f., 1. apr., 27. l., 236. lp.
5. Vankina Lūcija. *Mūsu mājas / Pa atmiņu ceļiem*. Madonas novadpētniecības un mākslas muzejs, MNM 22025, 154. lpp.
6. LVVA, 7427. f., 1. apr., 15196. l., 2. lp.

7. LVVA, 7427. f., 1. apr., 15572. l., 3. lp.
8. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14476. l., 2. lp.
9. LVVA, 1632. f., 1. apr., 22256. l., 3. lp.
10. *No NKVD līdz KGB*. Rīga, 1999, 795. lpp.
11. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14410. l., 12. lpp.
12. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14407. l., 7. lpp.
13. LVVA, 7427. f., 1. apr., 20710. l., 2. lp.
14. LVVA, 7427. f., 1. apr., 18761. l., 1. lp.
15. LVVA, 7427. f., 1. apr., 18748. l., 8. lp.
16. LVVA, 2942. f., 1. apr., 7837. l., 60. lp.
17. LVVA, 2942. f., 1. apr., 3268. l., 44. lp.
18. LVVA, 2942. f., 1. apr., 10713. l., 174. lp.
19. Kvīts par kursu naudas samaksu. MNM 42765:2.
20. LVVA, 7427. f., 1. apr., 17929. l., 8. lp.
21. LVVA, 7427. f., 1. apr., 19011. l., 5. lp.
22. Pieminekļu valdes 1933. gada 14. februāra apliecība. MNM.
23. Kadru uzskates anketa. MNM 42765:9.
24. Arhīva izziņa 1993. g. 20. septembrī. MNM 42765:10.
25. LVVA, 1630. f., 1. apr., 54. l., 38. lp.
26. Latvijas Nacionālās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļa, A – 306, Nr. 106.
27. LVVA, 1630. f., 1. apr., 39. l., 12. lp.
28. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14601. l., 35. lp.
29. LVVA, 7427. f., 1. apr., 15524. l., 7. lp.
30. LVVA, 7427. f., 1. apr., 159033. l., 1. lp.
31. Ģermanis Uldis. *Zili stikli, zaļi ledi*. Grāmatu Draugs, 1968, 159., 209. lpp.
32. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14513. l., 14. lp.
33. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14236. l., 20. lp.
34. Latvijas Valsts arhīvs, 1540. f., 1. apr., 33. l., 35. lp.
35. LVVA, 7427. f., 1. apr., 159033. l., 14. lp.
36. LVA, 1540. f., 1. apr., 34. l., 17. lp.
37. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14538. l., 18. lp.
38. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14538. l., 20. lp.
39. LVVA, 7427. f., 1. apr., 14412. l., 14. lp.

Summary

The article shows the course of study of Elza Rozenberga-Rudenāja (1911?1998) at the History Department of the Faculty of Philology and Philosophy of the University of Latvia in the years 1930 to 1941. The process of the history studies at the university in thirties and the transformations brought by the changes of political powers are characterized using mainly the information found in the files of those students who had begun their studies 1930 or finished in 1941 together with E. Rudenāja.

Keywords: *History studies, material support of the students, influence of the change of the political power.*

LATVIJAS UNIVERSITĀTES RAKSTI
780. sējums. Zinātņu vēsture un muzejniecība. 2012

Izdevējs LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālrunis: 67034535

Iespiests SIA "Latgales druka"
Baznīcas ielā 28, Rēzeknē, LV-4601
Tālrunis/fakss: 64625938